НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

Полтавець Василь Іванович

УДК 903.23 (292.485:477.5) «638.3»

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ р. ТЯСМИН В РАННЬОМУ ЗАЛІЗНОМУ ВІЦІ (X–IV ст. до н. е.). ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ

Спеціальність 07.00.04 – археологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Бессонова Світлана Сергіївна,
кандидат історичних наук

Київ 2016

ЗМІСТ

ВСТУП 4

РОЗДІЛ 1. Історія дослідження природного середовища і археологічних пам'яток 14

1.1. Дослідження XIX – початку XX ст. 14

1.2. Дослідження XX – початку XXI ст. 16

РОЗДІЛ 2. Археологічні пам'ятки і природне середовище 31

2.1. Природно-географічна характеристика регіону 31

2.2. Типи ландшафтів і топографія поселень та поховальних пам'яток 38

РОЗДІЛ 3. Головні види господарської діяльності населення 47

3.1.Землеробство 47

3.1.1. Тип землеробства 47

3.1.2. Топографія поселень 50

3.1.3. Умови до ґрунтів 52

3.1.4. Типи поселень і щільність заселення території 53

3.1.4.1. Чорноліський період 55

3.1.4.2. Жаботинський етап 56

3.1.4.3. Скіфський період 57

3.1.5. Знаряддя для обробки ґрунтів. Зберігання і обробка зерна

3.1.5.1. Чорноліський період 66

3.1.5.2. Жаботинський етап 70

3.1.5.3. Скіфський період 72

3.1.6. Склад культурних рослин 79

3. 2. Тваринництво і мисливство 84

3.2.1. Чорноліський період 85

3.2.2. Жаботинський етап 89

3.2.3. Скіфський період 91

3.2.4. Мисливство скіфського періоду 96

3.2.5. Господарське використання тварин 98

3.2.6. Утримання свійських тварин 101
3.2.7. Вторинне використання тварин 106
3.3. Видобуток і обробка металів 109
3.3.1. Чорноліський період 110
3.3.2. Жаботинський етап 119
3.3.3. Скіфський період 124
3.3.3.1. Організація і технологія виробництва 125
3.3.3.2. Виготовлення озброєння 135
3.3.3.3. Виробництво озброєння і стан господарства 149
РОЗДІЛ 4. Шляхи сполучення і система розселення 154
4.1. Шляхи і стратегічні території 154
4.2. Закономірності розселення і шляхи 160
4.3. Просторове співвідношення поселень і могильників 167
ВИСНОВКИ 176
ДОДАТКИ 183
Додаток 1. Каталог пам’яток 184
Додаток 2. Каталог господарських мікрорегіонів 262
Додаток 3. Знахідки металевого озброєння 278
Додаток 4. Ілюстрації 284
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 350
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 392

ВСТУП

У сучасній археологічній науці поступово збільшується кількість досліджень, присвячених ролі фізико-географічного середовища в давній історії. Ще наприкінці XIX ст. у руслі так званого географічного детермінізму з'явилася нова наукова дисципліна антропогеографія, яка вивчала вплив фізико-географічного фактора на розвиток і долі людства (праці Ф. Ратцеля, Т. Бокля, Ж. Мишле, Л. І. Мечникова та ін.). Причому визнавалося, що вплив цього фактора залежить від ступеня соціальної еволюції людства і є неоднаковим у різні періоди історії [Мечников, 1924, с. 89–90, 128–129]. Останнім часом багато уваги приділяється вивченню регіональної історії і зокрема вивченню мікрорайонів [Синюк, 1990]. При археологічному дослідженні конкретних мікрорайонів сучасні вчені широко застосовують концепцію «природної географічної структури» Ф. Броделя [Бродель, 1995], яка є подальшим розвитком згаданого наукового напряму [Красножон, 2005, с. 155]. Комплексне вивчення мікрорайонів поєднує не лише археологічні пам'ятки та їхню просторову структуру, а й також ландшафти, гідросистеми, шляхи сполучення, поклади корисних копалин тощо. Деякі природні чинники мікрорайонів є загальними для великих територій і обумовлені типами ґрунтів і відповідної рослинності, рельєфом, мікрокліматом. Вони визначають напрями господарства і тип розселення, які в однотипових природних умовах є подібними. Особливості розвитку мікрорайонів обумовлені дещо іншими, змінними факторами (точніше, єдиним у кожному випадку сполученням різних чинників), серед яких слід відзначити близькість до осередків цивілізації і центрів металообробки та контакти з ними, особливо за наявністю зручних шляхів сполучення і, зрештою, наявність чи відсутність сильних ворогів. Усі ці умови позначаються на соціальному розвитку суспільства.

Головні культурні осередки епохи пізньої бронзи Дніпровського Правобережжя розміщувалися в басейнах Південного Бугу та Дністра, відповідно до розташування сабатинівсько-білозерських центрів

металообробки. На зламі бронзового і залізного віків відбулися важливі зміни в розвитку окремих регіонів Північного Причорномор'я, обумовлені вищезгаданими чинниками, з'являються нові місцеві культурні осередки. Одним з таких мікрорайонів стає на початку залізного віку басейн Тясмину в Середньому Подніпров'ї. За площею він дорівнює розмірам , а за географічними ознаками і складом археологічних пам'яток його виділяють як окрему локальну групу скіфського часу. Ці критерії дійсні також для передскіфського часу.

Усвідомлення особливої ролі Середнього Подніпров'я як території, де з глибокої давнини формувався субстрат східнослов'янського етносу, а також зароджувалися процеси державотворення, формувалося поступово. Періоду початку раннього залізного віку в цьому процесі надавалося вирішальне значення. Існує точка зору на Середнє Подніпров'я як провідний регіон України, де «сформувався субстрат етносу, основою якого було осіле населення, що займалося землеробством і скотарством». Саме тут діяли перші державні об'єднання, і зародилися державотворчі процеси, які привели до виникнення держави східних слов'ян – Київської Русі. Саме із Середнім Подніпров'ям чимало дослідників пов'язують виникнення та утвердження понять «Русь» і «Україна». Підставою для подібних тверджень стало утворення в XVII ст. на землях Середньої Наддніпрянщини української козацької держави, першою столицею якої став Чигирин у пониззі Тясмину. Вирішальним було поєднання таких чинників, як благодатні природні умови (зона Лісостепу) і вигідна геополітична ситуація – територія Потясминня розташована між головною водною артерією Північного Причорномор'я Дніпром, а також важливими сухопутними шляхами південного напрямку. Все це разом з політичною ситуацією сприяло формуванню особливої категорії вільного населення – козацтва [Чабан, 1995, с. 425–426]. У передскіфські і скіфські часи були задіяні ті ж самі природні чинники, але особлива для кожного періоду геополітична ситуація і тоді сприяла скорішому, у порівнянні із сусідніми територіями, розвиткові Потясминня.

Деякі дослідники наполягають на відокремленні території Середньої Надніпрянщини у більш вузькому значенні цього терміна, власне «ядра» навколо вісі – Дніпра, у якому відбувалися згадані процеси. Запропоновані географічні кордони цієї землі [Чабан, 1995, с. 426–427] фактично збігаються з межами Києво-Черкаського регіону місцевої культури скіфських часів. Ю. В. Павленко в ґрунтовному монографічному дослідженні, присвяченому проблемам утвердження ранньокласових відносин і ранньодержавних структур, доводив, що стабільною областю кристалізації праслов'янства як такого постають Дніпровське Лісостепове Правобережя і Східна Волинь. Найбільш розвиненим осередком цього ареалу як передскіфських (кімерійських), так і скіфських часів дослідник вважає Потясминя, де в скіфські часи сформувалося князівство ранньокласового типу зі столичним центром на Мотронинському городищі [Павленко, 1994, с. 362–364]. Деякі інші послідовники ідеї тривалого існування культурного осередку східних слов'ян у Середньому Придніпров'ї називають басейн Тясмину районом «племені-гегемона». Саме тут, на їхню думку, розташований центр культури східних протослов'ян (пам'ятки білогрудівської культури), тут були також перші фортеці в праслов'янських землях (чорноліські городища) [Кузык, Яковец, 2008, с. 102]. Автори цієї версії виходять із трьох головних факторів: наявності низки укріплених поселень передскіфських часів, яскравих поселенських і насамперед поховальних пам'яток скіфського часу в басейні Тясмину, які вони вважають праслов'янськими.

Басейн Тясмину дійсно можна розглядати як територію окремого, досить значного, соціально-економічного організму давнини, що відповідає поняттю «складне вождество». Розселення по великих річках було традиційним для давніх часів, і це знайшло відображення, зокрема, у виокремленні варіантів археологічних культур скіфського часу. Басейн Тясмину разом з Пороссям і межиріччям Росі та Дніпра віднесено до Києво-Черкаської групи пам'яток скіфської культури як окремого племінного підрозділу [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 229; 1986, с. 90; Петренко, 1967, с. 5], у межах якого

виокремлюють Тясминську, Канівську і Київську групи [Бойко, 1996]. Серед них басейн Тясмину вважають найбільш заселеним [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 229]. Площа басейну і прилеглої території, які історично становили одне ціле (близько 6750 кв. км), цілком достатня для перебування населення, максимальна припустима чисельність якого наприкінці VII – на початку V ст. до н. е., за деякими методиками розрахунків [Толочко, 1989, с. 21; Бойко, 1994, с. 30], мала становити близько 67,5–81 тис. осіб, що відповідає розмірам спільноти, потрібної для утворення розвиненого вождества (50 тис. осіб) [Першиц, 1986; Даймонд, 2008, с. 252].

Потясминня вирізняється значною кількістю згаданих вище яскравих пам’яток, і це спонукає виявити «матеріальну базу» цього піднесення. Дехто з дослідників ототожнює з Потясминням (точніше, із місцевістю всередині тясминської луки) густо населений Острів Русів, згаданий у писемних джерелах X ст. [Максимов, Максимов, 1989]. Проте наявні археологічні матеріали поки що не підтверджують присутність тут виразних археологічних пам’яток давньоруського періоду. Виняток становить період VII–VIII ст. (пам’ятки пеньківської культури і типу Луки – Райковецької), але вони відомі поки що на обмеженій території тясминського пониззя.

Актуальність роботи полягає насамперед у спробі простежити вплив природного середовища і господарського устрою на особливості історичного розвитку Потясминня – провідного регіону лісостепового Подніпров’я початку раннього залізного віку, де найвиразніше простежується безперервна лінія розвитку культур від передскіфського до кінця скіфського періодів. Саме тут розташовані епонімні пам’ятки, що дали назву культурі передскіфського часу (Чорноліське городище), етапу перехідного до скіфської культури часу (Жаботинське поселення і кургани), а також етапам культури ранньоскіфського часу (Журовські кургани), не кажучи вже про цілу низку визначних пам’яток чорноліської культури та скіфського часу (Суботівське, Мотронинське та Пастирське городища, кургани на р. Тенетинка, біля с. Костянтинівка та ін.). Тут найраніше і яскравіше у Лісостеповому Подніпров’ї проявилися новації, які

вивели цей регіон у лідери. Критичному осмисленню піддано положення щодо співвідношення головних галузей відтворюючого господарства, зокрема, провідної ролі землеробської галузі в господарстві місцевих племен, починаючи від пізнішого передскіфського періоду. Підкреслюється вирішальне значення, особливо починаючи зі скіфського періоду, геополітичного фактору, а відтак і шляхів сполучення.

Зв'язок з науковими програмами. Дисертація виконана здобувачем у рамках планових тем відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України «Поховальні пам'ятки Причорномор'я епохи раннього заліза», державний реєстраційний № 0102U002592 і «Поселення і поховальні пам'ятки доби раннього заліза на території України», державний реєстраційний № 0106U 012547.

Цитування іншомовних джерел наводиться в авторському перекладі, переклади з дореволюційних джерел адаптовані до сучасного правопису. Назви населених пунктів подано за сучасним адміністративно-територіальним поділом.

Головною **метою дослідження** є комплексна характеристика господарського устрою населення Потясминня на різних етапах початку раннього залізного віку. Для цього намічено такі завдання. 1. Розглянути ландшафтне середовище з точки зору придатності для певного виду господарської діяльності. 2. Проаналізувати стан розвитку основних галузей господарства та їх співвідношення протягом досліджуваного періоду. 3. Реконструювати мережу суходільних шляхів і виявити головні закономірності заселення території, її просторову структуру. 4. На підставі дослідження зробити певні висновки щодо особливостей історичного розвитку Потясминня протягом передскіфського і скіфського часів.

Об'єктом дослідження є природне середовище, а також археологічні пам'ятки початку раннього залізного віку басейну Тясмину від часу існування чорноліської культури до кінця скіфської доби.

Предметом дослідження є еволюція господарства місцевого населення в умовах природного середовища басейну Тясмину початку раннього залізного віку.

Методи дослідження. Широко застосовувалися картографічний і порівняльно-географічний методи. При обробці та систематизації археологічних матеріалів, окрім методу аналогій і порівняльно-історичного, залучалися палеоботанічна, металографічна, формально-статистична методики.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше розглянуто і проаналізовано процес розвитку головних галузей господарства племен басейну Тясмину на початку раннього залізного віку на тлі природно-географічних умов, які обумовили структуру господарства й особливості соціального устрою суспільства.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з другого (або пізнього) періоду пізньої чорноліської культури (X – кінець IX ст. до н. е.) до кінця скіфського періоду (кінець IV ст. до н. е.). За основу взято сучасні датування чорноліської культури, жаботинського етапу [Гершкович, 2007, с.59; Куштан, 2013, с.165; Дараган, 2006, с.12-13] і різних етапів (ранній, середній та пізній) скіфського періоду. Пам’ятки першого періоду чорноліської культури (білогрудівсько-чорноліські XI – початку X ст. до н. е.) залучаються головним чином для порівняння кількості пам’яток та їх ареалів і для більш повної картини історичного розвитку регіону. Питання абсолютних датувань у темі нашого дослідження мають значення насамперед для співвідношення в часі поселенських пам’яток і курганних воїнських поховань. А це, у свою чергу, має важливе значення для розуміння процесів економічного життя.

Зокрема, кераміка з перших поховань воїнської еліти в курганах Потясминя синхронизується зі знахідками I і II горизонтів Жаботинського поселення [Дараган, Кашуба, Разумов, 2010, с. 118, рис. 12–15], а найбільший курган на могильнику під валами Мотронинського городища датовано в межах другої половини V ст. до н. е. [Скорый, Хохоровски, 2009, с. 273], тобто після періоду активного функціонування городища.

Коротко зупинимося на питанні співвідношення чорноліської і білогрудівської та білозерської культур, яке має значення не лише для датування, а й також для визначення належності її до певного культурного кола. На сьогодні існують такі точки зору з цього приводу. Генетичною підосновою чорноліської культури вважається білогрудівська культура [Тереножкин, 1961, с. 48], яка в Потясминні може вважатися білогрудівським горизонтом києво-черкаської групи тшинецького культурного кола [Лысенко, 2004, с. 251]. Для хронології важливими є аналогії з краще датованими пам'ятками і знахідками білозерської культури, яка приблизно синхронна білогрудівській, але має більш яскраву матеріальну культуру завдяки тіснішим зв'язкам із середовищем західних і південно-західних ранньогальштатських культур. Так, нижній горизонт Суботівського городища (Суботів-І за О. І. Тереножкіним) – базової пам'ятки чорноліської культури – вважається раннім етапом чорноліської культури, якому притаманна наявність білогрудівських рис поряд з аналогіями в колі ранньогальштатських культур з каннельованою, різбленою і прокресленою керамікою [Гершкович, 2003, с. 37; 2007, с. 59]. Хронологічно він значною мірою збігається з пізнім етапом білозерської культури, який нині датують серединою XI–X ст. до н. е. [Куштан, 2013, с. 199]. Верхній, другий горизонт Суботівського городища (Суботів-ІІ) вважається пізньочорноліським, на відміну від нижнього, білогрудівсько-чорноліського [Тереножкин, 1961]. Сучасні дослідники вирізняють такж горизонт Суботів-ІІІ (X – кінець IX ст. до н. е.), який становить одне ціле з горизонтом Суботів – ІІ (XI – початок X ст. до н.е.), а залишки періоду середньої бронзи на городищі позначають як Суботів – І [Гершкович, 2007]. Горизонт Суботів-ІІ (за О.І.Тереножкиним) або Суботів – ІІІ (за Я.П.Гершковичем) характеризують значна кількість бронзових виробів власного металообробного центру, знахідки кімерійської зброї чорногорівського етапу передскіфського періоду, підвищення кількості посуду, пов'язаного з впливом дністро-дунайського світу [Лысенко, 2004, с. 253–255]. С. С. Березанська вбачає в цьому ознаку могутнього міграційного руху фракійців на Схід [Березанська, 1988]. Проти

значних змін складу населення свідчить базовий керамічний комплекс Суботова-II, який залишався незмінним від білогрудівської до ранньоскіфської традицій [Тереножкин, 1961, с. 75–82]. Вирішальним моментом становлення чорноліської культури, як і при виділенні жаботинського етапу ранньоскіфського періоду, постає вплив з боку світу степових кочовиків, що мало також позначитися на господарській сфері.

Географічні рамки. Регіон, що досліджується в роботі, це басейн Тясмину (рис.1). Його географічні рамки такі: система р. Тясмин (Черкаська обл.), а також території, де притоки верхів'їв Тясмину наближуються до приток системи Південного Бугу (Гірський Тикич, Синюха) і верхів'їв Інгула та Інгульця в північній частині Кіровоградської обл. [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 230]. Тобто це Тясмин з його притоками, його водозбір. До цього регіону можна також додати вузьку смугу Дніпро-Тясминського межиріччя (рис. 1). Формально вона не належить до басейну Тясмину, оскільки тут немає жодної його притоки, місцевість має нахил у бік Дніпра і являє його терасу. Це межиріччя обмежене з півдня спільною Дніпро-Тясминською заплавою, а з півночі його притокою Ірдином (нині Ірдинські болота) і нагадує острів. Річище Тясмину утворює луку (дугу), відкриту лише з півдня. Отже, ця територія – тясминська лука і прилегле до неї Дніпро-Тясминське межиріччя – становить одне ціле і є відносно ізольованою. Переважна кількість поселенських пам'яток скіфського та передскіфського часів зосереджена саме всередині Тясминської луки, а також на виході з неї, на південних притоках. Значна кількість поховальних пам'яток (курганів) сконцентрована в зонах пасовищ на західних притоках Тясмину, тобто поза межами його луки. Південним кордоном Тясминського басейну можна вважати вододільну місцевість між верхів'їв Тясмину та Інгульця. Загальна площа досліджуваної території, окрім власне басейну Тясмину (4450 кв. км) [Географічна енциклопедія України, 1990, т.3, с.317], дорівнює, таким чином, приблизно 90х75 км, тобто 6750 кв. км. У подальшому ми користуватимемося термінами «басейн Тясмину» або «Потясминня», маючи на увазі територію у межах згаданих кордонів. Хоча

зрозуміло, що ареали пам’яток окремих культур, у тому числі раннього залізного віку, не обмежувалися площами басейнів рік. Певними кордонами були ландшафтні зони, що, зокрема, відзначив О. І. Тереножкін під час розвідок скіфських поселень на Кіровоградщині. «Намагання знайти в Степу по Інгулу, Аджамці та Інгульцю скіфські поселення і городища були безуспішними: тут їх не виявлено. ...Межа між областями розселення осілих і кочових племен Скіфії... проходить майже точно по південній межі Лісостепу» [Тереножкин, 1952, с. 117]. До ареалу пам’яток басейну Тясмину також залучені пам’ятки у верхів’ях Інгула та Інгульця, а також у верхів’ях Великої Висі басейну Південного Бугу. Саме тут, на порубіжжі зі Степом розташовані епонімні пам’ятки – Чорноліське городище і Журовські кургани.

Джерельну базу становлять природне середовище басейну Тясмину, а також археологічні пам’ятки регіону початку раннього залізного віку і фіналу пізньої бронзи, усього понад 300 об’єктів. Це 28 білогрудівсько-чорноліських пам’яток (19 поселень, 2 городища, 7 поховальних пам’яток), 50 пізньочорноліських (17 городищ, 20 поселень, 3 поховальні пам’ятки і 10 скарбів), 27 жаботинських (19 поселень, 8 поховальних пам’яток), 198 скіфського часу (18 городищ, 47 поселень, 133 поховальні пам’ятки, в тому числі 2 грунтові могильники, 19 майданів і понад 110 курганних могильників і груп, а також окремих поховань). Близько 20 % всіх поселенських пам’яток становлять нововиявлені об’єкти, що вперше вводяться в науковий обіг.

Практична і теоретична цінність роботи. Виявлено зв’язок між певними типами ландшафтів і пам’яток, основні топографічні закономірності розміщення поселенських пам’яток передскіфського і скіфського періодів у межах певних ландшафтів [Полтавець, 2007; 2008], реконструйовано мережу шляхів скіфського часу та їх співвідношення з поселенськими зонами і могильниками. Результати дослідження можуть бути використані для написання узагальнюючих робіт з археології і давньої історії України, складання зводів археологічних пам’яток, створення музейних експозицій.

За публікаціями і архівними даними зібрано інформацію про всі відкриті на сьогодні пам’ятки передскіфського та скіфського часів, що дало змогу вперше створити докладну археологічну карту басейну Тясмину. У багатьох випадках уточнено топографію пам’яток, зроблено аналіз ґрунтів у валах та під валами Мотронинського городища. Використано матеріали таких виразних нововідкритих пам’яток басейну Тясмину, як пізньочорноліське послення біля с. Вітове, поселення ранньоскіфського часу біля сіл Любомирка і Мельники (уроч. Циганське), комплекс поселень пізньочорноліського і ранньоскіфського часів біля сіл Іванівка й Вершаці та ін.

Особистий внесок здобувача в розробку даної теми полягає у складанні каталогу пам’яток басейну Тясмину і науковій обробці складових природного середовища як основи господарської діяльності. У роботі, написаній спільно з В. В. Нородою [Полтавець, Нерода, 2006], йому належить обробка і систематизація керамічних матеріалів (80 % тексту). У статтях, написаних у співавторстві із С. С. Бессоновою, автору належить 75 % обсягів робіт [Бессонова, Полтавець, 2015; Полтавец, Бессонова, 2015].

Апробацію результатів дослідження здійснено у формі доповідей на засіданнях відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України, наукових конференціях у Чигирині (2004, 2007, 2016), Києві (2009), Харкові (2014), Полтаві (2014).

Публікації. За темою роботи дисертант опублікував 15 наукових праць, у тому числі 8 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України;1 – у фаховому зарубіжному виданні; 5 – у тезах і матеріалах конференцій; 1 – в інших наукових збірках.

Структура та обсяг роботи. Рукопис дисертації складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (загалом 182 с.); чотирьох додатків: каталог пам’яток, каталог мікрорегіонів, знахідки металевого озброєння, таблиці ілюстрацій (карти, фото, графічні рисунки), список використаних джерел – літератури і архівних матеріалів. Загальний обсяг роботи – 394 с.

Р О З Д І Л 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА І АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

1.1. Дослідження XIX - початку XX ст.

Археологічні пам'ятки басейну Тясмину привертають увагу дослідників уже більш ніж півтора століття. У 1848 р. вийшла друком праця І. І. Фундуклея «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии», у якій, зокрема, згадані городища і кургани басейну Тясмину, у тому числі потужні укріплення Мотронинського городища [Фундуклей, 1848]. Цьому городищу приділяли увагу також інші дослідники XIX ст. Чимало цікавих даних містить праця Л. І. Похилевича «Сказания о населенных пунктах Киевской губернии», уперше видана 1864 р.[Похилевич, 2009], у якій згадані деякі городища Потясминня, від яких нині не залишилося слідів, наведено цікаві дані щодо природного середовища і традиційні промисли окремих місцевостей. Він також згадує думку польського письменника Липомана, який вважав, що легенда про появу кораблів під стінами Мотронинського городища в давньоруські часи мала підґрунтя, і у давнину ця місцевість судноплавними шляхами з'єднувалася з Дніпром [Похилевич, 2009, с. 538, посил. 8]. Праця В. Б. Антоновича «Археологическая карта Киевской губернии» [Антонович, 1895] зберегла відомості про неіснуючі нині городища та майдани, які дослідник вважав городищами, західної частини басейну Тясмину.

Інтерес до особливостей природного середовища з'являється майже одночасно з першими описами археологічних пам'яток у середині XIX ст. Паралельно наведено описи природного середовища, хоч і не точні й дещо перебільшені та емоційні, зроблені під впливом тясминських ландшафтів, де городища лише доповнювали загальне враження таємничності й недоступності всієї місцевості. Наведемо уривок зі статті А. Подберезського [Подберезский, 1868], який відображає враження від місцевості навколо Мотронинського

монастиря. «История и археология должны бы заняться посерьезнее здешнею местностью, в особенности же той, которая окружена дугою р.Тясмин. Одаренная от природы плодородною почвою, покрытая густым девственным лесом, огражденная цепью широких болот и речных топей, изрезанная глубокими ярами и вооруженная высокими вершинами гор, господствующих над окрестностью, недоступная и уединенная, а между тем изобилующая всеми дарами, она была некогда тихим убежищем не для одного народа от степных вихрей и мятлей.…» [Подберезский, 1868, с. 268–269]. Отже, підкреслюються такі особливості місцевості в межах тясминської луки, як неприступність і відокремленість, водні перешкоди у вигляді боліт, а також багатство на всілякі природні дари. Якщо додати мальовничість ландшафтів, то не дивно, що саме цю місцевість дослідники згодом стали ототожнювати із загадковим Островом Русів [Максимов, Максимов, 1989], відомим з письмових джерел X ст., який мав приблизно такі самі характеристики в опису Ібн-Даста [Січинський, 1992, с. 19–20] і який насправді стосується володінь норманів на Балтиці [Александров, 1997, с. 222–224]. З лісовим островом, що підноситься на площині над глибокими ярами і проваллями, порівнює місцевість навколо Мотронинського городища А. Подберезський [Подберезский, 1868, с. 269]. Це одна з перших і досить виразних топографічних характеристик ключової археологічної пам’ятки Потясминня. Змістовний нарис господарського життя Київської землі, у тому числі Потясминня, литовсько-польського періоду містить праця П. Т. Клепатського [Клепатский, 1912; 2007]. На підставі документальних джерел автор доводить, що основою економічного добробуту мешканців Черкаського повіту в ті часи були промисли, які забезпечували найбільші статки при найменших витратах праці й часу. До того ж зовнішні обставини суттєво впливали на структуру господарства. Небезпека з боку Степу позбавляла землероба впевненості, чи зможе він зібрати врожай.

У працях О. О. Бобринського, які вирізняються високим для того часу професіоналізмом, є вже перші досить докладні мапи місцевості з позначенням розкопаних курганів, зйомки місцевості з валами Мотронинського городища,

узагальнення й критичні оцінки щодо суджень деяких попередників, зокрема Липомана. Він уперше вірно визначів це городище як таке, що належало до скіфської епохи. Дуже важливими є спостереження О. О. Бобринського щодо взаємовідносин місцевого осілого населення і прийшлих завойовників – номадів, зроблені за матеріалами розкопок курганів біля Журовки і Капітанівки – на порубіжжі Степу і Лісостепу. В одній з робіт, присвячених результатам розкопок журовських курганів (в уроч. Криворукове), він зробив припущення, що поблизу цього могильника було розташовано зимове стійбище якогось кочового племені, яке мало торговельні відносини з Ольвією, а іноді й грабувало античні міста [Бобринский 1905, с. 25].

В. В. Хвойка також дотримувався думки відносно співіснування в Середній Наддніпрянщині ще за епохи бронзи двох окремих господарсько-культурних типів і відповідних ним двох етнічних масивів: автохтонного праслов'янського (нащадків трипільців) населення, переважно землеробів, і південних чужинців-скотарів з курганним обрядом поховання. Землеробському населенню належали великі городища на кшталт Пастирського і Мотронинського [Хвойко, 1913, с. 10–55].

1.2. Дослідження середини XX – початку XXI ст.

Фінал пізньої бронзи і перехід до залізного віку (кінець II – початок I тис. до н. е.). Серед робіт, що стосуються пам'яток і природного середовища фіналу пізньої бронзи басейну Тясмину, слід відзначити роботи Д. П. Куштана. Ним суттєво поповнена база даних за рахунок нещодавно виявлених пам'яток Дніпро-Тясминського межиріччя і межиріччя Ірдина – Дніпра передскіфського періоду – білозерсько-білогрудівського часу за прийнятою в роботі термінологією, що відповідає періоду першого етапу чорноліської культури (або білогрудівсько-чорноліському часу в археології раннього залізного віку). Серед них дуже важливі поховальні пам'ятки. Наведено цікаві дані щодо співвідношення курганного і ґрунтового обрядів поховання, останній з яких був домінуючим у білогрудівсько-білозерський час [Куштан, 2013, с. 82].

Зафіксовано існування особливої форми могильників – прикурганно-ґрунтових (мог. Вергуни), яка, на нашу думку, зберігалася також у скіфські часи. Враховано також скарби і випадкові знахідки ливарних форм і бронзових виробів, картографування яких доповнює картину заселення території і розвитку металообробки. Дуже важливим є розділ, присвячений природно-географічній характеристиці регіону. У ньому, зокрема, приділено увагу такому чиннику, як висока і низька топографія пам’яток. Простежено співвідношення поселенських памяток різної топографії, у зв’язку з чим зроблено припущення щодо причин подібного розподілу, зокрема існування двох господарсько-культурних типів у межах однієї культури. Як з’ясовано, для більшості поселень білогрудівсько-білозерського часу характерною є низька топографія. Цікавими є спостереження щодо поховальних пам’яток різної топографії, співвідношення основних курганних поховань і таких, що впущені в кургани попереднього періоду і їхнього співвідношення з різними типами поселень [Куштан, 2013, с. 83–84]. Простежено коливання цих покажчиків у межах трьох етапів пізньої бронзової доби. Щодо білозерсько-білогрудівського часу, то пам’яткам цього часу була притаманна низька топографія для більшості поселень, що збігається з даними кліматологів відносно посушливого періоду наприкінці бронзової доби. І в той самий час кількість поселень з високою топографією поступово збільшується [Куштан, 2013, с. 31–33]. Тобто в скіфські часи маємо розвиток цієї тенденції. Дослідженнями Д. П. Куштана виявлено також багатокомпонентність керамічного комплексу фіналу доби пізньої бронзи на території південної підзони Лісостепу [Куштан, 2013, с. 43–44], особливо на територіях вздовж Дніпра, що може свідчити про численні переміщення населення, спричинені порушенням усієї системи економічних зв’язків попереднього періоду.

Саме зникнення налагодженої системи обміну в різних сферах виробництва, його технологічного і можливо сировинного забезпечення призвели до зникнення не пізніше XII/XI ст. до н. е. головних культурно-історичних спільностей доби тшинецько-комарівської і зрубної [Гершкович, 2003, с. 40]. Загальну кризу економічних структур доби бронзи напередодні

переходу до кочового господарства ілюструють негативні тенденції стану господарства білозерської культури – провідної культури фіналу пізньої бронзи Причорномор'я, зокрема у сфері металообробки [Отрощенко, 1986, с. 144–148]. Тобто поступальний розвиток господарської діяльності на зламі доби бронзи і раннього заліза припинився, і на початку раннього залізного віку спостерігаються нові тенденції, зокрема переміщення зон економічної активності зі степової смуги на північ. Однією з таких зон стає Потясминня.

Період чорноліської культури (XI – кінець IX ст. до н. е.). Дослідження археологічних пам'яток басейну Тясмину раннього залізного віку пов'язане насамперед з іменами О. О. Бобринського, І. В. Фабриціус, Є. Ф. Покровської, О. І. Тереножкіна. Як зазначає Є. Ф. Покровська, яка вперше ґрунтовно дослідила пам'ятки початку залізного віку в цьому регіоні, на початку раннього залізного віку племена басейну р. Тясмин розвивалися значно скоріше, у порівнянні з більш віддаленими лісостеповими територіями, і в цей період територія Потясминня являла собою один з головних центрів культури всього Лісостепового Подніпров'я. На думку дослідниці, цьому сприяло насамперед зручне географічне розташування цих земель на порубіжжі Лісостепу і Степу, з одного боку, і Дніпровського Правобережжя і Лівобережжя – з іншого, а також зручні водні шляхи меридіонального напрямку [Покровская, 1953, с. 12–13]. Також І. В. Фабриціус відмічає «географічну своєрідність» басейну Тясмину і значущість його як стародавнього водного шляху [Фабриціус, 1949, с. 110]. Під географічною своєрідністю дослідниця розуміла, мабуть, різноманітність ландшафтів і побудову тясминського річища. Дослідниця зробила також кілька важливих висновків щодо співвідношення галузей господарства, розвитку металообробної справи, торгівлі місцевих племен з еллінським світом [Фабриціус, 1949; 1951].

Серед досліджень археологічних пам'яток з точки зору природного середовища слід відзначити роботи Є. Ф. Покровської та О. І. Тереножкіна, що стосуються головним чином чорноліських пам'яток. На Чорноліському городищі вперше серед пам'яток початку раннього залізного віку в Подніпров'ї

ґрунтознавцями П. С. Погребняком та А. І. Зражевським було здійснено аналіз ґрунтів. Зроблено висновки, що до виникнення городища на його місці був степ, і ця місцевість залишалася степовою ще деякий час після запустіння городища. У передскіфський час ліси тільки ще починали виходити з ярів на плато, і місцевості по Тясмину були в цей час більш степовими, ніж сьогодні [Тереножкин 1961, с. 14 з посиланням на роботу А. С. Скородумова]. Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін та В. М. Даниленко також зробили спостереження щодо топографічних умов укріплень чорноліського часу в басейні Тясмину і часу виникнення останніх порівняно з іншими регіонами Правобережного Лісостепу [Тереножкин, 1952. с. 12; 1961, с. 13; Покровская, 1953, с. 5; Даниленко, 1959, с. 21]. Судячи з усього, сильно пересічена місцевість на Тясминському правобережжі приваблювала чорноліські племена особливо вигідними в плані захисту умовами [Тереножкин, 1961, с. 14]. Проте викликає заперечення інший висновок – що ці чорноліські поселення створювали в південній частині Лісостепу захисну лінію з невеличких фортець, які були споруджені, певно, для захисту з боку Степу [Ильинская, 1983, с. 257]. Дійсно, басейн Тясмину вирізняється серед інших територій Середнього Подніпров’я початку раннього залізного віку кількістю укріплених поселень [Тереножкин, 1961, рис. 1]. Проте переважна більшість із цих городищ – незначних за розмірами [Тереножкин, 1961, с. 14–15] і без належних захисних споруд – навряд чи мала власне фортифікаційне призначення. Це швидше схованки для мешканців поселень, розташованих поряд з «городками» (Московське, Тясминське, Калантаївське, Лубенецьке, Голов’ятинське городища), що власне відзначив і О. І. Тереножкін. На деяких городищах (у межах колових укріплень) не виявлено культурні шари [Тереножкин, 1952, с. 74; 1961, с. 28–31]. Не виключено, що деякі круглі городища (з незначними культурними нашаруваннями) могли бути культовими центрами окремих територіальних громад, як це було, наприклад, у праслов’ян та кельтів [Русанова, 2002, с. 72–78, 18–19]. До того ж переважна більшість чорноліських городків тясминського басейну, «розпорошені» головним чином вздовж правого берега Тясмину, не

створюють захисну лінію, оскільки не контролюють головні сухопутні шляхи, якими могли просуватися нападники з півдня. Ця захисна лінія фактично «повернена» на схід, до Тясмину. Кожна «фортеця» була спроможна хіба що захистити свою громаду від короткотривалого нападу невеликого загону воїнів. Розташування городищ, як і поселень, вздовж Тясмину було обумовлене, на нашу думку, насамперед господарськими чинниками, а саме прирічковими ландшафтами правого берега, найбільш придатними для господарства чорнолісців.

Нещодавно чорноліські городища Потясминня були всебічно розглянуті з точки зору топографії і фортифікаційного мистецтва. Автори критично оцінюють версію «загрози кімерійської навали» і звертають увагу, зокрема, на розбіжності в часі між існуванням чорноліських городищ і так званих кімерійських поховань, виходячи із сучасних датувань [Дараган, Кашуба, Разумов, 2010; Дараган, 2011].

Найважливіші результати були одержані під час дослідження на Суботівському городищі, яке можна вважати «центральним місцем» тясминського басейну часів чорноліської культури. Розкопки тут проводили експедиції ІА АН УРСР у 1951, 1955, 1971 і 1972 р. під керівництвом О. І. Тереножкіна (в 1951 р. – сумісно з професором МДУ Б. М. Граковим), а в 1994–1995 рр. – спільна експедиція ІА НАН України і Німецького археологічного інституту під керівництвом В. І. Клочка та І. Мотзенбеккера. Ця пам’ятка вирізняється поміж інших чорноліських городищ досить великими розмірами: її площа становить 7,7 га. Існують різні припущення щодо призначення фортифікаційної системи городища. Якщо О. І. Тереножкін не сумнівався в її призначенні саме як оборонної споруди, то Я. П. Гершкович вважає, що фортифікаційна система або не була добудована, або її призначення взагалі є поза межами оборони [Гершкович, 2007, с. 59]. У матеріальному комплексі Суботівського городища найвиразніше визначилися елементи карпато-дунайського походження, пов’язані з культурами раннього фракійського гальштата. Слід зазначити, що зв’язки цього центру з Карпато-Подунав’ям були досить інтенсивними, що пояснює тривале збереження

в подальшому гальштатських традицій тут, а також у сусідніх регіонах [Гершкович, 2007, с. 59–60].

Якщо враховувати Жаботинське поселення, засноване дещо пізніше [Покровская, 1973; Дараган, 2006, с.12], то саме в басейні Тясмину маємо два яскраві осередки впливу культури фракійського гальштату початку раннього залізного віку в Лісостеповому Подніпров'ї. Обидва пов'язані з вихідцями із карпато-дунайського регіону, що належав до балкано-середземноморського ареалу, який можна вважати одним з «осередків міграції» на євразійському просторі [Красножон, 2005, с. 161]. Судячи з усього, саме в цих тясминських центрах найраніше склався певний тип взаємовідносин прибульців не лише з місцевим населенням, а й також зі східними номадами, а пізніше (Жаботин) – з античними причорноморськими містами. Потім жаботинський центр стає одним з головних осередків скіфських номадів не лише тясминського басейну, а й Правобережного Подніпров'я загалом. З кінця VII ст. до н. е. ця роль переходить до Мотронинського городища, заснованого вихідцями із Жаботина. Все це засвідчує спадкоємність культурної і господарської традиції жаботинського етапу і скіфського періоду – з кінця VIII до початку VI ст. до н. е. Власне, ця спадковість стосується і періоду чорноліської культури, оскільки тип природокористування, властивий скіфському періоду, складається ще в пізньому чорноліссі, хоча господарству чорноліського періоду притаманне в цілому інше ландшафтне середовище у порівнянні зі скіфським періодом [Полтавець, 2007].

Повертаючись до Суботова, відзначимо результати дослідження, які стосуються специфіки та призначення пам'ятки. Розкопки виявили, що початок заселення майданчика Великого Городка припадає ще на період середньої бронзи – близько XVIII–XVII ст. до н. е., але появу стаціонарного поселення та інтенсивне освоєння господарської округи можна віднести до порубіжжя епохи пізньої бронзи та раннього заліза. Було зроблено палінологічний аналіз та аналіз давніх ґрунтів, результати яких, на жаль, ще не видані [Гершкович, 2007, с. 59]. О. І. Тереножкіним зроблено висновки щодо землеробських знарядь Суботівського городища, а також тваринництва, зокрема, відносно різкого зростання ролі

їздового коня в чорноліські часи. Відзначено деякі особливості господарської діяльності чорнолісців, які мешкали біля дніпро-тясминської заплави [Тереножкин, 1961, с. 142, 175–176, 178–179,181].

Суперечливі точки зору існують щодо бронзоливарної справи. Згідно з однією концепцією в Суботові існував значний центр з виготовлення бронзових знарядь чорноліської культури в Середньому Подніпров'ї, який діяв протягом близько 400 років [Демченко, Клочко, Маничев, 2000, с. 44]. Має рацію інша точка зору – щодо інтенсивної, але короткочасної металообробки, що здійснювалася на заключній стадії існування городища [Гершкович, 2003; 2007, с. 59]. Дослідник спростовує тезу щодо тривалості й масовості виготовлення бронзових виробів і звертає увагу на ту обставину, відзначену ще О. І. Тереножкіним і підтверджену в подальшому, що всі знахідки ливарних глиняних форм є виключно одноразовими, і вони переважають у верхніх частинах культурного шару певної ділянки Великого Городка, у заповненнях господарських ям і котлованах залишених жител, у тому числі горизонту Суботів III. Крім того, висловлено припущення, що відлиті бронзові вироби навряд чи призначалися для продажу або обміну, а браслети слугували сімейними або родовими реліквіями мешканцям Великого Городка. Цікавим є також спостереження, що серед бронзових браслетів Суботівського городища і Середнього Подніпров'я взагалі немає двох повністю тотожних [Гершкович, 2008, с. 38], що виключає серійність виробництва і зводить їх до рангу суто особистих прикрас, зроблених на замовлення певного прошарку населення. Географія знахідок браслетів із «суботівськими» орнаментами дає змогу окреслити господарську зону Суботівського городища [Полтавець, 2009; 2013]. Знахідки на городищі престижно-ритуальних скарбів металевих виробів можна вважати проявами «престижної» економіки. Це свідчить про досягнення чорноліськими племенами Потясминня воєнно-демократичної або навіть воєнно-ієрархічної форми організації суспільства [Лысенко, 2004, с. 260–264] .

Жаботинський етап скіфського періоду (початок VIII – перша половина VII ст. до н. е.). Важливе коло питань постає у зв'язку з дослідженням

Жаботинського поселення та жаботинського етапу ранньоскіфського періоду загалом [Вязьмитина, Покровская, 1950; Покровская, 1973; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 230; Дараган, 2004, 2006, 2011]. Згідно з останніми дослідженнями, жаботинські пам'ятки являють щодо чорноліської культури окремий культурно-інноваційний горизонт [Дараган, 2004; 2011]. На думку дослідниці, «між Чорноліссям та Жаботином відбулася культурна трансформація, яка відображає процес формування нової культури». Крім модифікації поховального обряду і культової сфери, відбуваються також суттєві зміни матеріальної культури – зміна місць поселень, поява нових типів жител, зміни на рівні хатніх промислів і ремесел. Зокрема, у жаботинський час зникає вся серія бронзових виробів чорноліської культури. Натомість спостерігається широке впровадження заліза із застосуванням нових технологій (зварювання, гартування тощо) [Дараган, 2004, с. 46–47; 2006, с. 9]. Хронологічно ці зміни від Чорнолісся до Жаботина збігаються з кліматичними змінами фіналу суббореала – початку субатлантикума. Ці зміни, на думку М. М. Дараган, яка посилається на дослідження кліматологів та ґрунтознавців, полягали у настанні більш вологого й прохолодного періоду. Виходячи з наявності в басейні Тясмину великих масивів луків та остепнених луків, М. М. Дараган визначає панівну систему землеробства в басейні Тясмину як переліг [Дараган, 2004, с. 38–39]. З цим навряд чи можна погодитися, зважаючи на важкість лукових ґрунтів і характер тогочасних знарядь.

Важливою ознакою культурної трансформації була зміна типів поселень – малих городищ-сховищ чорнолісців на великі неукріплені селища з настанням жаботинського етапу [Покровская, 1953, с. 8; Дараган, 2011, с.92-94]. Проте висновки щодо локальності жаботинського етапу (значної замкненості його культури), нетривалості і незавершеності процесу формування нового культурного утворення [Дараган, 2006, с. 15] потребують деяких уточнень. Дійсно, окрім Жаботинського поселення, безумовно, значного культового осередка, поки що не відомі інші, повністю синхронні йому поселення з таким самим комплексом матеріальної культури, зокрема, зі столовим посудом,

прикрашеним канельовано-жолобчастою орнаментацією. Але щодо горизонту Жаботин-ІІІ епонімного поселення, то цей комплекс матеріальної культури продовжується без особливих змін у ранньоскіфський період. Скоріше за все, процес змін матеріальної культури під впливом елементів карпато-дунайського походження, який почався ще в чорноліський період, торкнувся на жаботинському етапі лише кількох осередків, головним чином самого Жаботинського поселення, яке стає новим «центральним місцем» тясминського басейну і, можливо, ще декількох великих поселень. В окрузі Жаботинського поселення (Тарасова Гора), за даними завідувача Кам'янського краєзнавчого музею Ю. Ю. Ляшка, відомі не менш як 20 поселень різних періодів скіфського часу, серед них деякі синхронні принаймні пізньому етапу Тарасової Гори [Ляшко, 1992]. Серед них – велике Флярківське поселення. У басейні Тясмину відомі ще кілька поселень, переважно, мабуть, пізньожаботинського часу [Тереножкин, 1954, с. 71–72; Ковпаненко, 1999, с. 183; Телегін, Гуріненко, 1977]. На пізньожаботинському етапі відбувається ускладнення соціальної структури суспільства – виникають великі, до 100 га, поселення і городища, і ця структура існувала до кінця скіфського періоду [Полтавець, 2011].

Скіфський період (2 пол. VII – IV ст. до н. е.). Вже під час дослідження Жаботинського поселення Є. Ф. Покровська зробила висновок, що Мотронинське городище було засновано вихідцями із Жаботина [Покровская, 1973, с. 186], тобто, це були споріднені структури. Дійсно, відстань між цими двома пунктами на карті становить близько 6 км, і вони були з'єднані дорогами, вздовж яких пізніше утворилися ланцюжки курганів і поселення.

План Мотронинського городища разом з докладним його описом було складено під час розвідок О. О. Бобринського в 1890 р. [Бобринский, 1894, с. 53–60]. Пізніше на городищі проводили шурфування В. В. Хвойка (1899 р.), О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська (1950, 1970 р.), В. П. Григор'єв та Г. П. Ребедайло (1985 р.). З 1988 по 1996 р. тут працювала експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. С. Бессонової. Протягом п'яти років (1992–1996) роботи провадилися на замовлення дирекції НІКЗ «Чигирин». Результати

досліджень були видані у вигляді монографії [Бессонова, Скорый, 2001], у додатках до якої наведено аналізи складу кісток тварин (О. П. Секерська), залишків рослин (Г. О. Пашкевич), технології виготовлення залізних (Д. П. Недопако) та кістяних і рогових (А. М. Усачук) виробів. Виходячи з цих даних, автори монографії подали своє бачення господарства населення городища (скотарство, землеробство, хатні промисли), економічних зв'язків з античними містами. Зроблено висновки відносно провідної ролі скотарства, оскільки склад сучасних ґрунтів і рельєф місцевості навколо городища не дуже сприятливі для землеробства [Бессонова, Скорый, 1999; 2001, с. 115]. Важливі дані одержані також щодо існування на території городища виробництва з плавлення бронзи та видобутку й обробки заліза [Бессонова, Скорый 2001, с. 113–120, 123, 127–144].

Роботи на Мотронинському городищі та курганному могильнику продовжила спільна українсько-польська експедиція у 2001–2003 рр. (керівники С. А. Скорий та Я. Хохоровські). Було зроблено новий, уточнений план городища з використанням даних аерофотозйомки. Уточнено дати першого заселення території городища – кінець VII ст. до н. е., а також з'ясовано конструкції захисних споруд, час їхнього зведення та етапи руйнації і відновлення [Хохоровски, Скорый, 2006]. Дуже важливі дані одержано під час розкопок курганного могильника, зокрема дослідження одного з великих насипів (Скіфська Могила). Встановлено перебування кочових скіфів у другій половині V ст. до н. е. на городищі або в безпосередній близькості від нього [Скорый, Хохоровский, 2004; 2009]. Вперше на городищі виявлено знахідки попередніх хронологічних періодів – пізнього палеоліту, енеоліту, епохи бронзи, що свідчить про дуже давнє освоєння цієї місцевості [Бессонова, Романюк, 2004]. Тобто можна припускати помірне антропогенне навантаження на довкілля вже на момент заснування городища.

Територія городища та його околиць постійно обстежується співробітниками Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Головна мета цих обстежень – визначення господарської округи Мотронинського городища, а також інших поселенських осередків раннього залізного віку. Простежено деякі

закономірності розташування поселенських пам’яток передскіфського та скіфського часів [Полтавець, 2007; 2011; 2014]. Важливі спостереження зроблено під час дослідження великого поселення скіфського часу в урочищі Циганське поблизу Мотронинського городища, де знайдено мідний шолом кубанського типу [Полтавець, Білецька, Легоняк, 2000], а також пізньочорноліського поселення біля с. Вітове [Полтавець, Нерода, 2006]. Цікаві дані одержано внаслідок дослідження ґрунтів під внутрішнім валом Мотронинського городища, яке за нашим замовленням здійснили у 2006 р. співробітники Інституту географії НАН України Ж. М. Матвіїшина та О. Г. Пархоменко [Полтавець, 2007]. Багато нових пам’яток раннього залізного віку виявлено під час обстежень берегів Кременчуцького водосховища, а також Тясмину, здійснених черкаськими археологами, насамперед М. П. Сиволапом і Д. П. Куштаном. Автор вдячний їм за надану можливість використати ще не видані матеріали, а також співробітниці Черкаського обласного краєзнавчого музею Л. Г. Сиволап за сприяння при роботі з колекціями фондів музею. У роботі, окрім каталогів узагальнюючих праць [Петренко, 1967; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989], також використано дані, одержані під час розвідок 1987 р. у Смілянському, Кам’янському і Чигиринському районах Черкаської області, а також Олександрівському і Знам’янському районі Кіровоградської області, проведені під час складання Зводу археологічних пам’яток України [Григорьев, Сиволап, 1987/131; Білецька, Нерода, 1987/195; Бессонова, 1987/37] і пізніше [Нераденко, 1988; Орлик, 2012; Куштан, 2010; 2012].

Питання взаємодії Лісостепу й Степу у сфері економіки скіфського часу порушуються в працях Н. О. Гаврилюк [Гаврилюк, 1999; 2000]. Розглядаються різні форми географічного поділу праці між двома системами. Можна погодитися з визначенням Лісостепу як ресурсної зони степової економики VI–V і V–IV ст. до н. е. Але це визначення, на нашу думку, стосується головним чином V–IV ст. до н. е. У VI–V ст. до н. е., принаймні в Потясминні, використання степовими скіфами ресурсів лісостепової зони, насамперед пасовищ, традиційне у відносинах кочових і осілих народів, мало бути обмеженим, зважаючи на стан місцевого військово-політичного об’єднання. Не викликає заперечень позиція автора щодо

неможливості зернового імпорту з лісостепу до античних міст Причорномор'я, а також активного використання скіфами людського потенціалу Лісостепу, включаючи работоргівлю.

Роботи з дослідження природного середовища. Лише наприкінці XX ст. з'являються праці, присвячені вивченню природного середовища басейну Тясмину. Щоправда, ще раніше, десь у середині століття головні складові природного середовища регіону були схарактеризовані у фахових працях географів [Докучаев, 1953; Чижов, 1961; Великий, Делеменчук, Ільченко та ін., 1967]. Серед цих робіт слід відзначити насамперед фундаментальну працю М. А. Чижова «Український Лісостеп». Монографія містить докладну характеристику не лише кліматичних умов, всіх складових ландшафту за окремими досить дрібними територіальними одиницями за фізико-географічним районуванням, але також особливостей господарства, притаманних різним місцевостям. Зокрема, М. А. Чижов відзначає, що Придніпров'я, тобто місцевість від верхів'їв Інгульця до долини Дніпра, де помітна посушливість клімату і остепненість лугів, то є важливий тваринницький регіон, у якому поголів'я великої рогатої худоби є значно більшим у порівнянні з іншими частинами [Чижов, 1961, с. 159, 161]. Щодо Дніпро-Тясминського межиріччя, то тут також була значна кількість поголів'я великої рогатої худоби, до того ж це – один із провідних регіонів лісостепової України за поголів'ям свиней, овець та кіз. Серед ґрунтів цього регіону переважають відносно малородючі супіщані дернопідзоли, значні площі вкриті лісами [Чижов, 1961, с. 162]. Характеристики, наведені М. А. Чижовим, можна з певними уточненнями застосовувати до господарської діяльності населення раннього залізного віку, оскільки її спрямованість обумовлена такими постійними чинниками ландшафтів як ґрунти і рослинність, що сформувалися в сучасному виглялі у голоцені [Романчук 1998, с. 55–56], не кажучи про рельєф, річкову мережу і кліматичні особливості, які також не зазнали значних змін із цього часу.

Зміст іншої фундаментальної праці, монографії С. П. Романчука «Історичне ландшафтознавство», становлять антропогенно-ландшафтні реконструкції

давнього природокористування від початку господарської діяльності до епохи Київської Русі. Автор доходить висновків, що за способами використання ландшафтів (вони зведені до чотирьох головних типів) спостерігається подібність між періодами трипільської культури, скіфським та черняхівської культури [Романчук, 1998, с. 130–131]. Їх поєднує, насамперед, провідне місце землеробства як способу господарювання. Для скіфського періоду (до нього віднесено також часи чорноліські та жаботинські) відзначені такі переважаючі галузі господарства, як підсіка, лісовий переліг та полювання [Романчук, 1998, с. 52, табл. 2]. Тваринництво, судячи з усього, С. П. Романчук до провідних галузей господарства скіфського періоду не зараховує, з чим навряд чи можна погодитися щодо Потясминня – регіону з розвиненими традиціями скотарства. До речі, пам’ятки як трипільської, так і черняхівської – переважно землеробських – культур у басейні Тясмину нечисленні, тоді як для скіфських часів ця територія Середнього Подніпров’я дійсно може вважатися серед найгустіше заселених [Романчук, 1998, с. 46]. Отже, територіальний збіг давніх антропогенних ландшафтів цих культур з відповідними ландшафтами скіфського періоду в басейні Тясмину, на наш погляд, не був значним. Можливо, така розбіжність із висновками відносно трипільської та черняхівської культур пояснюється якістю виборки по пам’ятках скіфського періоду, до якої включено дещо специфічні пам’ятки Київщини, які в ландшафтному відношенні не є типовими, а також пам’ятки передскіфського періоду на зразок Суботівського городища чорноліської культури.

Такий збіг стосується насамперед придніпровських ділянок на відтинках Київ – Обухів – Трипілля та Трахтимірів – Канів – Пекарі. Саме тут простежується найбільш оптимальне для традиційного природокористування і оборони межування ландшафтів широколистяно-лісового типу з ландшафтами заплав Дніпра і його приток [Романчук, 1998, с. 117, 130]. Щодо басейну Тясмину, то тут дніпровська заплава межувала головним чином з лучно-степовими і мішано-лісовими ландшафтами (борова тераса) Дніпро-Тясминського межиріччя. Заплава самого Тясмину не є розвиненою, за винятком тієї її частини, що утворювала

спільну Дніпро-Тясминську заплаву («Велика Тясминська Заплава»). Тобто ландшафтна структура Потясминня загалом не була оптимальною з точки зору підсічного землеробства, і це підтверджує відносно невелика кількість пам’яток трипільської і черняхівської культур. Головним досягненням роботи С. П. Романчука можна вважати вдосконалення методики, що дає змогу виявляти закономірності ландшафтної обумовленості археологічних пам’яток і обчислювати розміри господарської території та людської спільноти, а також визначати провідний тип господарювання [Романчук, 1998, с. 56–57].

Значний інтерес у зв’язку з досліджуваною темою становить монографія С. А. Горбаненка, О. П. Журавльова і Г. О. Пашкевич «Сільське господарство жителів Пастирського городища». Вона стосується ранньосередньовічного періоду (VII–VIII ст. н. е.), проте територіально це також басейн Тясмину (його притоки р. Сирий Ташлик). За способами природокористування і рівнем розвитку сільського господарства це населення мало багато спільного з населенням скіфського періоду. Автори подають узагальнюючу картину розвитку сільського господарства жителів Пастирського городища на основі археологічних джерел із широким залученням етнографічних та природничих матеріалів [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 8]. Окремо слід відзначити повний опис навколишнього середовища городища і аналіз умов існування городища, розробку схеми сільськогосподарської діяльності.

Таким чином, попередні дослідження пам’яток басейну Тясмину лише опосередковано торкалися питань природокористування і особливостей природного середовища цього регіону пізнішого передскіфського та скіфського часів. Підкреслювалися його географічна своєрідність: зручне розташування на порубіжжі зі Степом і Дніпровським Лівобережжям, значення водних шляхів, насамперед Дніпра, для торговельних зв’язків з Північним Причорномор’ям, а також захисні властивості рельєфу. Все це сприяло значно бистрішому, у порівнянні з іншими лісостеповими територіями, розвитку місцевих племен у період відродження економічного життя після кризових явищ фіналу пізньої бронзи. Культура племен цієї території набула особливо багатих і різноманітних

форм [Покровская, 1953, с. 12–13]. Щодо природокористування, то всі дослідники підкреслюють сприятливі умови для землеробства і скотарства, «багаті» природні ресурси. Утім, подібні умови були на той час також і в інших регіонах Лісостепу, а умови для землеробства мабуть ще кращими. Тобто передумови прискореного соціального розвитку населення басейну Тясмину в передскіфські та скіфські часи навряд чи зводилися до багатства природних ресурсів. Насамперед цьому сприяла геополітична ситуація.

РОЗДІЛ 2
АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ І ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

2.1. Природно-географічна характеристика регіону

Басейн Тясмину в геоморфологічному відношенні належить до однієї з чотирьох фізико-географічних провінцій лісостепової зони України – Центральної (Правобережної) підвищеної рівнини [Гринь, 1964, с. 103] або Центральної області Придніпровської височини, а в її межах – до підрозділів трьох різних областей: Дніпровської, Дніпровської височини та Південного Лісостепу [Чижов, 1961]. Дніпровська область – це досить ізольована рівнина Дніпро-Тясминського межиріччя близько 60 км завдовшки і 12 км завширшки. Зі сходу вона обмежена долиною Дніпра, з півдня – спільною заплавою Тясмину і Дніпра, а на півночі поєднується з просторою низовиною між Ірдинем (нині притока Тясмину), Вільшанкою і Дніпром. Із заходу до нього прилягає річище Тясмину, що утворює луку (заворот), відкриту з півдня. Лука Тясмину та переважна більшість його приток віднесені до Тясмин-Вільшанского району Дніпровської височини, а місцевість, що прилягає до пониззя Тясмину (у тому числі м. Чигирин та с. Суботів) – до Південного Лісостепу (район Придніпров'я), разом з верхів'ям Інгульця та Інгулу в межах Олександрійського, Олександрівського та Знам'янського районів Кіровоградської області [Чижов, 1961, с. 159–161].

Наводимо коротку характеристику головних складових ландшафту. **Гідрокліматичний режим** (кількість опадів, сніжність і тривалість зим, річні температури, характер гідрологічної сітки). Для Лісостепу є характерним більш глибоке, у порівнянні з іншими природно-кліматичними зонами, залягання ґрунтових вод. Тому поселення тут тяжіють до річкових долин і балок [Мильков, 1964, с. 134]. За характером гідрологічної сітки басейн Тясмину (включаючи Дніпро-Тясминське межиріччя) належить до територій з високим коефіцієнтом густоти річкових сістем [Швець, Дрозд, Левченко, 1957, с. 8]. Тут наявні ріки 1-го порядку (Дніпро), 2-го (Тясмин, Ірдинь) і велика кількість

дрібних річок 3-го (притоки Тясмину) і 4-го порядків. Наближеність до Дніпра мала велике значення для господарської діяльності і сполучення. Виразну характеристику цієї ріки як годувальниці країни наводить давньогрецький історик V ст. до н. е. Геродот [Herod., IV.53]. Також вздовж Дніпра проходили сухопутні шляхи, сама ріка була судноплавною, окрім порогів. Важливим є повідомлення щодо покладів солі в гирлі Дніпра – з її транспортуванням пов'язані найдавніші торговельні шляхи Правобережного Подніпров'я.

Більша частина басейну Тясмину розташована в зоні середнього заволоження (475–500 мм), і лише південна його частина, включаючи пониззя Тясмину і частково лівобережне верхів'я (Південний Лісостеп), а також басейн Сухого Ташлика в зоні відносно низьких опадів (нижче 475–450 мм [Климатическая карта Черкасской обл. ГУГК – 1983]. Загалом Черкащина має одну з найсприятливіших природних ситуацій по Україні щодо вірогідності небезпечних явищ природи [Природа Украинской ССР. Климат, 1984, с. 113–139]. Із зонами високих опадів (500 мм і вище) збігається якраз насичений пам'ятками регіон с. Сміла і прилегла з півночі територія долини Тясмину в місці його завороту, межиріччя Тясмину й Ірдині і далі рівнинна низовина до Черкас і середній течії Вільшанки. На захід від Тясмину ця зона охоплює басейни Сріблянки і Гнилого Ташлика (його більшу частину), насичені курганними могильниками, і тягнеться до Гнилого Тикича в районі Звенигородки. Зоною підвищеної заволоженості був також регіон верхів'їв Інгульця (Чорноліське городище), а також правобережної частини верхів'їв Тясмину і верхів'їв Сухого Ташлика, включаючі кущ пам'яток у районі Пастирського городища, Журовкі, Капітанівки.

Лісостепові ландшафти як перехідний тип ландшафтів зазнавали неодноразових змін, спричинених циклічними коливаннями клімату, що призводило до переміщення населення з інших кліматичних зон і структурних змін у господарстві [Медведев 1999, с. 5, 16]. Як вважають кліматологи, кліматичний оптимум епохи пізньої бронзи змінюється на зламі фіналу пізньої бронзи – початку раннього залізного віку, приблизно в інтервалі кінець XI–IX

ст. до н. е., на який припадає період існування раннього етапу чорноліської культури. Це був період жорсткої посухи і одночасно прохолодний. Зменьшується кількість лісів, які в попередній період просунулися на південь, розширюються смуги різнотравно-злаково-степової рослинності [Александровский, Гольева, 1995, с. 34; Швец, 1978, с. 24–29; Герасименко 2004, с. 23]. Ґрунтознавці, які досліджували ґрунти, поховані під валами і зольниками Чорноліського городища, дійшли висновку, що до виникнення городища тут був степ і ця місцевість залишалася степовою ще деякий час після запустіння городища [Тереножкин, 1961, с. 14]. Кліматичні зміни негативно позначилися на землеробстві і посилили роль скотарства [Отрощенко, 1991, с. 127; Махортых, Иевлев, 1991, с. 21; Махортых, 1993, с. 41; Бунятян, 2001, с. 68–69]. Кульмінація загального похолодання у Великому степовому поясі Євразії припадає на IX–VIII ст. до н. е. [Бараш, 1989, с. 12–13], що відповідає кінцю другого ступеня чорноліської культури і значній частині жаботинського етапу. І лише приблизно з VII ст. до н. е., наприкінці суббореала (SB-3) посушливий період змінюється новою субатланичною епохою, на початку якої спостерігається підвищена заволоженість, хоча клімат залишається прохолодним [Шнитников, 1957, с. 163–164]. В археології це відповідає пізній фазі жаботинського етапу і початку власне скіфського періоду. Імовірно, клімат у цілому залишався досить вологим, про що свідчить топографія поселень скіфського часу – здебільшого вони розташовані на вододільних височинах, біля витоків малих річок 4-го порядку, про які нині нагадують лише балки, по яких вони тікли. Аналізи ґрунтів під внутрішнім валом Мотронинського городища засвідчили формування ґрунтів у помірно-теплому кліматі. Ґрунт під валом, близький до чорноземів вилугованих глибокогумусних, формувався за наявності великих ділянок високотравних степів і лук у режимі достатньої заволоженості [Матвіїшина, Пархоменко 2006, с. 18–19; Полтавець 2007, с. 40]. За даними археології, вал споруджено в середині – другій половині VII ст. до н. е. [Скорый, Хохоровски, 2004, с. 76–77]. Отже, у цей період клімат вже стає помірно-теплий. У нижніх профілях розрізу

мотронинського валу траплялися кротовини, а поряд з валами вже з кінця VII – початку VI ст. до н. е. почали зводити курганний могильник. Обидва показники – кротовини і кургани – не притаманні типовим лісовим ґрунтам [Докучаев, 1953, с. 89]. Оскільки немає підстав припускати значне й тривале антропогенне навантаження на територію навколо городища в попередні часи, це може свідчити, що в другій половині VII ст. до н. е. в басейні Тясмину вихід лісів на вододільні простори ще не відбувся. Щодо кліматичних умов скіфського періоду, то деякі кліматологи визначають перехідний період, який тривав від початку субатлантикуму приблизно до середини I тис. до н. е. У його межах вологі відрізки часу перемежовувалися інтервалами «сухих» десятиліть [Раунер, 1981, табл. 1, с. 6]. Можливо, «лакуна» в археологічних пам’ятках середини VI ст. до н. е. на території України припадає саме на період катастрофічних кліматичних проявів [Бессонова, 2000, с. 119, пос. 27], зафіксованих у Європі [Шнитников, 1957, с. 262–264].

Рельєф східноєвропейського Лісостепу загалом визначається як горбисто-увалистий, із значною кількістю ярів [Ларин, 1950, с. 225], черегуванням урочищ пласких рівнин і улуговин [Чижов, 1961, с. 35–36]. Ця характеристика стосується таких місцевостей басейну Тясмину, як Тясмин-Вільшанський район та Південний Лісостеп, де поширений саме горбисто-увалистий рельєф місцевості (рис. 2). Як зазначає К. К. Шилік, з точки зору топографії території Скіфії й прилеглих областей – це рівнина з різним ступенем пересіченості, яка розташована в степовій та лісостеповій зонах [Шилик 1981, с. 183]. Ділянки без різких перепадів поверхні розподілені нерівномірно. Для місцевості всередині Тясминської луки характерний дрібноскладчастий рельєф і відповідно густа мережа малих річок 3-го і 4-го рівней. До урочищ пласких рівнин належить переважна частина Дніпровського району, значні площі тут були зайняті заплавами. Особливості ландшафту доцільно розглядати разом із ґрунтами.

Ґрунти і типи ландшафтів. Вважається доведеним, що характер ґрунтів суттєво не змінився з початку доби раннього заліза. Отже, їх склад є

об'єктивним критерієм. Для цілей нашої роботи застосовано сучасну сільськогосподарську типологію земель, яка ґрунтується переважно на двох основних покажчиках: агрогенетичній природі ґрунтів і умовах рельєфу. У провінції Правобережна (центральна) підвищена рівнина, частиною якої є Потясминня, переважають типові чорноземи і опідзолені лісостепові ґрунти, хоча загалом виділено кілька десятків сільськогосподарських типів земель [Гринь, 1964, с. 103–115; Великий, Делеменчук, Ільченко та ін., 1967, табл. 2, с. 18–29]. Використано також інші типології, які репрезентують до 5–6 типів головних типів ґрунтів [Чижов, 1961, схематична карта ґрунтів Українського Лісостепу; Физическая карта для средней школы. Черкасская область 1988. Кировоградская область 1987; Черкаська область. Географічний атлас (Моя мала батьківщина) 2002, лист 7]. На території Черкащини, у тому числі в Потясминні, найпоширенішими ґрунтоутворювальними породами є лесовидні суглинки та леси, які вважаються найсприятливішими і найбагатшими на валові форми поживних речовин. До того ж істотною особливістю лесів є їх водопроникненість та здатність до швидкого відновлення структури ґрунтів, що утворюються на них [Великий, Делеменчук, Ільченко та ін., 1967, с. 14]. Звідси висока продуктивність ґрунтів цього регіону.

Початок утворення сучасних ґрунтів відноситься до історичного етапу голоцену (післяльодовикового періоду) [Географічна енциклопедія України, 1989, т. 1, с. 283]. На думку спеціалістів, в еволюції черноземів Черкащини були дві стадії. Першу з них можна віднести до періоду формування чорноземів глибоких з участю степової рослинності і другу до періоду, коли ліси масово займали площі степової рослинності [Великий, Делеменчук, Ільченко та ін., 1967, с. 12]. Карти рослинності фіксують, що більша частина сучасних ґрунтів Потясминня утворилася на місці лісів або луків та степів, які займали приблизно таку ж саму територію як і ліси (рис. 3). Стосовно часу утворення лісових ґрунтів існують суперечливі думки [Природа Украинской ССР. Почвы. 1986 с. 92]. Ми приєднуємося до тієї точки зору, що початок виходу лісів на вододіли на території Східної Європи відбувся вже на початку сарматського

періоду або пізніше, у перші століття н. е., а до цього, приблизно з часів середньої бронзи на місці сучасних лісів формувалися степові ландшафти [Чендев, 2001, с. 176]. Наступ лісів мав бути пов'язаний із кліматичними змінами, настанням досить вологого періоду. Як уже згадувалося, на зламі фіналу доби пізньої бронзи спостерігалася значна посушливість клімату і відповідно степова рослинність поширювалася на північ [Иевлев, 1991, с. 312]. Курганні могильники бронзової доби в Потясминні здебільшого розташовані на вододілах з лукостеповими ґрунтами, виразно окреслюють зони колишніх степових масивів. У подальшому, з початком наступу лісів на вододіли, досить інтенсивно відбувалися процеси опідзолення чорноземів [Великий, Делеменчук, Ільченко та ін., 1967, с. 11]. Настання вологого періоду припускається вже з жаботинського етапу [Дараган, 2004]. Щодо виходу лісів на вододіли, то це, мабуть, відбувається лише з початку нашої ери [Чендев, Медведев, Матвеев, 2001, с. 176]. Топографія курганних могильників скіфського часу (розділ 4) свідчить про наявність степової рослинності на вододілах, зокрема, на місці недавніх і сучасних лісів. Тобто в скіфські часи вододіли були вкриті лісами значно меншою мірою, ніж сьогодні.

Послідовна трансформація типових чорноземів призвела до утворення чорноземів опідзолених, потім темно-сірих і світло-сірих опідзолених ґрунтів [Бессонова 2000, с. 118]. Останні можна вважати типовими лісовими ґрунтами. Якщо співставити існуючі карти ґрунтів (рис. 4) і відповідної ним рослинності (рис.3) зі складом розташованих на них поселенських і курганних пам'яток, то кургани в цілому збігаються з масивами чорноземних і темно-сірих ґрунтів, які були вкриті луко-степовою рослинністю (рис.6; 7). З цього можна зробити висновок, що ці карти відображають об'єктивну реальність стану ґрунтів доби бронзи і початку раннього залізного віку, і ними можна користуватися при дослідженні господарства цього періоду. Слід лише враховувати процеси пізнішої трансформації ґрунтів: змиву на схилах унаслідок їх тривалого розорювання, заболочування і піщані намиви у заплавах тощо.

Все різноманіття ґрунтів Потясминня [Географічна енциклопедія, 1989, т. 2. – Карта ґрунтів Кіровоградської обл.; 1989, т. 3. – Карта ґрунтів Черкаської обл.] можна звести до трьох головних типів: чорноземи типові і реградовані (1-е місце за площею), темно-сірі ґрунти і опідзолені чорноземи (важкіші у порівнянні з першими, 3-є місце) і сірі та світло-сірі опідзолені (2-е місце). Останній тип ґрунтів можна вважати лісовим, тоді як перші – луко-степовими. Щодо темно-сірих ґрунтів, то вони посідають проміжне місце між двома першими типами. Дерново-підзолисті супіщані і суглинисті ґрунти теж репрезентовані значними площами (4-е місце) і мали господарське значення, особливо в період чорноліської культури. Болотні ґрунти і торфовища (5-е місце) займали незначні площі в заплавах. Щодо цінності ґрунтів чорноземних і опідзолених, то не всі сучасні критерії (вміст гумусу і мінеральних речовин, доступність механічного обробітку) мали значення для землеробів початку раннього залізного віку. Головне – можливість обробки тогочасними знаряддями. За умов тогочасної техніки легко-суглинковим опідзоленим чорноземам надавалася перевага перед важкішими за механічним складом чорноземами типовими – середньосуглинковими, а також темно-сірими опідзоленими ґрунтами – середньо- та важкосуглинковими. Опідзолені чорноземи вважаються навіть родючішими у порівнянні з більш інертними типовими чорноземами [Природа Украинской ССР, 1986, с. 92]. Загалом за існування підсічної системи землеробства не мали значення потужність шару і ступінь гумусованості, адже продуктивність звільнених від лісу ґрунтів була цілком достатньою [Петров, 1968, с. 67].

Складніше реконструювати склад заплавних ґрунтів на початку доби раннього заліза. Зміни заплавних ґрунтів і рослинності відбуваються відносно швидко [Докучаев, 1953], як це виявили дослідження під час спорудження Кременчуцького водосховища. На початок раннього залізного віку піщані кучугури дніпро-тясминської заплави були придатні для землеробства, оскільки на той час там вже сформувалися гумусовані піщані ґрунти [Березовец, 1963, с. 147]. Подібні ґрунти вважаються найгіршими з точки зору сучасної агротехніки

[Великий, Делеменчук, Ільченко та ін., 1992, с. 17]. На піщаних кучугурах заплав утворилися дернові слаборозвинені і дерново-підзолисті ґрунти (ландшафт IV), які мають найгірші фізичні властивості і майже непридатні під посіви сільскогосподарських культур [Великий, Делеменчук, Ільченко та ін., 1992, с. 17]. Дернові піщані, глиністо-піщані і супіщані ґрунти репрезнтовані в пониззі Тясмину (за різними картами на правому або лівому березі) і межиріччі Тясмину – Вільшанки в Черкаському районі. Як дернова позначена смуга ґрунтів вздовж правого берега Тясмину у верхній течії на карті ґрунтів Кіровоградської області, яка на карті Черкаської області переходить у лучно-чорноземн і лучні ґрунти. У цьому разі йдеться про подібні за механічним складом, але різні за структурою піщані та супіщані чорноземні ґрунти. Показово, що в межах цієї смуги практично немає давніх поселень. Невеликі площі були зайняті лучно-чорноземними або лучними ґрунтами вздовж берега Дніпра південніше Ірдині. Незаселеною була смуга піщаних ґрунтів на боровій терасі вздовж лівого берега Тясмину в його нижній течії. Це найгірші ґрунти піщаних кучугур, які нині теж обробляються.

2.2. Типи ландшафтів і топографія поселень та поховальних пам’яток

У межах басейну Тясмину можна виокремити кілька мікрорегіонів, що вирізняються складом археологічних пам’яток, з точки зору особливостей ландшафту, рослинності і ґрунтів. Тут виділяють шість головних типів ландшафтів (рис. 2) [Україна. Ландшафти, 1997]. Ландшафтні зони орієнтовані відповідно вододілам між долинами рік: вздовж Дніпра, всередині тясминської луки і у верхів’ях Інгула й Інгульця в субмеридіональному напрямі, а по західних притоках Тясмину – у субширотному. Найбільш поширений тип ландшафтів **(тип I):** лесова горбисто-хвиляста сильно розчленована височина з опідзоленими й типовими малогумусними чорноземами. Отже, у межах ландшафтів типу I були як лісові, так і лукові ділянки. Цей тип ландшафтів репрезентований усередині тясминської луки по її краях, тобто, вздовж долини ріки (за винятком північної частини, де впритул до Тясмину наближаються

ландшафти типу ІІ), а також на захід від Тясмину по його притоках Сріблянці і Гнилому Ташлику і нижній течії СирогоТашлика. У південному напрямку від Тясмину ландшафти цього типу тягнуться по його притоках Сирому Ташлику, Бовтишу та іншим, де вони перемежаються з ландшафтами **типу ІІ**. Це – лесова хвиляста розчленована височина із сірими та світло-сірими лісовими ґрунтами. Тобто це менш розчленовні ділянки з більш легкими (у порівнянні з ландшафтами типу І) лісовими ґрунтами. Ці ґрунти, що утворилися на місці широколистяних лісів, вважаються оптимальними для підсічного землеробства давніх часів, у тому числі й скіфських [Романчук, 1998, с. 115]. Розглянемо детальніше співвідношення цих головних ландшафтних типів, звертаючи увагу насамперед на ґрунти, що їм відповідають.

Почнемо з опису чіткіше окреслених **ландшафтів ІІ типу.** Вони репрезентовані по центру тясминської луки – у вигляді широкої смуги субмеридіонального напрямку, що складається з плато різних розмірів і тягнеться паралельно річищу, доходячи до нього в північній частині. За межами тясминської луки ландшафти типу ІІ продовжуються в південному і особливо південно-західному напрямках, охоплюючи верхні невеликі притоки Тясмину, а також верхів’я Сирого Ташлика та Інгульця. Конфігурація смуги ландшафтів типу ІІ приблизно відповідає контурам сучасних великих лісових масивів і лісових ґрунтів. Один з лісових масивів тягнеться з тясминської луки з незначним інтервалом до верхів’їв Інгульця (до районів Знам’янки і Чорноліського городища). У межах згаданого масиву по його краях розташована більшість поселенських пам’яток тясминської луки і верхів’їв, починаючи з чорноліських часів, але головним чином скіфського часів. Зокрема, тут розташовані всі великі поселення цих часів: Жаботинське, Флярківське, на р. Тенетинка, Садовий Яр, Палієва Гора, Циганське, Іванівка-3, Вершаці, Любомирка, Матвіївка, а також Чорноліське, Мотронинське і Плескачівське городища (рис.5-7).

Залишки іншого, набагато меншого лісового масиву – у межах ландшафтів ІІ типу – розташовані між верхів’ями Тясмину, включаючи його притоку

Бовтиш, і Інгула (поселення Бовтишка, Ясинове, Тарасівка, Івангород). Далі на захід значний лісовий масив зберігся на вододілі між верхів'ями Тясмину (р. Сирий Ташлик) і Великої Висі (басейн р. Гептурка). Виходячи з контурів масиву ландшафтів II типу, що існує тут, цей лісовий масив був набагато більший, ніж попередній. Ландшафти типу II згаданого регіону охоплюють смугу широтного напрямку, що починається південніше Шполи і тягнеться – з інтервалом у напрямку Кам'янки. У межах цієї смуги, переважно тієї її частини, що репрезентована темно-сірими ґрунтами і опідзоленими чорноземами (перехідні ґрунти між степовими і лісовими, розташовані біля лісових масивів), розташовані Пастирське, Шарпівське, Макіївське і Будянське городища, селище Капітанівка, а також могильники біля сіл Журовка, Турія, Осітняжка, Капітанівка. Утім, ці могильники, особливо Турія і Капітанівка, можливо, розташовані вже в степу, оскільки південні межі масиву цих ландшафтів мають хвилясті контури з кількома «язиками».

Великий масив земель – колишніх лукових степів і остепованих луків – у межах ландшафтів I типу – розташований у середній і верхній течії Гнилого Ташлика по лівому берегу. На півночі він доходить до верхів'їв Вільшанки, на півдні приблизно до Шполи, а на захід продовжується в напрямку Звенигородки. Тут є скупчення курганних могильників біля сіл Матусів, Куцівка, Ташлик, Шпола, Носачів, серед яких поховання передскіфського часу і багато поховань скіфського часу. Нині це суто степова горбисто-увалиста місцевість. Власне, це субширотна смуга однорідних ландшафтів, що «перетікають» один до одного. Це розгалужена мережа широких заплав з постійними водними джерелами, придатних для більш менш тривалого перебування значної кількості худоби, у тому числі влітку. Серед них пасовища навколо Матусова за ієрархією посідали чільне місце, про що свідчить значна кількість курганів – лідерів (рис.9). У чорноліські і жаботинські часи на просторах по лівих притоках Тясмину існували поселення, тоді як у скіфські часи зона поселень, у всякому разі довготривалих, обмежена територією

безпосередньо біля Тясмину, а головним чином усередині Тясминської луки. За винятком, звісно, короткочасних сезонних стійбищ біля річкових заплав.

З цим масивом степових ландшафтів І типу з півдня, від басейну Великої Висі зливається меридіонального напрямку смуга таких самих ландшафтів, що тягнеться взвдовж Сирого Ташлика і вище вздовж Тясмину між двома вищезгаданими масивами ландшафтів ІІ типу. Більш виразно цей «степовий коридор» простежується на карті рослинності (рис. 3) – у вигляді смуги, що тягнеться до району Сміли. Це колишні лукові степи і остеповані луки на типових (або лісостепових) чорноземах, а саме чорноземах середньогумусних середне- і важкосуглинкових [за Чижовим, 1961]. Серед лісостепових чорноземів це найбільш «важкі» ґрунти. Археологічні пам’ятки тут репрезентовані перважно курганними могильниками, особливо в скіфські часи. Це насамперед могильники на південь від Сміли на лівому березі Тясмину (Мала Смілянка), могильники в пониззі Сріблянки (на території м. Сміла, Велика Яблунівка, Костянтинівка, Холодний Яр), а на правому березі поселення скіфського часу в уроч. Осаги у передмісті Сміли. Між притоками Сріблянки річками Балаклія і Мідянка розташовано кущ поселень жаботинського і ранньоскіфського часів біля с. Орловець, чорноліське поселення Балаклія (Мале Старосілля), кургани біля с. Теклине (VII ст. до н. е.), Ксаверове (V ст. до н. е.). Між Мідянкою і Гнилим Ташликом розташовано ранньочорноліське поселення Вовківка, курганні могильники біля сіл Ковалиха (скіфська архаїка) і Санджариха, курганне поховання пізньочорноліського часу біля с. Носачів, поселення білогрудівсько-білозерського часу Ковалиха. Курганні могильники розташовані на правобережних височинах над широкими річковими заплавами. Біля Ірдині – могильники – Плоське, Юрова Гора (пласька височина з особливим атмосферним режимом), багатошарове поселення Юрова Гора.

Ще одна смуга «степових», дещо інших ґрунтів («степовий коридор») розташована у верхів’ї Тясмину і тягнеться паралельно його правому берегу приблизно до району Кам’янки. Це група дернових, переважно оглеєних

піщаних, глинисто-піщаних і супіщаних ґрунтів, у комплексі зі слабо гумусними пісками (рис. 4). В ієрархії ґрунтів Потясминня це одні з гірших. Їм відповідала рослинність лугових степів і остепованих луків (рис. 3). Ця рівнинна місцевість зручна для прокладання доріг (розділ 4). Пам'яток мало, здебільшого це кургани навколо транспортного вузла Кам'янки і на північ від неї, у тому числі кургани-лідери (рис.9).

Ландшафти **III типу** репрезентовані в Дніпро-Тясминському межиріччі, точніше між Тясмином, Ірдинем і Дніпром. Це надзаплавні низькі погано дерновані лесові тераси (давні прохідні долини) на осадових відкладах з типовими солонцюватими чорноземами, лучно-чорноземними й лучними солонцюватими ґрунтами [Україна. Ландшафти, 1997, тип 42]. Солонцювата рослинність дуже цінується скотарями як необхідна для швидкої відгодівли тварин. На інших картах ці ґрунти позначені як типові чорноземи різних типів, на півночі вони доходять до широти Черкас, де переходять у темно-сірі ґрунти і опідзолені чорноземи, тобто лісові ґрунти [Физическая карта для средней школы. Черкасская область,1988; Черкаська область. Географічний атлас (Моя мала батьківщина), 2002, лист 7]. До лісових відносить ці ґрунти М. А. Чижов [Чижов, 1961. Схематична карта ґрунтів]. У межах ландшафтів цього типу розташовані курганні могильники доби бронзи з поодинокими впускними похованнями пізньоскіфського часу (V–IV ст. до н. .) по краю дніпровської тераси, білогрудівсько-білозерський могильник Вергуни, а також пізньочорноліське поселення Гущівка, обоє на краю тясминської заплави. На лісових ґрунтах Черкаської низовини археологічні пам'ятки відсутні. У скіфські часи це були сильно заволожені або заболочені землі, придатні мабуть що для сезонних пасовищ.

Із заходу цей масив оконтурений вздовж лівого та правого берегів Тясмину і Ірдині вузькою смугою ландшафтів **IV типу** – надзаплавної низької плоско-хвилястої піщаної тераси на осадових відкладах з дерново-слабопідзолистими ґрунтами [Україна. Ландшафти, 1997, тип 44]. Ці ґрунти мають найгірші фізичні властивості і майже непридатні під посіви

сільськогосподарських культур [Великий, Делеменчук, Ільченко та ін., 1967, с. 17]. Тут збереглися ділянки дубово-соснових і соснових лісів, притаманні боровим терасам (рис. 3). Великі площі вкриті цими лісами в межиріччі Ірдині і Вільшанки. У межах ландшафтів цього типу розташовані пам’ятки чорноліської культури обох етапів. У скіфські часи можна припустити використання цих ландшафтів як сезонних пасовищ, як і луків дніпро-тясминського межиріччя, а також заплав Тясмину і Дніпра, у яких також репрезентовано ділянки ландшафтів IV типу.

Важливе господарське значення мала Дніпровська заплава і насамперед її притерасна частина. Це унікальна природна зона, що становила, разом із спільною Дніпро-Тясминською заплавою (нині теж знищена) особливий, **V _тип** ландшафту. Наприкінці XIX – на початку XX ст. річище Дніпра сягало близько 700–800 м завширшки. Ширина заплавини становила від кількох десятків метрів на правому березі до 10–12 км на лівому. Але в деяких місцях, де ріка перетинала заплаву від одного берега до другого, заплава мала приблизно однакову ширину по обидві береги ріки [Афанасьев, 1950]. Саме такий характер мала дніпровська заплава в районі впадіння до неї Сули (зліва) і Тясмину (справа). Вона розширювалася приблизно від с. Шабельники, а на ділянці між Адамівкою і Великою Андрусівкою, заплава, вже спільна Дніпро-Тясминська, сягала найбільшої ширини (рис.12,*II*). До цього простору заплавних луків тяжіла значна кількість поселень.

У заплаві (або заплавині) лісостепової течії Дніпра виокремлювали три частини: найбільш низовинну прирічищну, центральну і притерасну. Притерасна (привододільна) частина мала найбільш сприятливі для життя людини умови і за складом ґрунтів була близькою до надзаплавної тераси. Тобто це були чорноземи типові, але замулені делювіальними наносами, змитими з крутосхилів. Притерасна частина заплави поступово знижувалася у бік надзаплавної тераси, тому на ній майже завжди було багато вологи – від притерасних річок, які нерідко перетворювалися в озера й старики, а також ґрунтових вод. Рельєф тут був слабогривастий рівнинний, багато низовинних

ділянок. У притерасній, рідше в центральній частині заплави іноді траплялися залишки другої борової тераси, вкриті лісом. На великих за розмірами залишках терас були розташовані сучасні населені пункти [Афанасьев, 1950].

У дніпровській заплаві були різноманітні ґрунти. На ділянках середнього і високого рівня центральної заплави, які щорічно або спорадично затоплювалися повеневими водами, дуже родючі чорноземно-лучні суглинкові і глинисті. Це найкращі природні кормові угіддя – за умов суворого нормування випасу [Гринь, 1964, с. 112], але вони важкуваті для обробки примітивними знаряддями. Заплавні пасовища особливо широко використовувалися в епоху бронзи і на початку раннього залізного віку, у період чорноліської культури, коли клімат був посушливий. Для випасу худоби і заготівлі кормів використовували заболочені ділянки переважно притерасної і прикорінної, рідше центральної заплави із суглинковими і супіщаними лучно-болотними та болотними ґрунтами, що постійно підтоплюються підґрунтовими і довготривалими повеневими водами. Ґрунти потенційно дуже родючі, але постійно перезаволожені, тому дають корми дуже низької – із сучасної точки зору – якості [Гринь, 1964, с. 114]. Як землеробські незначною мірою використовувалися, певно, ділянки прируслової, рідше центральної заплави – гривасто-кучугурні землі з легкими піщаними, глинисто-піщаними слаборозвиненими дерновими ґрунтами. Ці малогумусовані і невологомістки ґрунти малородючі [Гринь, 1964, с. 113]. Спостереження за ґрунтами на ранньослов’янському поселенні Пеньківка Дніпро-Тясминській заплаві виявили, що на поверхні останців зі слов’янськими поселеннями був шар сильно гумусованих пісків, придатних для землеробства. На інших останцях, із залишками епохи бронзи, коли клімат був набагато сухіший, зафіксовано інші ґрунти, непридатні для землеробства [Березовец, 1963, с. 147]. На жаль, ми не маємо відповідних даних щодо ґрунтів і рослинності заплавних поселень початку раннього залізного віку. Оскільки кліматичні умови ранньослов’янських часів були ближчими до умов скіфського періоду, можна припускати й певну тотожність ґрунтів.

Рослинність Дніпровської заплави в давнину, у тому числі в ранньому залізному віці, була набагато кращою у порівнянні з рослинністю наших часів, яка значно погіршалася внаслідок багатовікового перевипасу, а також піщаних заносів. За даними В. В. Докучаєва, у заплавах лісостепових річок, у тому числі в дніпровській заплаві біля Кременчуга, на місці пісків з відповідною флорою середини XX ст. була колись суцільна трав'яна, а місцями і лісова рослинність [Докучаев, 1953, с. 9]. У ранньослов'янські часи місцевість тут була набагато сухішею, ніж у наші часи, хоча під час повені останці і вкривала вода [Березовец, 1963, с. 147]. На початку раннього залізного віку рівень води в Дніпрі був нижчим у порівнянні із сучасним, хоча і вищим, ніж в епоху бронзи, коли ресурси дніпровської заплави використовувалися досить широко. У скіфські часи заплава в середній течії Дніпра використовувалася меншою мірою у порівнянні з чорноліссям. Тут відоме лише ранньоскіфське поселення Велика Андрусівка і окремі знахідки. Заплава стає, мабуть, не дуже безпечним місцем для постійного перебування – з огляду на велику кількість мілин і бродів, через які поселення правобережжя не були захищені від нападів з лівого берега, де проходили переміщення степових номадів. До того ж, з огляду на ймовірну підвищену заволоженість початку субатлантикуму, на який припадає початок ранньоскіфського періоду, заплавні землі стають менш придатними для господарського використання.

І, зрештою, заплави річок басейну Тясмину репрезентують **VI тип** ландшафтів: заплави на кристаличних породах з дерновими ґрунтами. Площі цих ландшафтів незначні, оскільки серед приток Тясмину немає річок з розвиненими заплавами. Але вони також використовувалися в господарських цілях (сезонні стійбища в заплавах Тясмину, Суботі, Потока (Полуднівки), Жаб'янки), особливо в гірлах згаданих річок.

Отже, найбільше в басейні Тясмину різноманіття ландшафтів спостерігається на відносно невеликій території всередині тясминської луки з прилеглими до неї територіями Дніпро-Тясминського межиріччя і заплави Дніпра, а також місцевостей на південний захід, захід і північ від Сміли.

По-друге, у зонах степових ґрунтів переважно розташовані курганні могильники, тоді як до масивів лісових ґрунтів тяжіють поселення і такі курганні могильники, які розташовано в безпосередній близькості від останніх. У басейні Тясмину можна виокремити близько 22 мікрорегіонів – певних осередків людської життєдіяльності у вигляді поселенських та поховальних пам’яток (додаток 2), які мають ландшафтні особливості, різною мірою наближені до шляхів сполучення і відповідно насичені пам’ятками різних періодів (рис.5).

Проблемам присутності номадів у Лісостепу і закономірностям розміщення тут археологічних пам’яток скіфського часу, співвідношенню землеробства і скотарства присвячено стаття С. С. Бессонової [Бессонова, 2000]. Автор привертає увагу до зв’язку між такими явищами, як-то наявність у Лісостепу України ефективного рухливого скотарства як провідної галузі господарства і формування потужної верстви військової аристократії у ранньоскіфські часи [Бессонова, 2000, с. 116]. Також здійснено спробу диференціації ґрунтів на такі, що були «землеробськими» в скіфські часи і такі, що використовувалися для потреб тваринництва. Ці спроби стосуються регіонів Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. На Правобережжі автор розглядає головним чином ґрунти перехідної смуги між Степом і Лісостепом, ґрунти Потясминня беспосередньо не розглядаються. Становить інтерес припущення відносно формування великих курганних могильників V–IV ст. до н. е. поблизу лісостепових городищ, що виконували функції торговельно-ремісничих осередків [Бессонова, 2000, с. 118–120].

Р О З Д І Л 3
ГОЛОВНІ ВИДИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Головними видами відтворюючої господарської діяльності були землеробство і тваринництво. Важлива роль, зважаючи на природні багатства краю, мала належати також різним традиційним для Потясминня промислам, насамперед мисливству, рибальству, бортовому бджольництву. Серед ремесел найважливішими були видобуток і обробка металів, виготовлення глиняного посуду, ткацтво, обробка дерева, шкір, хутра, кістки та рогу, каменю. У поєданні з багатими природними ресурсами це забезпечувало стійкість господарського і життєвого устрою, можливість пристосовування до природних і суспільно-політичних змін.

Важливим є з'ясування продуктивності головних відтворюючих галузей – землеробства і тваринництва (харчового виробництва) і їхнього співвідношення. Найбільш доступним вважається територіальний підхід, який спирається, окрім суто археологічних джерел, на вивчення просторової організації і системи розселення [Крижицький, Щеглов 1991; Бруяко, 1999, с. 86–95; Петрашенко, 1999; 2005]. Окрім природних чинників мали значення також тип соціальної організації і ступінь стабільності суспільства: за наявності постійної воєнної загрози і слабкої центральної влади скорочувалися обсяги землеробства і збільшувалася питома вага промислів [Клепатский, 1912, с. 378–381, 455–458].

3.1. Землеробство

3.1.1. Тип землеробства

На сьогодні пануючою залишається думка щодо існування на початку раннього залізного віку в Лісостеповому Подніпров'ї комплексного землеробсько-скотарського господарства. Поширена точка зору відносно існування орного землеробства на території лісостепу принаймні з бронзової доби [Либеров, 1952; Краснов, 1968, с. 5; Шрамко,1961; 1972; 1973]. Саме орне землеробство, на думку О. І. Тереножкіна, становило основу господарської

діяльності племен передскіфського періоду в лісостеповому Правобережжі [Тереножкин, 1961, с. 175]. Існує й інша точка зору: провідною галуззю скіфського часу в цьому регіоні, як і в інших регіонах лісостепової смуги Євразії, було скотарство [Фабриціус, 1949; Граков, 1977; Мартынов, Алексеев, 1986, с.65]. Припускається існування перелогу [Возникновение земледелия, 1967, с. 149; Либеров, 1952, с. 114; Шрамко 1961, с. 78; Дараган, 2004, с. 38] як доказ орного землеробства [Шрамко, 1987, с. 84]. Але переліг застосовується як при орному (полевому) землеробстві, так і при лісовому (підсічному), це лише система землекористування, за якої посів здійснюється на одній ділянці декілька років поспіль, без «відпочинку» землі. С. П. Романчук [1998] припускає існування одного типу землеробства від чорноліського до скіфського періодів, а саме екстенсивного підсічного, тобто дещо нижчого рівня, ніж інтенсивне орне землеробство.

Прибічники теорії інтенсивного орного землеробства оперують головним чином такими аргументами, як наявність у лісостепу родючих ґрунтів, значної кількості худоби, у тому числі тяглової, присутність бур’янів у ґрунті, а також повідомленнями Геродота про скіфів-орачів, які сіють хліб на продаж і легендою про золоті реліквії скіфів, серед яких були плуг (рало) та ярмо, сокира [Шрамко, 1972; 1987, с. 83–84]. Ці дані поширюють також на передскіфський період і пов’язують з автохтонним лісостеповим населенням [Тереножкин, 1961, с. 175]. І, зрештою, теорія інтенсивного орного землеробства живиться думкою про значущість хлібної торгівлі для економіки місцевих племен, що стимулювало розвиток зернового землеробства [Граков, 1947, с. 74]. Ця теорія була вперше критично розглянута О.Н.Щегловим [Щеглов, 1987], з ним згодні також деякі інші дослідники [Гаврилюк, 2000, с. 20-21].

На нашу думку, для Лісостепового Подніпров’я початку залізного віку можна припускати існування як полевого (орного) землеробства, так и лісового (підсічного) при переважанні останнього як продуктивнішого і такого, що потребує найменше трудових витрат. Треба також розрізняти поняття «орне землеробство» в широкому сенсі і орне плугове як його пізню розвинену стадію

– із застосуванням важкого залізного плуга, здатного розробляти луко-степові чорноземи, значної кількості тяглових тварин тощо. Рільницькі дерев'яні знаряддя початку раннього залізного віку, до яких нерідко застосовується термін «плуг», були різноманітні і здебільшого досить примітивні [Шрамко, 1961; 1964; 1969; 2004] (р. 3.1.5).

Досить переконливою виглядає концепція вирубно-вогневої системи землеробства як найдавнішої в помірній зоні Євразії [Петров, 1968], у тому числі в досліджуваному регіоні [Фабриціус, 1949, с. 110; Романчук,1998, с. 65]. На Правобережній Україні, де було багато лісових масивів, підсічне землеробство, з'явившись ще в неоліті, зберігалося в окремих місцевостях до початку XX ст. [Петров, 1968, с. 206]. Саме ця система найбільш відповідала потребам комплексного землеробсько-тваринницкого господарства початку раннього залізного віку, поєднаного з полюванням і збиральництвом. Крім мінімальних ресурсних витрат і простоти, до її переваг належать також висока й стабільна врожайність [Петров, 1968; Краснов, 1971]. Однією з особливостей вирубної системи є наявність лучних фаз рослинності між вирубанням дерев і їх спалюванням, між закінченням експлуатації ділянки і відновленням деревної рослинності. Це створювало додаткові харчові ресурси для тваринництва. Випалювання і вируб використовувалися здавна також для поліпшення мисливських угідь – як степових ділянок і підліску, так і лісів, унаслідок чого виникають розріджені ліси паркового типу з галявинами, напівштучні пасовища для диких і свійських тварин [Романчук, 1998, с. 63–65]. Є всі підстави вважати, що саме такою була територія, де в VII ст. до н. е. було засновано Мотронинське городище – тут виявлено знахідки від пізнього палеоліту і епохи бронзи, а також післяскіфських часів [Бессонова, Романюк, 2004]. Але вирубна система могла функціонувати тривалий час тільки за умови невеликої густоти населення, коли немає необхідності повертатися до напіввідновлених ділянок [Романчук, 1998, с. 65]. Вирішальним для визначення типу землекористування можуть бути щільність заселення території і термін існування поселень. Тому виникає необхідність обчислення земельних ресурсів

і демографічного потенціалу як окремих територій, так і Потясминня загалом (р. 3.1.3). Спробуємо проаналізувати головні аспекти землеробства населення раннього залізного віку басейну Тясмину. Це насамперед ґрунти, ліси та інші природні умови. Почнемо з топографії поселень, оскільки це водночас і топографія посівних угідь, які були прив'язані до них.

3.1.2. Топографія поселень

У чорноліські часи існували принаймні два господарсько-культурні типи: призаплавний (ландшафти IV і V, переважаючий) і вододільний (ландшафти I і II). Відповідно поселення здебільшого тяжіють до заплав річок 1-го (Дніпро) і 2-го (Тясмин) рівнів (порядків). Це відповідно 50 % для раннього періоду і понад 57 % пізнього періодів). Дещо меншою мірою спостерігається тяжіння до річок 3-го і навіть 4-го порядку (відповідно 50 і понад 42 % відповідно). Таким чином, більшість поселень розташовані на заплавних і призаплавних територіях у межах ландшафтів IV і V типів, що було пов'язано як з етнічними особливостями культури, так і посушливістю клімату [Дараган, 2004, с. 34; Лысенко, 2004, с. 259]. Головний тип поселень – невеликі укріплені городки з прилеглими поселеннями (вздовж Тясмину) або неукріплені поселення по Дніпру. Вздовж Тясмину і краю Дніпро-Тясминської заплави вони розташовані досить щільно, на відстані 4–5 км одне від одного. Отже, розміри їхніх ресурсних зон вздовж заплав були незначними. У бік надзаплавних терас вони теж були обмежені: смугою борових піщаних ґрунтів у Дніпро-Тясминському межиріччі на відстані близько 4–5 км від краю тераси або крутих горбів зі складним рельєфом вздовж правого берега Тясмину в ніжній течії і Дніпро-Тясминської заплави. Можна припустити обмежену обробку ґрунтів у заплавах і переліг як систему землекористування. Це зокрема стосується високих ділянок Дніпровської заплави, де були масиви легких супіщаних ґрунтів. Хоча ще в добу бронзи ці ґрунти були непридатні для землеробства [Березовец, 1963, с. 147]. Відносно заплавних ґрунтів чорноліського часу немає даних, а посушливість клімату цього часу і низькі температури [Герасименко, 2004, с. 23] не сприяли гумусуванню піщаних ґрунтів. Найважливішими

частинами ресурсної зони поселень були заплавні пасовища, риболовлі, мисливські вугіддя, місця для пасік. Тобто тваринництво, як і в пізніші часи, перебувало у більш вигідному становищі щодо ресурсного забезпечення. Також досить продуктивними були рибальство і прирічкове збиральництво, полювання (узбережжя Дніпра, пониззя Тясмину). Виразна картина використання багатих природних ресурсів Потясминня постає у письмових джерелах XVI ст., коли так звані «уходи» були головним джерелом достатку [Клепатский, 1912, с. 380–381, 459]. Також у XII ст. у пониззі Тясмину були «мисливські угіддя» київських князів; у 1190 р. Святослав із дружиною плив по Дніпру на полювання «на устье Тесмені» [Ипат., 449; Грушевский, 1991, с. 13]. Щодо другого типу господарства – на вододільних поселеннях, тут можна припускати підсічне землеробство на лісових ґрунтах, як і в скіфські часи. Це поселення у верхів'ях Тясмина та Інгульця. Простежується ланцюжок поселень і городків від тясминської луки вздовж масиву Чорного Лісу (Іванівка-5, Чутянські і Ружичівські городки, Чорноліське городище і поселення в районі Знам'янки тощо). Господарське освоєння території відбувалося, скоріше за все, вздовж скотопрогоних шляхів, які водночас були промисловими й торговельними. Відповідно тваринницька складова господарства, насамперед скотарство, переважала.

Поселення жаботинського і скіфського часу віддалені від заплав річок 1–2-го рівнів з легкими супіщаними ґрунтами, імовірно, через значне збільшення їх заволоженості. Вони тяжіють до залишків масивів широколистяних лісів і опідзолених ґрунтів, що утворилися на місці колишніх лісів (рис.7). Легкі лісові ґрунти, поряд із супіщаними заплавними, були найбільш придатні для обробки тогочасними знаряддями. Але окрім ґрунтів, при вирубному землеробстві кількість умов, необхідних для ведення господарства, була досить значною. Для поселення обирали схилові й мисові місцевості незначної стрімкості і переважно південної та південно-західної експозиції. Саме схилові місцевості по берегах звивістих малих річок, що утворюють миси, найкраще відповідали сільгоспвугіддям: вони добре

дерновані (мають постійний стік), добре освітлені, рівномірно прогріваються і в той же час не перегріті (звідсі – переважання південно-західної експозиції), провіваються. Температура повітря на схилах протягом доби підвищується поступово на відміну від ділянок плато. Для лісостепової зони мав значення і такий чинник, як заволоженість. В умовах вододілів це насамперед рівень ґрунтових поверхневих вод, а також кількість опадів. Простежено тяжіння поселень скіфського часу і частини жаботинських до верхів'їв балок, багатих на джерела і поживні речовини, що змиваються з навколишніх місцин. Тобто лани, скоріше за все, також розташовувалися на цих найродючіших ділянках, які розроблялися першими і ставали ділянками інтенсивного орного землеробства. Саме подібні ділянки, які розташовані поряд з поселеннями, могли підживлюватися органічними добривами від свійських тварин. Подібна ситуація і на схилах надзаплавних терас. Щодо власне заплав, тут надмірна заволоженість скіфських часів не сприяла вирощуванню зернових культур. Балки і долини з лучними ґрунтами і відповідною рослинністю, де були численні джерела, використовувалися як пасовища.

3.1.3. Умови до ґрунтів

Для вирубного землеробства, окрім означених чинників, велике значення мали також механічний склад ґрунту, меншою мірою – вміст гумусу. Виходячи з рівня тогочасної техники ґрунтообробки, це мали бути насамперед легкі ґрунти. Такі ґрунти були в заплавах і надзаплавних терасах (супесі), а також у лісах (сірі та темні опідзолені ґрунти). Саме ліси, а не ґрунти визначали вибір місця для поселення при підсічному землеробстві. Адже лісові ґрунти придатні для цього за механічним складом, зола, що утворюється після спалення лісу, є найкращим добривом, а лісове оточення сприяє збереженню вологі в літню пору і утворює затінення, що є суттєвим для південної частини лісостепової зони. У заплавах могли розроблятися ґрунти на піщаних підвищеннях (острівцях), які не вкривалися водою під час повені. Про низьку родючість заплавних ґрунтів і їхню заволоженість на початку раннього залізного віку вже йшлося (р. 2.2). Отже, незважаючи на велику цінність заплавних ландшафтів

для господарської діяльності, умови для зернових культур тут у цілому несприятливі. Основні «орні лани» розташовувалися поза межами заплав. Найбільш інтенсивно в скіфські часи використовувалися під «оранку» широколистяно-лісові ландшафти [Романчук, 1998, с. 58–59].

За морфологічними і геоморфологічними ознаками в басейні Тясмину (Смілянський, Кам'янський та частина Чигиринського району) широко розповсюджений вузькохвилястий долинно-балковий тип рельєфу місцевості [Великий, Делеменчук, Ільченко та ін., 1967, с. 14], що сприяє розповсюдженню і збереженню лісової рослинності, особливо в пониженнях. Відповідно тут поширені світло-сірі та сірі, а також темно-сірі опідзолені ґрунти і чорноземи опідзолені. Світло-сірі опідзолені ґрунти здебільшого знаходяться під дубово-грабовими лісами [Великий, Делеменчук, Ільченко та ін., 1967, с. 37], тобто саме такими, що нині існують поряд з переважною більшістю поселень скіфського часу. Ділянки зі степовою і луко-степовою рослинністю та кращими із сучасної точки зору глибокими чорноземами на початку раннього залізного віку під посіви не розроблялися, але використовувалися як пасовища. Так, кургани бронзової доби, а також у переважній більшості передскіфського і скіфського часів тяжіють, як уже зазначалося, саме до колишніх луко-степових ґрунтів. Ті курганні могильники скіфських часів, що розташовані нині в лісі, були споруджені свого часу на так званих вторинних луках, що утворилися на місці орних угідь після вирубу лісів. Це стосується насамперед курганів поряд з поселеннями (Мотронинське і Пастирське городища, Іванівка-3).

3.1.4. Типи поселень і щільність заселення території

Рівень дослідженості цієї великої території дає підстави зробити лише приблизні підрахунки і отримати дуже спрощену модель. Спробуємо визначити приблизну кількість людей, що мешкали на окремих поселеннях початку раннього залізного віку в Потясминні і забзпеченість їх необхідними господарськими вугіддями, у тому числі землеробськими. При цьому ми скористуємося даними, одержаними при обрахуваннях чисельності населення на поселеннях скіфської доби в басейні Ворскли, Сіверського Дінця і Сейму на

Дніпровському Лівобережжі, а також на сільських античних поселеннях Нижнього Побужжя і Подністров'я [Пузикова, 1981; 1997; Шрамко, 1984-а; 1998; Буйских, 1987; Отрешко, 1985; Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989, с. 29–31; Бойко, 1994; Бруяко, 1999]. Існує така типологія поселень. Для античних: хутір (близько 0,2 га), середніх розмірів поселення (від 2–3 до 5–8 га), велике поселення (до 50–80 га) [Крыжицкий, Бураков, Буйских та ін., 1980, с. 4]. Для лісостепових городищ скіфського часу: малі (до 3 га), середні (до 30 га), великі (по декілька сотен гектарів) [Шрамко, 1984-а, с. 223–224]. В останніх найбільш заселеними є «цитаделі», площі яких фактично відповідають площам великих античних поселень. Для Більського городища це 72 і 65 га (Західне і Східне укріплення), 70 і 50 га для внутрішніх укріплень Мотронинського і Трахтемирівського городищ.

В археології раннього залізного віку є вже певний досвід обчислення щільності заселення та визначення кількості мешканців із застосуванням коефіцієнта щільності забудови – співвідношення кількості синхронних жител і дослідженої площі поселення [Шрамко, 1984-а, с. 224–225; Медведев, 1999, с. 65–66, табл. 3]. Принциповим моментом можна вважати виокремлення при дослідженні античних поселень Нижнього Побужжя VI–V ст. до н. е. так званого модуля або «куща», «садиби» – первинної складової всіх житлово-господарських масивів, до якої входили кілька осель, а також господарські споруди, об'єднані навколо центрального двору. Обчислено кількісні параметри модуля, що дає змогу порівнювати і хоча б приблизно вирахувати демографічний потенціал поселень різних розмірів. Кожне з них можна відобразити в усереднених модулях (садибах): один модуль – це хутір (0,2 га), середні й великі поселення вміщували відповідну їх кількість [Буйских, 1987, с. 33; Крыжицкий та ін., 1989, с. 31–33, 36]. Це модуль у «вузькому» значенні (терміни «вузький» і «розширений» модулі є визначенням автора). Для розрахунків демографічного наповнення великих і середніх поселень з розрідженою забудовою, у тому числі з недостатньо вираженою кущовою структурою, більш придатний «розширений модуль» 0,5 га [Крыжицкий та ін.,

1989, с. 36; Полтавець, 2011, с. 11–12]. Зрештою, вихідним пунктом для обчислення населення є також розміри осель, точніше «мінімальної житлової площі» на особу, яку розраховують, виходячи з розмірів найменшого житла і з огляду на вірогідну чисельність сім'ї. Для обчислення складу домогосподарств поселень Потясминня можна прийняти норму близько 3,0–4,5 м ^{2} на одну людину [Полтавець, 2011, с. 11–12].

На нашу думку, правомірно порівнювати норми забудови для сільських поселень Нижнього Побужжя і синхронних поселень лісостепової смуги, зважаючи на схожі будівельні традиції та спосіб господарювання. Застосування модуля (садиби) припустимо і для передскіфського часу. Адже садиба є матеріальним еквівалентом домогосподарства – соціально-економічної одиниці, що була на той час, беспеpечно, головним осередком суспільства. Правомірність застосованих обчислювань підтверджується також демографічними даними XVI ст. для Київського повіту. Села в степових повітах нерідко налічували 1–2 домогосподарства. Зокрема, в Овруцькому повіті було п'ять осіб, у Мозирському – 10–90 [Клепатский, 2007, с. 355].

3.1.4.1. Чорноліський період. Серед ранньочорноліських поселень переважають середні: 2,0–5,0 га. Укріплений майдан I Чорноліського городища невеликий – 0,7 га, як і Малого Суботівського городка – 0,85 га. На поселенні Велика Андрусівка (близько 3,0 га), майже повністю розкопаному, відкрито 10 жител досить великого розміру – 30–50 м ^{2} (40 м ^{2} у середньому) та навіть 120 м ^{2} і п'ять окремо розташованих зольників, які, мабуть, відповідали п'ятьом окремим домогосподарствам. Житла однаково орієнтовані і розташовані в ряд уздовж Тясмину. Оскільки житла згоріли [Покровська, Петровська, 1961, с. 132, 135], їх можна вважати одночасними, принаймні для останнього етапу існування поселення. На Великому Суботівському городку (близько 3,0 га, розкопано 0,45 га) виявлено 10 жител першого хронологічного етапу і п'ять (за іншими даними два) – другого [Лысенко, 2004, с. 25]. Характер забудови першого періоду умовно можна визначити як кущовий, спостерігається диференціація будівель за площею, середньою можна вважати оселю в 30 м ^{2}.

Тоді у 12–13 умовних «середніх» житлах першого періоду могли мешкати 84–91 особа (за норми 4,0 м ^{2} на особу) або 120–130 (за норми 3,0 м ^{2}). Припустима чисельність мешканців на інших ранньочорноліських поселеннях площе 2,0 -5,0 га могла бути близька до суботівської.

Неукріплені пізньочорноліські поселення приблизно такі самі чи дещо більші від попередніх: від 1,5–2,5, 3,0–5,0 до 8,0 га. Кількість мешканців можна вирахувати приблизно за площею, припускаючи садибу в 0,5 га. Найщільніше заселені ділянки II укріплення Чорноліського городища становили, як і на Суботівському, близько 1/3 площі. Тож можна припустити й близьку граничну щільність його заселення, тобто 28–40 душ/га. Відтак, кількість мешканців могла становити (28–40 осіб х 24 га) 672–960 осіб. Звичайно, це дуже спрощені розрахунки, та все ж вони мають певне підґрунтя і дають хоча б приблизне уявлення про розміри колективу.

3.1.4.2. Жаботинський етап. Для цього часу відомі 14 неукріплених поселень. Розміри їхні більші, ускладнюється також ієрархія забудови. Поселення Тарасова Гора поблизу Жаботина (близько 50 га) наближається до великих античних поселень або середніх городищ скіфського часу. Приблизно 20 га займало поселення Бражине біля Орловця, інші – від 10,0 га й менше. Два поселення – на р. Тенетинка і поблизу с. Фляркiвка у верхів'ї Жаб'янки (відкрито нещодавно) сягали близько 100 га. Але обидва існували і в ранньоскіфський час. У Жаботині на 22 розкопах досліджено площу 0,37 га. Попри наявність вільних ділянок садиби займали доволі невеликі кутки, де житла послідовно зводилися одне над одним [Покровская, 1973, с. 169]. Всього зафіксовано не менше ніж сім наземних жител і 10 землянок, переважно першого періоду [Дараган, 2011]. Землянки від 12,0 м ^{2} до 21,0, 23,5, 26,0–45,0 і 108 м ^{2}, наземні споруди більші. Схоже, на цьому поселенні зі складною соціальною структурою переважали великосімейні домогосподарства. За коефіцієнтом щільності забудови можна обчислити приблизну максимальну кількість мешканців поселення. Для періоду Жаботин I це 9,6–12,0 тис. Для періоду Жаботин 2 – 12,8–16 тис. Але, враховуючи великі ділянки поміж

кущами, реальна кількість мешканців була, мабуть, набагато менша. Як вже зазначалося, на всіх великих поселеннях щільність забудови була у два-чотири рази нижча за малі й середні. Реальна кількість мешканців, на наш погляд, була від 1,0–1,8 до 1,7–2,8 тис. душ [Полтавець, 2011, с. 15 і посил.14].

3.1.4.3. Скіфський період. Для скіфського часу ієрархія поселень помітно складніша. Головним було Мотронинське городище. Численніші середні: Пастирське (25 га), Шарпівське (16 га), Макіївське (близько 24 га), Плискачівське (37,5 га); малі городки Палієва Гора, Шаєва Гора, Осаги, Педькове (менше 1 га); поселення середніх розмірів Циганське, Любомирка, Садовий Яр, Тарасівка (близько 10–12 га); ще сім поселень – від 3,0 до 7,0 га, більшість невеликі, від 0,2 га і менше. Виділяються великі – близько 70 га – жаботинсько-ранньоскіфські поселення на Тенетинці та полизу Фляркiвки площею близько 100 га.

На Мотронинському городищі придатні для заселення доволі рівні ділянки становили приблизно 120–130 га, з яких більше ніж 70 га припадало на внутрішне укріплення. Тут досліджено чотири великі ділянки забудови (розкопи I–II, IV, VI, XV–XVI–XIX), що дають змогу реконструювати приблизно розміри садиб і вірогідну чисельність їхніх мешканців. Найвиразніші дані одержані на розкопі VI (531м ^{2}), де виявлено залишки п’яти умовно синхронних жител площею 10–12–21–30 кв. м ^{2}, що становили садибу кінця VI – початку V ст. до н. е. Одночасно в трьох-чотирьох житлах мало мешкати приблизно 12–16 осіб (за 4 м ^{2} на особу). На розкопах I–II (708 м ^{2}) відкрито чотири напівземлянки і три майданчики з обгорілої глини від наземних жител, які належали до двох періодів [Бессонова, Скорый, 2001, с. 7–8, 10–11, 53, рис. 2,1]. За нашими підрахунками, площа цієї садиби мала становити приблизно 1500 м ^{2}, разом з нерозкопаними бічними ділянками. До останніх належала також більша частина розкопу I – периферія житлового куща розкопу II. Можливі два варіанти інтерпретації [Полтавець, 2011, с. 16]. Скоріше за все, велика садиба розкопів I–II дорівнювала двом садибам розкопу VI. У чотирьох напівземлянках 1-го періоду, які мали площу 14, 17, 20 і 36 м ^{2},

могло мешкати приблизно 22–29 душ (за 3,0–4,0 м ^{2} на особу). Чисельність мешканців куща другого періоду можна визначити у 25–30 осіб.

У розкопах XV–XVI–XIX, дуже ушкоджених пізніми перекопами, загальна реконструйована площа «житлового осередку» дорівнювала приблизно 800 м ^{2}. Умовно можна виділити два будівельні періоди. До першого, кінця VI ст. до н. е., належали три напівземлянки площею 54, 19 і 10 м ^{2}, а також два або три наземні житла. Кількість мешканців важко підрахувати. Ще шість-сім садиб орієнтовно можна локалізувати на інших досліджених ділянках. Усього виявлено залишки щонайменш 10–11 садиб разом зі священою ділянкою на розкопі IV [Полтавець, 2011, с. 16–17]. Спостерігається диференціація жител за розмірами в межах розкопів і на городищі в цілому. На розкопах I–II середні розміри напівземлянок становили 22 м ^{2}, на розкопах XV–XVI–XIX – близько 20 м ^{2}, на розкопі VI – 14 м ^{2}. Якщо включити великі наземні житла, то для розкопів I–II і XV–XVI–XIX отримаємо 17 і 11 м ^{2} відповідно.

Спробуємо приблизно вирахувати населення Мотронинського городища за допомогою коефіцієнта щільності забудови. На найбільше заселених його ділянках (загалом близько 0,5 га) виявлено 26 осель, які умовно поділені на два періоди (по 13 осель72 і 65 га72 і 65 га на кожен). Коефіцієнт щільності забудови дорівнює приблизно (13 жител: 0,5 га) 26 жител на 1 га, а всього на найпридатнішій для забудови ділянці в 70 га вміщується (70х26) близько 1820 усереднених жител площею по 21,5 м ^{2} (це 5–7 осіб), тобто могли мешкати приблизно 9,1 тис. душ (за норми 4,0 м ^{2} на особу) або 12,7 тис. (за норми 3,0 м ^{2}). Дещо більшим буде число, якщо орієнтуваватися на методику Б. А. Шрамка – 14 тис. на 70 га [Шрамко, 1984-а, с. 224–225]. Видається, що запропонована нами кількість мешканців городища – приблизно 9,0–12,0 тис. одночасно – може бути прийнята за верхню межу. З використанням «розширеного модуля» в 0,5 га одержуємо від 1,5 до 2,9 тис. душ – нижню межу [Полтавець, 2011, посил. 29]. Ці показники більш прийнятні з огляду на розміри земельного фонду в околицях городища.

Менш певно можна обчислити кількість мешканців деяких середніх неукріплених поселень, на яких не проводилися розкопки. На кожному зафіксовано шість (Яківці), сім (Іванівка 3), вісім (Любомирка 1), 10 (Орлова Балка) і 12 (Тарасівка) зольників, які утворилися над покинутими житлами – центрами домогосподарств. Імовірно, один зольник припадав на домогосподарство з кількох жител. Окрім того, був головний зольник – сакральний осередок усієї громади. До складу одного домогосподарства на поселеннях перед- і ранньоскіфського часу Потясминня та інших лісостепових територій входили від одного до трьох жител, частіше одне-два [Радзиевская, Шрамко, 1980; Пузикова, 1981, рис. 11; 1997, рис. 5; Смирнова, 1981; Шрамко, 1998; Гречко, 2010, с. 38]. Отже, з огляду на кількість зольників, максимальна кількість жител могла становити близько 12–18 (Яківці, Іванівка 3), 16–24 (Любомирка), 20–30 (Орлова Балка) і 24–36 (Тарасівка). За середніх розмірів рядових жител в 10–14 м ^{2} у них могли мешкати дві-три душі. Відповідно, на потясминських поселеннях загальна кількість мешканців була від 24 до 54 (Яківці, Іванівка), від 32 до 72 (Любомирка), від 40 до 90 (Орлова Балка) і від 48 до 108 (Тарасівка) осіб. Така кількість населення близька до значень, обчислених для невеликих і середніх поселень раннього залізного віку лісостепової смуги [Пузикова, 1981, с. 14, 97; 1997, с. 87] і особливо Нижнього Побужжя, які теж мали розріджену забудову [Крыжицкий та ін., 1989, с. 36].

Спробуємо обрахувати земельний фонд Мотронинського городища, необхідний для забезпечення зерном 2900 (3000) осіб – нижньої кількісної межі його мешканців. Найбільш прийнятний, зважаючи на недостатню дослідженість лісостепових поселень, територіальний підхід, який спирається, окрім даних археології, на вивчення просторової організації регіону, зокрема, ієрархії поселень (див. нижче). Головні вихідні дані: розмір посівних площ, необхідних для забезпечення зерном однієї людини на рік і розміри ресурсних зон поселень. Загальноприйнятим є вважати господарською округою територію радіусом 5 км навколо поселення (1-й рівень). Саме така відстань вважається зручною для обробки ланів і збору врожаю, а також захисту [Романчук, 1998, с.

57]. Власне, така відстань є граничною, а оптимальна відстань вугідь від поселень становить 2–3 км [Бруяко, 1999, с. 86, 88]. Це дорівнює площі 75 км ^{2} або 7500 га. За нашими спостереженнями, кожне велике і середніх розмірів поселення жаботинського і скіфського часів розташоване на периферії значної за розмірами відносно рівної ділянки плато. Так, Мотронинське городище розташовано на окраїні плато розмірами близько 5х2 км, як і городище Плескачівка, а також поселення Циганське, Іванівка-3, Любомирка. Таке розташування є зручним з точки зору пергону худоби на пасовища і прокладання шляхів сполучення місцевого значення. Обробляли, судячи з усього, переважно окраїни плато, розчленовані порізаними ділянками – балочками по берегах невеликих струмків. Але при підсічному землеробстві – у північних районах Європи – відомі і досить далекі, до 20 км, місцезнаходження вирубів і перелогів [Романчук, 1998, с. 57], поєднані з різними промислами і випасом худоби. На Київщині XV–XVI ст. через татарську загрозу посіви вважалися побіжним зайняттям порівняно з промислами (уходами); у відносно небезпечному Черкаському повіті останні взагалі переважали [Клепатский, 2007, с. 355, 365]. В умовах Придніпровського лісостепу господарські інтереси окремих домогосподарств могли охоплювати територію радіусом понад 10 км. Як вважають, господарська округа городищ у басейні Ворскли становила 10–20 км, а межі безпосередньо підпорядкованої Більському городищу периферії були на відстані 20–30 км від останнього [Коротя, Осадчий, Приймак, 2010, с.26]. У ближній окрузі Мотронинського городища місцин, придатних для підсічного землеробства (р. 2.2) небагато. Ця округа простягається на захід до Жаботинського поселення, на північ до Лубенців, на південний схід до витоків р. Сріблянка (уроч. Циганське) і на південь приблизно до с. Грушківка. На південному напрямку відомі також два невеликих поселення Буда-1 і Буда-2, розташовані на відстані 2,5–3 км від Мотронинського городища. Одним з головних напрямків освоєння земель є долина Сріблянки і її притоки Креселки (нині Мельничанські хутори, а колись – головна частина с. Мельники), витоки якої починаються в балках біля

Мотронинського городища. Між цими двома граничними пунктами – Мотронинське і Циганське – у верхній течії Сріблянки і частково по Креселці – по схилах і біля заплави виявлено кілька пунктів з невиразними знахідками кераміки початку раннього залізного віку (рис. 1, № 114–120). Це могла бути зона господарських інтересів мешканців обох згаданих поселень. Інші можливі угіддя – верхів'я Лубенецької балки, а також землі між Мотронинським городищем і Жаботинським поселенням. Фактично всі згадані пам'ятки розташовані на кордонах найближчої господарської округи Мотронинського городища. Серед них є великі осередки 2-го рівня з власними господарськими округами (Жаботин, Циганське), які перетиналися з округою Мотронинського городища. Особливо відчутними було сусідство досить населеної господарської округи Жаботинського поселення, навколо якого і в скіфські часи існував виразний кущ поселень. Всі три головні напрямки марковані виїздами з Мотронинського городища, а також городищем Кізь'я Гора і двома поселеннями (у бік Жаботина) та групами курганів від VII до IV ст. до н. е.

Друга поселенська зона (3-й рівень господарської округи) – на відстані до 20–30 км по прямій від Мотронинського городища. Тут розташована значна кількість поселень і курганних могильників. Це пам'ятки всередині Тясминської луки – район Суботова, Новоселиці, городища Чмирівка, Плескачівка (обидва без вираженого культурного шару), могильники і поселення біля Гуляйгородка, райони Сміли і Великої Яблунівки, могильники і поселення на Тенетинці, кургани біля Ребедайлівки, Пляківки, Кам'янки (і селища, які, імовірно, існували на території цих сіл) і південніше Тясминської луки, у верхів'ї ріки (Любомирка, Матвіївка, Іванівка-Кіровоградська, Китайгород, Несваткове). Всі ці пункти були розташовані в межах одно-дводенного переходу від Мотронинського городища, який дорівнював від 27 до 37 км [Болтрик, 2009, с. 51, посил. 30]. Окремі мікрорегіони і поселення мали різну господарську специфіку. Так, виникнення поселень біля Гуляйгородка, Новоселиці і Суботова обумовлено наявністю бродів і перевозів, укріплення Чмирівка і Плескачівка схожі на сховища, райони Сміли,

Костянтинівки, Великої Яблунівки і Тенетинки використовувалися насамперед як сезонні пасовища і одночасно, мабуть, як місця торговищ.

Наступна, 4-а поселенська зона – на відстані 40–45 км по прямій від центру в південному і південно-східному напрямках: Заломи, Тарасівка, Капитанівка, Пастирсько-Макіївський кущ, Ташлик (наявність осередка осілості фіксується за скупченням курганів). Середні за розмірами городища Пастирсько-Макіївського куща розташовані на невеликій відстані (2–4 км) одне від одного. Фактично, їхні ближні господарські округи – якщо прийняти за радіус 5 км – за умов їхньої синхронності мали перетинатися. Отже, ці городища мали відрізнятися за господарською специфікою. Можна припустити такі варіантні особливості: Макіївське і Будянське городища – вартові пости, Шарпівське – торговельно-ремісничий осередок, Пастирське городище – великий землеробський осередок і місце перебування військової управлінської верхівки (курганні поховання поряд з городищем), але, зважаючи на розміри курганів, дещо нижчого рангу в порівнянні з Мотронинським городищем. Це умовний розподіл функцій, особливо між Пастирським і Шарпівським городищами. В останньому, мабуть, теж був значний прошарок військової управлінської верхівки [Фабриціус, 1949].

Остання за віддаленістю, 5-а поселенська зона розташована за 50–60 км від центру, тобто в межах дво-триденного переходу. Це Калантаїв, Велика Андрусівка в південо-східному напрямку, районі Чорноліського городища і Знам’янки (Гостинне, Яківці) у південному, Орловець у північно-західному. Є всі підстави припускати наявність сезонних поселень поблизу великого скупчення курганів у районі Журовки – Злотополя – Листопадового (р. 4.2)

Усі існуючі розрахунки кількості сільського населення залежно від розмірів посівних площ стосуються краще дослідженого орного землеробства – античного [Щеглов, 1978; Крижицький, Щеглов, 1991; Бруяко, 1999] або давньоруського періодів [Петрашенко, 1999; 2005]. В основу покладено загальноприйняті норми споживання зерна або посівних площ, необхідних для забезпечення харчування. Для античного землеробства норма харчування

дорівнює 210 кг/чол. на рік плюс доля посівного фонду, яка становить 1/4 врожаю [Бруяко, 1999, с. 81]. Для 3000 осіб це становить 6300 ц, для 1500 – 3150 ц, а разом з посівним фондом – 7875 і 3934 ц відповідно. Для одержання такої кількості зерна треба мати щорічних посівних площ 787 і 393 га відповідно, якщо прийняти середні розрахунки продуктивності античного землеробства в розмірі приблизно 10 ц/га [Стржелецкий, 1961, с. 146–147; Крижицький, Щеглов, 1991, с. 52]. За двопільної системи сівозміни на дві частини посівних площ має припадати одна частина під паром [Советов, 1867, с. 131]. Тобто земельний посівний фонд збільшується на одну третину, а це загалом 1049 (близько 1000) або 500 га відповідно. При вирубному землеробстві, якщо ділянка оточена лісом з усіх боків, загальна площа розчистки майже втричі має перевищувати посівну площу – щоб запобігти затіненню, а також для циркуляції повітря [Петров, 1968, с. 55]. Обсяг робіт можна скоротити, якщо приєднувати нові розчистки до старих, по краях лісових масивів. І все ж таки при обрахуванні площ необхідного посівного фонду наведені вище цифри мають бути збільшені принаймні вдвічі – 2000 га (5х4 = 20 кв. км) і 1000 (2,5х4 = 10 кв. км) га відповідно. Подібні площі становять приблизно 26 % і 18 % найближчої ресурсної зони Мотронинського городища (з радіусом 5 км, тобто 75 кв. км або 7500 га). Тобто перша величина близька до площ сучасних орних земель у Чигиринському (близько 32–33 %) і Черкаському (близько 25 %) районах, де значні території вкрито лісами [Географічна енциклопедія України, 1993, т. 3, с. 402, 204]. Також для поселень XI–XIII ст. Канівського Подніпров’я, із ландшафтним середовищем, аналогічним тясминському, площі орних земель становили близько 30 % найближчих ресурсних зон [Петрашенко, 2005, с. 114, табл. 10]. З них, як свідчать етнографічні паралелі, оброблялася лише якась частина, не враховуючи «паруючих» земель. За умов великих земельних ресурсів це могло бути лише 25 % «придатних» земель [Асалханов, 1975, с. 136]. Отже, орні землі ресурсної зони Мотронинського городища мали використовуватися досить інтенсивно, «резерв» становив близько 4–12 % площ (30 %–[28–16 %]). На

родючих лісових ґрунтах цикл «сівозміни» може бути досить значним – до 30–60 років і більше [Асалханов, 1975, с. 138–139], і все ж він не «покриває» весь строк існування городища. Але приблизно відповідає періоду найбільш інтенсивного життя на ньому (остання чверть VI – перша чверть V ст. до н. е.). Більшим був ресурс орних земель в околицях поселень з менш розчленованим рельєфом – Жаботина, Флярківки, Циганського. Відповідно тут за межами головного поселення виникали «хутори». В околицях Пастирського городища давньоруських часів орні площі були більшими, ніж всередині Тясминської луки – за рахунок менш пересиченого рельєфу і становили близько 70 % [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 25]. Але тут до орних зараховані значні масиві лукових степів, які в скіфські часи не розроблялися.

За іншими розрахунками (за нормами XV–XVIII ст., прийнятими В. О. Петрашенко для XI–XIII ст.), для харчування однієї людини на рік потрібно 1,5 га орних земель [Петрашенко, 2005, с. 114], очевидно, з урахуванням сівозміни. У такому разі площі орних угідь Мотронинського городища за мінімальної кількості його населення мали становити 2250–4500 га (або 30–60 % від найближчої ресурсної зони), а за максимальної – 13 500–18 000 га, що майже у 2–2,5 раза перевищує розміри вказаної зони. Таким чином, лише за крайньої нижньої межі (1500 осіб) населення Мотронинського городища могло бути забезпечене хлібом за рахунок власної ресурсної зони.

Лише підсічне (вирубне) землеробство в умовах лісостепу забезпечує високу врожайність. Спробуємо підрахувати врожайність лісових ділянок, виходячи з норм посіву – від 2,5–3 до 1,5–1 пудів на 1 десятину (близько 1 га), або в середньому 2 пуда (32 кг)/1 дес. Середня врожайність на підсіках становила сам-12–15 або навіть сам-30 і навіть сам-40 і 50 [Петров, 1968, с. 177, 206]. Тобто, виходячи з прийнятої норми посіву – 32 кг/1 дес., врожайність мала становити від 384–480 до 960 кг і навіть більше. Для одержання врожаю, необхідного для забезпечення всього населення городища, потрібні площі від 1360–2050 дес. (при 384 кг) до 1100–1360 (при 480 кг) і навіть вдвічі менше (при 960 кг/дес.) – відповідно 680 і 550 га. Підготувати подібну площу можна за

4–7 років. Але не все населення вирощувало хліб, рильники-землероби становили близько 8–30 % населення великих городищ [Шрамко 1984-а; Бойко 1994]. Решта (управлінська верхівка, жерці, воїни, ремісники) лише частково мали відношення до харчового виробництва або не мали взагалі. Врожайність на перших розчистях була найвищою, що компенсувало обмеженість посівних вугідь. Дещо інші дані щодо врожайності XI–XVI ст. – при орному землеробстві і постійних ланах: сам-3, сам-4, сам- 5 і 6 [Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 31], від 26 пудов/десят. і вище (тобто 406 кг і вище – але зі всієї «десятини»). Вагомий аргумент проти орного землеробства: нестача органічних добрив при позастійловому утриманні худоби (розд. 3.2).

Для забезпечення хлібом мешканців Мотронинського городища, яке засновувалося не як землеробський центр, мала існувати розвинена ієрархічна структура поселень і міцна центральна влада. Останнє безперечно, зважаючи на потужні оборонні споруди. Із самого заснування городища була необхідна організація примусової праці всього населення регіону, насамперед у харчовому виробництві. Хліб постачало підвладне населення, своїх ресурсів вочевидь не вистачало. Важливими джерелами харчових припасів були скотарство, мисливство, бортове бджільництво, збиральництво. Багато зусиль від мешканців потребувало утримання в належному стані оборонних споруд.

Розміри Тясминської просторово-територіальної системи (ПТС), яка приблизно збігалася з басейном Тясмину (4450 кв. км), але дещо перевищувала його, із центром на Мотронинському городищі дорівнювали приблизно 90х75 км, тобто 6750 кв. км (або 675 000 га). Для визначення демографічного потенціалу регіону можна скористатися покажчиками середньої щільності населення Південної Русі у XII–XIII ст. –10 –12 осіб/кв. км [Толочко, 1989, с. 21], що дорівнює 67 500–81 000 осіб. За цією ж методикою населення Ворсклинського регіону скіфського часу (10 000 кв. км) визначають у межах 100 000–120 000 осіб [Бойко 1994, с. 30]. Але така щільність населення (10–15 осіб/кв. км) більш відповідає двопільній паровій системі землеробства. За вирубної системи щільність дорівнює 2–3 особи/кв. км [Урланис, 1941;

Романчук, 1998, с. 24]. Якщо застосувати останній коефіцієнт, кількість населення Тясминської ПТС дорівнюватиме 13 500–20 250 осіб, що є більш прийнятним. У Потясминні, на відміну від Ворсклинської регіональної поселенської системи, де функціональні території прилягають одна до однієї і утворюють лінейні структури (ланцюжки) навколо річища Ворскли, конфігурація поселенської системи досить складна (рис. 5), без вираженого центру, сполучення між окремими її елементами ускладнювалося через особливості рельєфу і кофігурацію річкової сітки. Просторова роз'єднаність і відносна ізольованість окремих груп населення зменшували оборонний потенціал соціуму.

3.1.5 Знаряддя для обробки ґрунтів. Зберігання і обробка зерна.

При підсічному землеробстві головним видом «орних» робіт було боронування після посіву на випаленій і розчищеній ділянці. Ґрунт розпушувався не на всій площі, а лише на окремих ділянках, що не вигоряли. Знаряддя застосовували не стільки для розпушування ґрунту, скільки для прикриття землею посіяних зерен. Характерна невизначеність типу знарядь. Так, у пізніші часи для цих робіт використовували багри, лопати, топори, копуши, кирки, загострені кілки, залізні крюки – копили [Петров, 1968 с. 161, 162]. Таким чином, вирубне землеробство спочатку обходилося без оранки, і лише згодом почали розпушувати ґрунт з допомогою дерев'яних «рал», а також допоміжно обробляти мотикою [Шрамко, 1961]. Навіть у пізні часи лісове безорне землеробство поєднувалося з польовим орним [Петров, 1968, с. 207–208], тому знаряддя різних видів співіснували в часі. Саме польове землеробство було сферою застосування нових ґрунтообробних знарядь. З початком епохи заліза почали виготовляти металеві наральники для важкуватих ґрунтів, лише для розпушування і рихлення ґрунту. Масивні залізні наральники з'являються лише в черняхівській культурі. Власне плуг з череслами (плужними ножами) і важкими лемехами остаточно сформувався на початку II тисячоліття н. е. – для обробки цілинних лучних ґрунтів [Довженок, 1953, с. 23; Краснов, 1987, с. 109–135]. У попередні часи, починаючи від

черняхівської культури, використовувалися наральники різного типу на знаряддях для обробки різних ґрунтів, що наближалися до плужних [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, с. 29–44; Смекалова, 2013, с. 154–155]. Ними можна було розробляти незначний дерновий шар на перелогах. У Подніпров'ї початку раннього залізного віку, виходячи з топографії поселень, тривала розробка наближених до великих поселень ділянок досить вірогідна. Тому, мабуть, саме на таких ланах застосовували дерев'яні рала та різні вдосконалені знаряддя.

3.1.5.1. **Чорноліський період.** До землеобробних знарядь, що збереглися, можна віднести мотики з відростків рогів оленя шляхетного і довгих трубчастих кісток великих тварин (рис. 43, *1-6*). Подібні мотики, переважно рогові, знайдені на Лубенецькому і Суботівському городищах [Тереножкин, 1954, табл. II, *7*; 1961, с. 90, 92, 175–176, рис. 61, 3; 64, 1; 65, 1–3). Найпоширенішими були, певно, дерев'яні рала без металевих наконечників, які археологічно майже не фіксуються [Шрамко, 1961]. До землерійних засобів можна умовно віднести залізне тесло пізньочорноліського часу зі скарбу 1955 р. на Суботівському городищі (рис. 43, *22*). Щодо власне мотик, то нині бронзові мотики з незамкненими краями втулок, для яких О. І. Тереножкін [Тереножкин, 1961, с. 146–147, рис. 96 і 97] припускав пізньочорноліське походження, відносять до пізньозрубної культури [Куштан, 2007, т. І, с. 121]. Таке широке розповсюдження в цей час мотик свідчить на користь саме підсічного землеробства, адже боронування й мотиження були головними способами первинної обробки ґрунтів на лісових розчистях [Петров, 1968, с. 166]. На чорноліських поселеннях поки що не знайдені і бронзові вузькі крюкасті серпи східних та середньоєвропейських типів, один з яких походить із с. Голов'ятин Смілянського району; один – з колишнього Черкаського повіту [Тереножкин, 1961, с. 1 42–144, 176, рис. 94, 3, 11] і один – із с. Велика Андрусівка [Бокий, 1968, с. 124, рис. 2, 5]. Останній тип серпів, характерний для культур фракійського гальштату, не має визначеної дати. Щодо серпів «східного типу», то їх нині відносять до культури багатовалікової кераміки [Куштан, 2007, т. І,

с. 130–131]. На чорноліських поселеннях як першого (Суботів-І), так і другого ступеня (Суботів – ІІ, Чорний Ліс, Лубенці) трапляються лише крем'яні вкладиші до серпів [Тереножкин, 1961, с. 84, рис. 54; 1952, с. 124, табл. V, 4, с. 124; 1954, табл. ІІ, 1] (рис.43,*7–15*). Припущення [Тереножкин, 1961, с. 176] щодо існування в чорноліські часи залізних серпів поки що не підтверджено.

До землеробських знарядь відносять також кам'яні зернотерки, які часто трапляються на чорноліських городищах – Суботівському, Лубенецькому, Калантаївському і особливо Московському, а також на селищі в уроч. Калитівка біля хут. Погорільці на Тясмині. Це великі плити сідлоподібної форми довжиною 35–40 см, верхній камінь такої самої форми, але менших розмірів. Поверхня багатьох зернотерок має сліди тривалого використання. На подібних зернотерках, відомих ще з епохи бронзи, зерно переробляли в муку – на відміну від зернотерок скіфського часу, придатних головним чином для виготовлення тіста [Моруженко, Янушевич, 1984, с. 137]. Виготовлялися зернотерки з кварциту, який добували, мабуть, у Суботові. На Суботівському городищі в одному місці виявлено ціле скупчення уламків цього мінералу. За кількістю знахідок уламки зернотерок і тертушок становили тут другу за чисельністю категорію знахідок після кераміки [Тереножкин, 1961, с. 39]. Зднайдено і кілька цілих зернотерок, які складалися з верхнього і нижнього каменів (рис. 35,16,17). Одну подібну зернотерку знайдено на Лубенецькому городищі [Тереножкин, 1961, с. 88–89, 176–177, рис. 59, 60].

На чорноліських поселеннях виявлено багато ям, з них деякі можна вважати зерносховищами. Ями господарського призначення виявлено на городищах Калантаївському (14 ям), Московському і Адамівському (по «декілька» ям), Чорноліському (одна яма), Суботівському. На останньому городищі в другому укріпленні серед інших зрідка траплялися ями правильної колоколоподібної форми з рівними стінками і днищем, у яких, мабуть, зберігали збіжжя або інші продовольчі припаси. В одній з ям містилися дві зернотерки [Тереножкин, 1961, с. 39]. Імовірно, численні ями на Калантаївському городищі, де не було житлових споруд [Покровська,

Ковпаненко, 1959, с. 32], призначалися для зберігання припасів, що належали всій громаді. Скоріше за все, «класичні» зернові ями грушоподібної форми розповсюджуються в Лісостеповому Подніпров'ї саме з другого ступеня чорноліської культури, що засвідчує існування досить розвиненого землеробства, за якого можна було створювати запаси зерна. Так, окрім Суботівського городища (горизонт Суботів-II), грушоподібну зернову яму відкрито на поселенні Вовчий Шпиль у Суботові [Моруженко, 1966, с. 85]. Три великі колоколоподібні ями відкрито на поселенні Ланок у Пороссі. Днища були збиті та обпалені, частково обпалені й стінки [Шевченко, 1994, с. 176]. Для нетривалого зберігання зерно зсипали в дерев'яні ємності або у великі горщики та корчаги (рис. 35, 20, 21) [Тереножкин, 1952, рис. 7; 1961, рис. 50, 4]. Для порівняння – на поселеннях Боспору зафіксовано зберігання зерна, окрім зернових ям, у кам'яних огорожах, кошиках, кулях, піфосах, великих амфорах і горщиках тощо [Кругликова, 1975, с. 181, 184].

Склад землеробських культур періоду чорноліської культури ще недостатньо з'ясовано. Відомі уламки денців з відбитками проса [Тереножкин, 1961, с. 177], а також пшениці-двозернянки [Пашкевич, 2003, с. 221].

3.1.5.2. Жаботинський етап. У жаботинські часи не відбулося якісних змін землеробських знарядь у порівнянні з попередніми пізньочорноліськими. Дерев'яні рала як головний вид орних знарядь не збереглися. Відомі лише чотири рогові наконечники мотик з поселення на Тарасовій Горі, уламки двох кістяних «лопат» [Дараган, 2004, с. 36, рис. 1,*1*, 2; 2,*1*] (рис. 44, *1–3*), а також найдавніші на Дніпровському Правобережжі два залізні серпи. Один з них належить до крюкастих серпів із зубчастим лезом (рис. 44, *6*), другий серп фрагментований [Покровська, 1973, рис. 4, *29*; Дараган, 2004, с. 37, рис. 3, *6*]. До землеробських знарядь можна віднести також плаські залізні клиноподібні сокири типу знайдених на Суботівському городищі, а також у ранньожаботинському похованні в с. Квітки у Пороссі [Дараган, 2004, с. 36; Тереножкин, 1961, рис. 107, *2*; Ковпаненко, Гупало, 1984, с. 53, рис. 9, *3*]. Подібні знаряддя дійсно можна вважати придатними для копання ґрунту,

зважаючи на знахідки в похованнях ранньоскіфського часу [Петровська, 1968], а також пізньоскіфського [Либеров, 1965, табл. 14, *6*].

Дослідники [Либеров, 1952, с. 110–111; Шрамко, 1975, с. 78; Моруженко, 1990, с. 137; Дараган, 2004] припускають існування в басейні Тясмину в пізньочорноліський і жаботинський періоди переложної системи землекористування й орного способу обробки ґрунтів. Як аргумент наводять наявність значної кількості цілинних земель – остепованих луків і лукостепей – при значній щільності населення [Дараган, 2004, с. 38–39]. Проте для цього часу не відомі орні знаряддя, придатні для розробки важких лукостепових ґрунтів. Цілинними «орними угіддями» в даному випадку були ліси. В околицях Жаботина і взагалі в басейні Тясмину можна припустити існування лісового перелогу при підсічно-вогневій техніці обробки ґрунту, коли верхній шар розробляють примітивними знаряддями типу рал. Ділянки, на яких можна припускати інтенсивне орне землеробство, могли бути розташовані лише поряд з поселеннями. За даними палеоботанічних досліджень, мешканці Жаботинського поселення вирощували різні злаки: пшеницю-однозернянку і двозернянку, пшеницю м’яку, ячмінь, просо, із бобових віку ервілію. Серед відбитків на кераміці переважає просо, на другому місці ячмінь [Пашеквич 2003, с. 221; Дараган 2004, с. 39]. Проте, оскільки просяну полову найчастіше використовували при виготовленні кераміки, ці дані навряд чи відбивають реальне співвідношення землеробських культур [Дараган, 2004 с. 40]. На Жаботинському поселенні виявлено 22 господарські ями, але серед них майже немає таких, що вважають зерновими – грушоподібної форми і обпалених зсередини [Дараган 2004, с. 40]. Зерно могли зберігати в корчагах великих розмірів із широкими горловинами (рис. 44, *4*). Зерновою, мабуть, була одна з ям циліндричної форми, виявлена на Жаботинському поселенні в 1958 р. [Моруженко 1966, с. 86].

3.1.5.3. Скіфський період. У скіфські часи продовжували існувати землеробські знаряддя попереднього періоду, а отже, і спосіб обробки ґрунтів.

В умовах лісостепу, як вважають, найбільш доцільні легкі безполозні грядільні рала. На думку Ю. А. Краснова, в античну (а отже, і в скіфську. – В. П.) епоху були широко розповсюджені повністю дерев'яні рала [Краснов 1975, с. 11–12, рис. 1, *1–4*]. Знахідки на території України дерев'яних рал епохи бронзи та раннього залізного віку [Шрамко 1969; 1961; 1964] свідчать, що це були кривогрядільні грядільні рала [Краснов 1975, с. 127–132]. Зокрема, на Більському городищі знайдено глиняну модель кривогрядільного рала з ярмом у ритуальному комплексі VI–V ст. до н. е. [Шрамко, 1987, рис. 34,1–4]. На Мотронинському городищі до землеобробних знарядь можна віднести залізні сокиру-тесло з боковими виступами згаданого типу (рис. 44, *11*), невелике черешкове лопаточкоподібне знаряддя, а також чересло, або плужний ніж (?).

Щодо теслоподібних знарядь, то вони трапляються, окрім городищ Більське, Люботинське, Полкова Микитівка на Лівобережжі, також у ряді курганних поховань кінця VII–VI ст. до н. е., що підтверджує їх використання як землерийних знарядь [Петровська, 1968, рис. 4, *6;* Либеров, 1965, табл.14, *6*; Ильинская, 1968, табл. III, *10*; XLVI, *9*; Бессонова, Скорый, 2001, с. 100]. Ці поліфункціональні знаряддя могли застосовувати також як мотики [Моруженко, Янушевич, 1984, с. 130; Гаврилюк, Пашкевич, 1991, с. 57, рис. 4, 5, 6]. Їх вирізняють за такими ознаками, як скошений на один бік робочий край леза [Шрамко, 1987, с. 84].

Плужним ножем, або череслом, можна вважати знаряддя у вигляді великого залізного ножа із суцільним руків'ям, дещо зігнутим відносно леза. Його знайдено в розкопі I Мотронинського городища (рис. 53, *11*). Довжина вироба 22 см, ширина леза 1,5 см, руків'я 1,5–2 см. Спинка має закраїну, не характерну для ножів, лезо масивне й незаточене. Також у «мисливського ножа» з кургану в с. Макіївка спинка мала загнутий бортик [Ильинская, 1968, с. 99]. Цілком тотожній мотронинському виріб, визначений як чересло, знайдено В. В. Хвойкою на Пастирському городищі [Ханенко, 1899, табл. IV, 701]. До чересел, мабуть, можна віднести уламки великих ножів з розкопу VI Мотронинського городища довжиною 15 см, а також з розкопу IV, довжиною

14 см – із крюком на кінці руків'я, лезо 2 см завширшки [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 65, *6, 8*]. Останній можна порівняти з великим ножем з кургану № 1 біля с. Вовківці [Шрамко, 1961, рис. 10, *6*], а також частиною великого ножа із суцільнозалізним руків'ям з кургану № 524 біля с. Жаботин [Ильинская, 1975, табл. VII,10]. Призначення «чересел» скіфського часу є дискусійним – їх вважали «мисливськими ножами» [Ильинская 1968, с. 99] або череслами [Шрамко, 1961; 2005, с. 151–152; Смекалова, 2013, с. 158]. Знахідки «плужних ножів» відомі в курганах VI–IV ст. до н. е. лісостепової смуги Східної Європи, у тому числі Посулля і Середнього Дону [Шрамко, 1961, с. 86–87, рис. 10; 1986, с. 16, рис. 10; Ильинская, 1968, табл. Ш, *5*; *XXI*, *3*; XXXII, *15*; XXXIX, *27*]. Один такий ніж знайдено в Старшій Могилі разом з теслоподібним знаряддям, а також двома залізними сокирами, одна з яких, певно, була знаряддям праці [Шрамко, 1961, с. 86, рис. 10, *2*]. Оскільки наральники на пам'ятках скіфського часу відсутні, можна припустити, що застосовувалися дерев'яні рала, єдиними металевими деталями яких були згадані вище плужні ножі [Шрамко, 2005, с. 152].

Загальна вишина лопаточкоподібного виробу зі скошеним лезом (рис. 44, *12*), знайденого на Мотронинському городищі, 8,8 см, лезо сягає ширини 4 см. У верхній частині черенка отвір розмірами 1х0,5 см [Бессонова, Скорый, 2001, с. 100, 116, рис. 67, *4, 6*]. На жаль, знахідка походить з верхнього рівня культурного шару, тому її не можна надійно датувати. Поки що серед знахідок скіфського часу близьких аналогій цьому знаряддю нема. Відомі черешкові наральники гето-дакійського типу (рис. 36, *18*), які з'явилися в південно-східній Європі з IV ст. до н. е. [Шрамко, 2004; 2004-а; 2012, рис. 2, *7, 8*]. Загалом до початку нової ери знахідки черешкових і втульчастих залізних наральників поодинокі, хоча вони зустрічаються в комплексах IV–III ст. до н. е. на території болгарської Фракії [Мартемьянов, 1995, с. 47]. Черешкові залізні наральники, датовані IV–III ст. до н. е., походять з Ніконія [Бруяко, 1999, с. 63, рис. 20, *3*], поселення Панське-І і городища Маслини (рис. 44, *13*) у Північно-Західному Криму [Щеглов, 1978, с. 107; Латышева, 1985]. На лівобережних городищах

басейну Сіверського Дінця знайдено кілька подібних, але втульчастих знарядь: в уроч. Городище (одне перероблене на черешкове) і Циркуни [Окатенко, 2003; Гречко, 2010, рис. 91, *1, 2*]. Городищенське знаряддя визначено як деталь малого рала V ст. до н. е., яке застосовувалося на невеликих ланах [Шрамко, 2004-а, с. 27; Шрамко, 2005, с. 152–153, рис. 3, *1*]. Подібні втульчасті знаряддя нині відомі також з поселень хори Херсонеса [Смекалова, 2013, рис. 3.16, *а-г*]. З Люботинського городища походить невелика вотивна мотика [Шрамко, 1998, рис. 18, *25*], подібна до знахідок на пам'ятках Середнього Дону і Сейму [Алихова, 1962, с. 100 рис. 6, *4;* Степи европейской части СССР…, 1989, табл. 47, *15, 16, 17*]. Таким чином, з V або IV ст. до н. е. на лівобережних пам'ятках з'являються втульчасті «мотики»-наральники, а на правобережних античних згадані вище черешкові. Обидва типи походять з ареалу античної культури. Знахідка саме черешкового знаряддя на Мотронинському городищі цілком закономірна, оскільки ареал подібних знарядь охоплює Фракію, Північно-Західне Причорномор'я і Північно-Західний Крим.

За класифікацією Ю. А. Краснова черешкові наральники, відомі на античних пам'ятках Північного Причорномор'я з кінця I тис. до н. е. – початку I тис. н. е., у Прибалтиці початку I тис. н. е. тощо віднесені до типу 4В1. Серед них є вироби дещо більші у порівнянні зі згаданими північнопричорноморськими, ширина лопасті в них сягає 5–11 см [Краснов, 1987, рис. 31, с. 67]. Це рала, що лише прокладують борозну («бороздящие рала» за Ю. А. Красновим), без додаткового підрізування шару ґрунту, належать до прямогрядільних рал з одним держаком. При їхньому застосуванні не можна, виходячи з конструкції знаряддя (прямий держак), підпрягати тварин, а також регулювати глибину оранки [Краснов, 1975, с. 37, рис. 24, 6–9]. Вони застосовуються лише на м'яких, помірно зволожених ґрунтах.

Отже, виходячи з побіжних даних, можна припускати наявність у скіфські часи, зокрема в Придніпровському Лісостепу, орного упряжного землеробства. Це насамперед знахідки на території Лісостепової України дерев'яних полозних рал раннього залізного віку та глиняної моделі кривогрядільного рала з ярмом

на Більському городищі в комплексі VI–V ст. до н. е. Ці дані можуть свідчити про розробку слабкого дернового шару ґрунту з допомогою орних упряжних *(?)* знарядь на залежах. Подібну інтенсифікацію землеробства можна передбачати насамперед для господарських зон великих поселень. Співвідношення посівних площ і «паруючих» визначається як 2:1 [Советов, 1867, с. 131]. Як і за двопільної системи сівозміни, одна третина або половина посівних площ «відпочивала» і відповідно потребувала в подальшому оранки з використанням тяглової сили або без неї. Наявність у стаді Мотронинського городища волів може свідчити про використання упряжних орних знарядь, можливо, малих дерев'яних рал із плужними ножами (череслами), хоча волів використовували і за іншим призначенням, насамперед для перевезення вантажів.

Кістяні та рогові або дерев'яні землеобробні знаряддя на поселеннях скіфського часу в басейні Тясмину не виявлено. Проте подібні знаряддя зустрічаються на пам'ятках інших регіонів Лісостепового Подніпров'я (Більске та Люботинське городища) [Шрамко, 1961, рис. 13; 1987, рис. 34, *10, 11*], а також Північно-Західного Причорномор'я, у тому числі античному Ніконії, де рівень агротехніки навряд чи був нижчий. Знайдені тут рогові та кістяні знаряддя визначені як дуже архаїчні, допоміжні знаряддя «присадибного» типу, що були дуже широко розповсюджені, починаючи з енеоліту-бронзи [Бруяко, 1999, с. 67, рис. 23, *1–3*]. Інколи вважають, що гілки рогів оленя могли використовуватися як наральник [Бруяко, 1999, с. 67, пос. 40]. Це могли бути лише так звані прямогрядільні рала з одним держаком [Краснов, 1975, с. 157]. На Люботинському городищі в басейні Сіверського Дінця знайдений ріг косулі, який міг бути наконечником мотики [Шрамко, 1998, с. 99, рис. 13, *2*]. Це так звані «бороздящие» мотики [Краснов ,1975, с. 172, рис. 60].

Знаряддя для збору врожаю дуже нечисленні, що пояснюється, мабуть, обсягом розкопок на поселеннях. На Мотронинському городищі виявлено уламки чотирьох стовпчикових серпів невеликого розміру (рис.44,*5-7*) і одного серпоподібного знаряддя, а також крем'яного вкладиша [Бессонова, Скорый, 2001, с. 116, рис. 67, *5, 7–9*; 80, *10*]. Три залізні серпи знайдено на розкопі II,

розташованому неподалік в'їзду з боку Жаботина, на одній з найраніших заселених ділянок. Нашарувань післяскіфських часів тут не виявлено. На сусідньому розкопі I, який можна вважати господарською периферією «садиби» розкопу II, знайдено згадане вище залізне чересло – «плужний ніж» (рис. 53, *11*). В. В. Хвойка згадує знахідки залізних серпів і лемехів у культурному шарі Мотронинського городища [Хвойко, 1905, с. 6]. Проте не виключено, що лемехи відносилися вже до давньоруських часів, як і знайдена в 1989 р. залізна мотика [Бессонова, Скорый 2001, с. 116, пос. 205]. Показово, що на Мотронинському городищі три знахідки серпів зроблені на ділянці з найдавнішими культурними шарами, де, судячи з усього, оселилися вихідці з Жаботина. Подібні серпи, як і знайдені на Пастирському городищі [Ханенко,1899, табл. IV, *83*], відзначаються низькою продуктивністю праці. Фактично це серпоподібні ножі.

Знаряддя, пов'язані з переробкою продуктів землеробства, у вигляді кам'яних розтирачів округлої форми, трапляються майже на всіх поселеннях. На Мотронинському городищі, окрім подібних тертушок, знайдено уламки не менш як шістьох зернотерок із шерхатою верхньою площиною, виготовлених з граніту або граніто-гнейсу (рис. 44, *10–15*). Розтирачі також виготовлено з твердих порід каменю і мають рівну «робочу» поверхню [Бессонова, Скорый, 2001, с. 110–111, рис. 82, *1*; 80, *3–5*]. Немає великих «класичних» зернотерок сідлоподібної форми, що характерні для епохи бронзи і трапляються на чорноліських поселеннях. Невеликі розтирачі округлої форми свідчать, що зерно переробляли здебільшого у вологому стані (з додаванням води) на тісто [Моруженко, Янушевич, 1984, с. 137]. Як відомо з етнографії, для дроблiння зерен на крупу зазвичай використовували дерев'яні ступі і дерев'яні ж товкачи [Моруженко, Янушнвич, 1984, с. 136]. Тому кількість кам'яних зернотерок і розтирачів не може реально відображати масштаби переробки зерна для харчування. На Мотронинському городищі знайдено кам'яний товкач заввишки 23 см, обламаний зверху (рис. 44, *16*), виготовлений з вулканічної породи [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 82, *2*]. Він міг використовуватися як для

дроблiння зерна, так i, наприклад, руди. Щодо мiсцезнаходження каменю, з якого виготовляли зернотерки, то поклади граніту є, зокрема у Кам'янцi, кварцiту в Суботовi, а високоякiсного пiсковику – у Чигирині.

Способи зберігання зерна можуть бути джерелом для суджень відносно того, чи орієнтована аграрна діяльність населення на експорт або внутрішнє споживання. Кількість ям, які можна вважати зерносховищами, на поселеннях скіфського часу не є значною. Так, на Пастирському городищі при дослідженій площі у 2000 кв. м, виявлено лише 8 ям [Моруженко, 1966, с. 85] і 15 жител. З них, мабуть, лише дві ями можна визначити як такі, що призначалися для зберігання зерна – яму № 8 правильної грушоподібної форми (розкопки 1955 р.) і яму № 2 (розкопки 1949 р.). Яма № 8 глибиною 1,3 м і діаметром дна 2,15 м була споруджена, певно, у 2-й половині V ст. до н. е. [Яковенко, 1968, с. 180]. На нашу думку, яму слід датувати більш раннім часом, не пізніше початку V ст. до н. е., оскільки в ній знайдено уламки горщиків з валиками і наколами, а також лощеного келиха (Там само). Незначна кількість господарських ям, у тому числі зернових, на поселеннях ранньоскіфського часу Середнього Подніпров'я пояснюється або складом зернових культур (голозерна пшениця, на відміну від плівчастих пшениць, зберігається в обмолоченному вигляді) або способами зберігання зерна [Моруженко, 1966, с. 87].

Кількість господарських ям на городищах Дніпровського Правобережжя значно збільшилася після дослідження Мотронинського городища, де виявлено близько 100 ям, з них 62 господарських (за даними розкопок 1988–1996 рр.). Серед них лише шість або сім можна вважати зерносховищами. Ознаками класичних зернових ям, оптимальних саме для зберігання зерна, вважають грушоподібну або дзвіноподібну форми, тобто з вузькою горловиною і широким днищем, у доповненні з термічною обробкою або обмазуванням стінок глиною [Яворницкий, 1990, с. 399; Зеленин, 1991, с. 83; Бруяко, 1999, с. 78]. Це ями з розкопів IV, VI, XV та XVI: 10-IV-1990, 3-IV-1991, 4-VI-1992, 10-VI-1992, 12-XV-1995, 13-XV-1995, 4-XVI-1994).

На *розкопі IV* відкрито значну кількість господарських ям різного призначення і кілька жител-землянок [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 12]. Більшість ям утворює компактне скупчення в північній частині розкопу. Проте серед них лише дві умовно можна вважати зерновими. Тут могли зберігатися припаси певної територіальної спільноти, що використовувалися під час загальних трапез – жертвопринесень при святилищі. Яма 3- IV -1991 початку V ст. до н. е. Глибина 1,95 м, дно розмірами 2,7х3 м, злегка обпалено, на ньому тонкий прошарок вуглинок і золи. Зверху досить товстий – до 50–55 см – шар білого материкового суглинку (рис. 45, *3*). У ньому знайдено залишки обмолоченого проса разом з уламками посудини [Бессонова, Скорый, 2001 с. 24, 28], у якому воно вимочувалося перед розтиранням (?). Заповнення ями датовано початком V ст. до н. е. Яма 10-IV-1990 велика циліндроконічна (рис. 45, *2*) глибиною 2,6 м, діаметр дна 3,2 м, горловина 1,8х2,1 м. За формою і розмірами схожа на зернову, хоча ознак обпалення дна не зафіксовано. Заповнена так званим «кухонним» сміттям початку V ст. до н. е., серед якого траплялися залишки жертвоприношень. У придонній частині ями здійснено поховання чоловіка зрілого віку [Бессонова, Скорый, 2001, с. 22–23; рис. 13, *3;* 54, *18*].

Розкоп VI. Дві ями визначені як зернові: 4-VI-1991 та 10-VI-1992. Обидві заповнені побутовим сміттям. Яма 4 циліндроконічної форми, глибина близько 1,1м, дно рівне, діаметр близько 1,8 м (рис.46, *2*). Знахідки із заповнення датовано кінцем VI – початком V ст. до н. е. Яма 10 того ж часу. Вона зрізано-конічної форми з вузькою горловиною із закраїнами – можливо, для покришки (рис. 38, *3*). Глибина ями 1,15 м, дно рівне діаметром 1,66 м. Всі господарські ями невеликих розмірів і розташовані поблизу жител [Бессонова, Скорый, 2001, с. 49, рис. 5; 23, *3*; 24, *1*].

Розкопи XV і XVI. Лише на цих двох розкопах серед господарських ям є такі, що за формальними ознаками (обпаленість дна і форма) і знахідками зернівок злакових культур можуть впевнено вважатися зерновими. Яма 4-XVI-1994 не є типовою і, мабуть, використовувалася для обробки (сушіння?) зерна в

снопах (рис. 47, *4)*. Вона зрізано-конічна в перетині, діаметр дна 2,65 м і глибина 1,2 м, має дві приступки для спуску. По всьому дну простежувався горілий прошарок із залишками соломи та зернових злакових культур [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 24,*4*, с. 49–50]. У грудках землі з цієї ями виявлено обвуглені зернівки пшениці-двозернянки, а також голозерної пшениці [Пашкевич, 2001, с. 133]. Досить виразні також дві ями на сусідньому розкопі XV -12-XV -1995 і 13-XV-1995. Яма 12 мала глибину від давнього горизонту 2,25 м, діаметр дна близько 3м (рис. 47, *2*). Дно злегка увігнуто, обпалено на глибину 3–5 см і перерито норами гризунів, що свідчить про зберігання в ямі харчових припасів, імовірно, вже після зерна. У ґрунті спостерігалися відбитки зерен, схожих на просо. З часом яма була перетворена на смітник, в її заповненні багато побутових решток кінця VI – початку V ст. до н. е. [Бессонова, Скорый, 2001, с. 50]. Яма 13 дещо менших розмірів, дно рівне, обпалене до темно-коричньового кольору (рис. 47, *3*). У нижній частині яма заповнена мішаним ґрунтом від стінок і горловини, що обвалилися, а вище – звичайним сміттям. Дата подібна до попередньої. На розкопі XV знайдено також фрагменти дуже великих корчаг [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 31, *12, 15*], які могли призначатися для зберігання зерна. Скупчення господарських ям знаходилося в північній частині розкопа XV на майже вільній від забудови ділянці і на значній відстані – близько 40 м – від житлового «куща» в розкопі XVI [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 6]. Цей комплекс господарських ям належив до періоду найбільшої заселеності городища, його розквіту. Біля жител ранішого періоду великих конічних або грушоподібних ям, які можна вважати зерновими, не виявлено.

Утім, як показують дані відносно розташування зернових і взагалі господарських ям на території ольвійської хори VI–V ст. до н. е., скупчення ям спостерігалися зазвичай на периферії житлових «кущів» [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989, рис. 7, 14, 15]. Тобто їх можна виявити при розкопках поселень великими площами, включаючи вільні від забудови ділянки між житловими кущами. Таким чином, можна вважати, що класичні зернові ями

стають типовими на лісостепових поселеннях з V ст. до н. е. Саме на цей період, а точніше першу чверть згаданого століття, припадає пік зростання населення в лісостепу і відповідно розквіту землеробського господарства.

Так звані зернові ями могли використовуватися також для зберігання інших припасів, адже вимоги в обох випадках такі ж самі. Мисливці і торговці хутрами в Північній Америці складене в яму для тривалого зберігання майно – хутра тощо – вкривали великими шкірами і потім закидали землею, утрамбовували її, а зверху вистилали дерном [Едгар По, 1992, с. 295, пос. 1].

3.1.6. Склад культурних рослин. Джерелом палеоботанічних досліджень є насамперед археологічні знахідки, а саме відбитки злакових рослин на керамічному посуду, інших виробах із глини, глиняній обмазці жител, а також рештки обвуглених рослин. Масовий археологічний матеріал походить лише з Мотронинського городища [Пашкевич, 2001]. Головним чином це культурні злаки. Видовий склад цих рослин дає змогу зробити ряд важливих висновків, насамперед стосовно товарного виробництва зерна, а також рівня тогочасної агротехніки, складу ґрунтів. Становить інтерес також порівняння з даними, одержаними стосовно інших територій Лісостепового Подніпров’я скіфського часу і сусідніх територій – степової зони Подніпров’я та античних міст. Зокрема, формування сільськогосподарської округи навколо античних міст і експортної орієнтації аграрної діяльності населення цих регіонів, безперечно, впливало на загальний стан аграрної діяльності населення басейну Тясмину, у яких дослідники донедавна вбачали одних з головних постачальників зернового хліба до грецьких колоній.

Починаючи зі статті О. Д. Ганіної, яка базувалася головним чином на матеріалах поселень Іване-Пусте на Середньому Дністрі та Більського городища на Ворсклі і в якій згадані також значна кількість обвуглених зерен пшениці з розкопок В. О. Городцова та В. В. Хвойки в курганному похованні VI ст. до н. е. в уроч. Осняги, на Пастирському і Мотронинському городищах [Хвойко, 1905, с.7; 1913, с.40; Ганіна, 1968], на багато років затвердилася репутація великих скіфських городищ як осередків зернової торгівлі. Пізніше

З. В. Янушевич узагальнила результати досліджень матеріалів з дев'яти поселень скіфського часу в басейні Ворскли і серед іншого висловила сумніви відносно того, чи могли плівчасті пшениці, а саме вони становили переважну частину зразків – бути експортними сортами. Також висловлено припущення, що зернівки проса разом з лусками використовувалися як підсипка при виготовленні посуду. Тобто це було частиною технології, хоча не виключений і ритуальний момент [Янушевич, 1986, с. 31–33, 37, 50]. Склад бур'янів показує, що просо вирощували на цілинних землях [Ковпаненко, Янушевич, 1975]. Ці дані підкреслили значну роль проса серед культурних рослин скіфського часу в тій частині лісостепової смуги Подніпров'я, що вважається одним з його головних землеробських осередків [Романчук, 1998, с. 46, 13]. Об'єктивність висновків є високою, незважаючи на методику підрахунків [Бруяко, 1999, с. 54–63, рис. 19], оскільки зроблені вони на масовому керамічному матеріалі.

Серед палеоботанічних знахідок на Мотронинському городищі єдине компактне скупчення – це зернівки проса в ямі 3-IV-1991. Колекція палеоботанічних зразків досить репрезентативна: 101 фрагмент кераміки, прясельця, шматки глиняної обмазки, 16 глиняних «коржів», а також купки ґрунту з ям. Усього виявлено 419 відбитків зернівок і насіння. Найбільша кількість – 392 – належала зернівкам проса [Пашкевич, 2001, с. 133], що у відсотковому відношенні становить близько 93,3 % (тут і далі підрахунки автора). Утім, слід зауважити, що на окремих фрагментах було від 15 до 40 відбитків. Тобто, якщо враховувати кількість фрагментів, відсотковий зміст проса в колекції помітно зменшиться, але його провідна роль не викликає сумніву. Особливо якщо врахувати досить численні відбитки на глиняних «коржах», які вважають культовими виробами. На другому місці зернівки ячменю плівчастого – 21 відбиток [Пашкевич, 2001, с. 133], або 5 %, на третьому пшениця – п'ять відбитків, або 1,2 %. З них три відбитки пшениці голозерної і два плівчастої пшениці двозернянки. Одним відбитком репрезентований овес [Пашкевич, 2001, с. 133–134]. Таким чином, серед

пшениці були і голозерні види, які вважають товарними, але співвідношення видів важко визначити за такими досить обмеженими даними. Загалом знахідки зерен голозерної пшениці поодинокі і на інших лісостепових пам'ятках скіфського часу, можливо, ці сорти були тоді лише бур'янами серед посівів плівчастої пшениці двозернянки і ячменю плівчастого [Пашкевич, 2001, с. 136].

У цілому ситуація на Мотронинському городищі за співвідношенням видів злакових культур є типовою для лісостепових поселень VII–IV ст. до н. е., де провідними культурами вважають просо, пшеницю-двозернянку та ячмінь плівчастий [Пашкевич, 2001, с. 136–137]. Черговість переліку – пшениця на другому місці, а ячмінь на третьому – обумовлена, мабуть, даними щодо басейну Ворскли, де переважали саме зерна пшениці-двозернянки [Янушевич, 1986, с. 35]. Такий висновок зроблено на підставі масових знахідок у зернових ямах на Більському городищі [Шрамко, Янушевич, 1985]. На інших поселеннях, таких як Полкова Микитівка, Городне, Лихачівка головними харчовими і кормовими рослинами, за відбитками на кераміці, були просо (30 вібитків), ячмінь плівчастий (10 відбитків), плівчаста пшениця-полба (6 відбитків) [Моруженко, Янушнвич, 1984, с. 135]. Щодо проса, то новітніми дослідженнями, що враховують також численні відбитки зернівок на кераміці, встановлено, що, принаймні за цими даними, ця культура домінує скрізь на лісостепових поселеннях скіфського часу [Пашкевич, 2001, с. 136–137].

Такий стан справ дещо нагадує ситуацію на поселеннях степової зони Середнього Дніпра (особливо за складом обвуглених зернівок), а також Нижнього Подністров'я (за відбитками на кераміці) [Бруяко, 1999, рис. 19]. Якщо згадати особливу популярність проса на поселеннях скіфського часу басейну Сіверського Дінця [Шрамко, 1962, с. 199], а також цілковите і вражаюче переважання проса на Пастирському городищі давньоруських часів [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 48–55, табл. 3, 4, 6], то для скіфського часу можна припустити існування однієї сталої (або кількох близьких) аграрної традиції принаймні в південній частині лісостепової смуги, а також у степу. Так, на поселеннях Степової Скіфії IV ст. до н. е. [Гаврилюк,

Пашкевич, 1991, с. 59] теж домінували засухостійкі рослини, насамперед просо [Жуковский, 1971, с. 105], а також ячмінь плівчастий і пшениця-двозернянка. Тобто ті ж самі культури, що і в Потясминні. Якщо традиція землеробства серед степових скіфів самозароджується в V ст. до н. е. у зв'язку з потребами кочового скотарства, для забезпечення худоби кормами взимку [Гаврилюк, Пашкевич, 1991, с. 62], то це відбувалося в руслі давньої землеробської традиції, носіями якої було місцеве населення.

У Ліосостепу ця традиція існувала принаймні від передскіфських часів (чорноліська культура), а загалом значне збільшення значення проса спостерігається в епохи бронзи і раннього заліза [Пашкевич, 2001, с. 135]. Дослідники наводять багато даних щодо особливої привабливості проса для кочовиків і взагалі підкреслюють такі його якості, як посухостійкість, незначна кількість, необхідна для сівби, піздні строки сівби, транспортабельність, швидкість і легкість приготування їжи з пшона [Жуковский, 1971, с. 228–229; Вавилов, 1987, с. 65; Пашкевич, 2001, с. 135]. Важливим є той факт, що просо в минулому давало добрі врожаї і насіння високої якості лише на «нових» ґрунтах, звільнених від лісу або степової рослинності, оскільки воно чутливе до засміченості полів бур'янами. Не вимагає глибокої оранки і, навпаки, погано проростає при глибокому загортанні в ґрунт [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 55]. Тому, мабуть, на території Правобережної України так довго, аж до початку XX ст., існувало підсічне землеробство, і просо було однією з головних культур [Петров, 1968, с. 173].

Ячмінь плівчастий. Поряд із плівчастою пшеницею це одна з найдавніших культур на території України. Їх вирощували ще в неоліті і бронзовому віці. У XVI ст. на Київщині під ячмінь відводили кращі ліси і масніші рілля [Клепатський, 2007, с. 456]. Але загалом ячмінь може рости на менш родючих ґрунтах, ніж пшениця, його сіяли після неї. Витримує легку засоленість ґрунтів. Як і просо має короткий період вегетації. Ця культура морозостійка, тому її значення зростає в періоди похолодання [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич,

2008, с. 59–60]. При підсічному землеробстві це головна зернова культура [Петров, 1968, с. 149].

Пшениця плівчаста (полба). Вологолюбива, хоча і посухостійка рослина. Дає стабільніші по роках врожаї у порівнянні з просом. Пшениця-двозернянка – найменш вибаглива зі всіх пшениць. Вона витримує тривале перестоювання в стиглому вигляді на корню, при цьому врожай не пошкоджується птахами. Сіють цілими колосками, врожай зберігають у снопах або у вигляді необрушених колосків [Шрамко, Янушевич, 1985, с. 61]. А це утруднює застосування залізних плугів, наральників і борон із залізними зубцями. Тому полба поступово зникає з числа зернових культур із провадженням цих знарядь [Янушевич, 1986, с. 76]. Пшениця-двозернянка також відзначається стійкістю до захворювань і полягання внаслідок несприятливих кліматичних умов і навіть дає стабільніші врожаї у степовій зоні порівняно з просом [Жуковский, 1971, с. 105; Бруяко, 1999, с. 58].

Таким чином, просо, ячмінь плівчастий і пшениця плівчаста (полба) належать до найбільш невибагливих і непримхливих злакових культур. Щоправда, вони були менш врожайними у порівнянні з вибагливішими культурами, наприклад з голозерними пшеницями, які до того ж давали більший і з меншими фізичними витратами вихід борошна [Кругликова, 1975]. Вирощування трьох згаданих вище культур у комплексі надавало можливість комбінувати посіви залежно від ситуації, коли вигравали якості того чи іншого злака. А загалом культивування найбільш невибагливих зернових культур може бути свідченням відносно невисокого рівня агротехники. За способом обробки землі це підсіка (вируб), а за типом використання ґрунтів – переліг. Ця система землеробства не потребувала вдосконалення знарядь праці і була екстенсивною, вона експлуатувала природну родючість грунтів і «природних» добрив, одержаних від спалювання й гниття деревини та іншої рослинності. Іншою, значно відмінною була антична традиція зернового господарства Криму, найбільш провідного в Північному Причорномор’ї [Бруяко, 1999, с. 60]. Тут інший склад зернових культур і відповідно вищий рівень агротехніки.

Зернові культури, що культивувалися в ранньому залізному віці на території Потясминня, навряд чи мали експортне значення, тобто не вивозилися до Греції [Щеглов, 1987] Можна припускати лише орієнтацію на внутрішнє споживання – у межах традиційного міжплемінного обміну, а також данини степовим номадам. До того ж формування в V–IV ст. до н. е. сільськогосподарських зон навколо античних міст і експортної орієнтації аграрної діяльності населення цих регіонів, особливо азіатського Боспору, мало призвести до зменшення ролі басейну Тясмину як регіону – гіпотетичного постачальника зернового хліба до грецьких колоній.

3.2. Тваринництво и мисливство

Головне джерело для вивчення тваринництва – склад стада за даними археозоології. На його підставі можна зробити висновки щодо типів тваринництва, а також кількості пасовищ, забезпеченості населення продуктами тваринництва тощо.

Огляд остеологічних даних. Кістки тварин із чорноліських поселень басейну Тясмину, опрацьовані І. Г. Підоплічком, В. І. Цалкіним та В. І. Бібіковою, видані О. І. Тереножкіним. М. М. Дараган видала кісткові знахідки із Жаботинського поселення (визначення І. Г. Підоплічка) і здійснила порівняльний аналіз остеології з цього поселення, а також з попередніх чорноліських поселень та пізніших скіфського часу. З пам’яток скіфського часу в басейні Тясмину єдиним ґрунтовно дослідженим є Мотронинське городище. Дані багаторічних розкопок тут опрацювала і проаналізувала О. П. Секерська [Бессонова, Скорый, 2001, с. 127–132]. Загальні підрахунки кількості особин за 1988–2002 рр., а також їх відсоткове співвідношення зроблені автором за даними О. П. Секерської, виданими у 2001 р. (1988–1994 рр.), а також додатку до польового звіту за 2001–2002 рр. (розкопки 1995, 1996, 2001 і 2002 р.). Ми залучаємо для порівняння дані щодо деяких городищ Лісостепового Подніпров’я, а також дані, що стосуються ранньослов’янського поселення на Пастирському городищі. Підрахунки відсоткового складу кісток із чорноліських пам’яток, у тому числі за кількістю особин, зроблено автором.

3.2.1.Тваринництво і мисливство чорноліського періоду. Репрезентативні дані маємо лише для другого етапу чорноліської культури. Попередній період репрезентовано невеликою колекцією Адамівського поселення, а також першого укріплення Чорноліського городища (розкопки 1949 р.). Тут виявлено кістки від 17 особин свині свійської (25 % від загальної кількості), 14 особин вівці або кози і 2 – кози (загалом кістки дрібної рогатої худоби становлять 23,5 %), 14 особин бика свійського (близько 20,5 %), 12 коня (близько 18 %), 1 осла (1 %) і 6 собак (близько 9 %). Однією особиною репрезентовані дикі тварини: козуля, олень звичайний, заєць-русак, лисиця, а також черепаха річкова [Підоплічко, 1956, с. 78]. Загалом кістки диких тварин становлять 5,7 % загальної кількості. На другому укріпленні Чорноліського городища знайдено 325 кісток бика від 17 особин (близько 53 % загальної кількості), кози – 13 кісток від 3 особин (12,5 %), кози або вівці 5 кісток від 1 особини (близько 1 %), свині 10 кісток від 4 особин (12,5 %), коня 56 кісток від 7 особин (22 %), курки 1 кістка. Дикі тварини репрезентовані лише однією кісткою (близько 3 %) оленя звичайного [Підоплічко, 1956, с. 78–79]. Тобто на Чорноліському городищі зафіксовано надзвичайно низький відсоток кісток диких тварин, а отже, і незначну роль мисливства в господарстві. На поселенні Адамівка кістки дрібної рогатої худоби становили 44,2 % (42 особини), великої рогатої худоби 25,3 % (24 особини), свині 17,9 % (17 особин) і коня 12,6 % (12 особин) [Цалкин, 1966, с. 73, табл. 67, додаток VIII, с. 101].

На Суботівському городищі (розкопки 1951 р.) така картина: бик – 194 кістки від 7 особин (37 %), коза – 7 кісток від 1 особини, коза або вівця – 11 кісток від 2 тварин (загалом 16 %), свиня – 20 кісток від 3 особин (16 %), кінь – 51 кістка від 4 особин (21 %), собака – 4 кістки від 2 тварин (10 %). Дикі тварини репрезентовані лише трьома кістками зубра від однієї особини [Підоплічко, 1956, с. 16]. На цьому ж городищі в 1955 р. знайдено: 2001 кістку бика від 80 особин (35,4 %), 364 кози або вівці від 49 особин (20,4 %), свині – 282 кістки від 41 особини (20 %), коня 822 кістки від 20 особин (близько 10 %), собаки 124 кістки від 16 особин (близько 8 %) [Тереножкин, 1961, с. 178]. Під

час розкопок 1994–1995 рр. знайдено 324 кістки бика від 11 особин (44 %), з них молодих 5 і дорослих 6; вівці і кози 64 кістки від 7 особин (28 %) (3 молоді, 1 напівдоросла, 3 дорослі); свині 18 кісток від 3 особин (12 %) (по 1 кожної вікової категорії); коні – 47 кісток від 2 дорослих особин (8 %); собака – 15 кісток від 2 особин (8 %). Коні репрезентовані малорослою напівтонконогою, середньою за зростом тонконогою і рослою (146 см у холці). Кістки диких тварин поодинокі: тур – 4 (1 особина), олень шляхетний – 1 (1), кабан – 3 (1), лисица – 1 (1). Вони становили 14 % загальної кількості особин ссавців [Журавлев, 2001, с. 27, 68, 107, табл. 26 і 52].

Знахідки на Лубенецькому городищі: бик – 66 кісток від 5 особин (11 %), коза або вівця – 285 кісток від 26 особин (60 %), свиня – 100 кісток від 9 особин (20 %), кінь – 30 кісток від 3 особин (7 %), собака – 4 кістки від 1 особини (2 %). Кістки диких тварин поодинокі: лось, олень шляхетний, лисица – по 1 кістці від 1 особини [Підоплічко, 1956, с. 172], що становить близько 5 % загальної кількості особин ссавців. На Московській Горі (розкопки О. І. Тереножкіна 1956 р., визначення В. І. Цалкіна) знайдено: бика – 641 кістка від 29 особин (40 %), кози або вівці 70 кісток від 18 особин (22 %), коня 436 кісток від 19 особин (22 %), свині 21 кістка від 8 особин (11 %), собаки 9 кісток від 3 особин (4 %). Визначений також вік тварин. Так, серед 29 биків 1 ембріон, 10 молодих, 16 дорослих, із овець або кіз 9 молодих та 9 дорослих, з 8 свиней 4 молодих, 2 дорослих, коней 3 молодих і 14 дорослих, собаки всі три дорослі. Дикі тварини: кабан – 1 (1), бобер – 2 (2) [Тереножкин, 1961, с. 178–179; Цалкин, 1966, с. 102, додаток X], тобто менш ніж 4 % загальної кількості особин ссавців.

Таким чином, на пам’ятках ранньочорноліської культури серед опрацьованих кісток тварин на першому місці дрібна рогата худоба (Адамівка) і свиня (Чорний Ліс-І). Щоправда, в останньому випадку йдеться про кінець бронзової доби. Кількість свиней тут лише на одну особину перевищує кількість дрібної рогатої худоби. Тобто ці дві пам’ятки досить близьки за складом остеологічних колекцій. У Суботові найбільше було кісток бика.

Цікаво, що на Адамівському, як і пізньочорноліському Лубенецькому городищах, де було значне переважання кісток дрібної рогатої худоби, вони походять із зольників, тобто культових об'єктів. Це залишки ритуальних трапез або жертвоприношень, для яких зазвичай використовували дрібних тварин. Це також підтверджують знахідки цілих черепів вівці, свині, частини черепа кози, а також частини спини коня з хребтом і задньою ногою на Лубенецькому городищі [Тереножкин, 1952, с. 15]. Для звичайних харчових решток подібні знахідки не є характерними.

На Суботівському городищі для обох періодів помітне переважання бика (35,4–44 %), як и на другому укріпленні Чорноліського городища (53 %). Близька картина на іншій пізньочорноліській пам'ятці – Московській Горі. (40 %). Інша ознака часу – зростання ролі коня. Так, кінь посідає друге місце серед свійських ссавців на другому укріпленні Чорноліського городища, а також Суботівському (розкопки 1951 р.) і Московській Горі, у відсотковому відношенні це приблизно 21–22 %. Кількість особин відповідно 7, 4 і 19. Проте в найбільш репрезентативній вибірці Суботівського городища (розкопки 1955 р.) кістки коней (20 особин) становлять лише 10 % від загальної кількості і посідають четверте місце. Якщо порівняти з остеологічними матеріалами з білогрудівського поселення Собківка, то тут кінь також на четвертому місці (14,3 %), а на першому – бик (близько 30 %), на другому – свиня і на третьому місці вівця або коза (відповідно 24 і 17,5 %) [Підоплічко, 1956, додаток IX; Тереножкин, 1961, с. 177]. Це нагадує склад суботівської остеологічної колекції 1955 р. Отже, висновки щодо різкого зростання кількості коней у чорноліський період у порівнянні з білогрудівським ще мають бути підтверджені більш репрезентативними вибірками і стосуються вони лише другого періоду чорноліської культури. Кількість коней є досить значною лише у порівнянні з періодом пізньої бронзи. Хоча, звісно, були мікрорегіони з більш розвиненими традиціями конярства (Московська Гора). Безперечне зростання ролі верхового коня, зокрема, у військовій справі [Тереножкин, 1961, с. 179] засвідчує соціальне розшарування суспільства. Відсутність кісток волів побіжно

підтверджує відсутність орного землеробства. Значна кількість кісток великої рогатої худоби засвідчує сілий спосіб життя в певному ландшафтному середовищі (багато луків) і наявність у раціоні населення достатньої кількості м’яса.

Кістки *диких тварин,* знайдені на чорноліських городищах, нечисленні. Існують дані (за В. І. Цалкіним, Г. І. Підоплічком і В. І. Бібіковою) з розкопок на різних городищах у 1949–1956 рр. Переважно це пам’ятки пізньочорноліського періоду. На першому місці олень шляхетний (10 особин на Суботівському городищі, по одній кістці на Чорноліському і Лубенецькому городищах), на другому – кабан (кістки від 4 особин на Суботівському городищі і 1 кістка на Московському), на третьому – лисиця (кістки від 3 особин на Суботівському городищі і 1 – на Лубенецькому, на четвертому – бобр (кістки від 2 особин на Московському городищі і 1 – на Суботівському). Інші дикі тварини – лось, зубр, косуля, ведмідь, барсук, видра, рись, вовк, заяць – репрезентовані однією кісткою кожна і виявляють багатство місцевої фауни. Загалом кістки диких тварин – від 33 особин – становлять усього 8 % від загальної кількості врахованих на цих пам’ятках кісток. Можна погодитися з висновком щодо зменшення ролі мисливства в господарстві чорноліських часів у порівнянні з білогрудівськими часами [Тереножкин, 1961, с. 180–181]. Хоча, чорноліські городища здебільшого були розташовані на перших надзаплавних терасах річок, у тому числі в пониззі Тясмину, яке завжди було багатим на мисливські вугіддя. Невелика кількість мисливської здобичі могла бути пов’язана зі значним господарським навантаженням на прирічкову смугу, у тому числі заплаву, де розташовані пасовища. Відсоток диких тварин – від 4–5 % щодо окремих пам’яток або 8 % за узагальненими даними відповідає значній модифікації сільськогосподарських ландшафтів – від 57 % до 45 % відповідно (за методикою С. П. Романчука) [Романчук, 1998, с. 102–103, табл. 2]. Виняток становить розкоп Суботів 1994–1995 – 14 %, що відповідає модифікації ландшафтів приблизно у 26 % – можливо, за рахунок полювання у віддалених місцевостях.

Кістки риб траплялися на Московському городищі, в ямах на Калантаєвському городищі знайдено багато рибячої луски. Знахідки знарядь рибальства показують, що цей промисел також відігравав певну роль у господарстві чорнолісців, які мешкали по берегах Дніпра і Тясмину. Це гарпуни кістяні (рис. 4 9 *1, 2*), а також бронзовий гачок, зайдені відповідно на Московському, Лубенецькому і Тясминському городищах [Тереножкин, 1961 с. 181, рис. 68, *1*; 69, *3*; 101, *6;* 103]. Виловлювали також річкових черепах (I укріплення Чорноліського городища).

3.2.2. Тваринництво і мисливство жаботинського етапу. Вибірки щодо окремих розкопів Жаботинського поселення становлять 40–80 кісток. Відповідно до прийнятої у 50–70 роках XX ст. методики відбиралися лише найбільш придатні для визначення кістки На розкопі 2 (горизонт Жаботин-I) 41 % становили кістки бика, 19,5 % – коня, 18 % – свині, 9,7 % – вівці-кози, стільки ж – собаки, 1 % – осла [Дараган 2004, с. 41]. Щодо розкопів 3–6 (горизонт Жаботин-II) наведено попередні сумарні дані, згідно з якими переважали кістки бика, за ними йшли свині, кози-вівці, коні, собаки (Вязьмитина, Покровская 1956, с. 46). Сумарні дані по розкопах 13, 17, 19 (Жаботн-I) і 12, 14-16, 18 (Жаботин-II) такі: бик – 17 %, дрібна рогата худоба – 38 %, свиня – 36 % особин, кінь – 5 %, собака, олень шляхетний, ведмідь, птиця – по 1%. Подібна ситуація і на розкопі 14/1958 г. (Жаботин-II), де знайдено багато кісток тварин, переважно цілих. Серед них найбільше було кісток овець (51 %) і свиней (47 %), набагато менше кінських і великої рогатої худоби. До цієї вибірки додані скупчення щелеп свині – до 50 особин – у заповненні землянки на розкопі 14, а також 19 половинок свинячих щелеп в ямі 1 розкопа 18 (оба розкопи – горизонт Жаботин-II) [Дараган 2004, с. 41]. Цікаво, що значний відсоток кісток овець і свиней дали саме розкопи з культовими спорудами, що нібито підтверджує висловлене вище припущення стосовно Лубенецького городища. Показово, що серед жертовних тварин на ранньоскіфських пам’ятках басейну Ворскли – Західному Більському городищі, поселеннях Пожарна Балка і Лихачівка, які наслідували правобережні традиції

жаботинського періоду, у тому числі спорудження зольників, переважали саме свиня і дрібна рогата худоба [Моруженко, 1989, с. 131]. Щоправда, ці два види тварин взагалі вважають найбільш поширеними в стаді ранньожаботинського періоду. Великі скупчення щелеп свині на розкопах 14 і 18 у Жаботині виразно демонструють значну роль цієї тварини в царині культу.

Дещо інші дані одержані по розкопу 9 (горизонт Жаботин-III). Тут кістки овець/кіз становлять 31 %, коней – 24 %, биків та свиней – по 21 % і собак – 2 %. Можливо, це демонструє динаміку розвитку тваринництва в межах Жаботинського поселення: від переважання свиней і великої рогатої худоби до поступового збільшення поголів'я коней з одночасним зменшенням кількості овець та кіз, але за збереження значного відсотку свиней. Спостерігаються часткові зміни у співвідношенні видів свійських тварин від жаботинських часів до чорноліських – через збільшення поголів'я свиней з початком жаботинського періоду, що демонструють також пам'ятки інших територій, походні від жаботинських, зокрема Поворскл'я кінця VII – початку VI ст. до н. е. [Дараган, 2004, с. 41–42]. У цілому ж по Жаботинському поселенню відзначено помітне переважання в стаді великої рогатої худоби (35 %) при значному відсотку свиней (26 %) і коней (22,8 %). Дрібна рогата худоба, переважання якої так помітно в культових спорудах горизонту Жаботин II (розкопи 14 і 15), становить лише 16,2 % [Цалкин, 1966, с. 73, табл. 67]. Дуже малий відсоток кісток диких тварин – близько 2 % – за сумарними даними вісьмох розкопів 1 і 2 періодів є свідченням дуже значних модифікацій сільгоспландшафтів – до 79 % (за Романчуком 1998, с. 102–103, табл. 20), або господарської чи іншої специфіки Жаботинського поселення. Інтенсивну експлуатацію господарської зони поселення на етапі Жаботин III засвідчує значна кількість кісток овець/кіз, яких випасають поблизу поселень [Руденко, 1961, с. 9]. Показовим є також збільшення порівняно з чорноліським періодом поголів'я коней. Це дає підстави припускати використання відгіну, а також появу військового вершницького прошарку.

3.2.3. Тваринництво скіфського періоду. Подібність у складі стада між пам'ятками Подністров'я [Цалкин, 1966, додаток XII і XIII, табл. 70], Жаботина і ранньоскіфськими поселеннями по Тясмину і Ворсклі [Дараган, 2004] становить інтерес у світлі концепції західного походження населення жаботинського етапу. Зміни протягом скіфського періоду відбувалися в кількості поголів'я дрібної рогатої худоби (у бік зменшення) і коней (у бік збільшення), тоді як відносна кількість особин великої рогатої худоби і свиней у ранніх і пізніх пам'ятках є досить близькою [Цалкин, 1966, с. 74]. Попри значний відсоток у стаді дрібної рогатої худоби і свиней на початку скіфського періоду їхнє значення в господарстві навряд чи було першорядним за кількістю виходу м'ясної продукції (див. нижче стосовно Мотронинського городища).

Серед скіфських пам'яток Потясминня провідне місце належить Мотронинському городищу. Тут за 11 років розкопок було зібрано одну з найбільш репрезентативних археозоологічну колекцію, опрацьовану О. П. Секерською [Секерская, 2001, додаток 1; 2003, додаток 1].

Кістки свійських тварин на Мотронинському городищі (за даними 1988–1994 рр.) становили близько 90,5 % за кількістю особин, а диких відповідно 9,5 %. За кількістю кісток, а також особин перше місце посідає велика рогата худоба (299 особин), на другому місці дрібна рогата худоба (294 особини), на третьому – коні (226) і на четвертому – свині (191). Кістки собак належали 68 особинам. У процентному відношенні це виглядає (без урахування собак) таким чином: велика рогата худоба (29,6 %), дрібна рогата худоба (29,1 %), коні (22,3 %) та свині (18,9 %). Кістки собак становили незначний відсоток. Крім того, мясо собак, мабуть, не вживали [Секерская, 2001, с. 127], як взагалі при розвиненому тваринництві.

За даними остеологічної колекції 1988–1994 рр., переважання дрібної рогатої худоби у порівнянні з великою було мінімальним (одна особина або 0,2 %). З доданням даних щодо розкопів 1995–1996 рр., а також 2001–2002 рр. на перше місце виходить велика рогата худоба – переважання в 0,5 %. Значний відсоток кісток дрібної рогатої худоби дали знахідки на Центральному

зольнику (розкоп IV), що є природним для об’єктів, де відбувалися жертвопринесення і громадські трапези [Бессонова, Скорый, 2001, с. 29]. Цікаво, що серед жертвоприношень розкопу IV тільки один раз трапилася коза – її череп, пробитий гострим знаряддям, знайдений серед культових об’єктів [Бессонова, Скорый, 2001, с. 20]. Інші жертовні тварини цього розкопу: косуля (1), лоша (1), кінь (2), бик (1), бик/корова (2), заєць (2) (Бессонова, Скорый 2001, с. 17, 20, 22, 27). До того ж тут репрезентовано об’єкти різного часу, що теж могло позначитися на підрахунках. Так, дещо інша ситуація ніби-то простежена на розкопах I–II (1988–1989 рр.), на що звернула увагу також М. М. Дараган. Тут на першому місці позначені свині, на другому – дрібна рогата худоба, на третьому і четвертому відповідно велика рогата худоба і коні [Бессонова, Скорый, 2001, с. 113–114; Дараган, 2004, с. 42]. За уточненими даними з архіву О. П. Секерської, на розкопах I–II кістки свині і вівці репрезентовано равною кількістю особин (по 33 особини) і відповідно поділяють 1 і 2 місця. Цей розкоп віднесено до ранніх [Бессонова, Скорый, 2001, с. 8–9], тому не виключено, що населення цього кута городища, що розташовано біля вїзду на Жаботин, зберігало традиції жаботинської общини. До того ж кістковий матеріал з розкопів I–II відбирався за старою методикою – не брали кістки без епіфізів, що могло позначиться на висновках. Кістки дрібної рогатої худоби (14 особин) посідали перше місце також на розкопі XX, закладеному неподалік розкопів I–II. У нижніх шарах тут знайдено кераміку культури Шолденешть [Скорый, Хохоровски, 2004, с. 76], яка трапляється саме на жаботинських пам’ятках. На другому місці велика рогата худоба (11 особин), за ними кінь і свиня (по 8 особин), собака (6 особин). Знайдено також жертвопринесення кінця VII – початку VI ст. до н. е.: кістяк собаки, а також частини кістяків корови, коня, свині [Скорый, Хохоровски, 2004, с. 75].

Загалом домінування свині в стаді зафіксовано на багатьох пам’ятках VII–VI ст. до н. е. в басейні Ворскли, які вважаються похідними від жаботинських (Західне Більське, Мачухи, Пожарна Балка) [Моруженко, 1985, табл. I]. Цей тип тваринництва вважається притаманним осілому землеробсько-скотарському

господарству. На поселеннях з культурними шарами VI–V ст. до н. е. та більш пізнього часу (Полкова Микитівка і Східне Більське городище) значно збільшується роль великої рогатої худоби – до 32 % і коней – до 24 %. Ця тенденція була загальною для поселень Дніпро-Донського межиріччя (Псел, Сула, Сейм, Дон), на яких здебільшого відсутні шари VII–VI ст. до н. е. Виняток становить басейн Сіверського Дінця, де відсоток особин великої рогатої худоби найнижчий – 27 % [Моруженко, 1989, с. 130, рис. 1], мабуть, через особливості ландшафтного середовища (значний відсоток степових ладшафтів).

Виходячи з цих міркувань, можна припустити, що на Мотронинському городищі, де переважають шари VI–V ст. до н. е., із часом склад стада теж змінився і за кількістю особин стала переважати велика рогата худоба, що і відбилося на загальних підрахунках. Зокрема, на розкопах 1995–1996 рр. (XV, XVI і V^1), де були відсутні виразні шари та об’єкти раннього періоду, на першому місці кінь і велика рогата худоба – відповідно 9 і 8 особин, а також 164 кістки від великих копитних тварин, що не можуть бути визначені. Дрібної рогатої худоби знайдено 7 особин, свиней – 5 і 3 собаки. Виявлено також 23 кістки невизначеної дрібної рогатої худоби. Диких тварин зовсім мало: олень – 1, косуля –1, бобер 1 і заяць 1. Усього знайдено кісток 691, з них 514 визначені [Секерская, 2003, с. 96–97, табл. 1]. Більш виразні дані одержані на розкопі ХХШ (2002 р.), де знайдено 856 кісток, з них 738 визначені. Тут виявлені в основному об’єкти господарського призначення. Переважали кістки великої рогатої худоби – від 15 особин (40 % загальної кількості), на другому місці свиня (9 особин або 23,6 %), на третьому – кінь (7 особин або 18 %) і на четвертому – дрібна рогата худоба (6 особин або 15,4 %), на п’ятому – собака (2 особини, 6,9 %). Серед жертовних тварин тут зафіксовано (яма № 30) кістки коня, лошати і теляти. В ямі № 17 виявлено кістки посткраніального скелета напівдорослої свині та нижня щелепа особини цього ж виду. Кісток диких тварин тут майже не було, лише 2 кістки від 2 особин оленя і 8 кісток від 2 особин зайця [Секерская, 2003, с. 99–101, табл. 3].

Якщо зважити на господарське значення окремих видів тварин, то переважання великої рогатої худоби і коней є безперечним – як у землеробстві і взагалі як тяглових тварин, у харчуванні і як господарської сировини (використання шкір, рогів, кісток тощо). Мешканці Мотронинського городища найбільшу кількість м'яса одержували, враховуючи лише свійських тварин, саме від великої рогатої худоби (37,8 %) і коней (33,7 %), на третьому місці свиня (24,4 %) і четвертому – вівця/коза (4,1%) [Секерская, 2001, с. 131]. В околицях Мотронинського городища небагато відкритих просторів, необхідних для випасу овець. Подібне співвідношення господарського значення свійських тварин спостерігається також на поселеннях Дніпро-Донського межиріччя [Моруженко, 1989, с. 130]. У цілому із значної кількості великої рогатої худоби в стаді Мотронинського городища можна зробити кілька висновків. По-перше, щодо переважання осілого пастушого скотарства та наявності достатньої кількості хороших пасовищ і бази для зимового харчування. По-друге, хороша якість кісток свійських тварин свідчить на користь їх позастійлового утримання.

Археозоологічні дані щодо інших городищ Потясминня мають такий вигляд. На Шарпівському городищі VI–IV ст. до н. е. за результатами розкопок 1938, 1947, 1948 і 1949 р. (опрацьовано 495 кісток свійських тварин) овець/кіз 16 особин (30 %), великої рогатої худоби 15 (близько 28 %), коней 11 (21 %), свиней 10 (9,2 %) і собак 7 [Підоплічко, 1956, с. 161–162]. У такому самому порядку свійські тварини перелічені і за результатами розкопок 1946 р. [Фабриціус, 1949, с. 110]. Отже, склад стада такий самий як на Мотронинському городищі. Незначне переважання (в одну особину) дрібної рогатої худоби не змінює загальної картини домінуючої ролі в господарстві великої рогатої худоби й коней. Дані щодо Пастирського городища за 1938 і 1949 р.: кістки великої рогатої худоби (5 особин), далі йдуть свині і дрібна рогата худоба (по 4 особини), потім кінь (3 особини) й собака (2 особини) [Підоплічко, 1956, с. 160–161].

Якщо порівняти з городищами скіфського часу на Лівобережжі, то спостерігається подібність складу стада за хронологічними періодами. Для пам'яток I періоду (VII–VI ст. до н. е.) характерним є домінування свиней (Західне Більське 1959–1960 рр., Люботин, Басівське, могильник біля с. Черемушна) [Цалкин, 1966, додатки VI, VIII, X]. На пізніших пам'ятках ситуація інша. На Східному Більському городищі (VI–III ст. до н. е.) на першому місці із значним переважанням велика рогата худоба (41,8 %), на другому – дрібна рогата худоба, на третьому – кінь і на четвертому – свиня. На городищі Полкова Микитівка (бас. р. Мерла) домінувала дрібна рогата худоба (31,1 %), що є природним для порубіжжя лісостепу і степу, свиня тут також на останньому місці [Моруженко, 1985, табл. I].

Головна новація в тваринництві середньо- та пізньоскіфського періодів відносно ранньоскіфського зводиться до зменшення поголів'я свиней, що, мабуть, було пов'язано зі зменшенням кормової бази свинарства в процесі зведення дібров з розвитком підсічного землеробства. Помітне також збільшення поголів'я коней і великої рогатої худоби – найбільш цінних видів свійських тварин. Значна кількість великої рогатої худоби вказує на переважання осілого пастушого скотарства. Кількість коней у реальному стаді мала бути ще більшою. На відміну від іншої свійської худоби, коні значно частіше гинули далеко за межами поселень (війни, походи). Так, у лісостепових башкир, які практикували напівкочове пастуше тваринництво, у стаді коней було вдвічі більше, ніж корів [Руденко, 1955, с. 104]. Худоба, особливо коні, становила важливу статтю менової торгівлі, а також різноманітних «подарунків» у міжплеменних стосунках. Окрім того, коней, які здатні цілий рік бути на підніжному кормі, легше утримувати, ніж велику рогату худобу. З огляду на військову справу, торгівлю й вторинне використання продуктів тваринництва, насамперед шкір, безсумнівною є економічна вигідність саме скотарства.

3.2.4. Мисливство скіфського періоду. Серед залишків диких тварин на Мотронинському городищі більше всього знайдено кісток оленя шляхетного

(25 особин), косулі (19) та кабана (19), далі йдуть бобер (12 особин), зубр (тур) (10 особин), заєць (13 особин), лось (7 особин), ведмідь (6 особин) [Секерская, 2001, с. 127; 2003, табл.]. Не враховано три цілі кістяки зайців, знайдені в ямі 6-1990 на розкопі IV (норні тварини?), хоча їх вважають жертвопринесенням [Бессонова, Скорый, 2001, с. 17–18]. Перелік тварин складається з м'ясних та м'ясо-хутрових видів. Інших хутрових тварин, таких як лисиця, вовк та інші, мабуть, не приносили додому. Привертає увагу значна кількість бобрових кісток. Певно, у скіфські часи, як і пізніше [Клепатский, 1912, с. 381], «боброві гони» були в Потясминні розвиненим промислом. За кількістю виходу м'ясної продукції (підрахунки за розкопками 1988–1994 рр.) домінують такі великі тварини, як зубр (тур) (40,3 %) і шляхетний олень (26,8 %), на третьому місці кабан (16,1 %), на четвертому – лось (14,1%) і п'ятому – косуля (2,7 %). Кількість м'яса, що надходило від полювання, становила дещо менше половини всього м'ясного раціону жителів поселення, що свідчить про достатньо високу роль мисливства в господарстві. [Секерская, 2001, табл. 5, с. 131]. Склад мисливської здобичі характеризує різноманітне ландшафтне середовище – густі ліси, водойми, відкриті лугостепові ділянки [Секерская, 2001].

Оскільки між зубром, благородним оленем і косулею, а також свійськими тваринами існують так звані конкурентні харчові відносини, полювання жителів Мотронинського городища мало здійснюватися, зважаючи на значну кількість великої рогатої худоби, у досить широкому ареалі навколо поселення. Найкращі результати можна було отримати під час сезонних міграцій великих копитних тварин, коли вони великими стадами мігрують восені зі степу в ліси, а навесні – у зворотному напрямі, за традиційними маршрутами. Величезні стада копитних тварин в лісах і луках України і нечувана здобич місцевих мисливців, про які оповідають мандрівники XVI–XVII ст. [Клепатский, 1912, с. 458–459; 2007, с. 368], стосуються, мабуть, саме таких сезонних полювань. За винятком цих періодів тварини розсереджені на значній території, і полювання стає менш результативним, особливо в місцях постійного перебування людей [Клепатский, 1912, с. 381]. Тобто мешканці великих поселень мали полювати,

принаймні на великих тварин, на значній відстані від своїх домівок. Серед мисливських трофеїв скіфського часу багато тварин, полювання на яких вимагає багато зусиль і вважається небезпечним – зубр, шляхетний олень, кабан, ведмідь. Подібне полювання було притаманне аристократичному прошарку населення і вважається різновидом військового (дружинного) тренування [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 104, 118–119, 122–123, пр. 29]. Отже, за цією ознакою мисливство мешканців Мотронинського городища дещо вирізняється серед інших пам'яток як скіфського, так і пізніших часів. І нині ця місцевість вважається дуже привабливою для полювання.

У давньоруському літопису згадується князівське полювання на Тясмині [Грушевський, 1994, с. 13]. Скоріше за все, ідеться про правобережне пониззя Тясмину, точніше Дніпро-Тясминської заплави, уславлене звіриними ловами. Дещо подібний до мотронинського, «аристократичний» склад об'єктів полювання зафіксований на Шарпівському гродищі (дикий кабан, тур, лось, ведмідь, вовк). Видовий склад здобичі тут дещо бідніший, проте співвідношення кісток свійських і диких тварин, наведене в першій публікації (61,5 % проти 38,5 %) [Фабриціус, 1949, с. 110], вказує на велику роль полювання в забезпеченні мешканців м'ясною їжею. «Аристократичний» склад мисливської здобичі спостерігається саме на тих городищах, де в стаді був значний відсоток коней (Хотівське, Мотронинське, Шарпівське), що підтверджує не лише роль конярства в господарстві, а й наявність прошарку військової аристократії. На Мотронинському городищі це підтверджує існування рослої породи коней, яких спеціально вирощували для військових цілей.

Відсоток кісток диких тварин на Мотронинському городищі в пониззі Тясмину – 9,5 % – є свідченням помітної модифікації сільськогосподарських ландшафтів, приблизно 38 % [Романчук, 1998, с. 102, табл. 20]. Подібне співвідношення наближується до середніх покажчиків для поселень скіфського часу між Доном і Дніпром [Моруженко, 1989, с. 136, рис. 5; Фабриціус, 1949, с. 80]. На деяких правобережних городищах модифікації менш відчутні. Так,

на Шарпівському городищі відсоток диких тварин становить 20,4 %, на Хотівському – 19,3 %, Трахтемирівському – 14% [Бєлан, 1982, с. 62–63], що відповідає модифікації ландшафтів приблизно від 20 до 26 %.

Крім кісток ссавців, на Мотронинському городищі визначено також 21 кістку від 7 особин птиць, 4 кістки від 2 особин болотяної черепахи і 3 кістки від 3 особин риб. Тобто рибальство не мало практичного значення, незважаючи на наявність поблизу водоймищ (притоки Сріблянки і Креселки), як і полювання на птиць. Зафіксовано також 13 кісток від щонайменш 7 особин людини [Секерская, 2001, с. 127, 132]. Майже повна відсутність риб'ячих кісток та луски, а також знарядь рибальства є характерною для більшості поселень лісостепової смуги скіфського часу. Середньовічні джерела засвідчують виняткові рібні багатства Дніпра, а також інших лісостепових річок і озер, у тому числі багаті риболовлі на Тясмині [Клепатский, 1912, с. 379–380]. Отже, причини цього явища є, мабуть, поза господарською сферою діяльності і пов'зані з культурними традиціями населення скіфської доби.

3.2.5. Господарське використання тварин. Найбільш повні дані маємо щодо тваринництва скіфського періоду, а саме населення Мотронинського городища, зокрема, щодо великої рогатої худоби і коней. У стаді великої рогатої худоби (за даними розкопок 1988–1994 рр.) було 72 % корів, 16 % биків і 12 % – волів. Для порівняння – на лісостепових пам'ятках Дніпро-Донського межиріччя воли, які ширше використовувалися в землеробстві, у стаді становили 18,6 %, тоді як бики лише 5,7 % [Моруженко, 1989, с. 134].

Кількість корів була достатньою для відтворення поголів'я. Більшість особин (72,6 %) забивали дорослими – у віці 2,5 років і більше, серед них у зрілому і старому віці відповідно 8,4 і 5,1 %. Це стосується також інших видів тварин. Їх вирощували в кількості, достатньої не лише для відтворення поголів'я, но також для одержання вторинної продукції [Секерская, 2001, с. 128–129, 132]. Останій висновок зроблений на підставі побічних даних – знарядь праці й виробів з кісток і рогу. Розміри худоби, зокрема овець і коней, були відносно значними в холці [Секерская, 2001, с. 131]. Це, а також розподіл

забою тварин за сезонами свідчить про хорошу кормову базу тваринництва, а також зимове позастійлове утримання худоби. Дещо несподіваним на перший погляд виглядає висновок відносно того, що найбільше дорослих овець забивали літом (9 тварин) і на початку весни (6 тварин) і лише поодиноких особин – восені й взимку. Автор дослідження не виключає, що подібні результати одержані через незначний обсяг вибірки [Секерская, 2001, с. 129]. Можливо, що весняно-літній забій дрх пов'язаний з тим, що вівці та кози швидше набирали вагу після зимування, тоді як велика рогата худоба і коні – лише восені. Також у випадку забоя бика або коня влітку виникала проблема зберігання м'яса [порівн.: Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 132, пос. 33]. На нашу думку, слід враховувати таку можливість, як використання овець під час сезонних – весняних та літніх – офірувань та громадських трапез, оскільки для цих цілей достатньо було м'яса невеликої тварини. Нагадаємо, що найбільша кількість овечих кісток походить із центрального зольника (розкоп IV), де містилися громадські (общинні) святилища. Так, за даними розкопок 1990–1991 рр. кількість дрібної рогатої худоби тут на першому місці: 39 особин (проти 33 особин врх) і 97 (проти 88 особин врх) відповідно. Зокрема, тут на площі 8 кв. м виявлено залишки господарського комплексу, до складу якого, напевно, входив і загін для тимчасового утримання овець, призначених для жертвоприношення [Бессонова, Скорый, 2001, с. 28, прим. 69]. Значну кількість овець вирощували також для господарських потреб, насамперед для одержання вовни. Про це свідчить, зокрема, велика кількість різних за вагою і розмірами пряселець [Бессонова, Скорый, 2001, с. 85–89, рис. 56 і 57].

Цікаві дані одержано відносно фізичного типу коней, які були в складі мотронинського стада. Більшість досліджених кісток, за градацією Браунера, належали напівтонконогим і тонконогим тваринам (відповідно 15 і 14 екземплярів), середненогих було 5 екземплярів і лише 1 екземпляр це напівтовстоногий кінь. За висотою в холці, визначеною за коефіцієнтами В. О. Вітта, більшість особин були малорослі (10 екземплярів) і середні за зростом (12 екземплярів). Дві особини були «рослими» і одна – невеликою («мелкая»).

Вишина в холці, визначена за плюсневими кістками, має інші граничні межі, але середня вишина приблизно така ж = 137,3 см. Загалом найбільшою кількістю особин репрезентовані середні за зростом коні, малі та рослі особини поодинокі. Визначені також, за методом Є. Г. Андреєвої, різні за типом руху (породами) коні. Із 21 досліджених зразків 6 належали коням шагового типу і 15 – бігового, причому серед перших були переважно малорослі і середні за зростом коні, 1 мілкий. Серед бігових переважали середні за зростом коні, дещо менше малорослих і один рослий. Ці дані дали змогу дійти висновку, що частина кінського поголів'я могла використовуватися як транспортні і тяглові тварини, а інші – тонконогі, вище середнього за зростом, бігового типу – призначалися для верхової їзди [Секерская, 2001, с. 130]. Щодо використання коней як тяглових тварин треба, крім фізичного типу, зважати на такий покажчик, як вживання їх як їжу. На Мотронинському городищі коні перебувають на другому місці серед тварин, від яких одержували найбільшу кількість м'яса [Секерская, 2001, с. 131, табл. 5]. У порівнянні з м'ясом великої рогатої худоби це становить близько 62 %. Виходячи з цього покажчика, використання коней у землеробстві було обмеженим. Передбачається прямий зв'язок між використовуванням коней як тяглових і масштабами та рівнем розвитку землеробства, насамперед плужного орного [Цалкин, 1966, с. 80–81]. Утім, примітивне рало скіфської доби – дерев'яне або із залізним наральником, а також борону можна тягнути з допомогою одного коня або вола (бика). Отже, таке рільництво не потребує значної кількості тяглових тварин. На Мотронинському городищі коні поряд з волами могли бути тягловими тваринами [Секерская, 2001, с. 128, 130], але також й транспортними. Використання волів як транспортних тварин можливе лише за наявності битих шляхів і колесного транспорту, що лише частково відповідає природним умовам околиць Мотронинського городища. Коні як транспортні тварини використовувалися, мабуть, частіше, ніж тяглові. Вони могли бути в'ючними (особливо по лісових стежках), а також перевозити вантажі та поклажу волоками і возами.

Ще одна важлива галузь із широким застосуванням коней – військова справа. Якийсь прошарок мешканців великих городищ становили військові, яким для наїздів, полювання і воєнних дій необхідні були коні. Як вже зазначалося, серед мотронинських коней були й призначені для їзди верхи – тонконогі, вище середнього за зростом, бігового типу. У боковому похованні Скіфської Могили біля Мотронинського городища був жеребець 5–7 років, тонконогий або напівтонконогий, вишина в холці 138–142 см (визначення О. П. Журавльова) [Скорый, Хохоровски, 2009, с. 254]. Кількість таких коней мала зростати у 2-й половині V ст. до н. е. – саме до цього часу належать поховання вершників у некрополях навколо не лише Мотронинського городища, а й Пастирського, а також інших городищ басейну Тясмину. Наявність дальніх дружинних могильників на зразок Журовських можна вважати свідченням масового розведення коней саме цією верствою населення. Використовування коней у військовій галузі і поховально-поминальній обрядовості значно скорочувало кількість кінських кісток серед харчових решток – частина коней гинула під час битв, а також супроводжувала господарей при похованні. Утім, немає ознак нераціонального використаня коней – у похованнях осіб найвищого рангу трапляється не більш як два коні. Тобто кінські стада не були надто великими, якщо порівнювати зі степовими (Придніпров'я) і особливо передгірськими (Передкавказзя, Приуралля) регіонами. І все ж таки реальна частка коней у стаді мала бути більшою, ніж та, що випливає з археозоологічних даних, і вони, мабуть, посідали перше місце.

3.2.6. **Утримання свійських тварин.** Влітку було вдосталь пасовищ різного типу – низовинних заволожених і вододільних сухих, що надавало можливість комбінувати їх залежно від погодних умов. Для якісної відгодівлі тварин, насамперед коней і овець, необхідна рослинність на солонцюватих ґрунтах, і вона була не лише на степових просторах прикордоння, але також всередині тясминської луки, насамперед у Дніпро-Тясминському межиріччі (р. 2.2). До сезонних огорожених пасовищ належало, мабуть, велике (150 га) Чмирівське городище без вираженого культурного шару. Тут могли збирати

худобу різних видів перед перегоном до господарських зон поселень або на сезонні пасовища в тясминській заплаві. Простежити способи зимового утримання худоби археологічними методами дуже складно. Спеціальні спорудження для свійських тварин майже не відомі, що є загалом характерним для південної смуги лісостепу і для степів. В усякому разі, їх важко ідентифікувати. Це головним чином мали бути огорожі чи накриття в захищених від вітру місцях у межах поселення, а взимку в навколишніх балках або на лісових галявинах, аналоги яким відомі і в наші часи [Асалханов, 1975, с. 219–220]. Якість остеологічного матеріалу з Мотронинського городища свідчить про достатні кормові ресурси [Секерская, 2001, с. 128–129], а це є ознакою позастійлового утримання тварин [Руденко, 1955, с. 107]. Природні умови навколо городищ скіфського часу (наявність значних водних джерел всередині городища і балок поряд) відповідали умовам зимового утримання худоби. Базовою пам’яткою для дослідження може бути Мотронинське городище, розташоване в центрі Потясминя. Тут виявлено кілька об’єктів, які вважають спорудами для худоби. Це частина великого наземного житла на розкопі III, відгорожена від житлового приміщення вкопаними жердинами, підлога тут нерівна. На розкопі VII відкрито «хлів» у вигляді великої ями з боковим підбоєм, у якому містився скелет поросяти. На розкопі IV у кв. 8-е відкрито наземне приміщення № 2, всередині якого відгороджений вузький відсік 1,3–1,45 м завширшки і близько 1,3 м завдовшки, його стіни зроблені у вигляді дерев’яних жердин або плоту, закріплених у рівчаках. Північніше, на відстані 1,4 м, прослідковано вузький рівчак із трьома стовповими ямками із зовнішнього боку. Можливо, це було тимчасове приміщення для утримання худоби, призначеної для жертвопринесення [Бессонова, Скорий, 2001, с. 115, рис. 14; 26, *3*; с. 28, прим. 69]. Наземну стовпову конструкцію із залишками наземних вогнищ виявлено на розкопі XXII, у господарській зоні одного з житлових кущів [Бессонова, Романюк, 2004, с. 11]. Вона дещо нагадує реконструкцію загорожі для тварин на давньоруському Автуницькому селищі [Готун, 1993, с. 70]. Споруди для худоби («хліви») відкрито також на кількох

городищах і поселеннях Лівобережного Лісостепу [Моруженко, 1989, с. 135; Шрамко, 1998, с. 36]. Одиничність подібних споруд вказує, що зимове утримання худоби на поселеннях було рідкісним явищем. Адже це мали бути господарські споруди поряд з житлом, оскільки вирощування молодняка можливе лише в межах родини або високозорганізованого колективу [Руденко, 1961, с. 14].

Головними чинниками, що стримували розвиток скотарства, насамперед присадибного, були заготівля кормів та їх транспортування. Адже це потребувало дуже багато зусиль і часу. Проблему відгодівлі тварин намагалися розв'язати насамперед через відгін худоби. І в наші часи сибірські селяни намагалися утримувати худобу якомога довше поблизу місць заготівлі кормів [Асалханов, 1975]. Далекий відгін худоби могли дозволити собі лише міцні господарства або общини. Заготівля сіна в скіфські часи навряд чи була масштабною. Є лише одне повідомлення щодо знахідки коси цього часу в лісостепу [Шрамко, 1987, с. 90], але А. Є. Аліхова вважає подібні знаряддя довжиною 24 см, знайдені на городищі Кузіна Гора, серпами [Алихова, 1962, с. 96, рис. 5, *10, 11*]. Ці два знаряддя за розмірами вирізняються поміж інших серпів, і можна припустити, що це косарі для заготівлі кормів для худоби. Продуктивність праці при цьому не могла бути значною. Утім, коси були рідкісними знахідками навіть на давньоруських пам'ятках. Так, на поселенні в с. Григорівка на Канівщині на 24 знахідки серпів припадає лише одна коса (косар) довжиною 33 см і шириною близько 4 см і кілька уламків [Петрашенко, Пашкевич, 1992, с. 203, рис. 2, *1*]. І все ж повна відсутність кіс в археологічному матеріалі пам'яток передскіфського і ранньоскіфського часів при малій ефективності власне серпів, які більше схожі на ножі, свідчить, що це знаряддя ще не було винайдено.

Навряд чи можна уявляти спосіб утримання тварин дві-три тисячі років тому близьким до сучасного – із заготівлею сіна, підгодівлею зерном, спорудженням теплих хлевів. Звісно, все це могло мати місце, але як виняток з правил, для окремих категорій тварин. Особливо в скіфські часи, коли традиції

степового кочового скотарства мали поступово впливати на тваринницьку галузь господарства лісостепових племен Подніпров'я. Виходячи з етнографічних даних XVIII–XIX ст., можна вважати, що й населення початку раннього залізного віку також надавало перевагу «природному» утриманню свійських тварин – як за способами годування, так і утримання, тим більш, що свійські тварини тих часів відрізнялися від сучасних витривалістю і невибагливістю в їжі, а природна кормова база в теплу пору року була майже необмеженою. Більшу частину року худоба перебувала на підножному кормі, але протягом декількох найбільш суворих місяців її треба було годувати. Оскільки не було кіс, головними кормами, які можна було заготовляти, були гілки, очерет, солома і стебла інших домашніх рослин, зерно. За етнографічними даними на годування взимку однієї корови вагою 150 кг потрібно близько 1000 кг гілкового корму [Романчук, 1998, с. 80]. Отже, цей ресурс також був обмежений. Досить надійним джерелом кормів взимку був очерет у заплавах, який використовували також для інших господарських потреб (спорудження жител, паливо), а також сухостій на лісних галявинах. Зернові запаси навряд чи були значними, ними могли мабуть що годувати телят і малих лошат, тільних корів, а також високопорідних коней. Частина тварин взимку гинула, а решта ледве трималася на ногах (вузьке значення промовистого терміна «худоба» – це саме «рогата худоба», яка найважче витримувала зимівлю).

Приклади утримання худоби в осілих етносів в умовах, близьких до природних, спостерігалися ще в XIX ст. у Криму. У татар гірського Криму коні, корови й вівці паслися весь рік на природі. Причому якщо овець доглядали чабани із собаками, то корови і коні були «просто під захистом Магомета». Стадо корів зазвичай охороняв бугай. Літом господарі інколи місяці чотири кряду не бачать своїх табунних коней. Лише зрідка коні зійдуть з гір до господаря за підхарчовкою і знову повертаються на лісові пасовища. Корови поводяться також як незалежні кочові тварини. Тільки дійні корови з'являються один раз на день для звичного доїння. Гірський спосіб життя зробив кримських

коней і корів справжніми горцями, які добре почувалися і пересувалися навіть у важкодоступних гірських місцевостях. Це дуже витривалі тварини, невибагливі в їжі й малорослі, вони споживали також листя дерев, гілля, бур'яни. Сіна на підгодовування взимку заготовлюють дуже мало, на крайній випадок. Тому гірські корови давали дуже мало молока, до того ж поганої якості. Утім, у XVI ст., за даними М. Броневського, у татар були й більш рослі коні, спеціально виведені і вивчені для наїздів, для джигітування тощо. Для зимового утримання скота не робили ніяких захисних споруд, і кожний рік втрачали значну частину худоби [Марков, 2006, с. 200–202, 281, 283]. Степові татари практикували перегін з передгір'їв до високогорних пасовищ, а також відгін. Коней пускали до балки і зрідка навідували їх. Ближче до зими худоба сама поверталася додому. Лише для буйволів, які не витримують холодів, споруджували примитивні укриття на зиму [Марков 2006, с. 41, 46, 49].

Степові башкири ще в першій половині XX ст. для дорослих коней та лошат після 2–3 років не споруджували теплих приміщень і не заготовляли кормів. Табуни коней взимку сами збиралися в захищеній від вітрів місцині і сами боронилися від вовків. Корови паслися табунами ще на початку зими разом з кіньми. Малих лошат і велику рогату худобу підгодовували в першу чергу, а дорослі коні і лошата 2–3 років протягом усього року були на підніжному кормі. Багато худоби гинуло, але відновлення поголів'я відбувалося досить швидко [Руденко, 1955, с. 104–109].

У Північній Кореї в XIX ст. сіно не заготовляли, для годівлі коней використовували солому й овес. А взагалі місцеві коні «їдять стебла кукурудзи, як наші коні сіно, і велика ласкавість, якщо їм ці стебла порубають»... Пізньою осін'ю кони з великою насолодою їдять з дерев останні листя, гризуть гілки, жують сухий бур'ян. Не дивно, що ці коні дуже малі на зріст [Гарин-Михайловский, 1958, с. 283, 153, 189]. Тут ідеться, мабуть, про вьючно-верхових гірських коней, які зазвичай були дрібнішими у порівнянні з кіньми верховими і особливо запряжних порід [Руденко, 1955, с. 105]. Отже, за археологічними даними (відсутність кіс, рідкість споруд для перебування

худоби на поселеннях), утримання худоби було близьким до природного, і це стримувало зачний кількісний приріст свійських тварин. Кращим було становище коней, які за своєю природою більш пристосовані до виживання в умовах суворих і сніжних зим, а також для перегону на віддалені степові пасовища.

3.2.7. **Вторинне використання тварин.** Розглядаються лише знаряддя праці, пов'язані з обробкою сільськогосподарської продукції, мисливством та рибальством. Знаряддя і вироби з кістки та рогу є доволі близькими на пам'ятках чорноліських, жаботинських, а також скіфського періоду. Номенклатура виробів також із часом майже не змінюється. Виняток становлять псалії, які в скіфські часи поступово змінюються на металеві, знаряддя рибальства (зникають у скіфські часи), а також накладні руків'я залізних ножів (з'являються вже в V ст. до н. е.).

На чорноліських пам'ятках поселення Московська Гора і Лубенецьке городище трапляються знахідки кістяних гарпунів (рис. 49, *1–2*) з одним шипом [Тереножкин, 1961, рис. 68, *1*; 69, *3*], тоді як у пізніших пам'ятках вони не відомі. Типологічно близькі кістяні і рогові псалії та інші деталі вузди (рис. 49, *3–9*) відомі на пам'ятках 1-го і 2-го ступеня чорноліської культури – Суботівському городищі і Адамівському поселенні [Тереножкін, 1961, рис. 63, *1*, *2*; 67; 68, *4*], а також на Жаботинському поселенні (рис. 49, *19–21*) [Покровская 1973, рис. 4, *6, 8, 13*]. Чотири уламки і один цілий роговий псалій скіфського часу, а також рогова орнаментована пронизка від узди ранньоскіфського часу знайдені на Мотронинському городищі [Бессонова, Скорий, 2001, с. 106, рис. 72, *1–3*, *10*]. На зразках, досліджених трасологом А. М. Усачуком, виявлені ознаки тривалого їх використання (сліди потертості від шкіряних ременів).

Найбільш численні серед кістяних знарядь проколювачки (рис. 48, *16–20*; 49, *10–18*,*22–25*), виготовлені з променевих кісток дрібної рогатої худоби, кінських гріфельних або пташиних кісток, а такох уламків кісток [Тереножкин, 1961, рис. 63, *3;* 65, *6–10*; 69, *1–2*]. Вони використовувалися при виготовленні

різних шкіряних і повстяних виробів, одягу, кінської збруї, різних ременів, можливо, воїнського обладунку тощо. При трасологічному дослідженні проколювачок скіфського часу виявлено сліди поступально-обертальних рухів [Бессонова, Скорый, 2001, с. 104–105]. Асортимент знарядь, які використовували для обробки шкір, був досить значний (рис. 48). До таких знарядь належали стругелі для мездрення, виготовлені з ребер великих тварин, знайдені на Мотронинському городищі (рис. 48, *10*), а також знаряддя, виготовлені з нижніх щелеп, тазових і лопаткових кісток, які визначені як «тупики», «кушнірські ножі», «прилади для різання», для розгладжування і розминання шкір [Тереножкин, 1961, с. 104, рис. 61, *5*; Фабриціус, 1949, с. 94, табл. V, *2, 3;* Рудинський, 1949, с. 77, рис. 11; Покровская, 1973, рис. 4, *26*; Шрамко, 1984, рис. 1; 1998, рис. 13, *9*, с. 28; Бессонова, Скорый, 2001, с. 105, рис. 70, *8, 14, 15*; 72, *11*; Дараган, 2004, с. 51]. Досить численна категорія знарядь для зведення волосся (рис. 48, *3–5, 6а,12, 13*) походять з Московського городища чорноліської культури, Жаботинського поселення, Шарпівського і Мотрононського городищ скіфського часу. Відомі також залізні кушнірські ножі (рис. 50, *9*). При опрацьованні кістяних знарядь з Мотронинського городища трасологом виявлено також лощила для розгладжування по дуже м’ягкій шкірі типу замші, виготовлені з уламків трубчастих кісток великої рогатої худоби (рис. 48, *21*). Для розмінання й лощіння шкіри використовувалися також невеликі пластинки прямокутної, підовальної і трапецієподібної форми з трубчастих або плоских кісток, у тому числі щелеп, а також рогу (рис. 40, *14,15*) [Бессонова, Скорый, 2001, с. 105, рис. 70, *9, 12*; 71, *8, 9*]. Зазвичай подібні пластинки вважаються знаряддями для обробки кераміки [Рудинський, 1949, с. 77] або невизначеного призначення. На чорноліському Московському городищі, а також на Жаботинському поселенні знайдені кістяні гребені (рис. 48,*7–9*) для розчісування або збирання вовни [Тереножкин, 1961, с. 104, рис. 68, 3; Покровская, 1973, рис. 4, *23, 24*]. Подібні гребені з короткими зубцями призначалися для уплотнення ниток під час ткання, а для розчісування вовни використовувалися інші гребені – із довгими зубцями [Шрамко, 1987, с.

99]. До поширених виробів з кістки та рогу на поселеннях скіфського часу належать накладні руків'я залізних ножів. На Мотронинському городищі один із зразків, за визначенням А. М. Усачука, є свідченням високої майстерності і дає підстави припускати серійне виготовлення подібних виробів [Бессонова, Скорый, 2001 с. 106, рис. 72, 5] в V ст. до н. е. Найбільш численними знаряддями, пов'язаними з обробкою продукції сільського господарства, були прясельця, які використовувалися в процесі прядіння волокна з вовни або рослинної сировини, а також ткання. Виготовлялися зазвичай із глини, рідко з кістки. Виходячи з розмірів та форми пряселець, волокно було різної товщини, переважно з вовни. Значна кількість пряселець [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 55–56], у тому числі невеликих, є свідченням досить розвиненого вівчарства.

Отже, протягом чорноліського і ранньоскіфського періодів у населення басейну Тясмину існувало комплексне землеробсько-скотарське господарство. На переході від чорноліського періоду до жаботинського етапу ранньоскіфського періоду відбуваються зміни в землеробстві, а також у тваринництві, що відобразилося в складі свійських тварин. Якщо в жаботинські часи і на початку власне ранньоскіфських тваринництво мало риси, притаманні осілому землеробсько-скотарському господарству, то згодом воно стає домінуючою галуззю і набуває рис екстенсивного. Тваринництво, насамперед скотарство, було економічно більш вигідним у порівнянні з землеробством. Саме худоба була головним багатством місцевих племен і важливою статтею обміну з навколишнім світом. Землеробство скіфського часу за способом обробки ґрунту можна вважати підсічно-вогневим, а за типом землекористування – перелогом, головним чином лісовим. Цьому відповідає характер ґрунтів у зоні поселень, а також характер знарядь для обробки ґрунту, точніше, майже повна відсутність металевих знарядь. Склад вирощуваних зернових культур – невибагливих і стійких – побіжно свідчить про досить низький рівень агротехніки. Ці зернові культури не могли експортуватися до Греції, але в межах Північного Причорномор'я залишалися також важливою статтею обміну.

У комплексному землеробсько-скотарському господарстві скіфського періоду населення басейну Тясмину тваринництво поступово стає домінуючою галуззю. Можна навести цілий ряд міркувань на користь цієї тези. По-перше, екстенсивне вирубне землеробство з часом стає недостатньо продуктивним. Постійні вируби зменшують масиви старих широколистяних лісів і одночасно збільшують площі вторинних луго-степів. У скіфські часи в Лісостеповому Подніпров'ї ЕЛГС із луго-степовими ландшафтами становили понад 50 % [Романчук, 1998, с. 59]. У басейні Тясмину це підтверджується наявністю зони віддалених сезонних пасовищ, де репрезентовано майже виключно курганні поховальні пам'ятки скіфського часу (межиріччя Тясмину й Ірдину, західні і частково південні притоки Тясмину). А якщо врахувати відсоток місцевостей зі складним рельєфом, непридатних для землеробства, ресурсна база тваринництва виглядає набагато потужнішою. Отже, розквіт лісостепових суспільств (соціальних утворень) у кінці VI–V ст. до н. е. ґрунтувався насамперед на розвиненому тваринництві як економічно найбільш вигідній галузі господарства.

3.3. ВИДОБУТОК І ОБРОБКА МЕТАЛІВ

Загальновідоме вирішальне значення металу для розвитку виробничих сил і прогресу. При вивченні металообробки особливо важливими є питання джерел сировини, напрями культурних традицій виготовлення й обробки металів, організація виробництва, асортимент виробів.

У Потясминні не було, як і в Середньому Подніпров'ї загалом, значних покладів металевої мідної руди, тому вирішальне значення мали контакти з населенням багатих на метали провінцій. У Потясминні з пізньобронзової доби поєднувалися східні (зрубні) і західні (карпато-балканські) традиції металообробки. Останні посилювалися протягом передскіфського часу. За доби пізньої бронзи Потясминня в плані металообробки належало до середньодніпровського виробничого варіанта, що локалізувався по обох берегах Дніпра, головним чином між Києвом і Каневом. Численні знахідки

бронзових знарядь пізньозрубного часу [Тереножкин, 1961, с. 120–126; 138–150; рис. 83–85; 92–97; Лисенко, 2005, с. 51] дають змогу простежити локальні центри металообробки, традиції яких зберігаються і на фінальному етапі пізньої бронзи [Куштан, 2013, рис. 114], а також у ранньому залізному віці, оскільки технологія металовиробництва не зазнає дееволюції і завжди зберігає своє ядро [Бочкарев, 2010, с. 59]. Білогрудівська культура в плані металовиробництва була схожа на синхронну білозерську, оскільки обидві спиралися на діяльність нижньодніпровських металоробних осередків, насамперед Кардашинського. Головні виробничі потужності цього осередка були розміщені на території степової білозерської культури, а території лісостепових білогрудівської і бондарихінської культур становили його периферію [Бочкарев, 2010, с. 47].

3.3.1. Чорноліський період. У порівнянні зі зрубно-сабатинівським періодом пізньої бронзи, коли відбувався розквіт бронзоливарної справи, у білозерсько-білогрудівські часи настає занепад кольорової металургії [Отрощенко, 1986, с. 145–146; Куштан, 2013, с. 184]. До білозерського етапу *білогрудівсько-білозерського періоду*, тобто до його початку [Клочко, 2006; Куштан, 2007] належать окремі випадкові знахідки бронзових кельтів, зрідка кинджалів, списів (Пастирське, Ковалиха, Мельниківка, Медведівка, Миколаївка, Сунки, Голов’ятине, Думанці, Худяки, Леськи 3-а, Соснівка, Чигирин, Чаплишще, Стецівка, Вел. Андрусівка, Калантаїв). Деякі вироби, зокрема кинджали, наслідують зрубні форми [Тереножкин, 1976, рис. 6,1; 16,11; 47, 2]. Відомі знахідки окремих ливарних форм (Мельниківка, Калантаїв) [Тереножкин, 1961, с. 125, рис. 84, *4, 14;* Бокий, 1968, с. 125] або разом із бронзовими виробами, що може свідчити про місцеве виробництво (Стецівка, Велика Андрусівка, Чернече). Біля с. Голов’ятине знайдений набір із чотирьох бронзових кельтів різних типів, два з яких з ливарним браком, що більш упевнено дає підстави припустити існування тут ливарної майстерні [Куштан, 2007, с. 142]. Асортимент білозерських металевих знарядь зменшується порівняно з періодом пізньої бронзи за рахунок насамперед металоємних виробів – серпів, казанів, списоподібних долот, коротких мечів

тощо. Через нестачу сировини вироби помітно зменшуються в розмірах. Зникають із вжитку металеві сільськогосподарські і ковальські знаряддя. Натомість різко збільшується асортимент прикрас у похованнях [Отрощенко, 1986, с. 141], можливо, через посилення соціальної стратифікації суспільства.

На наступному, *білогрудівсько-чорноліському (ранньочорноліському)* етапі (XI – початок X ст. до н. е.) нестача бронзи значно стримувала розвиток виробничих сил. Білогрудівці вміли вже виплавляти залізо [Березанская 1982, с. 86], але це суттєво не вплинуло на загальний стан справ. Спостерігається помітний регрес у сфері виробництва знарядь праці – збільшується кількість виробів з каменю, кременю, кістки і рогу [Тереножкин, 1961, с. 83–105]. Кількість і асортимент бронзових виробів скорочуються порівняно з попереднім періодом. Це кельти – поліфункціональні колінчасті топори, придатні для різних видів діяльності, вістря списів, стріл, ножі, дрібні прикраси. Залишки бронзоливарного виробництва в Потясминні невиразні. На Суботівському городищі в землянках і ямах зазначеного періоду не зроблено жодної знахідки, пов’язаної з бронзоливарним виробництвом, за винятком, мабуть, уламку форми з пісковика для кельта із культурного шару з ознаками вторинного використання (рис. 51, *13*) [Тереножкин, 1961, с. 108, рис. 73; 78, *1*]. Металеві знахідки цього часу на городищі поодинокі: три уламки бронзових ножеподібних пластинок (рис. 50, *1–3*) і шпилька [Тереножкин, 1961, рис. 101, *1;* 102, *1–3*]. Ще одну таку пластину знайдено в нижньому горизонті поселення-замчища Б. Хмельницького в Суботові [Куштан, 2010, рис. 3, *13*]. На поселенні Велика Андрусівка знайдено лише дві прикраси з мідного дроту і типова для білозерсько-білогрудівського часу кільцеподібна голівка шпильки (рис. 50, *17*) [Покровська, Петровська, 1961]. На узбережжі Кременчуцького водосховища поблизу цього села знайдено спиральні браслети і підвіски [Бокий, 1968, рис. 1, *13,14*; 2, *1,2*]. На могильнику Заломи знайдено браслети і спиральні скроневі підвіски, на поселенні Вовківка – вістря стріл.

Наприкінці другого етапу чорноліської культури (кінець X – кінець IX ст. до н. е.), синхронного пізньобілозерському періоду, за О. М. Лєсковим

[Лесков, 1975, с. 46–49], відбувається пожвавлення металообробної справи, насамперед бронзоливарного виробництва, а також перехід від металургії міді до нового металу – заліза, у чому можна вбачати технологічний прорив. Власне, саме металообробка цього періоду надає яскравого забарвлення чорноліській культурі. Самобутність цієї культури і насамперед її осередку в пониззі Тясмину була обумовлена кількома обставинами. Потясминня ще на фінальній стадії бронзової доби перебувало на стику трьох етнокультурних масивів: білогрудівського, лужицько-висоцького і ранньобілозерського [Куштан, 2013, рис. 115]. На пізньому етапі чорноліської культури відбувається просунення в ареал білогрудівської культури з півдня нового населення, можливо, фракійського – носіїв білозерської культури [Березанская, 1982, с. 200; 1986, с. 117]. А з появою у північнопонтійських степах номадів – носіїв матеріальних комплексів чорногрівського, а пізніше і новочеркаського горизонтів («кімерійців»), Потясминня опиняється у сфері їхнього впливу.

Джерела постачання металевої сировини залишаються в цілому незмінними з попереднього періоду, але збільшується їх кількість – за рахунок посилення частки кавказьких і східних (волго-уральських) надходжень. Номади мали більше можливостей для організації металоробної справи і постачання металів традиційними для них шляхами [Тереножкин 1977, с. 22–23; Хазанов 2002, с. 359]. Насамперед, вони становили передаточне середовище іншокультурних імпортів [Крупнов 1960, с. 110–117], зокрема, через контролювання торговельних шляхів до осередків металів і металообробних центрів. Завдяки кавказько-передньоазійським походам «кімерійців» відбувається культурна інтеграція населення Кавказу (кубанські і прикубанські металоробні осередки) і Північного Причорномор’я, починається стрімке розповсюдження заліза, зокрема при виготовленні біметалевої зброї [Тереножкин 1961, с. 135–137 ; Бочкарев 2010, с. 184]. Проте головним металом залишається мідь. Нещодавно з’ясовано, що мідь надходила також із західно-донбаських родовищ [Демченко, Клочко, Манычев, 2000]. Можливо, використовували також мідні родовища українського кристалічного щита у

верхній течії Росі [Клочко, 1994, с. 119]. Якусь частку металевих надходжень становили готові вироби, переважно кавказького походження, які в подальшому переплавлялися [Тереножкин 1976, с. 170–171].

Організація виробництва. У період другого ступеня чорноліської культури прояви металоробного виробництва вже досить численні й виразні. Свого часу до чорноліської культури було віднесено багато речей часів пізньої, а інколи й середньої бронзи [Тереножкин, 1961], що створило думку щодо виняткового розвитку чорноліської бронзоливарної справи. Згодом з'ясувалося, що значна їх частина – це вироби часів пізньої бронзи. Тим не менш, ці знахідки засвідчують традицію місцевої металообробки. Технологічним стрибком можна вважати появу біметалевих речей. Виходячи із знахідок, пов'язаних безпосередньо з виробництвом, головним чином плавленням металу і литвом (ллячки, сопла, уламки форм тощо) (рис. 51), практично всі чорноліські городища мали власне металообробне виробництво, принаймні ковальські майстерні, сукупність яких утворювала яскраво виражений тясминський центр. Це насамперед мікрорегіони Дніпро-Тясминської заплави і Сміли. На деяких поселеннях (Стецівка, Велика Андрусівка, Калантаїв, Суботів, Голов'ятин, Чутівка) таке виробництво існувало ще в пізньозрубні і білозерсько-білогрудівські часи [Куштан, 2013, рис. 114]. Замість лиття в кам'яних матрицях поширюється лиття в глиняних одноразових формах – за восковою моделлю або виготовлених за допомогою твердих моделей. Загалом це було зниження рівня порівняно з литтям у кам'яних формах. Щодо видобутку металу з мідної руди, то такі плавильні (гірничо-металургійні) комплекси в Потясминні і загалом у Середньому Подніпров'ї не відомі. Метал, скоріше за все, постачали у вигляді зливків або використовували металевий брухт чи інші речі. У такому разі можна припускати ливарне виробництво в межах родових колективів. Існували й великі виробничі комплекси, наприклад, на Суботівському городищі, де виготовляли велику кількість однотипових речей, зокрема орнаментованих браслетів. Відомі тут і глиняні форми для відливання бронзових, прямокутних у перетині, стріженьків, які могли

слугувати заготівками для майстрів-ливарників, що працювали в інших, дрібніших осередках. Могли вони бути й цінносним еквівалентом при обмінних операціях, як, власне, і всі речі з так званих «скарбів ливарників» (Суботівське городище, 1971 рік; Залевки). У складі цих скарбів були мідні зливочки, а також дрібні прикраси й браслети, меч, тобто речі, які можна вважати ціновими еквівалентами вартості товарів та послуг, «домонетними грошима» [Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 59–63, рис. 10; Блаватская, 1999, с. 23, 24, 30, 31], «грошовим металом» [Зограф, 1951, с. 50].

Місцеве виробництво поки що засвідчено знахідками глиняних форм на Лубенецькому городищі (для браслета) і Суботівському. На останньому виявлено близько 200 уламків глиняних ливарних форм, ллячек і тиглей, а також глиняних вкладишів у форми (рис. 51, *9-14*), необхідних для утворення порожнини всередині знаряддя [Тереножкин, 1961, с. 111–117, рис. 79–82]. Це засвідчує застосування складного лиття в одноразових формах [Гошко 2011, с. 201]. Тут відливали шпильки, браслети, долота, кельти, а також, мабуть, браслетоподібні кільця для тяглового запрягу [Бандривский, 2011, с. 6, рис. 5, 6; Тереножкин, Ильинская, 1971, табл. XVIII; XXI; XXII; Тереножкин, 1961, рис. 80, 3, 5]. На Суботівському городищі інтенсивна, але відносно короткочасна металообробка здійснювалася саме на заключній стадії його існування [Гершкович 2003; 2007, с. 59]. Уламки тиглей та ливарних форм знайдено також на Лубенецькому городищі, Чорноліському, Московському, Лубенецькому і Тясминському, сопл – на Тясминському (рис.51,*1*,*4-8*) [Тереножкин, 1961, с. 109–110, рис. 74; 75; 76, *1*, *2*, *5*, *6*, 7; 77, *1*, *2*, *3;* 78, *3–6*]. На заплавному поселенні біля с. Калантаїв знайдено кам’яне кувадло зі слідами окису заліза (рис.53,22).

Асортимент металевих речей чорноліського періоду, насамперед другого етапу, віддзеркалює поєднання кількох традицій, причому зброя і кінське спорядження мають східне походження, а знаряддя праці й прикраси частково місцеві попереднього періоду, а частково пов’язані з традиціями культур західного і північно-західного кола, насамперед браслети суботівського

типу. Щодо загального асортименту бронзових пізньочорноліських виробів Потясминня, то це кельти, долота (тесла), вудила, кинджал, браслетоподібні кільця для запрягу, а в переважній більшості прикраси*:* браслети, рідше шпильки, сережки, підвіски (суботівські скарби 1955 і 1971 р.). Через обмеженість сировини псалії, а також вістря стріл виготавливали переважно з кістки і рогу (рис. 49, *3–5, 8, 9*), відтворюючи бронзові – місцеві й імпортні зразки [Тереножкин, 1965, с. 81]. До головних категорій можна віднести кельти й тесла, прикраси, зброю та кінське спорядження.

Кельти. У скарбі 1955 р. на Суботівському городищі знайдено бронзовий одновушковий кельт чорноліського типу, прикрашений ялинковим орнаментом разом із залізним теслом з бічниими виступами (рис. 50, *4,5*), ймовірно, місцевого виготовлення, і бронзовими широкими браслетами другого ступеня чорноліської культури [Тереножкин, 1961, рис. 107, с. 126]. Інші кельти згаданого типу походять з території Київщини, зокрема з Поросся [Тереножкин, 1961, с. 126–129, рис. 86; Клочко, 2006, рис. 116]. Уламки глиняної форми для кельта з ялинковим орнаментом і цілий кельт знайдено в Підгірцях [Тереножкин, 1961, рис. 78, *2, 2б*; 86, *4*]. Один фрагментований кельт такого типу походить із Чигирина (Там само, рис. 87, *1*). Щодо залізних тесел з вузькими прямими бічними виступами, то цю форму вважають східноєвропейською, відомою з X–VIII ст. до н. е. [И. Шрамко,1994, с. 49–50].

Важливу інформацію щодо металообробної справи пізньочорноліського часу отримано при вивченні браслетів так званого суботівського типу [Полтавец, 2013]. Виходячи з орнаментальних схем цих браслетів, існувало кілька центрів з їх виготовлення в Середньому Подніпров'ї. Вірогідно, власне «суботівськими» можна вважати лише частину браслетів (рис. 51, *11, 15–17*) – із Суботова [Тереножкин, 1961, рис. 77, *6–9*; 78, *9–14*; 79; 80; 81, *3–7*;82;107, *3–4*; 108] і зони господарських контактів цього поселення. Це, зокрема, два браслети із с. Боровиця Чигиринського району, половинка браслета з Кам'янки, браслет з території колишнього Золотоніського повіту Полтавської губернії [Полтавец 2009; 2013], а також шість браслетів з

Кіровоградської області [Клочко, Козыменко 2011, с. 172, ілл.164], ймовірно, з верхів'їв Тясмину.

Цілком слушним можна вважати припущення, що одним з найвірогідніших осередків походження традиції виготовлення браслетів суботівського типу була територія Верхнього Подністров'я, де мешкало населення постголіградської так званої михалківської групи, яке залишило відомі Михалківські скарби. Це активне населення, серед них були майстри-ливарники, які переселилися до Лісостепового Подніпров'я в інтервалі від середини X до кінця IX ст. до н. е. Саме вони могли закласти підвалини металообробки чорноліської культури [Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 115, прим. 101]. Аналогічна теорія свого часу була запропонована С. Н. Кореневським та Є. М. Чернихом для бронзової доби: головне місце в поширенні технології металургії та металообробки цього часу на території України посідали не імпорт готових речей, а поширення професійних знань, найімовірніше, групами професійних металургів та ковалів [Черняков, Клочко, 2001, с. 225]. Хіміко-металургійна близькість металевих виробів різних суспільств цього часу також свідчить про загальне коло взаємодій, обмінів і контактів [Барцева 1984, с. 19]. Дійсно, у світлі цієї теорії можна пояснити появу згаданих прикрас гальштатського типу в Середньому Подніпров'ї ще в період до археологічно зафіксованого західного впливу із середини VIII ст. до н. е., пов'язаного з рухом носіїв культури Басарабь, що призвело до появи давностей жаботинського кола [Романчук, 2011, с. 226].

Традиція виготовлення браслетів суботівського типу була спільною для території Потясминня і Поросся, частково Київського Подніпров'я, у Потясминні вона поширилася, на нашу думку, з півночі, оскільки саме на переправи в районі Канева ше з часів пізньої бронзи був спрямований торговельний шлях із Середньої Європи, з території лужицько-висоцьких племен [Лысенко, 2002; 2005а]. До того ж знайдені в Пороссі зразки «суботівських» браслетів відзначаються більш складними й різноманітними орнаментами [Полтавец, 2013].

Час виготовлення браслетів зі спіральними орнаментами і загалом період інтенсивної металообробки на Великому Суботівському городку, яка була сконцентрована в другому хронологічному горизонті, визначено за методом C^{14}, це кінець IX ст. до н. е. [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998; Лысенко, 2005, табл. IV]. Виготовлення цих браслетів можна вважати одним із проявів «економіки престижу», притаманної періоду класоутворення [Лысенко 2004, с. 260]. Суботівські браслети жодного разу не знайдені в комплексі з речами чорногорівського типу, хоча все це – коло речей пізньочорноліської культури, для якої звичайним було поєднання металевих виробів різних культурних традицій. Зокрема, не можна виключати й впливу кавказьких традицій на заключній стадії оформлення зразків [Полтавец, 2013].

Інші прикраси пізньочорноліського часу належать до зразків, спільних для білогрудівської і білозерської культур, у якій вони доволі різноманітні (23 різновиди), хоча переважно досить прості й невибагливі [Отрощенко, 1986, с. 141, рис. 38, *4*; 39, *9–10*; 43, *3–5*]. Є серед них прикраси культур гальштатського кола, висоцької культури, так званого кімерійського типу, характерні для степового ареалу і кобанської культури. Саме таке поєднання різнокультурних речей репрезентують скарби, знайдені в с. Залевки, а також в Суботові (1955 р.).

Технологічним проривом у металообробці можна вважати появу залізних і біметалевих речей. Їх асортимент вже досить широкий. Насамперед слід відзначити появу залізної клинкової зброї. Це довгий меч (Суботів) та кинджали (Суботів, Голов’ятин) з бронзовим руків’ям. На Суботівському городищі в скарбі 1955 р. виявлено найдавніше в Придніпров’ї залізне тесло. Відомі також черенкові ножі з горбатою спинкою (Суботів, Адамівка, Калантаїв, Тясминка), шило (Калантаїв) і булавка (Тясминка), бронзова сережка із залізним вічком [Тереножкин, 1961, с. 126, 150–151, рис. 99; 100; 105, *2*; 107, *2*]. Це поза сумнівом місцеві вироби.

Що стосується знахідок біметалевих – залізних із бронзовим руків’ям – меча (Суботів) і кинджала (Суботів, Голов’ятин) (рис.50,*12-14*), а також

бронзових кинджалів (Суботів-Чмирівка, Мотронинське городище), то в степовій смузі вони з'являються ще наприкінці ранньочорноліського періоду. Ці вироби мають карасуцькі або кавказькі аналогії, що пов'язує їх із середовищем степових кочовиків – кімерійців [Тереножкин, 1961, с. 136–137, рис. 91; 1976, рис. 59, 67, *6*, *8*; с. 106–108; Членова, 1973, с. 193], які мали вивершене, як на той час, озброєння. Численні аналогії згаданим біметалевим мечу та кинджалу є на Північному Кавказі [Тереножкин, 1976, с. 107–108; Дударев, 1991; 1999; Эрлих 2007, с. 85–86]. Поєднання в Суботівському мечі двох традицій: карасуцької, що проявилося у технології виготовлення клинка, та передньосхідно-середземноморської (спосіб поєднання держака з клинком), дало змогу припустити його місцеве північнопричорноморське походження [Черненко, Недопако, 1992, с. 80–81]. При його виготовленні застосовані різні технологічні способи, у тому числі – особливо при виготовленні руків'я – досить складні, що свідчить про тривале накопичення досвіду [Шрамко, 1984, с. 27]. Утім, метал прокований не дуже ретельно. Особливості технології обробки клинка й складу металу руків'я кинджалу з хутору Чернишів в Адигеї – досить близької аналогії суботівському мечу – більш притаманні класичному новочеркаському часу [Терехова, Эрлих, 2002, с. 139; Эрлих, 2007, с. 86]. Голов'ятинський кинджал виготовлений зі звичайного кричного заліза, що призвело до згину, а потім й зламу леза [Шрамко, Фомин, Солнцев, 1977, с. 63–64]. Подібна недосконалість технології виготовлення траплялася на цьому перехідному від бронзи до заліза етапі. Однотиповість залізних із бронзовим руків'ям мечів та кинджалів пізньочорноліських часів, що походять із Суботова і Голов'ятина, а також інших місць Середнього Подніпров'я [Тереножкин, 1976, рис. 37, *7*; 39, *1*; 47, *3*; 48, *1*; 49, *1*; 50] дає підстави припустити існування локальної традиції, притаманної кільком осередкам з виготовлення мечів. У такому разі дуже ймовірна наявність досвідчених майстрів-зброярів, які з'явилися в місцевому середовищі – мабуть, разом із приходом у чорноліські часи нового населення – однієї з культур фракійського гальштату [Березанская,

1982, с. 200; 1988], або разом з номадами, можливо, із Кавказу [Граков, 1977, с. 2–29].

Бронзові двокільчасті вудила кобанського типу походять зі скарбу на городищі біля с. Залевки (рис. 50, *24*), випадкової знахідки 2013 р. на околиці с. Жаботин (рис.56,*1*), а також з Голов'ятина [Третьяков, 1949, с. 230, рис. 7]. Згалом знахідки вудил цього типу посідають у лісостеповому Дніпровському Правобережжі друге місце після Північного Кавказа [Тереножкин, 1961, с. 152–153].

3.3.2. Жаботинський етап. На Дніпровському лісостеповому правобережжі головними очагами впливу в металообробній справі початку залізного віку були Кавказ і зона гальштатських культур [Тереножкин, 1961, с. 119]. Головним металом стає – через великі можливості його обробки, а отже, і одержання різноманітних виробів – залізо. У другій половині VIII ст. до н. е. відновлюються після кризи семіградсько-трансильванських металургійних центрів X–VIII ст. до н. е. карпато-балканські зв'язки, і ці напрямки стають головними в постачанні міді [Тереножкин, 1961, с. 119; Черных, 1976, с. 12]. Рівень розвитку чорнометалургійного виробництва в скіфські часи зростає у порівнянні з передскіфським періодом – з'являється спеціалізований ковальсько-слесарний інструментарій із заліза і сталі, частіше застосовувалися спеціальні технології при виготовленні ковальських виробів, засоби термообробки [Паньков, 2014, с. 257]. Потясминня було віддаленим від багатих на мідну руду покладів і залежало від їх постачання зі сходу та заходу [Черных, 1976; Барцева, 1981]. Щодо запасів залізних руд, то на всій території Лісостепу, до її південних кордонів було вдосталь так званих болотних та супутних ним руд – різновиду бурого залізняка [Тоїчкин, 2007, с. 94]. Ці руди легкодоступні і легко відновлюються, що було важливим при сиродутному способі видобутку заліза, який археологічно зафіксовано для скіфських часів [Шрамко, 1962, с. 76–77; Шрамко, 2003, с. 84].

У Потясминні найбільші поклади бурого залізняка можна передбачати в заболочених пониззях річок, насамперед у Дніпро-Тясминській заплаві з її

численними улуговинами й старицями. Тут відомі залишки залізоробні виробництва різних часів, які зазвичай влаштовували неподалік місць видобутку сировини [Бублейников, 1956, с. 8; Шрамко, 1962; Вознесенская, 1981, с. 270]. Так, у заплаві пониззя Тясмина біля с. Суботів є острів Великий або Зелений (дюна Довгенька), на якому під час наших розвідок зафіксовано численні залишки видобутку заліза. На острові траплялися знахідки різних часів, у тому числі кераміка епохи пізньої бронзи або раннього заліза, а також типа Луки Райковецької [Тереножкин, 1952; Покровская, 1955, с. 15; Нераденко 1988, с. 7–8]. Видобуток заліза на Суботівському городищі засвідчено знахідками шлаків і уламка глиняного сопла зарубинецьких часів [Максимов, 1960, с. 32]. Осередок з обробки заліза давньоруських часів знайдено, судячи з усього, в уроч. Макарів Острів біля колишн. села Пеньківка в Дніпро-Тясминській заплаві [Березовец, 1963, с. 183–184]). Імовірно, сировину видобували також тут, у заплаві. Виразний скарб давньоруських часів, пов’язаний з діяльністю кавальської майстерні, знайдено на валу Мотронинського городища. У скарбі багато залізного лому, що підтверджує обмеженість місцевих сировинних ресурсів і їх економне використання. Залишки видобутку заліза зафіксовано поблизу поселень ранньоскіфського часу в лісових масивах – в уроч. Чигиринівка (с. Вершаці), поблизу поселення Заломи, на Мотронинському гордищі – там, де були сприятливі умови для плавлення руди.

Для жаботинського етапу ранньоскіфської доби (2 пол.VIII – середина VII ст. до н. е.) можна позначити такі знакові моменти. 1) Просунення до Потясминня населення культури Басарабь-Шолденешт і подальша гальштатизація комплексу матеріальної культури, насамперед керамічного комплексу [Романчук, 2011, с. 229; Дараган, 2006, с.9-10]. 2) помітне збільшення асортименту металевих речей у порівнянні з попереднім, як бронзових, перш за все зброї і вузди, так і виробів із заліза. Існує думка, що саме потреби в сільськогосподарських знаряддях стимулювали розвиток чорної металургії на території лісостепової зони [Паньков, 1987, с. 54]. Але незначна

кількість залізних землеробських знарядь порівняно з іншими виробами не підтверджує цю тезу. Можна погодитися з іншим висновком: прогрес у сфері виробництва землеробських знарядь можливий лише за умов економічної необхідності їх удосконалості, зокрема, зацікавленості виробника-землероба [Шрамко, 2012, с. 50], що для Потясминня початку залізного віку навряд чи прийнятне. Більш очовидним здається взаємозв'язок між розвитоком металоробних виробництв і військовою сферою. Це випливає, насамперед, із порівняння маси залізних знарядь праці й озброєння (додаток 3).

Виходячи з хіміко-металургійних показників кольорових металів, між металообробкою пізнього чорнолісся і жаботинського етапу пряма спадкоємність відсутня. Значно зростає кількість олов'яних бронз (56 %), на другому місці олов'яно-свинцові бронзи (22 %), натомість речей з додатками миш'яку, характерних для чорноліської культури, стає лише 7–8 % [Барцева, 1984, с. 19]. Причому близький склад мають також бронзові вироби ранніх античних міст Північного Причорномор'я [Ольговський, 1981, с. 40], що може свідчити про досить тісні контакти майстрів і загальні напрацювання у сфері технології. Щодо джерел надходження олов'яних бронз скіфських часів, то переважає думка про деякі родовища Балкано-Карпатського регіону, де існують поклади мідно-олов'яних руд [Ольговський, 1981, с. 40], хоча не виключені й родовища Малої Азії [Крапивина, Маничев, Крутилов, 2004, с. 85]. Зокрема, метал носачівських вуздечних блях (друга пол.VIII ст. до н.е.) легований свинцем, що є покажчиком передньо- та центральноазійських виробничих центрів [Барцева, 1989, с.115; Бруяко, 2005, с.94, пр.8]. Іншокультурні досягнення потрапляли до Середнього Подніпров'я завдяки степовим номадам, як і численні комплекти кінського спорядження кобанського походження.

Зберігається деяка спадковість традицій металоробного виробництва передскіфських і скіфських часів [Ольговский, 2005, с. 52]. На головному ремісничому осередку Потясминня цього часу, Жаботинському поселенні, виявлено сліди виготовлення бронзових виробів – глиняні ллячки, подібні до знахідок на чорноліських Суботівському і Лубенецькому городищах

[Ольговский, 2005, с. 116], уламки глиняної форми для лиття шпильок, тигелька із залишками мідного сплаву, зіпсовані під час лиття шпилька і частина ланки бронзових вудил зі стременоподібним кінцем, краплі металу, зливок, бронзові стріжні – заготівки [Покровская, 1973, с. 175, рис. 4,*2,43*; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 260; Дараган, 2011, с. 439, табл. 115, *9, 10*; рис. IV, 52, *21*; 53, *3–6*]. Стріжні-заготівки відливалися ще на Суботівському городищі [Тереножкин, 1971, табл.XVI,*2,3*], а пізніше на Мотронинському (рис.53,*20*). Частина цих знахідок походить з «ями ремісника» на розкопі 17 [Покровская, 1973, с. 173]. Вироби з бронзи досить численні: шпильки чотирьох різних типів, голка, два долота, наконечники стріл, панцирна платівка, фібула, фрагмент ланки вудил, мідний клепаний казан з ознаками неодноразового ремонту – за допомогою латок і лиття [Дараган, 2004, с. 43–44; 2011, с. 343]. Майже всі вироби, за винятком шпильок, є новаціями цього часу. Іншим металообробним осередком мало бути й нещодавно відкрите велике Фліярківське поселення пізньожаботинського часу (додаток 1, № 186). Тут на поверхні розораного культурного шару трапляються невеликі бронзові зливочки і ковалочки шлаків. Ремісничим осередком жаботинського часу можна вважати також велике поселення на р. Тенетинка неподалік Сміли. Його залишки траплялися вздовж дороги із Сміли на Кам’янку протягом 1–1,5 км. Культурний шар з ямами простежено на трьох різних ділянках (додаток 1, № 170). Можливо, саме звідси походить частина ливарної форми для виготовлення наконечників стріл з колекції О. О. Бобринського [Штітельман, 1947, с. 161; Ольговский, 2005, с. 117]. Місцезнаходження цього поселення – поряд із синхронними курганними могильниками, які споруджені вздовж давнього шляху в місцевості, придатній для влаштування сезонних стійбищ скотарів, цілком відповідає умовам виникнення осередків обмінної торгівлі й ремесла.

Колекція залізних виробів налічує всього 14 виробів, але вона вже досить репрезентативна. Переважають знаряддя праці: 5 ножів, 2 серпи, шило, уламок голки і свердло (?), [Покровская, 1973; Дараган, 2004, с. 45–46; 2011, с. 444],

шпилька. Залізні гачкові серпи (рис. 36, *6*) можна вважати новацією жаботинського етапу і одночасно ознакою прогресу в землеробстві. Вони походять, можливо, від невеличких теж гачкових бронзових серпів пізньобронзового часу невідомого походження, поширених переважно в Середньому Подніпров'ї [Тереножкин, 1961, с. 142–144, рис. 94, *1–6, 9, 11*] на відрізку від Обухова до Сміли [Лисенко, 2005, с. 51]. Жаботинські ножі всі з горбатою спинкою і виділеним вузьким черенком – новація цього часу для українського Лісостепу – мають південно-західне, гальштатське походження [І. Б. Шрамко, 1994, с. 45; Дараган, 2011, с. 445]. Під час розкопок 2008 р. знайдено ще три ножі і залізну шпильку, а також чотири бронзові наконечники стріл і кілька бронзових шпильок, голку. Є також знаряддя, дуже схоже на зубило (рис. 53, *17*), але помилково позначене як бронзовий виріб [Покровская, 1973, рис. 4, *35*]. У жаботинські часи зберігається виготовлення кельтів, але вже із заліза, що простежено на північніших територіях – у басейні Тетерева (Троянів) і Дніпра (Зарубинці) [Шмаглій, 1960, рис. 3; Тереножкин 1961, с. 132, рис. 88].

Технологія виготовлення серпів, як і загалом обробки заліза, була досить досконалою. За даними Д. П. Недопако, два ножі з Жаботинського поселення виготовлено із кричного чистого заліза, три – зі сталі із значним вмістом углецю. Два ножі і шпилька мають оптимальну твердість. При нагріванні перед обробкою виробів з великою точністю досягалася потрібна температура [Дараган, 2011, с. 446]. Один ніж середньої мікротвердості, у металі наявна велика кількість шлакових включень. Серп виготовлено шляхом зварювання сталевих штабок високої мікроміцності, майже без залишків шлаку. Лезо загартовано у воді і, можливо, піддано низькому відпуску. Зварювання виконано якісно [Гопак, 1992, с. 84, 85]. Поза сумнівом виготовлення на Жаботинському поселенні бронзових наконечників стріл, прикрас (шпильок), панцирних платівок, залізних ножів, серпів, можливо також бронзових *вудил*. Поки на жаботинських поселеннях не виявлено ознак виготовлення зброї, окрім наконечників стріл. Можливо, оплавлений уламок вудила, знайдений на

городищі, є виробничим браком. Знахідки зброї в синхронних поселенням похованнях є рідкісними, усього два мечі і кинджали невідомих типів (Жаботин, к. 524; Теклине, к. 346), сім наконечників списів (Тенетинка, к. 126 – 2 екз.; Ташлик, к. 344 – 2 екз.; Макіївка, к. 454, Костянтинівка, к. 378, Носачів), кілька наконечників стріл [Ильинская, 1975, с. 96, 97, 102, 106]. Порівняно з чорноліським періодом це дійсно прорив у використанні і виробництві металевої зброї, що засвідчує подальше просування в напрямі «військової» орієнтації економіки.

Майже всі типи зброї і вузди як чорноліського, так і ранньоскіфського періодів були новаційними для свого часу і вели походження від «степових» прототипів – відповідно «кімерійських» і скіфських [Ильинская, 1975, с. 98–99, 104–106]. Це, зокрема, руків'я носачівського залізного кинджалу, яке копіює рамочні руків'я більш ранніх біметалевих кімерійських зразків [Шрамко, 1984, с. 29, рис. 2, 8]. Разом з номадами потрапили в лісостепове Подніпров'я кінські набори типу носачівського [Ковпаненко, 1966] або знайденого в с. Квітки і пгт Вільшана на Росі, де були також деталі тяглового запрягу [Эрлих 1994; Вальчак 1997; Скорый, 1999]. У похованні зазвичай кілька комплектів вузди. Численні знахідки суто кавказьких зразків «кімерійської» зброї відомі й на Лівобережжі [Скорий, 1999, с. 26, 30, 36, 39]. Подібні «пишні» набори, які потребували не лише високої майстерності, а й багато металевої сировини, не мали наслідувань у місцевому середовищі. Також у комплексах початку VII ст. до н. е. зникають деталі тяглового запрягу – мабуть, через спрощення типів возів у місцевих умовах (мала кількість рівнинних доріг). Щодо мечів і кинджалів, то їх мали виготовляти на місці за іншокультурними зразками [Скорий, 1999, с. 37].

3.3.3. Скіфський період. На початок власне скіфського періоду в Лісостеповому Подніпров'ї існувала вже міцна матеріальна база і виробничі традиції металургії та металообробки [Шрамко, 1971, с. 94; Паньков, 1987, с. 50; 2014, с. 18–19]. Це, зокрема, засвідчують обсяги виробництва зброї і її високі технологічні показники. Обсяги виробництва, як залізних, так і бронзових виробів, значно зросли. За даними спектрального аналізу виробів із

чорних металів [Шрамко, 1962, с. 72], у Придніпровському Лісостепу вирізняються щонайменш три великі осередки VII–III ст. до н. е.: один у районі Середнього Придніпров'я на правому березі Дніпра, а також Більське і Люботинське городища на лівому березі [Шрамко, 1971, с. 96].

Правобережний лісостеповий осередок металургії і металообробки, як і в попередні часи, складався з кількох локальних варіантів, насамперед з пороського й потясминського. Найбільшими металообробними центрами Потясминня були Мотронинське і Шарпівське городища, розквіт виробництва тут припадає на VI–V ст. до н. е. До них можна додати ще деякі великі поселення з потужним культурним шаром, у місцях скупчення курганних могильників. Це скіфські шари поселення Фляркiвське (VII–V ст. до н. е.), Капітанівка у 21 мікрорегіоні (додаток 2), Пастирське городище. Подібне припущення підтверджують й ковальські знаряддя з поховань у курганах неподалік Фляркiвського поселення (поховання в кургані поблизу с. Михайлівка, колиш. Пруси), Пастирського городища і с. Осітняжка. Подібні поховання, як і поховання з ливарними формами в інших регіонах [Ebert, 1913, s.9, fig.6; Яценко, 1959, с.29] можна вважати похованнями ремісників [Ольговский, 2005, с.100-109]. Були і менші осередки видобутку заліза (уроч.Чигиринівка поблизу с. Вершаці, поселення Заломи).

3.3.3.1. Організація і технологія виробництва. Найбільшу кількість даних щодо виробництва металевих бронзових та залізних виробів одержано під час розкопок Мотронинського городища. У його околицях не виявлено значних покладів бурого залізняку. Але тут були, як засвідчують середньовічні джерела, всі умови для видобутку заліза з руди – дубові ліси й численні джерела в ярах, а також невеликі річки (нині заболочені ділянки в ярах і улуговинах між горбами). Сировину могли постачати з понизь Тясмину і Дніпро-Тясминської заплави, із відстані близько 20–30 км, що не перевищує меж господарської округи. Влітку 1989 р. після сильних злив з укосів дороги до с. Мельники, у межах внутрішніх валів городища, поряд зі схилом балки, багатої на джерельні води, були змиті грудки болотної руди і залізних шлаків, а

також невелика «криця» – залишки майстерні. Виходячи з невеликих розмірів криці (277 г), це не могли бути залишки давньоруських або козацьких часів. Територіально це місце тяжіє до «аристократичного» центрального району в південно-східній частині внутрішнього укріплення, де відкрито сліди металообробного виробництва скіфських часів (розкопи XV, XVI, XIX, VI, V, IV).

У холодноярських лісах залишилося багато поташень, гутниць козацьких часів, а також решток дрібного металургійного виробництва [Ушета, 1988, с. 21]. На схематичній карті, складеній місцевим краєзнавцем, колишнім лісничим О. А. Найдою, позначено кілька «рудниць» – місць плавління руди за межами зовнішніх укріплень. Одне скупчення рудниць розташовано в 41 кварталі лісу неподалік валів Мотронинського городища і південного в'їзду, над заболоченою улуговиною (рис. 1). Нещодавно на валу городища знайдено скарб давньоруських часів: різні ковальські знаряддя, криця-напівфабрикат, залізний лом, кам'яне точило (фонди Кам'янського історичного музею). Не виключено, що тут розміщувалося і металовидобувне виробництво скіфських часів, де промивали та обпалювали болотні руди, видобували деревне вугілля. Сиродутні горни були, мабуть, і на території городища, оскільки під час розкопок тут траплялися флюорити, магнетити, вапняк, які додавалися як флюси. У землянці на розкопі XIX виявлено значну кількість шматків червоного пісковику з домішкою гематиту та магнетиту – мінералів з наявністю заліза. Деякі кам'яні «тертушки» – нерівні, із вибоями на поверхні, могли призначатися для дроблiння руди, як і кам'яний товкач із відбитою верхньою частиною (рис. 44,*14*) [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 80, *2*; 81, *4*; 82, *2*].

На Мотронинському городищі поки що не знайдено виразних виробничих комплексів, пов'язаних з видобутком або обробкою металів. Зважаючи на значні незаселені ділянки, особливо в межах зовнішнього укріплення, деякі процеси металургійного виробництва, наприклад збагачення руди, могли мати місце саме на городищі. Фактично в усіх розкопах було виявлено більш чи менш виразні сліди плавлення або обробки металів. У південно-східній частині

городища, саме поблизу південного в'їзду (розкопи X, X-а, XI, XII-а і XIV, XVII) було виявлено досить виразні залишки бронзоливарного виробництва – шлаки зі значним змістом металу (розкоп VI), у тому числі з краплями металу, бронзові зливочки й сплески. На розкопах X-а і XIV відкрито ями зі сміттєвим заповненням і значним вмістом сажі, попелу, обпаленої глини, деревного вугілля і шлаків із залишками плавленої бронзи, а також фрагментовані глиняні форми, ллячка [Бессонова, Скорый, 2001, с. 14–16, 119; рис. 61, *6, 7, 11, 13*]. Яма 1-X-1993 на дні і стінках мала чіткі прошарки попелу й вугілля завтовшки 0,2 м [Бессонова, Скорый, 2001, с. 51, рис. 26, *1*]. В ямі 1 розкопа X-а, окрім двох глиняних форм для шпильок або незавершених – без нижнього отвору – сопл для дуття в горн (рис.52,*1,2*) [порівн. Черненко, Ролле, Скорый та ін., 2004, рис. 7, *2*], знайдено наконечник стріли 2–3 чверті V–IV ст. до н. е. [Бессонова, Скорый, 2001 с. 95, рис. 62, *20*]. Можливо, це був один з пізніх осередків металообробки, коли життя на городищі майже припиняється.

Інший осередок видобутку й обробки металів на Мотронинському городищі розміщений у районі західних розкопів I–II, нижні шари якого належать до першої половини VI ст. до н. е. Тут знайдено чи не найбільше залишків металоробного виробництва: зливки бронзи, стрілку-напівфабрикат (яма 8), бронзові шлаки, флюорити, які використовувалися при плавлінні заліза, а також бронзовий стрижень-напівфабрикат з ливником, уламок ливарної форми, точильних і шліфувальних знарядь [Бессонова, Скорый, 2001, с. 8, рис. 61, *12*; 62, *16*; 69, *16*; 73, *3, 4, 8*; 76, *1, 2*]. В ямі 6 знайдено так звану «крицю» – коржоподібний шлак вагою 263 г, що утворився на дні горна при плавленні [Недопако, 2001, с. 138], яка мала якіснішу структуру, оскільки пройшла ковальську обробку (ущільнення) [Недопако, 2001, с. 138]. Подібні криці вважают «товарними» або «напівфабрикатами» [Паньков, 2014, с. 63]. Щоправда, вага «криць» дуже мала, якщо порівняти з іншими металевими крицями скіфського часу, які інколи сягали близько 2 кг [Шрамко, 1962, с. 72]. Заповнення ями 6 (у ньому серед численних знахідок залізний серп),

розташованої поряд з напівземлянкою 3-II-1989, датовано серединою – другою половиною VI ст. до н. е. На відстані 2 м від ями 6 розташована також напівземлянка 4-II-1989, у заповненні якої знайдено шматок бронзового шлаку [Бессонова, Скорый, 2001, с. 37]. Це може свідчити на користь сумісної обробки бронзової і залізної сировини на одній ділянці, як це відзначено на інших пам'ятках скіфського часу, зокрема на Шарпівському городищі, а також Більському [Фабріціус, 1949, с. 91–92; Шрамко, 2003, с. 86]. На цьому ж розкопі II знайдено найбільшу за чисельністю й асортиментом колекцію металевих виробів, у тому числі три залізні серпи, кілька ножів, з яких три майже однакові, булавки різних типів, шила, наконечніки стріл [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 62, *5, 6, 10, 15, 16, 21*; 63, *2, 4 , 5, 9, 10, 21*; 64, *1–3, 5, 6, 12*; 65, *5*; 66, *1, 4, 6, 10–14*; 66, *5, 7, 8*; 68, *3, 4, 8, 13, 14*; 69, *5, 7, 11, 12, 14, 16*]. Траплялися невиразні уламки прикрас із бронзового дроту – можливо, металевий лом [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 69, *5, 6, 7, 11, 12*]. Імовірно, саме з Жаботинського поселення принесено традиції плавлення металів та його обробки. Зокрема, на обох пам'ятках збігаються типи й розміри серпів і черенкових ножів – найпоширеніших у лісостеповому Подніпров'ї VII–VI ст. до н. е. типів. Мініатюрні розміри ранніх знарядь із заліза, а також пакетування металу навіть невеликих виробів [Недопако, 2001, с. 144] є свідченням економії сировини і обмеженості її ресурсів. Досить виразні свідчення бронзоливарного виробництва одержані на Флярківському поселенні. Це шматочки шлаків, сплески металу, металевий лом у вигляді уламків бракованих бронзових шпильок тощо, наконечники стріл с необрубаними литниками, а також напівфабрикат у вигляді бронзового стріжня з потовщенням у центрі і загостренними кінцями (збори Ю. Ю. Ляшка).

На кінець VI – початок V ст. до н. е. окремі сліди видобутку металів або металообробки трапляються, крім згаданих, майже у всіх розкопах Мотронинського городища. Це може свідчити про хатній характер видобутку металів, принаймні в період найбільшої інтенсивності життя на городищі, включаючи першу чверть V ст. до н. е. Досить численні й виразні знахідки

зроблені на центральних розкопах III, IV, V, VI, IX, XV, XVI. І це є, мабуть, свідченням існування власних ковальсько-ливарних майстерень при великих домогосподарствах (рис.52, *3-12)*. Особливо численні кам'яні знаряддя для заточування й шліфування металевих виробів – ознаки металообробки. На розкопі IV (центральному зольнику), крім кам'яних знарядь [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 75, 1, 2; 77, *1;* 78, *1*; 79, *1, 2*], знайдено кілька уламків стінок бронзового казана, які зазвичай використовували як металевий лом при литті [Шрамко, 1998, с. 118]. З них один уламок оплавлений – можливо, це ливарний брак. На розкопах XV і V^1 виявлено по одному уламку тиглів (рис.52,*4,5*). Це ознака використання вже очищеної міді.

Безперечною є наявність на Мотронинському городищі *ковальських майстерень*. До ковальського горну могли належати уламок сопла й оплавленої стінки горна. Це насамперед стосується вже згаданої ділянки поблизу південного в'їзду, у лісовому кварталі 41 і прилеглій ділянці в південно-східній частині зовнішнього укріплення, де розміщено кілька невеликих зольників. Можна припустити існування тут виробничого осередку (розкопи IX і X-а) із середини V – у IV ст. до н. е., тобто в період, коли ознаки постійного перебування населення тут незначні. До цього часу належать кілька поховань у курганному могильнику за валами городища, серед яких поховання в катакомбі степового типу, а також у великому кургані Скіфська Могила [Скорый, Хохоровски, 2004, с. 78; Скорый, Хохоровски, 2009, с. 273]. На нашу думку, Мотронинське городище в ці часи перетворилося на скіфський осередок з територіально-адміністративними і ремісничими функціями, на зразок інших городищ зі слабким культурним шаром цього часу – Плiскачівське і, можливо, також Пастирське і Шарпівське городища.

Типи *горнів для плавління заліза* не з'ясовані. Виходячи зі знахідок залізних «криць» невеликих розмірів (263 і 277 г) на Мотронинському городищі, тут існували так звані ямні єдиноразові горни без шлаковипуску [Б. А. Шрамко, И. Б. Шрамко,1995; Б. А. Шрамко, 2003; Паньков, 1994]. Уламок облицювання дна такого горна, просякнутий окислами заліза

(визначення Д. П. Недопако), було знайдено у 2009 р. на поселенні в уроч. Чигиринівка. Використання ямних горнів також засвідчує хатній або сільський характер виробництва, яке забезпечувало потреби насамперед мешканців даного поселення і найближчої округи [Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков, 1981, с. 4; Бублейников, 1956]. Продуктивність подібних горен була незначною – від кількох сотен грамів до 1–2 кг [Паньков, 2014, с. 231]. Існували й більш досконалі горни – наземні шахтні сиродутні зі шлаковипуском. Такий горн виявлено на Шарпівському городищі, що дає змогу припускати спеціалізацію металовидобувного виробництва. Горни подібного об'єму могли надавати до 5 кг заліза за один виробничий цикл [Паньков, 2014, с. 231]. У плані горн мав форму овалу довжиною 2 м, споруджений із глиняних вальків і глини. Поряд було скупчення попелу, у якому багато грудок залізної руди, рудоносних порід, залізного шлаку, грудочка мідного шлаку, незакінчені вистря бронзових стріл [Фабриціус, 1949, с. 90, 91, рис. 1]. Шарпівське городище функціонувало ще в IV ст. до н. е., тому не виключено, що горн належав саме до цього періоду. Адже кінець V–IV ст. до н. е. це період найвищого розвитку чорної металургії в античних містах Північного Причорномор'я, на території Степової Скіфії, а також лісостепу, зокрема на городищах и поселеннях Ворскли і Сіверського Дінця [Шрамко, 1968; 1998; И. Б. Шрамко, 1994].

Видобування та обробка заліза на Шарпівському городищі було досить престижним зайняттям, саме район навколо горна був багатшим на античну кераміку найкращих зразків [Фабриціус, 1949, с. 93]. Власне бронзоливарники і ковалі, виходячи з матеріалів Більського городища, належали до нищої верстви вільних, але їхні житла концентрувалися навколо садиб аристократії – замовників їхньої праці [Бойко, 1994, с. 34–39]. Також на Мотронинському городищі залишки металоробного виробництва супроводжувалися підвищеною концентрацією античної кераміки (розкопи I–II, IV, VI, XV, XVI). Рештки горна V ст. до н. е. для цементування заліза, у якому підтримувалася висока температура, що сягала майже 900–1000°, відкрито на Люботинському

городищі в басейні Сіверського Дінця [Шрамко, 1968, с. 121, рис. 5]. Цементування здійснювалось і на Мотронинському городищі, виходячи з технології виробництва залізних знарядь.

Металообробні знаряддя знайдено в трьох курганних похованнях басейну Тясмину, а також на Шарпівському, Пастирському, Плескачівському, Суботівському і Мотронинському городищах. На останньому вони походять з розкопів IV, VI, XV і XVI в північно-східній частині внутрішнього укріплення, «аристократичного» району городища. Це чотири пробійники широко поширених типів [Косиков, 1984, рис. 10, *12–26*], два слюсарні і одне ковальське зубила [Бессонова, Скорый, 2001, с. 120, рис. 67, *1–2*] (рис.53,*6*,*7*). Одне зубильце інтенсивно використовувалося, його робоча частина неодноразово підклепувалася [Недопако, 2001, с. 143]. Інше зубило дещо зігнуте, робочий кінець розкований (рис. 53,*7*). Такі знаряддя використовувалися також для ювелірних робіт [Граков 1954, с. 125, табл. XVI, *4*, *7–11*]. Одне – молоточкоподібне знаряддя – нагадує ковальські зубила (рис. 53,*6*) і призначалося для рубання металу [Шрамко 1983, с. 82, табл. 8, *4–5*], однак ним могли також обробляти кольорові метали. Подібні знаряддя відомі за античним живописом, зокрема на вазі з Вульчи [Косиков, 1984, рис. 9, *6*].

Ще одне ковальське зубило знайдене в похованні кургану 12 біля с. Михайлівка (колиш. Пруси), віднесеному до V–III ст. до н. е. [Петренко, 1967, с. 94]. Воно призначалося для рубання дуже твердого металу, формою і кутом загострення бойка воно нагадує сучасні ковальські зубила (рис.53,*2*) [Шрамко, 1969, рис. 6, *6*, с. 63]. Подібне знаряддя, але пошкоджене з одного боку, знайдене також у кургані 472 біля с. Осітняжка (рис.53,*3*), віднесеного до IV ст. до н. е. [Петренко, 1967, таб. 36, *25*. с. 96]. Ще одна робоча клиноподібна сокира з круглим проухом містилася в музеї с. Суботів [Ильинская, 1975, с. 103]. У 1955 р. на Суботівському городищі зайдене зубило, яке призначалося для рубання заліза і сталі [Шрамко, 1969, рис. 8, *4*, с. 65–66]. До знарядь, призначених для обробки металу, можна віднести також бронзовий фігурний молоток (ручник) у вигляді голови хижого птаха (рис.53,*5*), знайдений у кургані

поблизу Пастирського городища [Мелюкова, 1964, табл. 21, *28;* Шрамко, 1969, рис. 2, *2*]. Про це свідчать сильно розклепаний бойок і напливи металу з боків [Косиков, 1984, с. 92, рис. 10, *3*]. Подібні «птахоголові» молотки походять з курганів 25 Кичкаського могильника в Дніпровському Надпоріжжі (V ст. до н. е.) і 15 біля с. Аксютинці [Мелюкова, 1964, таб. 21, *27,29*]. На Шарпівському городищі знайдено тонке залізне свердло, бруски для заточування лез і шлифування металевих виробів [Фабриціус, 1949, с. 94, табл. V, *2*].

На Мотронинському городищі до металообробних знарядь треба додати численні камені з прямими або конусоподібними заглибленнями (рис.52,*13-19*; 56) – слідами заточування металевих знарядь та шліфування шил або держаків стріл, доведення різних бронзових виробів [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 74, *1*; 75, *1–5*; 76, *1–3;* 78, *1–5*]. Найвиразніше знаряддя такого типу походить з розкопу IX у південно-східній частині городища [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 75, *4*], яку можна вважати «ремісничим кварталом». Для шліфування й заточування ножів і зброї могли використовувати великі кам'яні бруски, плити, «блюда» або їх уламки [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 74; 76, *4–7*; 77; 79, *1–4*]. Масивну точильну плиту знайдено в похованні кургану 20 в уроч. Холодний Яр неподалік Сміли, датованому IV ст. до н. е. [Шрамко, 1973, с. 47]. Брусок для правлення леза походить з Пастирського городища [Шрамко, 1973, рис. 2, *1*]. Невеличке бронзове (ювелирне або для виготовлення панцирів?) ковадло у формі зрізаного конусу, а також пласку шліфувальну плитку або ковадло (рис.41,*5*) з залишками оксидів міді на поверхні знайдено на Плескачівському городищі М. П. Сиволапом (фонди ЧОКМ).

У Потясминні кількість металообробних знарядь, а також їх асортимент не дуже значні у порівнянні, наприклад, зі Східним Більським городищем [И. Б. Шрамко, 1994]. Але на останньому кількість спеціалізованих металообробних знарядь різко збільшується в шарах V–IV ст. до н. е. [И. Б. Шрамко, 1994, с. 51], які на Мотронинському городищі слабко виражені. Металеві вироби присутні тут частіше у верхніх шарах розкопів, особливо розкопі IV – центральному зольнику і розкопі VI. Металообробні знаряддя

також частіше траплялися на центральних розкопах XV, XVI, VI, де переважали знахідки кінця VI – початку V ст. до н. е.

Асортимент металевих виробів Мотронинського городища. Бронзові вироби (102 екз.) на Мотронинському городищі численніші за залізні, але всі вони невеликі за розмірами. Це всього дев'ять категорій виробів. Найчисленніші стріли і невеликі прикраси (шпильки, дротяні браслети, сережки). Інші вироби поодинокі: приналежності кінського спорядження (ворворка – р. II, опукла бляшка з петелькою – р. XV) і набірного панцира (одна платівка – р. VI), голка, уламок стінки казана. Окремо слід відзначити невеликий бронзовий брусочок звдовшки 10 і завтовшки 0,7–0,8 см – ймовірно, заготівку (рис.53,*20*).

Залізних речей трохи менше, проте серед них більше металоємних (тесло, серпи, ножі, зубила, спис). Тобто залізо витрачалося в більшому обсязі. Усього на Мотронинському городищі знайдено 90 залізних виробів 17 категорій (різні типи масових виробів – ножі, шила, проколювачки – вважаються за одну категорію). До найдавніших належать теслоподібне знаряддя кінця *VII–VI с*т. до н. е. (рис. 44, *11*), зроблене з металу низької якості, ножі, серпи, цвяхоподібні шпильки, шила. За винятком серпів, всі ці знаряддя відомі ще в пізньочорноліські часи [Тереножкин 1961, рис. 99, 100, 107, *2*]. У цілому серед залізних знарядь переважають поліфункціональні – ножі (29 екз.), а також шила і проколювачки (26 екз.), зроблені як із кричного, так і високоякісного металу, що дає підстави припускати особливий розвиток на городищі чинбарства (шкіряного промислу) [Недопако, 1999, Ан 4074; 2001, с. 138,141, 144]. Для порівняння – на Жаботинському поселенні знайдено лише одне залізне шило [Дараган, 2004, с. 46]. Крім виготовлення одягу та взуття, посуду, ременів різного призначення, це могли бути також шкіряні панцири – захисне озброєння (знайдено одну бронзову платівку). Для виготовлення чобіт, а також для лимарських робіт могли застосовувати викривлені шила [Бессонова, Скорый, 2001, рис.66, *16*]. Ранні шила з розкопу II всі невеликих розмірів і плаські в перетині, на відміну від пізніших – більших і квадратних у

перетині [Бессонова, Скорый, 2001, рис.66, *15*] Останні застосовували для проколювання шкіри та повсті [Граков, 1954, с. 112]. З трьох голок дві сталеві і одна бронзова, останні характерні для античних пам'яток, зокрема для некрополя Ольвії VI–V ст. до н. е. [Бессонова, Скорый, 2001, с. 98–99].

Ножі трьох головних типів. Переважна більшість – це невеликі черенкові ножі витягнутих пропорцій з вигнутою спинкою, досить вузькі, що є характерним саме для ранніх виробів (рис.53,*18*). Подібні ножі репрезентовані також на Жаботинському поселенні [Покровская, 1973, рис. 1, *30–33*] і дуже поширені в басейнах Ворскли й Псла [И. Б. Шрамко, 1994, рис. 1, *12*, с. 50]. Не менш як чотирма екземплярами репрезентовано великі так звані мисливські або боєві ножі [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 65, 4, 5, 6, 8], ще один такий ніж знайдено на Пастирському городищі [Шрамко, Фомин, Солнцев, 1971, рис. 1, 8]. Подібні ножі, відомі з ранньоскіфського часу, характерні для лісостепових пам'яток VI–V ст. до н. е. [Либеров, 1965, табл. 15, *3;* Ильинская, 1975, табл. III, *5*; XIII, *1*; XXXII, *15*; LII, *6*]. Зрідка траплялися заклепочні ножі з кістяними накладками [Бессонова, Скорый, 2001, рис. 65, *3*], які характерні для V ст. до н. е. [Петренко, 1967, с. 26; И. Б. Шрамко, 1994, с. 50]. Чотири залізні серпи (всі фрагментовані) належать до так званих стовпчикових, один гачкуватий (рис. 44,*7-9*), зі слабко вигнутим лезом, репрезентованих також на Жаботинському поселенні і поселеннях Поросся скіфського часу [Фіалко, Болтрик, 2003, табл. 31]. Мотронинські серпи ширші, але теж невеликі. Одним уламком репрезентований архаїчний гачкуватий серп з Пастирського городища [Ханенко, 1899, табл. IV, 83].

З V ст. до н. е. асортимент залізних виробів розширюється. З'являються металообробні інструменти (пробійники, зубила), лучкове свердло (рис. 53, *12*), медичний інструмент (античний імпорт) [Бессонова, Скорый, 2001 рис. 66, *17*], спис. Можливо, до цього часу належав також залізний черенковий наральник гето-дакійського [Шрамко, 2012, с. 51, рис. 3) типу (рис. 44, *12*). Всі ці рідкісні знахідки походять з північно-східної частини городища, найбільш заселеної у всі періоди існування життя на городищі. Майже повністю відсутні металеві

знахідки на розкопах XXI–XXIII у північно-західній частині городища, що відображає специфіку цих ділянок як підсобно-господарських. Виходячи із знахідки ллячки (рис. 52, *10*), тут було й бронзоливарне виробництво.

Технологія виробництва залізних знарядь. Висновки щодо значного розвитку ковальства на Мотронинському городищі можна зробити на підставі високої якості металевої сировини [Недопако, 2001], знахідок металообробних металевих знарядь, значної кількості кам'яних точил і шліфувальних плит та брусків, а також технології виготовлення залізних речей. Переважна їх більшість – 76 % від загальної кількості – виготовлена з досить чистого металу. Серед 52 досліджених зразків для 60 % використано сталь, 18 % – чисте залізо, 22 речі виготовлені із застосуванням цементації [Недопако, 2001, с. 144]. Засмічений метал застосовували для виготовлення ножів, шил, теслоподібного знаряддя. Найбільш засмічені дрібні вироби – шило і проколювачка – зроблені, мабуть, із відходів [Недопако, 1999]. Більшу частину шил і проколювачок виготовлено з дуже чистого металу [Недопако, 2001, с. 141–142]. Один з досліджених серпів виготовлений із залізної заготовки високої якості, інший – із суцільної залізної заготовки з подальшою цементацією, зубильце з круглим отвором з дуже чистого якісного заліза, а дві голки зі сталі [Недопако, 2001, с. 139–144]. Нагрів при куванні здійснювався за невисокою температурою. Для збільшення міцності заліза (для одержання сталі) використовували термообробку й вуглецювання [Недопако, 1999; 2001, с. 143]. Застосування різних технологій при виготовленні однотипових залізних виробів побіжно свідчить про відсутність диференційного підходу залежно від функціонального призначення речі. Тобто не було вузької спеціалізації; металеві речі виготовляли переважно для власного вжитку, і при цьому не надто зважали на кількість витраченої праці [Гопак, 1992].

3.3.2.2. Виготовлення озброєння. Різноманітні технологічні засоби виявлено також при дослідженні знарядь озброєння V ст. до н. е.: наконечника списа, меча, знайденого в лісі неподалік Мотронинського городища, а також клинка залізного кинджала із Суботова. Останній відкований з м'якої сирцевої

сталі (або слабко навуглецьованого кричного заліза), з метою зміцнення зазнав однобічної поверхневої цементації. Термічної обробки клинка не виявлено. Навершя наварне, зроблене із зігнутої вдвічі пластини. Для перехрестя вирубувалася фігурна заготівка, згиналася навпіл, вдягалася в гарячому стані нижче руків'я і проковувалася до повного з'єдання з клинком [Вознесенська, 2003]. Ці технологічні особливості виготовлення кинджала є типовими для мечів [порівн. Шрамко, 1971, с. 95–96] з території Лісостепової і Степової Скіфії, Центрального і Північного Кавказу. Технологія виготовлення деталей мотронинського меча не відрізняється від згаданої вище. Але для леза, перехрестя і навершя використано різні метали: відповідно сирцева сталь, високоякісна сталь і кричне залізо. Термообробці лезо не піддавали (визначення Д. П. Недопако). Таким чином, леза обох мечів виготовлені за близькими технологіями. А подібність перехресть, руків'їв і навершя наштовхують на думку про єдиний виробничий центр. Незвичайним є лише однобічність леза мотронинського меча, до того ж дещо скривленого, що є характерним для клинкової зброї східногальштатського, або ілірійського типу. Клинок меча з Рацевого, сильно зігнутий (рис. 56,*2*), виготовлений, мабуть, зі звичайного кричного заліза. Наконечник спису виготовлений з якісного кричного заліза з наступним цементуванням однієї бічної поверхні [Недопако, 2001, с. 143], подібно суботівському мечу.

Питання щодо центрів виготовлення озброєння скіфського часу на території Лісостепу становить особливий інтерес. Найбільш виразні дані маємо відносно місцевого виробництва (литва) стріл. Про це свідчать насамперед браковані бронзові наконечники, у тому числі з необрубаними литниками (Жаботинське і Флярківське поселення, Мотронинське і Шарпівське городища) (рис.53,*1*), форма для лиття стріл «з околиць Сміли». На Мотронинському городищі це також бронзова платівка від набірного панцира(рис. 53, *4*), залізні бойові або мисливські ножі, наконечник списа. Останній невеликих розмірів, що притаманне й іншим місцевим металевим виробам. На поселенні Циганське знайдено мідний шолом кубанського типу початку VI ст. до н. е. (рис. 42,*1*)

[Полтавець, Білецька, Легоняк, 2000], але місце його виготовлення невідоме. Скоріше за все, він потрапив на поселення під час скіфського набігу. Невеликі залізні й бронзові платівки походять із Шарпівського городища [Черненко, 1968, с. 174, № 97]. Три бронзові панцирні платівки знайдено також на Флярківському поселенні (фонди Кам'янського історичного музею) (рис. 53,21).

Враховуючи такі чинники, як значну потребу в озброєнні, а також досить високий рівень місцевої металообробки (асортимент металевих знарядь і технологія виготовлення), можна припустити, що городища Потясминня були осередками виробництва продукції військової сфери, у тому числі панцирів, подібно до інших великих степових і лісостепових городищ скіфського часу – Кам'янського, Басівського, Більського, Люботинського [Граков, 1954, с. 132; Шрамко, 1966, с. 80; 1998, с. 119–120, рис. 11; Черненко, 1968, с. 158–159]. Згідно з дослідженнями О. І. Менжуліна, при виготовленні повного комплекту озброєння й одягу для важкоозброєного скіфського воїна V ст. до н. е. (поховання біля с. Гладківщина) мав місце розподіл праці. Виготовлення комплекту потребувало здійснення не менш як 14 окремих видів робіт (чинбарство, ткацтво, пошиття одягу, виготовлення захисного обладунку і наступального озброєння) і потребувало роботи від 12 до 15 майстрів і підмайстрів [Менжулин, 1998, табл.1, с. 148–149]. Чинбарство і лимарство були розвинені на Мотронинському городищі, виходячи із знахідок великої кількості різних залізних шил, у тому числі масивних, та кістяних знарядь для обробки шкір (визначення А. П. Усачука). Отже, тут могли виготовляти шкіряні або набірні на шкіряній основі панцири, футляри для стріл, обкладинок горитів і сагайдаків, ременів та іншого кінського спорядження. Тобто на городищах мала бути значна кількість людей, які мали відповідні професійні навички. Серед них мали бути й майстри, які виготовляли мечи для важкоозброєних вершників. Виготовлення панцирів і мечів – найбільш складні й металоємні виробництва – можна вважати певним індикатором не лише стану господарства, а й соціальної структури суспільства.

Панцири. Розквіт зброярства на городищах Потясминня припадає головним чином на першу половину V ст. до н. е. Це виходить з датування металообробних знарядь, а також знахідок значної кількості захисного озброєння в дружинних похованнях тясминських курганів (рис.8).

За підрахунками Є. В. Черненка, зробленими в 60-ті роки XX ст., у Правобережному Дніпровському Лісостепу знайдено найбільшу кількість панцирів V ст. до н. е. (19) порівняно з Лівобережним Лісостепом (9) і Степовим Причорномор'ям разом із Кримом (11) [Черненко, 1968, с. 10, табл. 1]. За більш пізніми даними В. Ю. Мурзіна, у Степу разом із Кримом налічується вже 25 знахідок, тобто майже в одній третині поховань V ст. до н. е. [Мурзін, 1984, с. 80]. У Причорноморських степах кількість знахідок різко збільшується в IV ст. до н. е. – до 37 [Черненко, 1968, с. 10], а точніше, наприкінці V– у IV ст. до н. е. Згідно з підрахунками Н. О. Гаврилюк, на кінець XX ст. було відомо 126 знахідок панцирів у курганах степової Скіфії, причому більшість із них (71,43 %) припадає на V – початок IV ст. до н. е. [Гаврилюк, 1999, с. 413]. Ковальський осередок на Кам'янському городищі формується в IV ст. до н. е., а в античних містах Криму зброярство не було серед розвинених ремесел [Черненко, 1968, с. 158–159; Блаватский, 1959, с. 50], тому припущення щодо виготовлення захисного озброєння саме на лісостепових городищах виглядає обґрунтованим. Про це свідчить, зокрема, географія знахідок панцирів та їх датування.

За уточненими даними і з урахуванням останніх знахідок (додаток 3) вимальовується така картина поширення захисного озброєння з металевих пластин у Потясминні і прилеглих до нього землях басейну Великої Висі (рис.8). Знахідки набірного захисного озброєння, насамперед панцирів, репрезентовані досить виразно, починаючи з кінця VII по IV ст. до н. е. Для VII – початку VI ст. до н. е. це шість поховань. Ці найдавніші залізні набірні панцири можна датувати кінцем VII ст. до н. е. (Жаботин, к. 524; Макеевка, к. 493) або кінцем VII – початком VI ст. до н. е. (Гуляй-Городок, к. 38; Журовка, к. 432, п. 1; Реп'яховата Могила поблизу с. Матусов); у двох курганів біля

Райгорода, віднесених до VI ст. до н. е. (без уточнення), знайдено в одному панцир, а в іншому – пояс. У кінці VI – V ст. до н. е. панцирів вже 14 і ще у двох похованнях були бойові пояси. Це головним чином кургани Журовської групи, де знайдено найвиразніші зразки VI–V ст. до н. е., у тому числі набори з кількох елементів захисного озброєння (панцир, шолом, пояс, щит); в одному похованні (к. 398) було два панцири. Панцирів кінця V – у IV ст. до н. е. знайдено 13 (включаючи три знахідки 2 пол. V ст. до н. е.), ще в трьох або чотирьох похованнях були бойові паски. Ще три знахідки панцирів не мають дати (додаток 3). У процентному відношенні знахідки панцирів VII–VI ст. до н. е. становлять [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 28–29, табл. 1–3] менш ніж 6 % відносно загальної кількості поховань (6 з109); для кінця VI – V ст. до н. е. цей покажчик становить близько 27 % (14 з 52 поховань); для V – IV ст. до н. е. – близько 9 % (13 з 155 поховань, разом зі Скіфською Могилою). Покажчики щодо останньої групи дещо гіпотетичні, оскільки до цього масиву поховань було віднесено 40 комплексів, умовно датованих V–III ст. до н. е.

У той самий час на територіях сусідніх локальних груп культури скіфського типу в лісостепу – у Пороссі, Київському Подніпров'ї, Східному Поділлі – знахідок панцирів набагато менше [Черненко, 1968, рис. 1, *98–103*; с. 174,175; Петренко, 1967, с. 61, 64, 68, 76, 80, 88]. У Пороссі захисне озброєння (4 для ранньоскіфського часу; 4 для середньоскіфського і 8 для пізньоскіфського) репрезентоване переважно пасками, залишки панцирів поодинокі і знайдені переважно в похованнях кінця V – IV ст. до н. е. [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 64, 92, 93; 122]. У відсотковому відношенні це досить високі показники для перших двох періодів (близько 20 %), але слід зважити на малу кількість досліджених поховань – 19 і 20 відповідно. Для кінця V – IV ст. до н. е. (72 поховання) кількість знахідок зростає вдвічі, але у відсотках це лише близько 11 %. Ці дані засвідчують, що в Потясминні був більш потужний прошарок важко-озброєного вершництва – відповідно вищому рівню цього соціального організму порівняно із сусіднім Пороссям.

У Потясминні можна відзначити тяжіння знахідок набірних панцирів, точніше, курганних поховань важкоозброєних вершників, до двох осередків. Один – у південно-західній частині луки Тясмину (Пастирське, Макіївка, Журовка), де розташовані Пастирське, Шарпівське і Макіївське городища, а також кургани Журовської групи. Інший регіон розташований усередині Тясминської луки: Жаботин, Фляркiвка, Михайлівка (Пруси), Райгород, Мотронинське городище. Заслуговує на увагу той факт, що в ареалі дружинних курганів з панцирами зафіксовано також кілька поховань, які можна вважати похованнями «ковалів» (зброярів?) V і IV ст. до н. е. (Пруси, Пастирське, Осітняжка). У всі періоди тут найвища концентрація знахідок панцирів, і це насамперед засвідчує наявність потужного прошарку дружинників – важкоозброєних вершників, до озброєння яких саме й належали панцири [Черненко, 1968, с. 162–166]. Окремі стратегічні пункти (на переправах) позначено поодинокими похованнями дружинників у панцирах (Гуляйгородок, к. 38; Табурище).

Обидва зазначені вище осередки (городища, «дружинні» кургани) пов’язані з важливими сухопутними торговими шляхами (розд. 4). Для кінця V–IV ст. до н. е. у Потясминні поки не відомі компактні дружинні могильники зі знахідками панцирів на зразок Журовських курганів VI–V ст. до н. е. Поховання цього часу з панцирами розсереджені на тих самих територіях, як і в попередній період, включаючи відгалуження ольвійського шляху північніше Журовських курганів (Макіївка), пониззя Тясмину (район Кременчуцької переправи – Миронівка, Табурище). Подібних знахідок поки що не зроблено поблизу тясминської переправи в районі Гуляй-Города, натомість вони з’являються на територіях, що прилягають до масиву Журовських курганів з півдня і сходу (Показове, Йосипівка, Бурти). Дружинні поховання кінця V–IV ст. до н. е. із залишками панцирів зазвичай нижчого ієрархічного рівня порівняно з попереднім періодом. Найчастіше в похованнях траплялися лише окремі пластинки, немає виробів з дорогоцінних металів. Можливо, у них були шкіряні панцири, доповнені окремими металевими пластинами, на зразок

знахідки в кургані 493 поблизу Іллінців [Черненко, 1968, с. 16–19, 166–167], адже від панцирів з повним пластинчатим набором виразні залишки знаходять навіть після нищівних пограбувань. Так, у розграбованому Боковому похованні другої половини V ст. до н. е. Скіфської Могили поблизу Мотронинського городища збереглося 1620 залізних пластинок – блоки й окремі пластинки. У цьому ж похованні знайдено пластинчатий кінський нагрудник, а також два налобники з великих залізних пластин [Скорый, Хохоровски, 2009, с. 260, рис. 24, 32, 33].

Хоча залізні набірні панцири супроводжувалися античними речами, дослідники ніколи не вважали їх імпортом і чітко відрізняли від імпортного захисного озброєння (кнеміди, шоломи, частини панцирів), яке також трапляється на території Правобережного лісостепу. Це головним чином знахідки в Побужжі (Іллінецькі кургани, Новоселка, Яцковичи, Кринички), а також у кількох поховальних комплексах (Петраківка-Ромейкове, Рижанівка) [Петренко, 1967, с. 64; Черненко, 1968, с. 174, 187], розташованих на відгалуженнях ольвійського торгового шляху до Подолії по верхніх притоках Синюхи – Гнилому та Гірському Тикичу [Бессонова, Полтавец, 2015, с. 32–33, рис. 3]. Один античний шолом IV ст. до н. е. знайдено в кургані 4 поблизу Пастирського городища [Петренко, 1967, с. 50, табл. 37, *1,1а*].

Знахідки панцирів можуть бути індикатором при визначенні не лише соціальної структури суспільства і позиції в ньому важкоозброєного вершництва, а й виявленні осередків, де виготовляли озброєння – як захисне, так і наступальне. Як зазначалося вище, у кінці VII – VI ст. до н. е. саме на території лісостепу були розташовані найбільш потужні металообробні осередки передскіфських і ранньоскіфських часів [Шрамко, 1971, с. 96–97; Паньков, 2014, с. 205]. Залишки панцирного виробництва, відкриті в Пантикапеї [Марченко, 1971], належали, імовірно, до V ст. до н. е. [Мурзин, 1984, с. 80], тобто до іншого періоду. Не можна повністю виключати Ягорлицький металообробний осередок на околицях Березані, який діяв ще в передскіфські часи, а також самої Березані, але в VII–VI ст. до н. е., коли

панцири в лісостепу вже досить численні (додаток 3), торгівля античних осередків з лісостеповими племенами ще не була розвиненою.

Можна погодитися з Є. В. Черненком, який пов'язував походження скіфського захисного озброєння зі скіфськими походами до Передньої Азії і Закавказзя, де набірні панцири були відомі з давніх часів [Черненко, 1968, с. 142]. Скоріше за все, скіфи, які прийшли в Причорномор'я після походів, налагодили виробництво необхідного їм захисного озброєння за допомогою іноземних майстрів, яких вони завезли з Кавказу, можливо з Урарту – одного з провідних центрів того часу з обробки металів і особливо заліза. Пластинчаті панцири тут відомі з написів і археологічних джерел VIII–VII ст. до н. е. [Дьяконов, 1951, с. 235; Пиотровский, 1955, с. 32–35, рис. 23–25; Черненко, 1968, с. 140–141]. Перебування на території Урарту загалом вплинуло на формування ранньоскіфської культури, зокрема мистецтва. Не випадково, мабуть, два найдавніші панцири – кінця VII – початку VI ст. до н. е. походять з Посулля, де вплив кавказьких традицій найбільш відчутний. Це Старша Могила і курган у с. Луки поблизу Лубен, залишки панцирів тут супроводжувалися топорами кавказьких типів [Ильинская, 1968, табл. I, *10–15*, *8*, *9*; XLVIII, *49*,*30*, с. 93], а в кургані у с. Лука – ще й ковальською сокирою [Ильинская, 1968, табл. XLVIII, *31*]. Ця традиція простежується також у Потясминні, де сформувався потужний прошарок важкоозброенного вершництва, потреби якого визначали і рівень розвитку металообробки. Тим більш, що з пізньочорноліського-жаботинських часів металева зброя за обсягом посідала перше місце серед металевих виробів.

Збільшення в IV ст. до н. е. кількості панцирів з неповним набором, відсутність наборів на зразок комплексів Журовських курганів V ст. до н. е. (кургани 396, 398, 401) засвідчує погіршення в цей час металообробної справи. Можливо, у зв'язку з цим почали завозити античне захисне озброєння. Водночас це явище пов'язане також зі скороченням прошарку місцевої важкоозброєної кінноти, пониженням соціального рівня цієї верстви. Якщо порівняти з курганами Степової Скіфії кінця V – IV ст. до н. е., де, як

зазначалося вище, у цей час спостерігається різке зростання в похованнях кількості панцирів і залізної наступальної зброї, «вимивання» заліза й металу загалом з лісостепу є дуже вірогідним. На думку Н. О. Гаврилюк, постачання заліза або напівфабрикатів з лісостепу на Кам'янське городище було однією з форм географічного розподілу праці між степовими і лісостеповими племенами та відбувалося у вигляді обміну або данини номадам [Гаврилюк, 1999, с. 111, 293; 2000, с. 26]. За її підрахунками, у скіфських степових похованнях середньоскіфського періоду (для Степової Скіфії це кінець V-IVст. до н.е.) знайдено понад 71 % загальної кількості панцирів (всього 126 знахідок), тобто приблизно 84 панцири. Ще більш високі покажчики знахідок списів і мечів цього періоду [Гаврилюк, 1999, с. 413]. Така велика кількість залізних речей у курганах степових скіфів навряд чи виготовлена за рахунок місцевих ресурсів. Особливо якщо врахувати скорочення кількості металевого озброєння, у тому числі панцирів, у синхронних (кінець V – IV ст. до н. е.) лісостепових курганах, зокрема тясминських.

Мечі та кинджали. На території Потясминня відомі нині знахідки (додаток № 3) більш як 50 мечів і кинджалів скіфського часу [Мелюкова, 1964; Ильинская, 1975; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989; Полтавець, 2003; Бессонова, Недопако, 2013; Фіалко, Болтрик, 2003]. Ще два мечі V–IV ст. до н. е. зберігаються в Чигиринському археологічному і один – Кам'янському історичному музеях. Переважають знахідки VI–V ст. до н. е., тобто періоду функціонування більшості поселень. Репрезентовані всі головні типи мечів, широко розповсюджених у степовій зоні Євразії і на території Лісостепового Подніпров'я, насамперед ранні, від кінця VII до початку V ст. до н. е. У Потясминні найбільш були поширені мечі відділу I типів 1 і 2, а також відділу II, типу 1. Деякі з мечів та кинджалів ранньоскіфського часу можна вважати місцевими виробами.

Найбільш ранніми вважають мечі і кинджали з брускоподібним навершям і масивним метеликоподібним перехрестям, дещо пізнішими – з ниркоподібним перехрестям – I відділ, тип 1 [Мелюкова, 1964, с. 47–50, табл. XI і 15]. З 11

таких мечів, згаданих А. І. Мелюковою, що походять з Лісостепового Подніпров'я, переважна більшість це правобережні знахідки. Усього в Потясминні відомо нині не менш як вісім кинджалів цього типу (додаток 3) (Новоселиця, Чигирин – 2 екз., Райгород, Грушківка, Мотронинське городище, Томашівка, Журовка). З них шість знайдено в межах тясминської луки, причому два дуже схожі екземпляри з вузькими лезами – у околицях Чигирина (рис.54,*1*,*2*). До виданих А. І. Мелюкововою чотирьох кинджалів можна додати ще три нещодавно знайдені: біля с. Новоселиця (експозиція ЧОКМ), поблизу Мотронинського гороища (рис.55,*2*), а також поблизу с. Грушківка Кам'янського району (рис.55,*1*). Із с. Томашівка того ж району походить бронзовий екземпляр (рис.54,*8*), який відносять до найдавніших скіфських кинджалів і датують VII ст. до н. е. [Ильинская, 1975, с. 98, рис. 6].

Подібні мечі й кинджали мають дуже широкий ареал [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 44–48], багато їх знайдено в Приураллі, на Кавказі, на Дону [Медведев, 1999, рис. 51] і далі до Дністровсько-Карпатського регіону, майже виключно в лісостеповій смузі [Бруяко, 2005, рис. 37]. Нерідко ці мечі знаходять поза межами поховань, певно, у місцях військових сутичок [Медведев, 2004, рис. 19, с. 51–52; Фіалко, Болтрик, 2003, с. 83–84]. Майже всі мечі цього типу з Дніпровського лісостепового Правобережжя мають архаїчне рамкове руків'я, що дає змогу датувати їх раннім VI ст. до н. е., зокрема акінак із Трахтемиріва, дуже схожий на чигиринські мечі [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 48–49, рис. 18–19]. Всі вони мають також широке, значно ширше за клинок, перехрестя, на відміну від мечів другої половини VI ст. до н. е [Шрамко, 1984, с. 33 – відносно рижанівського меча], які мають майже кругле перехрестя і пласке руків'я, іноді з ріфленими смужками по краях, що імітують двухтавровість (рис.54,*5*,*10)*. Це Райгород, к. 2, Рижанівка, к. 2, Журовка [Мелюкова, 1964, табл. 15, *3*, *7*, *11*]. За нашою термінологією це «тип Райгород». Серед мечів цього типу трапляються біметалеві екземпляри, що можна віднести, як і деякі технологічні особливості, до наслідування традицій попереднього періоду. Так, біметалевий меч із кургану 2 біля Райгорода (рис.54,*3*), датований за античною керамікою

серединою VI ст. до н. е., мав руків'я, технологія виготовлення якого майже повністю збігається з технологією кімерійських часів [Шрамко, 1984, с. 32–33]. У біметалевого меча, знайденого поблизу Мотронинського городища, вторинне – недбало приварене – перехрестя (рис.54,*9*).

Значну подібність мечів кінця VII – 1 пол. VI ст. до н. е. на різних територіях скіфського світу можна пов'язувати зі стрімким розповсюдженням однотипової зброї під час скіфського вторгнення до Причорномор'я і Середньої Європи. Деякі лісостепові правобережні кинджали типу 1 відділу I мають руків'я з бічними валиками і жолобком посередині, виготовлені за спрощеною технологією, якщо порівнювати, наприклад, з кавказькими кинджалами із Тлійського могильника [Вознесенська, 2003, с. 91]. Імовірно, ідеться саме про місцеве виготовлення кинджалів цього типу. У подальшому, з другої половини VI ст. до н. е., спостерігається значна різноманітність типів по регіонах і формування місцевих традицій у виготовленні мечів. Це, зокрема, вже згадані мечі з майже круглим перехрестям і плаським руків'ям. Відносно пізне датування підтверджують і деякі мечі кінця VI–V або VI ст. до н. е. з угорсько-трансильванського регіону з аналогічними перехрестями [Бруяко, 2005, с. 283, рис. 76, *5*, *6*]. Виходячи з ареалу знахідок, мечі типу Райгород VI–V ст. до н. е. можна вважати продукцією майстерень Дніпровського Правобережжя.

Мечі з брускоподібним навершям і метеликоподібним перехрестям (I відділ, тип 2) у Потясминні репрезентовані шістьома екземплярами – із одинадцяти, що зафіксовані в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі [Мелюкова, 1964, табл. XII, с. 49]. Це найбільша група однотипових мечів. Серед них нещодавно знайдений кинджал із Суботова (рис.54,*7*) [Полтавець, 2003, рис. 4] і своєрідний екземпляр V ст. до н. е. з однолезовим, дещо зігнутим клинком, знайдений неподалік Мотронинського городища (рис. 54,*9*). Своєрідність цього меча дає змогу зарахувати його до виробів місцевих майстрів [Бессонова, Недопако, 2013], виконаних у руслі східногальштатської традиції [Бруяко, 2005, с. 282–283].

Найбільший інтерес становлять мечі з антеноподібним навершям і ниркоподібним перехрестям (ІІ відділ 1 тип за А. І. Мелюковою), оскільки серед них трапляються екземпляри, що, поряд зі згаданими вище, також могли бути виробами майстрів Дніпровського Правобережжя. З Потясминня походять три мечі з п'яти, згаданих А. І. Мелюковою, ще один знайдено 2012 р. поблизу с. Грушківка (рис.55,*1*). Два мечі походять з Поросся [Мелюкова, 1964, табл. XIV і 20], причому екземпляр із Сахнівки дуже нагадує два мечі, знайдені біля Сміли, насамперед поблизу Іванівського складу (рис. 54,*5*). Особливостю цих мечів є вузькі плаські руків'я з виділеними, іноді рельєфними смужками по боках, широке навершя з великими тонкими завитками, що може свідчити про спільну виробничу традицію. Деякі мечі мають округлі ниркоподібні перехрестя, як і у синхронних ним мечів пізнього варіанта 1 типу І відділу («тип Райгород»), що об'єднує їх з низкою однотипових мечів, знайдених у степовій смузі від Поволжжя до Ольвії. Це, зокрема, короткий біметалевий меч, знайдений на півночі правобережного степу в кургані 13 біля с. Шолохове, датованому кінцем VI – початком V ст. до н. е. [Волкобой, Лихачев, Шалобудов, 1979, с. 50]. Його, швидше, слід датувати в межах другої половини VI ст. до н. е. Є подібні мечі, але без рельєфних смужок на руків'ї, також у савроматському кургані А 12 Блюменфельд першої половини V ст. до н. е. [Смирнов, 1961, рис. 2, 1, 2], пізньокобанському Нестеровському могильнику на Північному Кавказі VI–V ст. до н. е. [Крупнов 1960, табл. LXII, *1, 2*], у комплексі другої половини VI ст. до н. е. з некрополя Гермонаси [Гайдукевич, 1959, рис. 4, *1*, с. 159], у кам'яних скринях Байдарської долини в Криму [Репников, 1909, рис. 28, *28*, с. 141; рис. *22*], в архаїчному некрополі Ольвії [Скуднова, 1960, рис. 3,1]. У межах другої половини – кінця VI ст. до н. е. слід датувати і згадані вище два мечі зі Сміли. Час розповсюдження і ареал цих мечів відповідають, на нашу думку, черговій хвилі номадів, прихід яких вплинув на формування нового комплексу скіфської культури з помітними східними елементами з третьої чверті VI ст. до н. е. [Алексеев, 2003, с. 168–

193]. У складі цих номадів були, мабуть, і савромати, що відображає обряд деяких поховань степового Причорномор'я кінця VI – початку V ст. до н. е.

З V ст. до н. е. в оформленні руків'їв мечів з антенними навершями з Дніпровського лісостепового Правобережжя (Гамарня, Журовка, к. 401 тощо) (рис.54,*10*) з'являються елементи звіриного стилю, які мали багато спільного з відповідними елементами мечів «савроматського» і сибірського кола [Исмагилов, 1980, с. 219–224]. Це стилізовані голівки грифонів на кінцях навершя [Мелюкова, 1964, табл. 20, *13–14, с. 55;* Смирнов, Петренко, 1964, табл. 11, *23*]. Орнамент із двох завитків на руків'ї ще одного подібного меча з Журовки [Мелюкова, 1964, табл. 20, *12*] має аналогії в сарматському світі [Смирнов, 1961, рис. 1, *10*]. Оскільки обидва мечі цієї серії походять із Журовки (рис.54,*10*), вони, мабуть, з'явилися тут зі згаданою вище хвилею східних номадів. На цьому лінія розвитку мечів з антенним навершям у звіриному стилі, які широко репрезентовані в Дніпровському Лівобережжі, у степовій смузі Причорномор'я і на Дону, на Тясмині припиняється. Єдиний меч пізнього варіанта такого типу знайдено в похованні на території Жаботинського поселення (рис. 55,*7*), що, мабуть, підкреслює належність меча представнику прийшлого населення.

Пізніші зразки мечів, IV ст. до н. е., засвідчують певний регрес у виготовленні зброї із занепадом старих металообробних центрів. Це два мечі з псевдотрикутним перехрестям і майже круглим навершям. Цільнозалізний меч із с. Пліскачівка (рис.55,*6*) мав, певно, погано приварене псевдотрикутне перехрестя, яке не збереглося [Шрамко, Фомин, Солнцев, 1970, с. 50, рис. 7, *4*]. Цей різновид мечів 3-го типу I відділу датовано IV – 1 пол. III ст. до н. е. [Мелюкова, 1964, с. 51–52]. Подібний меч, також із круглим навершям, у якого замість залізного псевдотрикутного перехрестя була кістяна обкладинка (рис.55,*5*), знайдено в кургані 489 біля Макіївки [Мелюкова, 1964, с. 51, табл. 18, *9*]. Типологічні особливості разом з досить недбалим виконанням дали підстави вважати їх продукцією певного Придніпровського лісостепового осередка IV ст. до н. е. [Шрамко, 1971, рис. 1, *11*]. Їх можна вважати місцевими

наслідуваннями мечів 3 типу I відділу, з навершям у формі сплощеного овала, руків'ям з вигнутими боками і псевдотрикутним перехрестям, які трапляються головним чином у степових курганах другої половини IV ст. до н. е [Мелюкова, 1964, с. 51, табл. 18, *3*]. Становлять інтерес також мечі з брускоподібним навершям і прямокутним перехрестям з околиць Мотронинського і Пастирського городища (рис.55,*4*) [4 тип I відділу за А. І. Мелюковою, 1964, табл. 18, *12*]. Вони, як і мечі з колекції Терещенка, а також з поховань V ст. до н. е. поблизу міста Кепи і с. Фронтове, з'явилися, мабуть, під впливом грецького ксифоса, який також мав пряме перехрестя і навершя [Мелюкова, 1964, табл. 18, *4*, с. 52–53; Скуднова, 1988, кат. 85, с. 67]. Короткий меч із кургану біля с. Вітове [Полтавець, 2003, рис. 3,*5*] із сегментоподібним перехрестям і прямим навершям (рис.55,*3*), а також подібний меч із Кам'янського музею, можна віднести до нечисленної групи мечів, які не мають надійної дати (V ст. до н. е.?).

Мечі другої половини V – IV ст. до н. е. мають здебільшого тонку й пласку основу руків'я, також тонке «облегшене» навершя. Зігнутий меч із Вітова-Рацева (рис.56,*2*) є свідченням застосування звичайного кричного заліза. Інколи (Великий Рижанівський курган) меч виготовлений з дуже неякісного заліза – можливо, він не призначався для практичного застосування [Nosek, Mazur, 1999, s. 336–337]. Погіршення якості було, мабуть, наслідком занепаду колишніх майстерень великих лісостепових городищ Дніпровського Правобережжя. З іншого боку, розширюється коло виробників за рахунок недосвідчених майстрів, можливо, колишніх номадів. Встановлено, що деякі скіфські залізні мечи кінця V – IV ст. до н. е. виготовлено з неякісного металу [Шрамко, Фомин, Солнцев, 1971, с. 148], у примітивних умовах, з використанням напівфабрикатів [Гребенников, Недопако, 1984, с. 128]. Ця продукція теж мала попит в умовах різкого зростання потреби в металевій зброї.

3.3.3.3. Виробництво озброєння і стан господарства. Велика кількість металевого, насамперед залізного, озброєння в курганах Потясминня (додаток 3) дає змогу припускати його переважно місцеве виготовлення.

Це випливає із загального високого рівня металообробки, зокрема на Мотронинському городищі, де майстри застосовували ковальську зварку і цементацію виробів [Шрамко, 1971, с. 95–97]. Значний відсоток (близько 60 %) речей VI – початку V ст. до н. е. виготовлений з якісної сталі різних видів, кування металу в сталь здійснювалося в правильному температурному режимі [Недопако, 1999]. Високий технологічний рівень ранніх металевих виробів, зокрема, таких масових як шила і проколювачки, ножі, серпи побіжно свідчить про цілком достатню практику майстрів, тобто значний обсяг робіт, а отже, і достатню кількість сировини. З іншого боку, майстри мали можливість витрачати багато часу на свої вироби, чого не спостерігається при масовому «серійному» виробництві і особливо за умов позаекономічного примусу.

На першому місці за кількістю категорій протягом усього скіфського періоду залишаються знаряддя праці [И. Б. Шрамко, 1994, рис. 1], але головним споживачем металів, як і в інших народів того часу, безумовно, була військова сфера [Черненко, 1968, с. 156–157; Блаватская, 1999].

Витрати металу на військове спорядження були непропорційно великими порівняно зі сферою виробництва. Так, у непограбованому похованні 2 Реп’яховатої Могили (кінець VII – початок VI ст. до н. е.) поблизу с. Матусів знайдено: кинджал, 279 стріл, 2 списи, сокиру, панцир, 16 вудил, псалії, ніж, 2 навершя, 4 жертовні ножі, крюк тощо [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 294–295], загальною вагою приблизно 15 кг. Майже така сама маса металу витрачалася й на спорядження важкоозброєного вершника V ст. до н. е. з поховання біля с. Гладківщина. За розрахунками О. І. Мінжулина, на виготовлення повного військового обладунку з панцирним покриттям (типу Гладківщина) потрібно 13,5 кг заліза, шолома близько 2 кг, акінака 0,7 кг, приблизно стільки ж на один спис із підтоком (усього 3 списи) [Менжулин, 1998, с. 147]. Загалом це приблизно 18 кг заліза, враховуючи ніж і деталі

кінського спорядження. Ще в похованні були 148 бронзових наконечників стріл (приблизно 0,5 кг) і великий литий казан [Григорьев, 1994]. Подібний склад металевих речей мають також «дружинні» поховання IV ст. до н. е. – із панцирами, наступальною зброєю, вуздою тощо.

Отже, один меч або спис вагою 0,7 кг за металоємністю дорівнює, таким чином, приблизно 35-23-18 невеликим ножам або серпам (типу мотронинських) 70-23-18-14 шилам, проколювачкам або пробійникам (додаток 3, табл. 2). Дещо масивнішими були зубила ковальські й тесла. Найбільш металоємними знаряддями праці були сокири-молоти – близько 1,2–1,45 кг. Серед населення городищ лише якась частина, від 8 до 30 %, була землеробами [Шрамко, 1984-а]. Значна частина – це ремісники, зокрема чинбарі, лимарі, майстри з металообробки [Ольговський, 2005], їх інструментарій досить різноманітний. Загальну металоємність знарядь виробничої сфери певного часу і території можна окреслити лише приблизно, оскільки ймовірність потрапляння їх в культурний шар поселень, особливо землеробських знарядь, дуже мала. Але всі знаряддя праці скіфського часу невеликі за розмірами, що свідчить про економне витрачання сировини і обмежені можливості ямних сиродутних горнів. Чіткіше можна уявити загальну масу металу, яка витрачалася на потреби військової сфери.

Зроблені приблизні підрахунки кількості й ваги металевих виробів цієї сфери з курганів Потясминня (додаток 3), які не дуже відрізнялися від наборів степових, курганів. Так, на озброєння одного рядового воїна II категорії, а вони становили більшість (60–70 %) війська степової Скіфії IV ст. до н. е. [Генинг, 1984, табл.1, с. 136–137], мало витрачатися, за нашими підрахунками, менш як 1 кг заліза (0,8 кг?) (спис, ніж, шило), без врахування бронзових стріл; воїна III категорії, легкої кінноти (20 % складу війська) – близько 2,2 кг (меч, 1–2 списи, ніж, залізні деталі вузди тощо), IV–V категорії важкоозброєних вершників (5–6 % війська) – 15–18 кг, як у похованнях Гладківщина і Реп’яхувата Могила (меч, 2–3 списи, вузда, панцир, шолом, щит, сокира тощо).

Для умовної соціальної спільноти Потясминня (приблизно 13 500–20 250 осіб) населення, яке було задіяно у військовій сфері, мало, за загальноприйнятими нормами (1:5) [Гаврилюк, 2000, с. 16], становити близько 2700–4050 осіб. Отже, одержуємо, виходячи з наведених вище розрахунків В. Ф. Генінга, такі обсяги витрат заліза на зброю (для війська у 2700 осіб): близько 1296 кг для II категорії (2700 осіб), 1188 кг для III (540 осіб), від 4050 до 2025 кг для IV–V категорій (540 або 270 осіб, залежно від процента – 5 або 10, який прийнято для визначення цього контингенту). Усього, таким чином, близько 6534 кг заліза, якщо для IV–V категорій прийняти 10 % (540 осіб). При визначенні війська в 4050 осіб кількість заліза, звичайно, набагато більша. Це за умовними «степовими стандартами» кінця V – 1 пол. IV ст. до н. е., адже саме так можна датувати степовий масив воїнських поховань середньоскіфського періоду, тобто часу розквіту культури степової Скіфії [Гаврилюк, 1999, с. 8], на підставі якого зроблено розрахунки в праці В. Ф. Генінга [Генинг, 1984]. Зазначена вище гіпотетична маса заліза, яка мала призначатися для забезпечення військових потреб суспільства, вочевидь поглинала більшу частину металевої сировини. Тим більш, що зброю доводилося постійно відновлювати, оскільки вона втрачалася під час воєнних дій або вилучалася з обігу при захороненні воїнів.

Насиченість поховань озброєнням досить значна, навіть зважаючи на пограбування більшості курганів. Так, для періоду архаїки (VII–VI ст. до н. е.) зброя зафіксована у 80 похованнях Дніпровського Лісостепового Правобережжя зі 195, тобто майже в 40 % могил, причому списи мали близько 15 % поховань, мечі – 10 % [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 29, 61, 63, 64]. Для середньоскіфського періоду (V ст. до н. е.) цей показник дорівнює майже 50 %, якщо виходити зі знахідок стріл, хоча відсоток поховань зі списами (близько 26 %) і мечами (близько 13 %) теж високий [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, с. 36, 87, 88]. У пізньоскіфський період (кінець V – початок III ст. до н. е.) стріли знайдено в 38 % поховань, списи і дротики – 30 % , мечі та кинджали – 10 %. Причому в похованнях цього і попереднього періодів нерідко

знаходили по два списи, зрідка три [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, с. 41,114, 118]. Набори наступального і захисного озброєння тут такі ж самі, як у степових курганах. Але в лісостепу відсоток населення, яке не мало або майже не мало металевого озброєння, був, мабуть, вищий порівняно зі степовими могильниками. Це рядові могильники на р. Тенентинка, поблизу Чубівки і Гуляй-Города, Костянтинівки (уроч. Сокирне), Іванівки (Янич), на території Чорноліського городища. Дуже бідні на метал рядові (землеробські?) поховання в курганах поряд з Мотронинським городищем [Скорый, Хохоровски, 2004]. Практика розриття могил з метою заволодіння зброєю (насамперед мечем) покійного мала, певно, не лише ритуальне підґрунтя, а й суто практичне – дорожнечу зброї.

Значна металоємність військової сфери була обтяжливою для місцевої економіки, що – разом з іншими чинниками – стримувало насамперед технічне оснащення землеробства. Про це свідчить порівняння знахідок металевої наступальної і захисної зброї в курганах Потясминня VII–IV ст. до н. е. з одного боку (додаток 3) і асортименту металевих знарядь праці Мотронинського городища скіфського часу. Асортимент залізних знарядь праці (сокири, ножи, серпи, тесла, зубила, пробійники, шила, проколювачки тощо), а також прикрас (гривни, браслети, кільця тощо) більший порівняно з озброєнням (панцири, мечі, списи, дротики) і кінським спорядженням (вудила, частина псаліїв, кільця, пряжки тощо), які здебільшого також були приналежностями воїнів-вершників. При порівнянні ваги найбільш масових категорій – знарядь праці й озброєння (додаток 3, табл.) – помітно, що вироби першої категорії, за винятком деяких типів сокир, доволі мініатюрні (малі). Це стосується ножів, серпів і навіть тесл і свідчить про економію металу. Вага металевих виробів скіфського часу за О. І. Менжуліним [1998, с. 147], Є. В. Черненком [1968], С. В. Паньковим [2014], а також за власними вимірюваннями.

Особливо помітною стає різниця металоємності знарядь військової сфери (додаток 3) і знарядь праці в другій половині V – IV ст. до н. е., що впливало на стан господарства. Вірогідним є припущення, що металообробні центри

Потясминня в цей період постачали металеві вироби, насамперед зброю, степовикам [Гаврилюк, 1999, с. 111, 293], які політично домінували на території Лісостепу і які навіть за умов часткової осілості були не в змозі налагодити виробництво достатньої кількості і якості ремісничих виробів [Хазанов, 2002, с. 329] і які за звичаєм всіх номадів одержували метали й зброю через обмін або у вигляді данини та іншими позаекономічними способами [Тереножкин, 1977, с. 22–23]. Інший важливий чинник занепаду – загальне порушення у Потясминні з другої чверті V ст. до н. е. механізмів, що забезпечували функціонування господарства.

РОЗДІЛ 4
ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ І СИСТЕМА ЗАСЕЛЕННЯ

Ландшафти разом з гідросистемою є головними чинниками, що обумовлювали системи господарювання (розд. 2.2). Найдавніші шляхи збігалися з маршрутами сезонних пересувань диких тварин, які обирали найзручніші шляхи по суходолах і найлегші місця перетину водних перешкод [Романчук, 1998; Шилик, 1981]. Їх також використовували рухливі скотарі для перегону худоби. Роль шляхів підвищується з розвитком торгівлі і під час війн на початку раннього залізного віку. Можливості Тясмину та його припливів, а також ділянки Дніпра між сучасними Черкасами і Світловодськом як водних шляхів були обмежені. Вздовж річок прокладалися шляхи для сполучення між поселеннями й господарськими угіддями. Вододільні шляхи поєднували між собою групи населення більш віддалених місцевостей [Шилик, 1981, с. 186]. Дорога вздовж Дніпра була ускладнена через розташування дніпровських приток Тясмину та Ірдиня із заплавами.

4.1. Шляхи і стратегічні території

У межах луки Тясмину з її складним рельєфом і густою річковою сіткою ландшафтна обумовленість доріг є досить значною. Це стосується також найважливіших стародавніх шляхів, які зазвичай фактично збігаються з напрямком магістралей нового часу [Русов, 1876, с. 29–30; Шилик, 1981, с. 186]. Старі села, витягнуті вздовж річкових долин, виразно окреслюють напрямки давніх шляхів. У межах тясминської луки найвиразніше простежується сітка місцевих доріг принаймні скіфського періоду, зокрема дорога по периметру долини Тясмину, яка поєднувала місця бродів і перевозів на Тясмині (Сміла, Голов’ятине, Гуляйгородок, Новоселиця, Суботів) з поселеннями всередині луки. Особливо виразні напрямки стародавніх доріг навколо Жаботина, Мотронинського городища, Грушківки, Плескачівки, Сміли, Кам’янки та деяких інших старих сіл. Це була головна поселенська зона Потясминня. Головним транспортним вузлом раннього залізного віку в

Потясминні був, як і в наші часи, район Сміли, де, окрім місцевих, проходять шляхи дальнього сполучення. Тут перетинаються кілька залізничних (у місті дві залізничні станції) і автотрас.

Через конфігурацію тясминського річища, пересіченого притоками і лісовими масивами, а також особливості рельєфа, головні шляхи дальнього сполучення проходили поза межами тясминської луки – вздовж лівого берега Дніпра, а також по західних і південних припливах Тясмину. За межами тясминської луки були і найближчі головні переправи через Дніпро – поблизу сучасних Канева-Переяслава і Кременчуга. Тобто територія всередині луки Тясмину не входила до контактних зон і була відносно ізольованою, що сприяло її залюдненню в «смутні» часи.

Найближчі до Потясминня *стратегічні території* – це місця проходження шляхів дальнього сполучення і особливо перетину кількох суходольних або суходольних і водних шляхів. Найпривабливішими для розвитку торговельно-обміних контактів були такі зони стиків контрастних природних масивів. 1. Район Кременчуцької переправи, де відомі численні і досить виразні знахідки зброї і поховання передскіфського і скіфського часів [Кулатова, Супруненко, 2004]. У козацькі часи навпроти Кременчуга, як одного з головних дніпровських перевозів, були облаштовані «поштові гони» для сполучення між Кінбурном і Кременчугом [Яворницький, 1990, с. 457, 459]. 2. Стратегічне значення мала й місцевість «навпроти гирл Тясмені і Фезані», імовірно, р. Цибульник, де розташований острів Томашівка, зручний для спорудження укріплених постів [Клепатский, 1912, с. 125]. Це район Світловодської переправи, віддалений від Кременчуцької приблизно на 15 км. Свідченням тривалого існування переправи скіфських часів є великий ґрунтовий могильник колишніх степових номадів [Бокий, 1983; 1986]. 3. Верхів'я Інгульця з прилеглою південною околицею Чорного Лісу. Тут спостерігається рідкісне поєднання ландшафтів (р. 2.2). Збереглися численні писемні свідчення щодо прикордонного статусу регіону в середньовіччі і в козацькі часи (додаток 2, № 12). 4. Природним кордоном між світом

степовиків і мешканців лісостепу була також Велика Вись, що, як і верхів'я Інгульця, тече в широтному напрямі. На Великій Висі були сезонні пасовища половців, звідки вони наприкінці XI ст. здійснювали набіги на землі київського князівства в Пороссі [Грушевський, 1991, с.13]. Одночасно на зимниках рухливих скотарів, мабуть, приймали ремісників і валки торговців з півдня і стягували з них «в'їзне мито», як це робили, наприклад, запорожці на перевозах через значні ріки у своїх володіннях, поповнюючи таким чином джерело військових доходів [Яворницький, 1990, с. 68]. Одним з таких перевозів на порубіжжі могла бути Велика Вись у районі Новомиргорода, на якій зимували номади в історичні часи. Звідси до поселенського куща по південних притоках Тясмину близько 20 км навпростець, як і від верхів'їв Інгульця до поселень на Тясмині. Такою була, певно, ширина найменш заселеної «нейтральної смуги», де археологічні пам'ятки репрезентовані переважно курганними могильниками скіфського часу вздовж річкових долин і шляхів [Бессонова, Полтавець, 2015]. Вузли місцевого стратегічного значення: переправа поблизу Гуляйгородка, райони Суботова-Чигирина-Адамівки, Новоселиці, Знам'янки і особливо Сміли.

Важливість деяких пунктів підкреслюють монастирі, які закладалися в місцевостях виключного стратегічного значення, включаючи контроль головних шляхів сполучення і переправ [Кузык, Яковец, 2008, с. 207]. Це Онуфрієвський монастир поблизу с. Лубенці, Мотронинський у межах однойменного городища, Медведівський на острові Дубина на Тясмині вище Новоселиці, Лебединський неподалік Журовки. Всі згадані монастирі розташовані поблизу місць концентрації курганних «дружинних» могильників скіфського часу.

Простежується тісний зв'язок між чотирма головними напрямками субмеридіональних шляхів і концентрацією поселень і могильників (рис. 5). Головні напрямки такі. 1. «Дніпровський» шлях вздовж Дніпра і Дніпро-Тясминської заплави тягнувся до Кременчуцької переправи, де перетинався із субширотним «Пантикапейським». 2. «Чорнолісько-Суботівський» шлях, що

активно діяв у чорноліські часи, перетинав нижню частину Тясминської луки з півдня на північ – від району Чигирина і Суботова в пониззі Тясмину, долинами його малих приток через Іванівку, Ружичівські і Чутівські городки, вздовж масиву Чорного лісу до району Чорноліського городища і значного транспортного вузла Знам'янки у верхів'ї Інгульця. Тут він з'єднувався з відгалуженням північної гілки так званого Ольвійського шляху. 3. «Чорнолісько-Смілянський» шлях йшов також від району Знам'янки і Чорноліського городища вздовж західної частини Тясминського річища до району Сміли і далі на захід вздовж р. Мідянка до басейну Росі. Це одночасно головний для Потясминня шлях місцевого значення і частина великого транзитного шляху – гілка Ольвійського. До нього тяжіє значна кількість курганних могильників, особливо на відтінку від Кам'янки до Сміли. 4. «Журовсько-Златопільський» шлях – також відгалуження північної гілки Ольвійського шляху – тягнувся від Великої Висі (басейн Південного Буга) через верхів'я Гнилого Ташлика на північ. Він досить чітко простежується завдяки скупченням курганів на відтінку від Новомиргорода до Буда-Макіївки і Макіївки (мікрорегіон 21), тобто в прикордонних зі Степом місцевостях, звідки відкривається шлях до Потясминня, а далі, певно, розгалужувався (в тому числі до району Шполи-Звенігородки) і зливався з відгалуженнями західної гілки «Смілянсько-Знам'янського» шляху. Останні два напрямки (3 і 4) проходили «степовими коридорами», що мали у всі часи першорядне значення в житті регіону.

Шляхи дальнього сполучення. Найважливіші транзитні магістралі – субширотного напрямку – на території Східної Європи сформувалися ще за доби пізньої бронзи і призначалися головним чином для обмінних контактів між найважливішими металургійними і соледобувними провінціями того часу. До таких належав шлях з Карпато-Подунавья (Трансильванії) до Приуралля і Поволжя, який ішов через пониззя Дунаю і далі степами Причорномор'я з відгалуженнями до лісостепової зони. Постачався до Причорномор'я також метал Донецького гірсько-металургійного центру і з Північного Кавказу

[Отрощенко 1982, с. 145]. Наприкінці епохи бронзи існував субширотний шлях від пониззя Дунаю до середньої течії Бугу, а також його відгалуження до переправи через Дніпро в районі Нікополя і Каховки і далі до Кременчуцької переправи [Бокий, Горбул, Отрощенко, 1991]. Наприкінці доби бронзи діяв, можливо, також субмеридіональний шлях постачання мідної сировини і готових виробів, що пролягав до верхів'їв Росі і далі по територіях сучасних Київської та Житомирської областей [Клочко 1994, с. 119], тобто обминал басейн Тясмину із заходу. Головні статті міжнародної торгівлі того часу – метал (сировина і готові вироби), сіль, хутра, деякі породи каменю (кремінь, талько-термолітні сланці) для виготовлення ливарних форм. Останній, на думку фахівців, міг надходити з районів Надпоріжжя і Криворіжжя [Шарафутдинова, 1982, с. 86]. Припускають також існування в епоху пізньої бронзи торговельного «бурштинового» шляху вздовж Дніпра [Gimbutas, 1965, p. 154], а також до Побужжя [Гордіївський могильник, 2011, с.114-123].

На початку раннього залізного віку посилюється воєнно-міграційний рух по давніх субширотних маршрутах. Найбільше даних існує відносно шляхів сполучення скіфського часу, для якого маємо вже досить багато індикаторів – великих городищ, курганних могильників і великих курганів, кам'яних статуй. Знахідки масового античного імпорту також вважають покажчиками торговельно-обмінних відносин із грецькими колоніями чорноморського узбережжя [Фабриціус, 1951; Онайко, 1966]. На підставі цих даних зроблені реконструкції головних напрямків торговельних шляхів скіфського часу в Північному Причорномор'ї [Болтрик,1990; 2000; 2009; Šramko, 1992].

Пантикапейський шлях ішов з території Боспору на Кременчуцьку переправу і далі до Посулля. Активізується з кінця V – початку IV ст. до н. е. Ольвійський шлях починався від Ольвії і Березані і проходив межиріччям Інгула-Інгульця до найважливіших осередків Середнього Подніпров'я [Шилик, 1981, с. 184; Šramko, 1992, abb.1, Болтрик, 2000, рис. 1, с. 126; 2009, рис. 2]. Десь у районі Кіровограда цей шлях, надійно маркований знахідками скіфських статуй, розгалужувався на два головні напрямки (гілки) – західний і північний.

Останній фіксується завдяки транспортному вузлу південніше Чорноліського городища, а також Мельгунівському кургану-святилищу і курганам зі скіфськими статуями [Болтрик, 2000]. Звідси починалися місцеві шляхи до Потясминня – Чорнолісько-Суботівський вздовж східного кордону Чорного лісу і Чорнолісько-Смілянський вздовж Тясмину на Смілу і далі на захід-північний захід вздовж Мідянки та Сріблянки до Побужжя і Поросся [Бессонова, Полтавець, 2015, рис. 3].

Не менш важливою була західна гілка Ольвійського шляху, яка існувала у вигляді кількох доріг одного напрямку, як це було в козацькі часи [Яворницький, 1990, с. 61]. Ці дороги на підході до Новомиргорода, звідки починається поворот на Потясминня, мають такі індикатори, як с. Шпакове – можливо, спомін про Шпаків, або Чорний Шлях [Болтрик, 2000, с. 126], курган поблизу с. Защита, де відкрито скіфське курганне святилище V ст. до н. е., а також курган-лідер 8,5 м заввишки поблизу с. Мартоноша [Онайко, 1966, с. 63], також святилище (?), виходячи зі знахідки великого бронзового кратера VI ст. до н. е. Далі відгалуження Ольвійського шляху (Журовсько-Златопільське) досить чітко простежується на вузькому вододілі Гептурки і Разливної (бас. Великої Висі) від Новомиргорода до Капітанівки і вище на вододілі між верхів'їв Гнилого Ташлика та Сирого Ташлика (бас. Тясмину). Вузький вододіл Великої Висі – Гнилого Ташлика – це найзручніший і власне єдиний шлях зі Степу до межиріччя Тясмину і Південного Бугу, звідки відкриваються шляхи на північ до Поросся і на захід в обхід Південного Бугу [Болтрик, 2009, рис. 2]. Тому цей шлях мав у цілому збігатися із сучасними авто- і залізничною трасами, що проходять повз Новомиргород – Капітанівку на Смілу і Ротмистрівку – важливі транспортні вузли. Орієнтири – курганні могильники біля сіл Журовка – Турія – Капітанівка, Листопадове, Йосипівка, Пастирсько-Макіївський «кущ» городищ. Безсумнівно, що рухливі скотарі, які залишили тут курганні «дружинні» могильники від VII до IV ст. до н. е., володіли шляхами цього стратегічного напрямку. Значна частина курганів, за О. О. Бобринським, була розташована саме вздовж «златопільської»

(новомиргородської) дороги, фактично вздовж давнього ольвійського шляху. Найбільше курганів було споруджено саме наприкінці VI – у першій половині V ст. до н. е., у період розквіту ольвійської торгівлі з лісостеповими племенами. Декілька курганів «царського» рангу було зведено також у IV ст. до н. е., тобто цей напрямок активно функціонував протягом всього скіфського періоду.

Існували, мабуть, декілька відгалужень згаданого шляху, головні з яких проходили повз Капітанівку (№ 227) і Макіївку (№ 242). Напрями шляху в його північній частині, на Смілу, можна лише приблизно маркувати курганними групами біля сіл Холоднянське, Малосмілянка, Попівка, Сердюківка та ін. Від району Сміли кургани фіксуються вже досить чітко в іншому стратегічному напрямку: на захід вздовж р. Мідянка/Сріблянка на Костянтинівку – Балаклію – Носачів.

4.2. Закономірності розселення і шляхи

Закономірність розселення окремих соціальних спільнот простежується вже з пізньочорноліських часів, але найбільш чітко в скіфські часи, коли існувала «жорстка» прив'язка поселень до балкової системи. Великі поселення розташовані переважно у верхів'ї річок, у місцевостях, багатих на джерела (Мотронинське, Чмирівське, Чорноліське, Макіївське і Будянське городища, поселення Жаботинське, Фляркiвське, на р. Тенетинка, Циганське, Любомирка, Іванівка-3, Вершаці, Капітанівка та ін.). Нерідко заселеними були також миси при злитті річок та їхні гирла. Це гирла річок Суботь (поселення на місці садиби Хмельницьких), Полуднівка, Жаб'янка, Залевкинська балка та ін.

Можна виокремити близько 20 мікрорегіонів, які були різною мірою забезпечені природними ресурсами й водою, а також відрізнялися ландшафтними умовами і наближеністю до головних шляхів (додаток 2).

У ранньочорноліський період, відповідно до кліматичних умов (посуха), засвоєні були насамперед прирічкові ландшафти (р. 3.1.2). Вздовж Дніпра і Тясмину – річок 1–2-го рівнів (за визначенням Р. Г. Шишкіна) – було розташовано 50 % (37+13) всіх поселень і ще 50 % (також 37+13) на річках 3–4 рівнів. Це західні і південні притоки Тясмину. Головний ареал поселень –

узбережжя Дніпра і Діпро-Тясминської заплави, а також узбережжя Тясмину в районі Сміла-Залевки. У пізньочорноліський період співвідношення дещо змінюється: поселення на річках 1–2-го рівнів – 57 % (31+26), 3 і 4-го – 42 (24+18) %. Поселення з Дніпра «пересуваються» за Тясмин, у тому числі на правий берег Дніпро-Тясминської заплави. В обох випадках надзаплавні поселення річок 1–2 рівнів мали добре виражений культурний шар. Виняток становить Суботівське городище (4-й рівень річок), і це засвідчує його особливий статус як адміністративно-управлінського і металургійного осередка.

Характерною була лінійна система розселення – ланцюжки неукріплених, а згодом укріплених невеликих поселень. Центральне положення в пониззі Тясмину займало Суботівське городище, розташоване в безпечній з точки зору оборони місцевості на стику ландшафтів I, IV і III і тясминської заплави, а також на перетині шляхів від Кременчуцької переправи і району Чорноліського городища – Знам’янки, до якого від Суботова на південь тягнеться розріджений ланцюжок поселень і невеликих містечок. Чорноліське городище розташоване на порубіжжі степових і лісостепових ландшафтів (розд. 2.2), а також – і ця обставина є головною – поблизу вузла доріг у районі ст. Знаменка (рис. 5).

Не менш важливим з точки зору комунікацій є м. Чигирин, в околицях якого трапляються окремі знахідки і місцезнаходження пізньої бронзи – ранньочорноліського часу [Тереножкин, 1950, с. 27–29; Полтавець, 2003, рис. 3, *3*)]. Звідси простежується напрямок до Дніпра у бік великого ранньочорноліського поселення Адамівка, та деяких пізньочорноліських, розташованих поблизу (додаток 1, № 20, 22, 23). Це, імовірно, шляхи до дніпровського броду Чигирин – Діброва, навпроти якого – скупчення пам’яток скіфського часу в пониззі Сули і поблизу Градізької переправи [Полтавець, 2003-а, с. 50; Кулатова, Супруненко, 2004]. Від району Чигирина також простежується напрямок на південь і південний захід, який існував, мабуть, у чорноліські часи – у басейни Ірклію –Холодної і далі вздовж масиву Чорного Лісу до порубіжжя зі степом. Є ознаки освоєння в чорноліські часи луко-

степових просторів по західних притоках Тясмину – по Мідянці зі Сріблянкою і Гнилому Ташлику (поселення Ковалиха і Теклине). Поряд з мисовими причічковими ландшафтами на річках 1-2 рівнів у п часи ізньочорноліські часи також використовувалися вододільні ландшафти: Чорноліське, Чутянські, Ружичівські городища, поселення Янич, Грушківка, Сокирне у верхів'ях річок 3-4 рівнів. За винятком Чорноліського, це городища з невеликим культурним шаром, життя тривало тут протягом незначного часу [Тереножкин, 1961, с. 32]. Імовірно, існування поселень у цих умовах стає можливим завдяки змінам клімату і появі нового населення наприкінці чорноліських часів (або на початку жаботинських), а саме з настанням вологого періоду. Освоєння вододільних просторів по краях великих лісових масивів починається ще в ранньочорноліський період (Чорноліське городище), але активізується в пізньому чорноліссі. Більшість із цих городищ (Чутянські, Ружичівські, Янич, Грушківка, Сокирне), на нашу думку, мала функції вартових постів біля важливих шляхів, у тому числі скотоперегонних. Це насамперед стосується Суботівсько-Чорноліського шляху – від Тясминської луки до району Чорноліського городища.

З початком скіфської доби місця бродів і перевозів стають вкрай небезпечними. Більшість надзаплавних поселень припиняють існування – можливо також через загальне скорочення масиву населення з призаплавним типом господарювання. У цей час активно освоювали вододільні території всередині Тясминської луки, а також за її межами. Система розселення жаботинського етапу відрізняється від попередньої чорноліського часу. Характерною стає кущева система заселення з поселенням-лідером (Жаботин, Флярківка, Орловець). Сітка доріг фактично збігається із ситуацією скіфського часу, її докладніше розглянемю пізніше. Вододільні схилово-мисові ландшафти переважають, прирічкові трапляються як виняток у місцях бродів і перевозів (Попів острів біля Новоселиці, гирло Жаб'янки, Дахнівка, Леськи). Можливо, переміщення поселень на вододіли було пов'язане з настанням вологого періоду (Дараган, 2004), а також збільшенням населення з

відповідними традиціями господарювання. З цього часу складається найбільша в Потясминні система поселень вздовж р. Жаб'янка, що об'єднує пам'ятки сіл Фляркiвка, Жаботин, Лубенці (додаток 2, № 7). Жаботинське поселення (Тарасова Гора) існувало протягом приблизно 150 років [Дараган, 2004], а потім його територія використовувалася у ранньо- і пізньоскіфський періоди. Місце для поселення обране дуже вдало, тому воно стає адміністративно-управлінським осередком з важливими культовими, а також ремісничими функціями. До басейну Жаб'янки належить і Плескачівське городище з невиразним культурним шаром V–IV ст. до н. е., так зване сховище – один з важливих осередків цього періоду.

Виділяються два великих скупчення курганів з жаботинськими похованнями. Перший – на р. Тенетинка – є фактично великим культовим осередком і складається з кількох курганних могильників. З них до жаботинського часу належали три. Відстань від Жаботинського поселення 13–15 км, від Сміли 9–11 км, а від поселення на Тенетинці 0,5–1 км. Друге скупчення курганів розташовано нижче по Тясмину, між Чубівкою і Гуляйгородком. Відстань між ними і Жаботинським поселенням дорівнює близько 10–11 км. Наявність біля Чубівки Онуфрієвського Жаботинського монастиря підкреслює стратегічне, обумовлене природними властивостями, значення цієї місцевості. Скупчення курганних могильників і поселень між Гуляйгородком і Чубівкою можна пояснити наявністю тут традиційного, ще з часів комарівської культури середньої бронзи (Гуляйгородок, к. 41), місця перевозу через Тясмин, повз який ішла дорога у бік Дніпра. Це підтверджують мапи кінця XIX – початку XX ст., на яких позначено острови річища Тясмину саме навпроти Гуляйгородка і Новоселиці. Жаботинські пам'ятки виявлено в районі міста Черкаси (поховання Черкаси-Центр, поселення Дахнівка). Ще один стратегічний осередок місцевого значення – район Новоселицької переправи, де нещодавно виявлено воїнське курганне поховання цього часу (додаток 1, № 102).

У жаботинські часи також виникають курганні могильники на південному прикордонні: Самур-Могила, Осітняжка (к.2, 3, 5, 8, 471), Капітанівка (к. 486), Турія (к. 496, 509). Вони тяжіють до субмеридіональних транзитних доріг: чорнолісько-смілянської на північному відгалуженні ольвійського шляху (Самур-Могила) і журовсько-златопільської (Капітанівка, Осітняжка). Є також виразні ознаки подальшого освоєння луко-степових просторів по західних притоках Тясмину – по Сріблянці з Мідянкою і Гнилому Ташлику. Це жаботинські поховання в трьох курганах біля с. Ковалиха на р. Ташлик (№ 343, 344/1, 370), у двох курганах (№ 346, 345) біля с. Теклине, кургані поблизу с. Носачів, двох курганах біля с. Макіївка (№ 455, 460, 453).

Скіфський період. Кількість поселень дещо збільшується з кінця жаботинського етапу. Головні поселенські осередки розташовані головним чином у межах Тясминської луки: Мотронинський, Жаботинський, Смілянський, Суботівський, Новоселицький, Гуляйгородський, Іванівсько-Вершацький. Існували також великі курганні осередки, не пов'язані територіально з поселенськими – на західних і особливо південних притоках Тясмину (зони пасовищ). Це мікрорегіони № 15–19, 21. Мережа доріг скіфського часу вимальовується чіткіше порівняно з попередніми періодами.

«Центральним місцем» всередині Тясминської луки стає Мотронинське городище у верхів'ї невеликої річки Креселка, яке існувало як укріплене поселення на місці поселення жаботинського часу вже принаймні наприкінці VII ст. до н. е. [Скорый, Хохоровски, 2004, с. 77]. Отже, округа городища (мікрорегіон № 8) утворилася на периферії округи Жаботинського поселення, яка мала, певно, першорядне господарське значення. Вирішальне значення мали захисні властивості місцевості, зокрема, розташування Мотронинського городища на вододілі між верхів'їв п'яти великих балок, що мало неабияке господарське значення, насамперед для тваринництва. Городище могло існувати лише за умов використання ресурсів сусідніх осередків (розд. 3.1).

Повз Мотронинське городище ще з передскіфських часів проходив вододільний шлях – відгалуження чорнолісько-смілянського – від району

Чорноліського городища, який перетинав Тясминську луку з півдня на північ (рис. 5). Городище розташовано у важкодоступній місцевості, тому це навряд чи був довготривалий центр транзитної торгівлі, як це вважала І. В. Фабриціус [Фабриціус,1949, с. 82]. Скоріше це був прикінцевий або перевалочний пункт постачання імпортів у межах тясминської луки. Щодо продовження шляху від Мотронинського городища до Канівсько-Трахтемирівських поселенських структур Поросся [Болтрик, 2000, с. 125], то зручного шляху до цього осередку від городища не існує нині, як, скоріше за все, не було й у скіфські часи. Цей шлях можна уявити лише у вигляді досить складного ланцюжка місцевих доріг у північному напрямку з кількома бродами /переправами (рис. 5). Зручнішим, хоча й тривалішим був уже згаданий шлях до Поросся через Смілу і район Черкас, на Мошни й далі на Канів. Мотронинське городище було засновано як адміністративний і культовий осередок з яскраво вираженими захисними функціями, дещо осторонь головних шляхів сполучення.

Шляхи місцевого сполучення від Мотронинського городища виражені досить чітко: західний на Жаботин, південний на Грушківку, північний на Лубенці і східний на Мельничанські хутори. Всі вони марковані проїздами у валах, а перші три ще й курганними групами (рис. 37; додаток 2, № 8).

Жаботинський мікрорегіон (додаток 2, № 7) вкритий найгустішою – у межах тясминської луки – сіткою сучасних доріг місцевого значення, більша частина з яких існувала, певно, також у ранньому залізному віці. Це насамперед південні напрямки – повз Флярківку і Михайлівку до чорнолісько-смілянського шляху дальнього сполучення, а також західні – через район Тенетинківських курганів на Смілу і далі на захід, і східні – до Мотронинського городища. Район Флярківки у верхів’ї Жаб’янки був «південною брамою» жаботинського мікрорегіону. Окрім великого – близько 100 га – Флярківського поселення, тут відкрито знатне поховання кінця VII – початку VI ст. до н. е. у кургані Червона Могила, а також п’ять городищ-майданів.

Пастирсько-Макіївський мікрорегіон (додаток 2, № 20) розташований на порубіжжі зі степом. Головним було Пастирське городище, за 2 км на

південь було розташовано Шарпівське городище, а за 4–5 км на захід від двох попередніх – ще два городища – Будянське і Макіївське. Імовірно, два останніх були вартовими постами, призначеними для контролю за проходженням товарів ольвійським шляхом з боку античного світу і скіфського степу, організація супроводу та охорони. Пастирське городище було розташовано дещо осторонь головної траси. Попри небезпеку сусідства з кочовим світом вигоди подібного розташування переважили. На відстані від 5–10 до 20 км від згаданих городищ були курганні могильники поблизу Журовки, Капітанівки, Турії (додаток 2, № 21), що є ознакою мирного (вимушеного?) співіснування рухливих скотарів і осілого землеробсько-скотарського населення.

Район Суботова-Чигирина і територія на південь від останнього в ранньоскіфські часи дещо втрачає колишнє значення. Поселення в заплавах Тясмину і Дніпра припиняють існування, за винятком невеликих сезонних стійбищ (Стецівка, Велика Андрусівка). У IV ст. до н. е. районом Світловодської переправи володіли степовики, про що свідчить великий ґрунтовий могильник з похованнями в підбоях [Бокий, 1986]. На південь від Чигирина поки що невідомі виразні курганні поховання скіфського типу, за винятком ранньоскіфського в Шкарбованій Могилі і рядового в катакомбі кінця IV ст. до н. е. по дорозі з Чигирина в Суботів [Полтавець, 2004]. Здогадно до скіфського часу віднесено курганний могильник поблизу Галаганівки над Ірклієм (№ 45). Декілька поселень середньо- і пізньоскіфського часу є навколо Суботова (№ 85, 87, 89, 91, 92), у тому числі укріплення на садибі Хмельницьких. Курганні поховання кінця V – IV ст. до н. е., у тому числі воїнські з мечами, виявлено навпроти Чигирина по той бік Тясмину (Вітове, Рацеве № 24–26) – можливо, у бік перевозу в районі Адамівки або Вітова на Дніпрі і Градизького на його протилежному березі.

На ранньоскіфський час припадає найбільший розвиток осередку поселень і поховань між Чубівкою і Гуляйгородком, який існував принаймні з пізньочорноліських часів поблизу зручного броду чи перевозу (додаток 2, № 4). На стратегічне значення цього пункту в ранньоскіфський час вказує багате

воїнське поховання (Гуляйгородок, к. 38). Поховань високого рангу середньоскіфського та пізньоскіфського часу тут, мабуть, не було, хоча могильник у V–IV ст. до н. е. функціонував.

Район Сміли (додаток 2, № 5) у скіфські часи був насамперед «місцем притяжіння» для курганних могильників, але небезпечним для стаціонарних поселень саме через наближеність до великих шляхів. Так, найдавніше поселення історичних часів (XVI ст.) – хутір Яцьків при злитті Тясмина і Мідянки – невдовзі був знищений кочовиками, оскільки стояв при дорозі, якою татари ходили на Україну [ІМС. Черкаська обл., 1972, с. 484–485]. Напрямки давніх шляхів від району Сміли простежуються досить чітко і в наш час, оскільки виразно марковані великими курганними могильниками, меншою мірою поселеннями. Сітка місцевих доріг всередині тясминської луки, позначена на мапі кінця XIX ст. [Бобринский, 1901], існувала і в скіфські часи, оскільки поєднує саме ключові пам’ятки. Найбільш чітко вимальовуються шляхи від Сміли на південний схід і південь, насамперед на Кам’янку і далі Олександрівку й Знам’янку (чорнолісько-смілянський шлях) у верхів’ї Інгульця, а також на південь-південний захід до Пастирсько-Макіївського куща городищ і Журовських (новомиргородських) курганів у верхів’ї Великої Висі. При реконструкції шляхів на захід від Сміли можна орієнтуватися на сучасні траси, прокладені за принципом найменших енергетичних витрат, а також на великі курганні могильники і кургани-лідери (рис.9). Це насамперед дорога вздовж р. Мідянка в напрямку Костянтинівка – Балаклія (сучасні автостради і залізниця), яка має два головних відгалуження: одне, мабуть, головне, на Орловець – Городище і далі до переправ на Росі і друге на Носачів-Шполу. Звідсі два головні напрямки: на Звенигородку (на захід) до важливого субмеридіонального шляху з пам’ятками скіфського часу (Неморож, Рижанівка, Водяники, Журжінці тощо) і на південь (Новомиргород).

4.3. Просторове співвідношення поселень і могильників

Це співвідношення є показовим для судження щодо головних видів господарської діяльності. За часів чорноліської культури домінував

безкурганний обряд поховань, зокрема тілоспалень [Покровська, 1953 с. 136–137; Тереножкин, 1961, с. 43–45; Ильинская, 1975, с. 77–78; Лысенко, 2004]. Поховання були поряд з поселеннями (Полуднівське городище) або навіть на його території (Суботів, Тясминка), що можна вважати ознакою осілого способу життя. Для пізньочорноліських часів зафіксовано перші курганні поховання осіб високого рангу, територіально віддалені на 1–4 км від поселень – Гуляй-Городок, к. 52 (поблизу перевозу на Тясмині), Тенетинка, к.185.

На жаботинському етапі ранньоскіфського періоду, окрім ґрунтових поховань поблизу поселення (Жаботинське поселення, у південній частині Тарасової Гори), [Покровська 1952, с. 55], з'являються курганні поховання знатних воїнів (Костянтинівські, Жаботинські кургани тощо), синхронні початку «шару згарищ» 2-го горизонту Жаботинського поселення (Дараган, 2010). Це засвідчує суттєві зміни, зокрема, існування панівної верстви суспільства, для якої тваринництво, зокрема скотарство, було престижним видом діяльності. У цей самий час курганний обряд стає поширеним (Тенетинка, Гуляйгородок). Кургани з похованнями знатних воїнів різною мірою віддалені від поселень. Жаботинські кургани віддалені від епонімного поселення на 2–3 км, тобто розташовані в межах найближчої господарської зони. Подібна ситуація також поряд з великими поселеннями Фляркiвка (кургани біля с. Грушківка) і на Тенетинці. Гкт осілих землеробів-скотарів репрезентують великі стаціонарні поселення на зразок Жаботинського, Фляркiвського, Тенетиківського і Орловця. Відомі кургани жаботинського часу, наближені на 1–4 км до поселень поблизу переправ (Гуляйгородок, Новоселиця). Найбільш виразні пізньожаботинські кургани номадичного типу (Костянтинівка) віддалені від Сміли, давнього осередка осілості, приблизно на 4–6 км. Окремі жаботинські кургани (Теклине, Носачів, Ковалиха, Ташлик, Макіївка, Осітняжка, Самур-Могила) відкрито також по західних і південних притоках Тясмину, де поселення жаботинського часу одиничні (Орловець), а відстань від поселень Тясминської луки становить 25 і більше кілометрів. Отже, розташування жаботинських курганів свідчить, що в ці часи були задіяні всі

головні пасовища і маршрути перегону худоби, відомі потім у скіфські часи. Виняток становили низовинні пасовища вздовж Ірдині (в ті часи – протока Дніпра) і деякі місцевості в районі Смили (кургани поблизу с. Холоднянське) мабуть, перезаволожені в жаботинські часи. Не виключені осередки осілості в районі курганів, але в цілому поселенська зона «зсунута» на північ відносно курганних поховань у місцях сезонних пасовищ.

У жаботинські часи виникають вже великі курганні могильники місцевого населення на р. Тенетинка в місцях традиційних пасовищ і одночасно поблизу проходження головних шляхів субмеридіонального напряму (чорнолісько-смилянський шлях). Ця традиція продовжувалася також у ранньо- і пізньоскіфські часи. Деякі з могильників, переважно ранньоскіфського часу, розташовані поряд з великим поселенням жаботинського часу на р.Тенетинка (№ 170), яке простягалося вздовж дороги на 1,5 км. На південь від цього скупчення курганів, на відстані 2,5 і 5 км, розташовано два невеликих городища зі слабким культурним шаром – в уроч. Педькове (№ 174) і Велика Яблунівка (№ 175). Можливо, це вартові пости чи схованки-загони, які виникли, скоріше за все, уже в скіфські часи.

У *скіфські часи* простежується різне просторове співвідношення курганних могильників і поселень. Здебільшого вони розташовані в межах одних мікрорегіонів. Можна відзначити різні варіанти. 1. Курганні могильники розташовані поряд зі стаціонарними поселеннями чи городищами, на відстані декількох сотен метрів (Пастирське городище, поселення Іванівка-3, Юрова Гора, а також Мотронинське городище та його ближній могильник). 2. Найчастіше відстань між поселеннями і могильниками становить 1–4 км (Мотронинське городище і його дальній могильник, Чубівка, Новоселиця, Ярки, Скибове, Флярківка і хуторки V–IV ст. до н. е. навколо Жаботинського поселення, Макіївське і Шарпівське городища, Капітанівка, Любомирка, Гуляй-Городок, Садовий Яр, Яр Барабахиша). Це насамперед є характерним для території всередині Тясминської луки періоду кінця VII – першої половини VI, а також V–IV ст. до н. е., коли кургани не лише «наближаються» до поселень,

діючих або вже залишених населенням. Окремі поховання з'являються й на територіях колишніх поселень (Жаботин, Калантаївське городище, могильник у межах III укріплення Чорноліського городища). Подібна включеність курганних могильників з похованнями скіфського типу до структури одних регіонов разом зі стаціонарними поселеннями і сезонними стійбищами може свідчити про існування двох різних гкт у межах територіальних об'єднань. Причому поява курганних могильників «дружинного типу» (Мотронинське, Любомирка, Пастирське, Капітанівка) в межах господарських зон городищ і стаціонарних поселень можна вважати ознакою зимників рухливих скотарів, які примушували осіле населення підгодовувати свою худобу взимку. Такий тип взаємовідносин [Медведев, 1999, с. 59–60] мав призводити до виснаження природних і людських ресурсів [Толочко, 1999, с. 13–14]. Окремі великі поселення поруч із могильниками (на Тенетинці) були пов'язані із сезонними перебуваннями скотарів. 3. Чіткіше просторове розмежування поселень і курганних могильників – від 8–10, іноді близько 12–15–20 км і більше. Цей варіант просторового співвідношення спостерігається за межами Тясминської луки, де відомі великі регіони курганних скупчень, без ознак стаціонарних поселень. Це, мабуть, зона сезонних пасовищ, яка охоплює басейни західних припливів Тясмину, його південні припливи і верхів'я річок басейну Південного Бугу. Відстань у 15–20 км [Вайнберг, 1981] вважається оптимальним варіантом просторового розмежування стаціонарних поселень і курганних могильників. Згадані місцевості всі мають великі масиви лугостепових ґрунтів і широкі заплави, найбільш сприятливі для скотарства (розд. 2.2). У таких ландшафтних умовах розташовані курганні могильники (1-й масив) поблизу сіл Матусів, Куцівка, Ташлик, Ковалиха по західних притоках Тясмину, Гнилому Ташлику, Мідянці та Сріблянці. Поселення скіфського часу тут не відомі. Інший (2-й) масив курганів – поблизу сіл Журовка, Турія, Капітанівка, Листопадове на притоках Великої Висі, де проходило західне відгалуження ольвійського шляху. Найближчими до них є городища Пастирське, Шарпівське, Макіївське, поселення Капітанівка. Значна

частина курганів датована кінцем VI – початком V ст. до н. е., часом найбільш збалансованого співіснування осілого населення й напівномадів.

Ще один (3-й) масив віддалених від поселень курганів розташований всередині Тясминської луки – поблизу сіл Михайлівка, Райгород, Пляківка, Ребедайлівка, Кам'янка. Значна частина цих курганів також тяжіє до чорнолісько-знам'янського відгалуження ольвійського шляху. Тобто для Потясминня скіфського часу тяжіння курганних могильників до головних суходільних шляхів є загалом характерним.

Водночас є стаціонарні поселення, поряд з якими не виявлено курганних могильників (Циганське, Заломи, Тарасівка, Матвіївка, Несваткове та ін.). Можливо, тут зберігався безкурганний обряд поховань, характерний для передскіфського періоду (Заломи). Тоді як усередині Тясминської луки, під впливом престижних військових традицій номадів, поступово поширюється курганний обряд поховання. Причому протягом всього скіфського періоду існували відмінності поховального обряду місцевого населення (могильники Тенетинківський, Гуляй-Городок, Сокирне, Іванівський, Мотронинський) і скіфського (так звані дружинні могильники типу Журовських та ін.).

Індикаторами «підвищеної вартості» місцевості (пасовищ) або доріг, що тут проходили, можна вважати *кургани-лідери* (понад 5–6 м заввишки для скіфського часу і більше як 2 м для жаботинського етапу), а також так звані майдани. Зазвичай згадані об'єкти розташовано неподалік великих шляхів і особливо перехресть, поблизу яких, можливо, розміщувалися своєрідні осередки осілості. Кургани-лідери присутні в згаданих «зонах пасовищ», а також всередині Тясминської луки, де вони теж пов'язані з луко-степовими ландшафтами (рис. 9). Майдани або «городища-майдани» зафіксовані поблизу сіл Флярківка (п'ять «городищ-майданів» за В. Б. Антоновичем) [Антонович, 1895, с. 109], Кам'янка (два «городища» і два майдани), Михайлівка (п'ять «городищ-майданів» по дорозі до Сміли і два – до с. Ярове), Пляківка, Косари, Ротмистрівка, Носачів, Куцівка, Ташлик, Ковалиха (рис. 1). Вони могли бути розкопаними курганами-лідерами або святилищами скіфських часів, а отже,

об’єктами якщо не осілості, то принаймні осереддям місцевого соціуму (Бойко, 2009), що передбачало певну осілість. У межах Тясминської луки кургани-лідери зафіксовано біля с. Жаботин (2 кургани VII і VII–VI ст. до н. е.), Мотронинського городища (2 кургани, один з них, мабуть, епохи архаїки, інший 2-ї половини V ст. до н. е.). Всі інші – за її межами, поблизу сіл Костянтинівка (1 пізньожаботинський), Куцівка (1), Ташлик (1), Теклине (1 жаботинський, 1 пізньоскіфський), Журовка (всього 7, з них 1 ранньоскіфський, 3 середньоскіфські, 2 пізньоскіфські, 2 невідомого часу), Капітанівка (2, з них 1 пізньоскіфський), Турія (1 пізньоскіфський), Осітняжка (1 пізньоскіфський), Мартоноша (1 ранньоскіфський). Два «дуже великі» вже розкопані, насипи були в складі холоднянських курганів [Бобринский, 1894, с. 45], які датовані V–IV ст. до н. е.

При багатьох великих курганних могильниках скіфського часу були, скоріше за все, сезонні стійбища, поглинуті пізніше великими селами, для яких зазвичай обирали найкомфортніші для життя ділянки. Це насамперед великі старі села на перехресті кількох доріг. Території сучасного с. Журовка та його околиць мали особливу цінність для рухливих скотарів скіфського періоду. Один з найдавніших журовських курганів № 432 розташований у центрі села, а найбільший могильник з архаїчними «царськими» похованнями, а також похованнями інших періодів – неподалік села в уроч. Горячеве, «західніше будівель журовської економії (господарських будівель панської садиби) над долиною Турії» [Бобринский, 1905, с. 28–37]. Заслуговує на увагу, що вздовж р. Гептурка і Гнилий Товмач (притока В. Висі) виявлено низку поселень черняхівської культури, які зазвичай розташовані в однакових топографічних умовах зі скіфськими. Три поселення розташовано поблизу с. Турія, а ще одне «невизначеного типу» – у південно-західній околиці с. Журовка [Махно, 1966, рис. 1]. Зважаючи на згадані «царські могили», можна припускати тут певну осілість, можливо, наявність сезонних стійбищ. Подібна ситуація зафіксована поряд з Мастюгінським курганним могильником на Середньому Доні [Медведев, 1999, с. 57, рис. 21]. Якесь городище, пізніше знищене, колись було

розташовано в с. Жаботин [Антонович, 1895, с. 108]. Сусідство курганних могильників, поселень скіфського часу і сучасних сіл зафіксовано в околицях Більського городища на Ворсклі [Бойко, 2009, рис. 3-а].

Наявність курганів-лідерів і «майданів» на стратегічних відтінках і вузлових пунктах шляхів ще раз засвідчує значення торгівлі для рухливих скотарів, насамперед правлячої верхівки. А оскільки зазначені типи пам'яток і найкращі пасовища збігаються територіально, рухливі скотарі були водночас організаторами і головними учасниками торгівлі. Деякі городища зі слабким культурним шаром можна, мабуть, вважати загонами-сховищами або вартовими постами (Чмирівське, Плескачівське, Будянське, Педькове, Осаги). Відомі також сезонні стійбища в призаплавних частинах річок, які, певно, були досить численні.

Таким чином, на підставі аналізу просторового співвідношення курганів і поселень можна зробити висновки щодо існування в Потясминні щонайменш двох гкт – або в межах одного суспільства або різних, які активно взаємодіяли. Причому перший варіант можна вважати результатом розвитку відносин другого типа – за умов постійного або тривалого перебування рухливих скотарів (напівномадів) поряд з осілими етносами.

За часів ранньочорноліської культури можна припускати існування одного гкт осілих або обмежено рухливих скотарів і землеробів, але пов'язаного з різним ландшафтним середовищем (IV і II типів). Можливо, це були різні етноси або етнографічні групи. Причому з призаплавними ландшафтами можна пов'язувати пам'ятки нащадків східно-тшинецької культури, а вододільними – нащадків досить строкатого за складом населення фіналу пізньої бронзи, до яких додалися західні прибульці з країн гальштатського кола. Наприкінці другого етапу чорноліської культури спостерігається посилення ролі конярства і рухливості скотарства (освоєння вододільних просторів), виділення прошарку вершників. З жаботинських часів простежується досить виразне розділення двох гкт, причому збільшується рухливість скотарства – одночасно з подальшим розвитком конярства і

зміцненням верстви озброєних вершників – скотарів, воїнів і торгівців. У скіфські часи просторове взаєморозташування курганних могильників і поселень у цілому свідчить, що тваринництво тяжіло до поселень, від яких частково залежала зимівля худоби. Це не могло не стримувати розвиток землеробства, оскільки виникали конкурентні відносини між тваринництвом і екстенсивним землеробством щодо природних ресурсів. У цих умовах виникала необхідність освоєння пасовищ поза межами землеробської зони всередині тясминської луки.

Наближеність курганних могильників до поселень найбільш характерна для періодів VII–VI і V–IV ст. до н. е. (1-й варіант). Найкращим було просторове і кількісне співвідношення курганів і поселень (двох гкт) у другій половині (наприкінці) VI – першій третині V ст. до н. е. (2-й варіант). У цей період спостерігається «розквіт» життя на городищах і великих поселеннях всередині Тясминської луки (кількість античного імпорту, зростання населення) при мінімальній кількості курганних поховань. Саме для цього часу характерні «дружинні» курганні могильники, здебільшого віддалені від поселень на 8–10–15 км. Можливо, це оптимальне для функціонування господарства просторове співвідношення [Вайнберг, 1981] було визначено шляхом досвіду попереднього періоду, коли близьке територіальне співіснування тваринництва і землеробства виявилося згубним для останнього. Наявність двох окремих гкт, з яких кожний був пов’язаний окремим етносом, у межах одного суспільства припускається для Середнього Дону скіфського часу [Медведев, 1999, с. 59–62]. З часом, у VI–V ст. до н. е. був знайдений оптимальний варіант співіснування (вимушеного економічного симбіозу двох різних етносів. Рухливі скотарі були зацікавлені в розвитку сусідних підвладних (?) племен або общин як основи власної економічної могутності. Але загалом у структурі суспільства ресурсне забезпечення скотарства із самого початку скіфського періоду було набагато кращим. У цих умовах розвиток економічно більш вигідного й престижного скотарства мав відбуватися швидкішими темпами, ніж

екстенсивне землеробство. Подібна ситуація спостерігалася у Потясминні в XV ст. до н. е. [Клепатский, 1912, с.187].

З руйнуванням «осередків управління» в середині – другій половині V ст. до н. е. спостерігається «наступ» скотарства на колишні землеробські осередки в центральних і північних регіонах Потясминня. Значно скорочується кількість населення, території городищ і поселень перетворюються на місця тимчасового перебування (Мотронинське і Плескачівське городища). Це, мабуть, були прийшлі степові скотарі, що засвідчують, зокрема, поховання та конструкція насипу Скіфської Могили (2 пол. V ст. до н. е.), а також поховання в степовій катакомбі в курганному некрополі Мотронинського городища, катакомбне поховання на території Калантаївського городища. Але без розвиненого землеробства лише саме скотарство навіть за наявності сильної центральної влади призводить до загального руйнування колишньої господарської системи.

ВИСНОВКИ

На початку раннього залізного віку, в період відродження економічного життя після кризових явищ фіналу пізньої бронзи, спостерігаються нові тенденції, зокрема переміщення зон економічної активності із степової смуги на північ. Однією з таких зон стає басейн Тясмину, де розташовані найважливіші, в тому числі епонімні, пам'ятки Лісостепового Подніпров'я раннього залізного віку: Чорноліське, Суботівське і Мотронинське городища, Жаботинське поселення, Тенетинківські і Журовські кургани.

Загальновизнаним є положення щодо обумовленості сприятливої для місцевих племен геополітичної ситуації природними чинниками, такими як географічна своєрідність басейна Тясмину – зручне розташування на порубіжжі зі Степом і вздовж Дніпра, висока продуктивність угідь, зручне суходільне сполучення з Чорноморським узбережжям, а також захисні властивості рельєфу.

До цього можна додати, що прискоренню соціального розвитку населення басейну Тясмину у передскіфські та скіфські часи також сприяли: оновлення етнічного складу населення, посилення контактів зі світом степових номадів, і, насамперед, раннє формування військово-ієрархічної структури суспільства і правлячої еліти, спроможної зорганізувати оборону території і необхідні для цього виробництва, насамперед металообробне, а також землеробство. Злам найвиразніше позначився наприкінці пізнього чорнолісся – на початку жаботинського етапу. У скіфські часи у цьому прикордонному осередку склався політичний центр, в якому найвиразніше серед інших лісостепових територій відбилися наслідки співіснування трьох господарських і соціально-політичних систем: лісостепової, скіфської степової і античної Чорноморського узбережжя.

Вивчення ландшафтного середовища басейну Тясмину з точки зору природокористування було спрямовано на особливості 6 головних типів ландшафтів, виділених, насамперед за типами ґрунтів. В цілому площі ґрунтів,

придатних лише для тваринництва, переважали землеробські угіддя. Краще розвиненими економічно і найбільш заселеними були території, де спостерігається ширше різноманіття ландшафтів і на яких поєднувалися розвинена заплава, ліс, луки. Залежно від кліматичних умов освоювалися різні типи ландшафтів. В чорноліські часи зберігалося тяжіння до заплавних ландшафтів річок 1-2 порядків, насамперед Дніпра, Тясмину і Дніпро-Тясминської заплави. Водночас починається, переважно вздовж головних шляхів, освоєння вододільних ландшафтів, до порубіжжя зі степом. У скіфські часи освоювали інші ландшафти, що було пов’язано з господарськими змінами, а також виснаженням заплавних і призаплавних ландшафтів в попередній період. Простежено, що у зонах степових ґрунтів переважно розташовані курганні могильники, тоді як до масивів лісових ґрунтів тяжіють поселення і такі курганні могильники, які знаходяться у безпосередній близькості від останніх.

Виокремлено 22 мікрорегіони з власними господарськими зонами, розміри яких залежали від розмірів річкових басейнів, вздовж яких оселялися окремі соціальні спільноти, а розміри поселенських кущів – ще й від стратегічного значення місцевості. Найбільше (8) мікрорегіонів знаходилося в межах ландшафтів II типу, 6 – типу, I, 2 – типу, V і 5 – на стику ландшафтів.

Еволюцію відтворюючого господарства можна подати наступним чином. У чорноліські часи заплавне землеробство на дерново-підзолистих супіщаних ґрунтах і призаплавне тваринництво та рибальство доповнюються підсічним землеробством на лісових ґрунтах, віддалених від заплав. Наприкінці пізнього чорнолісся – на початку жаботинського етапу скіфського періоду збільшується екстенсивність скотарства, про що свідчать склад стада, розповсюдження курганного обряду поховання, поширення його до порубіжжя зі степом. Комплекс даних скіфських часів, в тому числі характер ґрунтів, склад вирощуваних культур, майже повна відсутність металевих орних знарядь, а також серпів, свідчить на користь концепції підсічного землеробства. За способом обробки ґрунту землеробство можна вважати підсічно-вогневим, а за

типом землекористування – перелогом, головним чином лісовим. Асортимент злакових культур, а також ступінь заселеності території скіфського часу не підтверджують поширену донедавна гіпотезу щодо експорту зерна із Потясминня до Греції в скіфські часи, особливо наприкінці V – у IV ст. до н. е., коли у Потясминні відбувається значне скорочення поселень і відповідно посівних площ, а в античних причорноморських містах, навпаки, спостерігається бурхливе зростання землеробських округ і поява спеціалізованих аграрних поселень. Розміри потенційних посівних площ в межах господарських зон великих городищ і поселень Потясминня 1-2-го типів (від 8-10 до 50-100 га) скіфського часу свідчать, що їх населення одержувало хліб із малих поселень найближчих поселенських зон, які й були головними виробниками зерна.

Протягом скіфського періоду розвиток землеробської галузі господарства відбувався завдяки цілеспрямованій політиці правлячої верхівки суспільства. Тваринництво було домінуючою галуззю, скотарство і особливо конярство залишалися економічно вигідними і престижними. Роль скотарства підсилюється наприкінці V – у IV ст. до н. е. із занепадом великих городищ і зміною політичної ситуації. Кількість коней мала поступово зростати, виходячи насамперед з потреб військової справи і торгівлі. Масове зимове утримання тварин на городищах і великих поселеннях було неможливим через проблеми із заготівлею кормів (відсутність відповідних знарядь, складність підвозу із місць заготівлі). Абсолютно переважало позастійлове утримання, близьке до природного, чому сприяли значна витривалість свійських тварин того часу і невибагливість в їжі. Спостерігається поширення екстенсивного скотарства – відгін на віддалені сезонні пасовища, де пам’ятки скіфського часу репрезентовані майже виключно курганними могильниками (межиріччя Тясмину і Ірдині, західні і південні притоки Тясмину). В цьому виявилося загальне "остепніння" скотарства, яке спостерігалося в Придніпровському лісостепу ще з доби пізньої бронзи і підсилилося в скіфські часи.

Співвідношення кісток диких і свійських тварин засвідчує, що в чорноліські часи відбувалося значне навантаження на господарські зони поселень, в тому числі на пасовища (співвідношення 8:92% 5:95%). На Жаботинському поселення це співвідношення ще виразніше (2:98%). В скіфські часи модифікації сільськогосподарських ландшафтів близькі до середніх значень по лісостеповій смузі Подніпрів'я (співвідношення 9,5:90,5% по Мотронинському городищу), вірогідно, через поширення екстенсивного скотарства (відгону худоби на віддалені пасовища). Про достатньо високу роль мисливства у господарстві, принаймні великих городищ, свідчить кількість м'яса, яке надходило від полювання, що становила дещо менше половини усього м'ясного раціону. Склад здобичі на великих городищах – переважно великі тварини, кабан, лось, полювання на яких потребує багато зусиль, - побіжно засвідчує наявність військово-аристократичного прошарку населення.

Головні етапи розвитку металообробної справи. З початку раннього залізного віку у потясминському осередку металургії і металообробки склалися декілька центрів. Найбільшими були Суботівський для чорноліського періоду, Жаботинський, Мотронинський і Шарпівський для різних етапів скіфського періоду. Пожвавлення металообробної справи (збагачення асортименту і технологій, відновлення постачання металу) відбувалося через посередництво номадів, які мали тісні стосунки з гальштатським світом і Кавказом. Кількість металевих речей помітно збільшується на початку жаботинського етапу ранньоскіфської доби. Виходячи із хіміко-металургійних покажчиків кольорових металів, між металообробкою пізнього чорнолісся і жаботинського етапу відсутня спадкоємність. Проте спостерігається певна спадковість від пізньочорноліського до ранньоскіфських часів у виробництві зброї.

Скіфські часи позначилися помітним прогресом у технології обробки заліза, який принаймні ще з пізньочорноліських часів був пов'язаний з потребами військової сфери. Спостерігається вже помітна диспропорція у витратах металу на потреби відтворюючих галузей господарства з одного боку і більш металоємної військової сфери з іншого. Це, поряд з іншими чинниками,

не стимулювало удосконалення землеробських знарядь. "Зброєвий напрям" металообробної справи зазвичай більш узгоджується з тваринницьким спрямуванням господарства. На великих городищах, зокрема Мотронинському, залишки металообробного виробництва були в кожному великому домогосподарстві, при яких працювали бронзоливарники і ковалі. Існував тут і окремий "виробничий" квартал, де також збагачували залізну руду в ямних сиродутних горнах. Наземну залізоплавильну піч досить високої продуктивності відкрито на Шарпівському городищі. Враховуючи високий рівень технології майстрів, які мали достатню практику і належну сировину, наявність металообробних знарядь, можна припускати існування на території Середнього Подніпров’я скіфського часу декількох осередків з виготовлення захисної і наступальної зброї. Вирізняються деякі типи мечів, загальних для Потясминя і Поросся. Це мечі і кинджали з простим антенним навершшям і ниркоподібним перехрестям, які мають свої регіональні особливості, і мечі із псевдотрикутним перехрестям і майже круглим навершшям. Пізні зразки засвідчують певний регрес у виготовленні зброї в IV ст. до н. е. із занепадом старих металообробних центрів. Наявність панцирного виробництва засвідчують: значний розвиток чинбарства, численні знахідки захисного обладунку в курганних похованнях і панцирних пластинок на великих поселеннях. Престижність професії зброяра і панцирника, обумовленої соціальним колом замовників – вищої військової верстви, засвідчують курганні поховання "ковалів" V ст. до н. е. Для другої половини V – IV ст. до н. е. можна припускати, виходячи із великої кількості залізної зброї в степових похованнях, постачання зброї або залізних напівфабрикатів скіфам Причорноморських степів, які політично домінували в Лісостепу.

Особливості заселення території визначали головні сухопутні шляхи басейну Тясмину, реконструйовані за археологічними і топографічними даними. Вирішальне значення мали великі вододільні простори меридіонального напрямку – степові коридори, – по яких були прокладені торговельні шляхи дальнього сполучення. Починаючи зі скіфських часів

спостерігається "жорстка прив'язка" поселень до балково-річкових систем, в їх межах розташування пам'яток має певні закономірності. Можна виокремити три стратегічні території скіфського часу, марковані насамперед так званими дружинними або елітарними могильниками, городищами і проходженням головних торговельних шляхів. Це райони ст. Знам'янка – Чорноліського городища у верхів'ї Інгульця, Журовських курганів у верхів'ї Великої Висі, Сміли і Кам'янки на Тясмині.

Уточнено головну трасу і відгалуження так званого Ольвійського шляху, який йшов від античних міст у пониззі Дніпро-Бугського лиману. Частково він співпадав з трасою середньовічного Чорного шляху. Два його головні відгалуження – північне і західне – відповідали двом територіальним утворенням Потясминня скіфського часу з центрами на Мотронинському і Пастирському городищах. Північне відгалуження було більш давнім, але в скіфські часи північно-західне стає важливішим, що засвідчують, зокрема, розташовані тут дружинні могильники Журовської групи. Так званий Пантікапейський шлях проходив в районі сучасної Кременчуцької переправи, він відігравав важливу роль у пізньочорноліські-ранньоскіфські часи, а також в V – IV ст. до н. е.

Виокремлено три головні варіанти просторового розміщення поселень і курганних та ґрунтових могильників, що дозволяє зробити висновок щодо співіснування принаймні двох головних господарсько-культурних типів. У чорноліські часи це скотарсько-землеробський тип господарства, пов'язаний з різними типами ландшафтів. У скіфські часи перший ГКТ – це землероби-скотарі, які здебільшого випасали худобу у межах господарських зон поселень. Другий – рухливі скотарі, які практикували відгін до степового прикордоння. Це був, мабуть, елітарний військовий прошарок суспільства, який також здійснював контроль над торговельними шляхами і торгівлею загалом. Простежено різні типи просторового співвідношення курганних могильників стосовно стаціонарних поселень і сезонних. У VII – VI ст. до н. е. і частково в у – IV ст. до н. е. спостерігається досить близьке сусідство поселень і курганних

могильників. Оптимальне просторове розмежування курганних могильників рухливих скотарів і поселень осілих землеробів-скотарів – від 8-10 до 15 км – є характерним для VI – V ст. до н. е. Великі могильники V – IV ст. до н. е. розташовані здебільшого по західних (Сокирне, Холоднянське) притоках Тясмину, а також на порубіжжі зі степом (Журовські кургани, Світловодський могильник, Чорноліський) – в зоні зимових пасовищ і одночасно торжищ в місцях проходження головних суходільних шляхів. Нечисленні поселення цього часу зосереджені в межах тясминської луки. Біля деяких великих могильників різних часів зафіксовані поселення, які можна вважати сезонними осередками осілості (поселення на Тенетинці, Капітанівка, Юрова Гора, Яр Барабашиха). Подібних осередків було, виходячи з топографії могильників, більше, пізніше вони були поглинуті великими селами. Головна поселенська зона, як і в попередні часи, знаходилася всередині Тясминської луки.

Таким чином, окрім природних чинників, організаційна роль міцної верховної влади, а також вдала для Потясминня геополітична ситуація – як у пізньочорноліські, так і скіфські часи, обумовили досить тривале економічне піднесення. Ще в пізніші передскіфські часи тут, на кордоні зі степом, були умови для формування осередку вершництва, яке постійно контактувало зі світом степових номадів. Тим самим було закладено підвалини "стану прикордоння", що остаточно сформувався у козацькі часи.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1
КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК.

Дніпровська тераса.

1-3. м. ***Черкаси***.

1. Сліди *поселення доби пізньої бронзи* (кераміка КБК і білогрудівської культури) в районі колишнього *с. Василиця* – на невеликому піщаному підвищенні у правобережній заплаві Дніпра. Виявлено у 1999 р. під час дослідження могильника давньоруського часу [Куштан, 1999/11, с. 9].

2. *Поховання жаботинського часу*. Виявлено під час розкопок могильника черняхівської культури у старовинній частині м. Черкаси у 1995 (?) р. (могильник Черкаси-Центр 2). Одне колективне поховання в ямі, кістки 5 осіб. Розкопки М.П. Сиволапа і Д.П. Куштана. [Куштан, 1999/11, с. 7-8, рис. 15].

3. Знахідки кераміки жаботинського або початку ранньоскіфського часу, а також наконечника бронзової стріли VI ст. до н.е. на території колишн. *с. Дахнівка*, в районі дамби на березі Кременчуцького водосховища. Розвідки Д.П. Куштана 1998 р. [Куштан, 1998].

4. с. ***Свідівок*** Черкаського р-ну, на північ від колиш. с. Дахнівка. Знахідки кераміки початку раннього залізного віку (жаботинського етапу) на острові, біля берегу Кременчуцького водосховища, між санаторієм „Світанок" і пос. Сокирне. Розвідки С.К. Реця [Рець, 1996].

5-6. с. ***Вергуни*** Черкаського р-ну.

5. *Курганно - грунтовий могильник* білогрудівсько-білозірського часу на вододілі Дніпра і Тясмина, в 2 км північніше села. Складається з грунтового могильника, розташованого біля кургану № 1 ямного часу, а також двох курганоподібних насипів з похованнями на північ від села, синхронних грунтовому могильнику. На могильнику виявлено 22 поховання та 23 ями ритуального призначення. Більшість поховань могильника пограбовано або зруйновано з ритуальною метою. У двох похованнях виявлено кістки коня, в

одному випадку майже повний кістяк. Могильник виявився чи не найбільшим за кількістю поховань. Виявлений у 1994 р. загоном ЧЛАЕ (нач. загону М.П. Сиволап). Розкопаний [Куштан, 2007, с. 195-199, рис. 4, 35, 47].

6. *Курган* скіфського часу, вістря стріл кінця V ст. до н.е. Розкопки М.П. Сиволапа 1995 р.

7. пос. ***Червона Слобода*** Черкаського р-ну, уроч. *Секаве-4* біля південно-східної околиці. Острівок між двома великими частинами „півострова” у притерасній частині заплави. Знахідки кераміки пізньої бронзи, а також раннього і пізнього етапів чорноліської культури. Розвідки М.П. Сиволапа.

8-10. с. ***Леськи*** Черкаського р-ну.

8. Курганне поховання білогрудівської культури [Куштан, 2007, рис. 67, 11,12,21,22].

9. Багатошарове велике *поселення Леськи -За* на північно-східному мисі острова *Кучугури*. Серед інших – знахідки білогрудівсько- чорноліської кераміки, а також чорнолісько-жаботинської. Розвідки Д.Я. Телегіна і О.М. Тітової 1981 р., а також М.П. Сиволапа – 2001- 2005 рр. (*пункти Кучугури-9 і 10*) [Телегин, Титова, 1981/24; Куштан, 2007, с. 201].

10. Великий курган *Орлова Могила* на плато західніше села. Середина насипу зруйнована грабіжницькою ямою. В заповненні рову знайдені фрагменти сіроглиняної хиоської амфори кінця VI – початку V ст.до н.е. (визначення С.Б. Буйських). Розвідки М.П. Сиволапа 1992 р.

11-12**.** с**.** ***Худяки*** Черкаського р-ну.

11. Випадкові знахідки бронзових виробів та курганні поховання білогрудівсько-білозерського часу [Куштан, 2007, рис. 80, 8; 67, 13-16].

12. Острів *Шемківка* в притерасній частині заплави, навпроти с. Худяки. Знахідки кераміки білогрудівсько-чорноліського типу. Розвідки М.П. Сиволапа.

13. с. ***Сагунівка*** Черкаського р-ну. Поселення білогрудівської культури на березі Кременчуцького водосховища) [Телегин, Титова, 1981/24, с. 13, пункт 3].

14. с.***Топилівка*** Чигиринського району Черкаської обл. *Пізньочорноліське поселення* між Сагунівкою і Топилівкою. Виявлено Д.П.

Куштаном та М.П. Сиволапом у 1993 р. Повідомлення Д.П. Куштана. За даними В.Б. Антоновича, наприкінці 19 ст., біля села було 11 курганів [Антонович, 1895, с. 111].

15-16. с**.** ***Боровиця*** Чигиринського р-ну.

15. Велике *скупчення курганів***,** в тому числі високих, на краю першої надзаплавної тераси, а також частково в притерасній частині заплави. На топографічних картах початку XX ст. В.Б. Антонович згадує 67 курганів біля села. Обстеження сучасного стану автора та Т.М. Нераденко [Антонович, 1895, с. 111; Нераденко, 1988, с. 22-24, схема 7].

16. *Пізньочорноліське поховання* (?). В 2008 р. під час риття льоху в приватній садибі с. Боровиця на глибині знайдено бронзовий браслет „суботівського типу”, а також кістки. Обстеження здійснено автором [Полтавець, 2009].

17**.** с. ***Бужин*** Чигиринського р-ну (затоплене**)**. Навпроти села, в районі колишньої переправи, було значне скупчення курганів по краю тераси і частково в притерасній частині заплави.

18. с**.** ***Тінки*** Чигиринського р-ну Черкаської обл. Велике *скупчення курганів* між і Тіньками і Боровицею на топографічних картах початку XX ст. Топографія подібна до попередніх пунктів. Обстеження В.І. Полтавця та Т.М. Нераденко [Нераденко, 1988, с. 20-22, схема 6].

19. с. ***Красносілля*** (колиш. Мордва) Чигиринського р-ну Черкаської обл. *Скарб* чорноліського часу. В уроч. Ситники у 1955 р. знайдено клад металевих речей, з яких збереглися опуклі бронзові гудзики, бляшки з бронзового листа, масивні скроневі кільця з золота [Даниленко, 1959, с. 21].

20-22. с. ***Адамівка*** Чигиринського р-ну (затоплене).

20. *Укріплене білогрудівсько-чорноліське поселення* в урочищі Монастирище на південь від колишнього с. Адамівка, яке знаходилося в притерасній частині заплави. Поселення було розташовано на довгому (100 м) неширокому мисі над долиною Днепра. З півдня обмежено оврагом, а зі сходу двома низькими валами. Культурний шар невеликий, були два зольники.

Розкопки С.С. Березанської і В.Г. Петренко 1956-1957 рр. [Даниленко, 1959, с. 21; Тереножкин, 1961, с. 32-33].

21. *Курган* в урочищі Магдівське. Два рядові скіфські впускні поховання V-IV ст. до н.е. Розкопки 1956 (?) р. [Даниленко, 1959, с. 20].

22. Пізньочорноліське *поселення* в районі сучасної пристані Адамівка. Знаходиться на березі Кременчуцького водосховища (на краю тераси), на південь від мису. Обстеження проведені О.І. Солодарем та О.В. Білецькою у 1996 р. Знахідки зберігаються унаукових фондах ЧНІКЗ [Полтавець, 2003, с. 79-80, рис. 2, 4,7].

23-26. с. ***Рацеве*** Чигиринського р-ну Черкаської обл.

23. *Поховання скіфського часу*. Під час роботи екскаватора на території птахоферми знайдені бронзові браслет, сережка та трилопатевий наконечнік стріли. V-IV ст. до н.е. Можливо, походять із поховання (курганного?), оскільки згадувалися також знахідки кісток [Полтавець, 2003, с. 83-84, рис. 3, 5-7].

. 24. Поблизу с. Рацеве є невеликий *курганний могильник* – біля дороги, яка веде з района Чигирина-Суботіва до пристані Адамівка на березі Дніпра. Обстеження В.І. Полтавця та Т.М. Нераденко [Нераденко, 1988, с. 18].

25. Чорноліське *поселення* в районі сільської лікарні в с. Рацеве. Виявлене місцевим вчителем М.В. Сайком. Інформація В.В. Нероди.

26. с. *Вітове – Рацеве***.** Випадкова *знахідка залізного меча* „біля Тясмину”. Можливо, походить із курганного поховання. V ст. до н.е. [Полтавець, 2003, с. 83-84, рис. 3, 5]. На топооснові в низовині в районі с. Вітове позначено багато курганів, в тому числі в зоні затоплення (перенесені зі старих карт). Отже, ці кургани, скоріше за все, споруджені в епоху середньої або пізньої бронзи. Саме в епоху пізньої бронзи кургани зводили в низовинних місцевостях.

27-28. с. ***Вітове*** Чигиринського р-ну Черкаської обл.

27. Пізньочорноліське *поселення* розташоване на відстані 1,4 км на схід від с. Вітове, неподалік колишньої колгоспної ферми. Колись воно займало

частину надзаплавної тераси і притерасний схил, який на старих картах (топооснові) мав підковоподібную форму і з південного сходу був обмежений височиною, що нині має вигляд вузької коси у річищі водосховища. Місцевість знижується з північного заходу на південний схід (перепад близько 9 м до річища струмка), а також на схід – у бік водосховища (перепад близько 16-13 м). Тут у невеликій бухті до затоплення була пристань, яка існувала, мабуть, і в давнину. Звідси таке скупчення археологічних знахідок різних часів. У бухту упадала невелика річечка – притока Дніпра (?) (зараз не існує). На сьогодні значна – притерасна – частина поселення знаходиться під водою і розмита, а та, що залишилася на терасі – під городами. На поверхні тут знайдено кілька уламків ліпного посуду, з яких один можна віднести до епохи бронзи, один до раннього етапу чорноліської культури. Залишки поселення можна оглянути в ті пори року, коли водосховище не заповнено до найвищої позначки. Велику кількість археологічних знахідок виявлено на відстані 35-40 м від берега (його вишина становить тут 1,5-2 м, на топооснові близько 3 м – без урахування пізніших піщаних намивів), на піщаному дні водосховища. Знахідки утворювали кілька скупчень у вигляді ланцюжка завдовшки близько 90 м, витягнутого паралельно берегу. Виризнялися два великі скупчення (розмиті житла?), відстань між якими становила близько 20 м. Із південного сходу від них зафіксовано кілька невеликих плям розмитої печини жовтогарячого кольору, а за ними – велику видовжену пляму зі шматочками шлаків, вугликів та жужелиці. Знахідки виявлено у піску, але не виключено, що вони зараз розташовані приблизно на рівні давньої денної поверхні, яка тут була нижчою порівняно з сучасним берегом.

На поселенні зібрано велику кількість фрагментів ліпного посуду, 5 кам’яних розтиральників, близько 50 кісток, переважно великої рогатої худоби, свиней та коней. Траплялися у значній кількості також людські кістки, у тому числі 6 стегнових, 4 уламки черепів, зокрема частина черепа дитини. Два уламки черепів мають темний колір, вірогідно вони походять з давного культурного шару. Можливо, деякі з них походять зі зруйнованого курганного

або грунтового могильника, наприклад, виявленого тут могильника зрубної культури (БМЗК). Знахідок, які свідчали б про наявність кладовища пізнього часу, не виявлено.

Поселення можна віднести до другого етапу чорноліської культури. В керамічному комплексі помітні вже ознаки культури ранньоскіфського (жаботинського) періоду. Найближчі аналогії типам посудин і орнаментам простежуються серед знахідок сусідніх пам’яток – Адамівського поселення і Суботівського городища.

Поселення виявив у 1964 р. В.О. Круц під час обстеження берегів новоутвореного Кременчуцького водосховища. Тут було знайдено рештки різних культур: насипи курганів (в одному з них розчищено впускне поховання скіфського періоду), могильник зрубної культури, залишки значних поселень чорноліської та черняхівської культур. На чорнольському поселенні виявлено два скупчення уламків ліпного посуду, відстань між якими становила 100-200 м. На той час поселення ще знаходилися на березі водосховища. У 1981 р. поселення обстежили Д.Я. Телегін та О.М. Титова. У розмиві берега водосховища завдовшки 500 м зібрано значну кількість кераміки. В урвищі зафіксовано рештки культурного шару, зокрема ям господарчого (?) призначення. Обстеження проводили: у 1988 р. Т.М. Нераденко (Черкаський обласний краєзнавчий музей), у 1990-х рр. вчитель Рацівської СШ М.В. Сайко та співробітниці Черкаського обласного краєзнавчого музею О.В. Білецька та В.В. Нерода, у 2004 р. працівники НІКЗ „Чигирин” В.І. Полтавець, В.І. Терновський, М.Д. Ковеня та старший науковий співробітник Археологічної інспекції Управління культури Черкаської обласної державної адмінімтрації В.В. Нерода [Полтавець, Нерода, 2006].

28. Впускне *поховання IV ст. до н.е.* в кургані епохи бронзи поблизу поселення чорноліської культури. Розкопки В.О. Круца 1964 р. [Круц, 1964, с.1-3; Телегин, Титова, 1981; Нераденко, 1988, с. 17-18, схема 5; Полтавець, Нерода, 2006].

Пониззя Тясмину, лівий берег.

29. м. ***Чигирин,*** *уроч. Гущівка*. Поселення часів чорноліської культури на східній околиці *пос.* Гущівка, на схилі надзаплавної тераси Тясмина, поверненої на південь. Воно також охоплювало притерасну частину заплави, яка в цьому місці чітко не відділена від тераси. Власне, знахідки кераміки чорноліської культури траплялися головним чином в заплавній частині поселення на городах. До сучасного річища Тясмина по карті 2 км. Із заходу від поселення проходить грунтова дорога від пристані Адамівка на Чигирин. На терасі переважали знахідки, які належали поселенню черняхівської культури (поселення двошарове). Знахідки кераміки чорноліського часу траплялися на площі близько 100 м (захід-схід) і 100 м (північ-південь). Знайдено понад 20 фрагментів ліпного посуду, 1 керамічна „фішка” і 2 уламки обгорілих кісток. Два фрагмента належали червоноглиняним амфорам невизначеного часу. Уламки ліпної кераміки (горщіків і лощених корчаг) здебільшого невеликі і оббиті, не орнаментовані. Орнаментовані чотири фрагменти горщиків: 1) два фрагменти великих горщіків зі злегка відігнутим краєм і великми наскрізними проколами іззовні, 2) край горщіка з орнаментованим ямками валиком під вінцями; 3) край горщиіа з дугоподібним в розрізі вінцями, на краю якого ямкопобібне заглиблення. Закопчений з обох сторін. Знахідки кераміки черняхівської культури численніші. Розвідки проводили у 2004 р. В.І. Полтавець, В.В. Нерода, В.І. Терновський, М.Д. Ковеня, Н.С. Кузьмич, С.С. Бессонова.

30-32. м. ***Чигирин*** (правий берег Тясмина). Знахідки скіфського та чорноліського або ранньоскіфського часів.

30. Південно-східний схил *Богданової Гори*. При розкопках на місці колишньої Посольської вулиці (комплекс заповідника), на глибині, знайдені фрагменти нижньої частини товстостінної ліпної посудини – корчаги, або великого горщика. Схоже на кераміку передскіфського або скіфського часу [Полтавець, Мудрицький, Скороход, 2006, с. 11, рис. 66, 6,7 і 67].

31. м. *Чигирин, кургани*. Група курганів на виїзді з міста, біля дороги на Суботів - Іванівку. Під час розвідок 1988 р. зафіксовано один насип 4 м

заввишки на північ від дороги (був розкопаний у 1970 р., ямна культура) і 9 насипів заввишки від 0,8 до 3,5- 4 м– на південь від неї.

32. Курганна група „*Три могили*” на півдорозі із Чигирина у Суботів із 4 насипів заввишки від 0,5 м до 3,5 і 5 м, всі з воронками по центру. Під одним розораним насипом (курган №3) виявлено поховання IV ст. до н.е. в катакомбі з вогнищем над вхідною ямою. Пограбовано, залишки скелетів дорослого і підлітка. На поверхні кургана №1 (висота 0,5 м) помітна значна кількість грудок обпаленої глини, що свідчить про його приналежність до скіфського часу. Отже обидва поховання скіфського часу здійснені під невеликими насипами. Розкопки та обстеження О.І. Тереножкина 1970 р. Подальші обстеження В.І. Полтавця та Т.М. Нераденко [Тереножкин, 1970/14, с. 13,15; Полтавець, 2004].

Пониззя Тясмину, правий берег.

33-35. с. ***Калантаїв*** Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

33. *Пізньочорноліське городище і неукріплене селище*. Кругле в плані городище діаметром 40 м споруджено на високому мисі коренного берега Тясмина. Зі сходу обмежено оврагом. З напільного боку оточено додатково ровом. До валу ззовні – на південь и захід від нього – прилягало неукріплене поселення (ями, вогнища, скупчення кераміки, кісток тощо). Всередині круглого укріпленні незначні культурні залишки траплялися попід валом, на решті території ями майже без культурних залишків. Розкопки Є.Ф. Покровської і Г.Т. Ковпаненко 1956 р. [Покровская, Ковпаненко, 1959, с. 31-34; Тереножкин, 1961, с. 14, 26, 28, 31, рис. 6].

34. *Скіфське поховання* 1-ої половини IV ст. до н.е. в насипу валу Калантаївського городища [Покровська, Ковпаненко, 1961].

35. *Поселення пізньочорноліського і ранньоскіфського часів* в заплаві Тясмину, навпроти Калантаївського городища. Знаходиться в зоні розмиву Кременчуцького водосховища. Уламки ліпного чорноліського-жаботинського посуду, бронзові наконечники стріл, залізний серп, численні металеві уламки.

Під час розвідки 2011 р. знайдено також кам’яне ковадло [Тереножкин, 1952/25; 1952-б; Грибенко, 1960, с. 161, №11].

35-а. с. *Сніжкова Балка*. Ще одне поселення того ж часу, як і № 35, за повідомленням місцевого жителя, було виявлено в заплаві навпроти цього села під час розвідки Д.П. Куштана в попередні роки.

36. У 1981 р. поблизу с. Калантаїв в розмивах на березі Кременчуцького водосховища виявлено залишки *поселення білогрудівської культури* [Телегин, Титова, 1981/24; Куштан, 2007, с. 185-186].

37-39. с. ***Велика Андрусівка*** Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

37. Ранньочорноліське (білогрудівсько-чорноліське) *поселення***.** Знаходилося за 8 км на північний захід від села на піщаному березі болота ***Інбек*** (протока біля правого берега Тясмину). Витягнуте на 200 м вздовж берега в низині, обмеженій дюнними підвищеннями та на схилі ідвищеної частини берега. Досліджено 10 жител та 5 зольників [Покровська, Петровська, 1961; Куштан, 2007, с. 185].

На цьому ж поселенні виявлено незначний культурний шар IV ст. до н.е. [Покровська, Петровська, 1961, с. 132-133].

38. Випадкові знахідки *бронзових виробів і ливарних форм* білогрудівсько-чорноліського часу [Бокий, 1968].

39. *Поселення* ранньоскіфського часу. В урочищі Чаплин – на горбистому підвищенні в заплаві Тясмина (правий берег). Виявлено О.І. Тереножкиним у 1950 р. Розкопки Є.В. Максимова і Є.О. Петровської 1956 р. Багато знахідок металевих виробів та уламків [Максимов, Петровская, 1959; Грибенко, 1960, с. 161, 163, №12, табл. Ш].

39-а. Курганна група з трьох насипів на відстані 10,7 км на південь від села. Розкопаний один з похованням IV ст. до н.е. [Петренко, 1967, с. 97, №1; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, №140, с. 161].

40. хут. ***Тясминка*** Світловодського р-ну Кіровоградської обл. *Городище і поселення* 2-го періоду чорноліської культури. Городище знаходится на високому мисі корінного берега р.Тясмин, в місці впадіння струмка.

Складається з двох укріплень – північного колового і південного, обмеженого крутими схилами ярів і ровом з напільного боку. Загальна довжина 180 м. Культурний шар на глибині 0,25-0,8 м, головним чином, попід валом колового укріплення. У межах південного укріплення культурний шар майже відсутній. Біля підніжжя горба, у заплаві Тясмина, невиразні ознаки поселення траплялися на площі не менш як 200 х 200 м. Раскопки О.І. Тереножкина 1956 р. [Тереножкин, 1952, с. 84; 1961, с. 17, 28, 30-31, 40, рис. 6].

40-а. с. ***Пеньківка*** Світловодського р-ну Кіровоградської обл. (затоплено) Пізньочорноліське городище на правому березі р. Цибульник, західніше городища Московська Гора. Не досліджено [Тереножкин, 1961, рис. 1,8].

40-б. ***Московська Гора*** Світловодського р-ну Кіровоградської обл (затоплено). *Пізньочорноліське городище і поселення* на горі в пониззі р. Цибульник. Городище площею 0,12 га. Досить насичені культурні шари простежені головним чином на *поселенні* площею близько 2,5 га, що знаходиться біля підніжжя гори. Розкопки Б.М. Гракова 1956 р. [Тереножкин, 1961, с. 30, рис. 7].

40-в. м. ***Світловодськ*** Світловодського р-ну Кіровоградської обл. Могильник IV ст.до н.е. на західній околиці міста, на правому березі р. Цибульник. Розкопки Н.М. Бокий і І.А. Козир у 1975, 1979-1986 рр. [Бокий. 1980, с. 101; Козырь, 1990].

р.Чутка (права притока Тясмину).

41-43 с. ***Стецівка*** Чигиринського району Черкаської обл.

41. Умовний *скарб* бронзових виробів білогрудівсько-білозерських (чорнолісько-білогрудівських) часів [Куштан , 2007, с. 133].

42. Фрагменти *кераміки скіфського часу* (VII-V ст. до н.е.) на багатошаровому *поселенні* на довгій піщаній гряді в заплаві Тясмину. За різними даними знаходилося або навпроти села або–у хут. Хуторище (зараз затоплене) в 5 км на схід від центра села. Траплялися при розкопках ранньословянського поселення зі слабким культурним шаром – разом із знахідками доби середньої і пізньої бронзи, ранньословянського часу.

Шурфування Є.Ф. Покровської і Г.Т. Ковпаненко 1956 р., розкопки експедиції В.П. Петрова 1958 р. (начальник загону Н.М. Кравченко) [Покровская, Ковпаненко, 1959, с. 34; Петров, 1957-1958/2б, с. 23-24; альбом 1957 г., табл. 3, 588, 589; 7, 150, 162; 11, 489, 618; 19, 408].

43. Курган ранньоскіфського часу (*Шкрабова, або Шкарбована могила*) на відстані 6 км від с. Стецівка, на південь у складі групи з трьох насипів. В ньому трое похованих (двое дорослих і дитина), 2 посудини – черпак і келих з геометрічним орнаментом. О.І. Тереножкін згадує 3 кургани, з них один вишиною від 1,5 до 2,5 м, на підвищеннях правого берега р. Чута, біля впадиння її в Тясмин, тобто північніше села, а також 3 насипи на підвищені, в 1,5 км на південь від села, з них один біля 3 м заввишки. За даними Т.М. Нераденко, у 1988 році на південь і частково на схід від села зафіксовано 21 насип, які входили до декількох груп (по 6, 3, 2 насипи), найбільші з них вишиною 5,3 та 5,8 м [Гошкевич, 1902, с. 17; АП, 1966, с. 399; Тереножкин, 1950/25; Нераденко, 1988, с. 16, схема 4].

44-45. с. ***Галаганівка*** Чигиринського р-ну Черкаської обл. (лівий берег Ірклія, біля впадіння в Тясмин).

44. *Селище* ранньочорноліської культури на підвищеному мисі, фактично острові в гірлі Ірклію. Уламки посуду, в тому числі з рідкою гребенчастою штриховкою зсередини, а також гладким валиком іззовні, кістки свійських тварин траплялися на площі 80х30 м вздовж Тясмину [Тереножкин, 1950/25, с. 27-29].

45. *Курганна група* з 4 насипів на невеликих підвищеннях біля села. Визначені як кургани скіфського часу [Тереножкин, 1950/25, зошит 1, с. 27; АП, 1966, с. 394].

46-47. с. ***Заломи*** Знам’янського району Кіровоградської обл., у верхіві р. Чута.

46. *Грунтовий могильник* з похованнями білогрудівської культури і скіфських часів. Розташований біля південно-західної околиці села на підвищенні площею 150х150 м. Усього виявлено 14 білогрудівських поховань і

28 скіфських, датованих у межах VI-IV ст. до н.е. Поховання обох періодів здійснені за обрядом трупокладення в ямах, зрідка траплялися трупоспалення (?). В трьох білогрудівських похованнях простежено обряд підзахоронення..

47. *Поселення* VI-IV ст. до н.е. знаходилося поряд з могильником, з яким воно складало один комплекс. Розташоване на мисоподібному підвищенні площею не менш як 250х150 м, нахиленому на північний схід до балки, яка розділяє поселення і могильник (рис.). Виявлено В.Є. Шкодою у 1972 р. Розкопки Н.М. Бокий 1986-1987 рр.

На відстані близько 500 м нижче поселення виявлено скупчення великих грудок *залізних шлаків* (залишки сиродутного видобутку заліза – за визначенням Г.О. Вознесенської), які знаходилися на глибині 30-50 см від поверхні. Поряд знайдено також шматки обпаленої глини і уламки грубого ліпного посуду невизначеного часу. Виробничій комплекс раннього залізного віку? Виявлено під час обстеження поселення у 1987 р. Н.М. Бокій, С.С. Бессоновою та В.Є. Шкодою [Бокий, 1986/112; 1987; Бессонова, 1987/37, с. 52-53].

Чутівський ліс.

48. *Чутівські городища* чорноліської культури. Знаходяться у Чутівському лісі між сілами ***Гутницька*** (Олександрівський р-н), ***Чутівка*** і ***Заломи*** (Знам'янський р-н Кіровоградської обл.), у 18 кварталі Дмитрівського лісництва. Відстань від с. Гутницька – 3-4 км на південь-південний схід, від Чорноліського городища близько 20 км на північ. Знаходяться на вододілі, обмеженому із північного заходу і південного сходу двома балками. ***Великий городок*** має діаметр близько 100-130 м має дві лінії колових укріплень. В'їзд у південній частині. ***Малий городок*** знаходиться на відстані 2 км на південний захід від Великого городка, на видовженому мисі. Складається з двох майже круглих укріплень діаметром 40-50 м і 80 м, відстань між ними 200 м. Перше укріплення має два в'їзди, друге – один. Городища віднесені до чорноліського часу орієнтовно, оскількі на цій території городища іних часів невідомі. [Тереножкин, 1949; 1961, с. 22, 25, рис. 18 і 19; Бессонова, 1987/37, с. 49-50].

Верхів'я р. Інгулець.

49-50. Ст. ***Хирівка*** Знам'янського району Кіровоградської обл.

49. *Чорноліське городище* на правому березі р. Чорноліска, за 3 км на північний схід від станції. Найбільше поміж відомих нині городищ чорноліської культури. Городище стоїть на ярах, що впадають у річку, в одному з них знаходиться маленьке джерельне озерце Берестовате. Городище складається з трьох ліній укріплень, побудованих з урахуванням рельєфу місцевості. Перші два укріплення знаходяться на мису, утвореному двома ярами. Перше укріплення, яке займає лише кінець мису, має розміри 100 х 70 м, друге 600 х 400 м. Власне поселення знаходилося у межах другого укріплення, одна третина його площі вкрита потужними зольними відвалами. Третій вал знаходиться на відстані 800 м від валів другого укріплення. Західним кінцем він упирається у вершину яру, а східний закінчується у лісі. Розкопки О.І. Тереножкіна 1949 р. Виявлено знахідки кінця епохи пізньої бронзи, а також раннього та пізнього етапів чорноліської культури.

50. *Курганний могильник* у межах III укріплення Чорноліського городища, вздовж західного боку яру з озером Берестовате. В ньому налічувалось 265 насипів переважно невеликих розмірів, розташованих близько один до одного. Розкопано 5 насипів невеликих розмірів. Всі 8 могил пограбовані, їх датовано кінцем V - IV ст. до н.е. [Тереножкін, 1952а, с. 117-135; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 32].

51-52. с. ***Богданівка*** Знам'янського району Кіровоградської обл.

51. *Селище* чорноліського і ранньоскіфського (?) періодів на Лагерській горі, на правому боці балки Богданівка.

52. *Селище* скіфського часу на мисі, де з'єднуються балки Богданівка і Медвежа. Виявлено О.І. Тереножкіним у 1949 р. [Тереножкін, 1952-а, с. 114].

53-56. пмт. ***Знам'янка*** Кіровоградської обл.

53. *Поселення* раннього залізного віку на території нового кладовища біля північної околиці пгт. Знаменка (с. Гостинне). Знаходиться на вершині мисоподібного підвищення та його північно-західному схилі, поверненному до

балки, якою тече р. Рудка, права притока Інгульця. Площа поселення близько 5 га, знахідки траплялися на глибині від 0,5 до 1,5 м. Кераміка білогрудівсько-чорноліського, а також скіфського (амфори) часів. Відкрито краєзнавцем В.Є. Шкодою [Бессонова, 1987/37, с. 53].

54. *Поселення* на південний схід від пос. Яківці в однойменному урочищі. Від попереднього поселення 1,5 км на захід-північний захід або 3 км на північний захід від околиці Знам'янки. Розташоване на вершині і восточному схилі горба, нахиленому у бік Буряченкової балки. На розораній поверх (садові ділянки) видно зольну пляму діаметром близько 10 м із значною кількістю кераміки і дрібного каміння. Площа поселення не з'ясована. Керамічний матеріал ранньоскіфського часу, трапляються також фрагменти амфор. На відстані 300 м на південний захід від поселення, в лісі знаходиться скупчення зольників. Усього виявлено 6 зольних насипів діаметром 10-12 м і 0,5-0,8м заввишки, відстань між ними від 30 до 50 м. В зольному грунті багато кераміки, в тому числі уламків амфор, кістки тварин. Один із зольників можна датувати кінцем V-III ст. до н.е. Поселення і зольники належали, мабуть, до одного довготривалого (різночасового) комплексу. Виявлено краєзнавцем В.Є. Шкодою у 1986 р. [Бессонова, 1987/37, с. 54-55].

55. *Поселення* другого ступеню чорноліської культури у південній частині Знам'янки, на північному схилі мисоподібного підвищення над *Орловою Балкою.* По балці тече р. Скелева – притока р. Бешка, правої притоки Інгульця. Площа поселення близько 10 га. По періметру мису простежуються два ряди зольних плям, насичених ліпною керамікою (багато чорнолощеної), трапляються кістки тварин. Відстань між ними дорівнює 50 м. Поселення відкрито у 70-х рр. XX ст. Н.П. Лобач, шурфування проводила Н.М. Бокій [Бессонова, 1987/37, с. 57-59].

56. Поселення *Шерепинське,* за 2 км на захід від попереднього поселення, поряд з однойменним лісом. Розташоване на схилі мису, зверненому на південь, над балкою, по якій тече р. Скелева. Площа меньша у порівнянні з поселенням 3. Знахідок мало, оскільки поверхня утрамбована машинами. Скоріше за все,

перша ступінь чорноліської культури. Відкрито у 1972 р. В.Є. Шкодою. Обстеження С.С. Бессонової та В.Є. Шкоди 1987 р. [Бессонова, 1987/37, с. 59-60].

57. *Скупчення курганів* (9 насипів) скіфського часу (?) за 0,8 км на північ-північний захід від околіці Знам'янки-2, біля залізниці, майже навпроти переїзду. Сильно розорані, відстань між насипами незначна. Обстеження С.С. Бессонової 1987 р. [Бессонова, 1987/37, с. 60-61].

58. ст. ***Кучерівка*** Знам'янського району Кіровоградської обл. *Мельгунівський (Литий) курган* ранньоскіфського часу [Бокий, 1992].

Верхів'я Тясмину.

59. с. ***Цвітне*** Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. *Майдан* (зруйнований курган). Входить до складу курганної групи, яка налічує понад 20 насипів, замикая її зі сходу. О.О. Бобринський розкопав тут багате скіфське впускне поховання. Сам курган, ймовірно, також був скіфським. В центрі майдана було заглиблення, в ньому яма глибиною 3-4 сажені, по її боках – підземні лази або камери. Обстеження С.С. Бессонової 1987 р. [Древн.МАО, т. 20, 1904, с. 32; ОАК 1896, с. 88-90; Тр. Х1 АС, т. 2, с. 104. Бессонова, 1987, с. 46а-47].

60-62. ***Любомирка*** Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.

60. Велике *поселення* розташоване на вершині мисоподібного плато, яке плавно понижується на захід, південь і схід. З півночі і сходу мис обмежений глибокою балкою з крутими схилами (перепад висот становить 35-83 м), яка є частиною Матвіївського лісу. В вершині балки, поряд з поселенням, витікає безіменний струмок – притока р. Тясмин (до нього 7 км). Площа поселення становить близько 10 га. Східна, мисова частина поселення не розорюється, по ній проходить лісосмуга і грунтова дорога. Тут траплялися невиразні фрагменти ліпного посуду. Більша частина поселення на захід від лісосмуги площею 300х250 м розорюється. Виявлено 8 золистих плям – залишки жител, які чітко простежуються на пахоті завдяки включенням золи і глини, в тому числі обпалених шматков з відбитками жердин. У межах плям і навколо них

зібрано багато знахідок, переважно фрагментів ліпного посуду та фрагментів античних амфор. Металеві знахідки відсутні, можливо зібрані за допомогою металодетекторів. Окремі фрагменти ліпного посуду можна датувати VIII – VII ст. до н.е., але більшість знахідок належить до VI ст. до н.е. Верхню дату поселення можна попередньо визначити за фрагментами амфор як кінець VI – початок V ст. до н.е. Поселення відкрито у 1979 р. місцевим краєзнавцем І.Д. Петренком, обстежено у 1987 р. С.С. Бессоновою та О.П. Орликом. Останнім у 2005 р. зроблено схематичний план території пам'ятки, зібрано підйомний матеріал. В.Б. Антонович згадує поряд з селом 2 „округлі городища" і 10 городищ-майданів. Останні, мабуть, були розораними великими курганами.

61. На захід від поселення, через балку, в якій розташоване с. Любомирка, знаходиться *курганний могильник* невизначеного часу, скоріше за все, скіфського. Складається з середних і невеликих компактно розташованих насипів (близько 15-20). За часів В.Б. Антоновича могильник налічував 115 насипів, а в 1988 р. Т.М.Нераденко зафіксовано 34 кургани в трьох групах [Антонович, 1895, с. 116; Бессонова, 1987/37; Нераденко, 1988, с. 33-36, схема 10; Орлик, 2007].

61-а. Поселення раннього залізного віку (?) біля західної околиці с.Любомирка, на північ від дороги на Стару Осоту. Площа не з'ясована. Відкрито О.П. Орликом [Бессонова, 1987/37].

62. с. ***Матвіївка*** Чигиринського р-ну Черкаської обл. Поселення скіфського часу в урочище Шуличе у верхів'ї р. Осотянка (притока Тясмину), на високому мисі правого берега, між двома балочками. Відстань від села близько 1 км на захід-південний захід. Уламки ліпного і античного посуду VI - V ст. до н.е. Виявлено В.В. Неродою у 2012 році. Розвідки Д.П. Куштана [Куштан, 2012, с. 25-26].

62-а. с. ***Іванівка*** Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. Поселення VII-V ст. до н.е. нижче за течією р. Осотянка, на відстані близько 1 км від попереднього. Лівий берег річки, 0,5 км на південь від південної околиці села. Площа не менш як 2 га. Окрім ліпного і античного посуду, місцеві жителі

знаходили тут багато стріл, а також бронзовий ольвійський «дельфінчик». Розвідки О.П. Орлика 2012-2013 рр. [Орлик, 2014, с. 8, фото 9-11].

62-б. с. ***Тарнівка*** (колишн.) Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. на лівому березі р. Тясмин, на південний захід від с. Вищі Верещаки. Поселення ранньоскіфського (?) часу. Розвідки О.І. Тереножкина [Тереножкин, 1961, с. 116, №24].

63. с. ***Китайгород*** Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. Верхів'я оврагу (струмка), що впадає до верхів'їв Тясмину. *Поселення*. Знахідки кераміки скіфського часу на полі, що похило сходить до скрещення двох балок. В одній з балок – джерело. Площа 300 х 200 м. Виявлено І.Д. Петренком у 1983 р. Обстежено С.С. Бессоновою і І.Д. Петренком у 1987 р. [Бессонова, 1987/37, с. 33, рис. 94-96].

64. с. ***Нова Осота*** Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. (на правій притоці Тясмину). *Поселення* пізньочорноліського або ранньоскіфського часу на відстані 0,5 км на північний захід від околиці села. З двох боків оточено глибокими ярами, в одному з них джерело. Кераміка трапляється на площі 200х100 м. Виявлено І.Д. Петренком у 1981 р. Обстежено ним і С.С. Бессоновою 1987 р. [Бессонова, 1987/37, с. 32-33, рис. 92, 93-а].

65-66. с. ***Несваткове*** Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. (лівий берег Тясмину, 3,5-4 км на південь). Два поселення.

65. Одне - ранньоскіфського часу - на відстані близько 0,5 км на північний захід від села і близько 0,5 км від лісового масиву. Знаходиться біля витоків джерела, від якого бере початок струмок, що живлить ставок у селі. Раніше струмок, мабуть доходив до Тясмина. Пологий схил, повернений на південь. Кераміка на площі 200х100 м. Видкрито краєзнавцем І.Д.Петренком у 1984 р.

66. Друге поселення – білогрудівсько-чорноліського часу - на відстані близько 300 м на захід від першого, на городах. Кераміка на площі 250х100 м. Відкрито І.Д. Петренком у 1986 р., обстежено у 1987 р. [Бессонова, 1987/37, с. 39-40, рис. 105].

67. с. ***Ясинове*** Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. (верхів'я Тясмину, 2,5 км від лівої притоки). Поселення ранньоскіфського часу. Знаходиться на відстані близько 800 м від села, на пологому схилі горба, біля Нерубаївського лісу. В лісі неподалік є джерело. Площа поселення близько 250х150 м. На розораній поверхні одна зольна пляма. Виявлено краєзнавцем І.Д. Петренком. Обстежено під час розвідки 1987 р. [Бессонова, 1987/37, с. 36-38, рис. 102].

р. Бовтиш, ліва притока Тясмину.

68-69. с. ***Бирки*** Олександрівського району Кіровоградської обл. Два поселення фіналу пізньої бронзи – початку раннього залізного віку. Одне поселення знаходиться неподалік села на лівому березі Бовтишки при упадінні її до Тясмину, на похилому схилі. Площа близько 150х300 м. Друге поселення знаходиться на првому березі Бовтишки в гирлі балки Мельникова. Виявлено О.І. Тереножкіним у 1949 р. [Тереножкин, 1961, с. 116].

70-71. с. ***Івангород*** Олександрівського району Кіровоградської обл.

70. Дві компактні курганні групи поблизу села. Одна група – 7 насипів – біля північно-східної околиці села, інша – на відстані 500 м від сусіднього с. Струмівка: 7 насипів кучно по боках дороги і ще 3 – у вигляді ланцюжка [Бессонова, 1987/37].

71. Курган Самур-Могила на лівому березі р. Бовтиш, висотою 1,85 м, діаметр близько 20 м. В східній частині кургану під насипом знаходилася зруйнована і пограбована дерев'яна гробниця, в який було поховано двох чоловиків. Збереглися золота спіральна підвіска, бронзові трубочки-пронизки, набір ліпного посуду. Пізньочорноліський або жаботинський час. Охоронні розкопки Н.М. Бокий 1996 р. [Бокий, 2004, с. 15-17].

72-73. с. ***Бовтишка*** Олександрівського району Кіровоградської обл.

72. Поселення V-IV? ст. до н.е. на відстані 2 км на південний схід від села, біля Нерубаївського лісу і шоссе Кіровоград - Олександрія. Поряд з поселенням – напівзруйнований курганний насип або зольник. На поселенні траплялися уламки ліпного посуду, амфор, кам'яна тертушка, грудки обпаленого грунту, в

тому числі з відбитками стовпа. Виявлено під час розвідок 1987 р. І.Д. Петренка і С.С. Бессонової [Бессонова, 1987/37, с. 30-31, рис. 88].

73. В районі цього поселення, за повідомленнями І.Д. Петренка, був також розкопаний відомий курган з архаїчною грецькою посудиною [Каталог XI АС, 1899, с. 65; Ильинская, 1975, с. 11].

74. с. ***Тарасівка*** Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. Поселення ранньоскіфського часу на відстані 1,2 км на північ від села. Розташовано на рівному підвищеному місті, яке дещо понижується у північному напрямку, у бік Нерубаївського лісу, який навпроти поселення мисом розташовується на південь (по балці). На розораній поверхні на площі біля 450х100 м видно 13 зольних плям (житла), відстань між ними 20-30 м (захід-схід) або 50 м (південь-північ). Трапляються фрагменти ліпного посуду, іноді кістки тварин. Виявлено краєзнавцем Д.І. Петренком. Обстежено у 1987 і 2012 рр. [Бессонова, 1987/37, с. 45-46-а, рис. 112, 113-а; Орлик, 2014, с. 5-7, фото1-3, рис. 1].

р. Мала Чута (права притока Ірклія).

75. с. ***Ружичіве*** Олександрівського ра-ну Кіровоградської обл. *Іркліївське городище*. Знаходиться в уроч. Чутівський ліс (9 квартал Чутянського лісництва) на мисі над балкою, по якій тече ручій – права притока Ірклія. Найближчі населені пункти: приблизно в 0,6 км на північний захід – північ знаходиться с. Ружичівка, близько 0,5 км – колишній хутір Чигиринівка (зараз не існує) Чигиринського району Черкаської обл. Городище майже круглої в плані форми, оточене двома лініями валів і ровів. В центрі майданчик діаметром 60 м. Ров внутрішньої лінії розташований із внутрішнього боку вала, а зовнішньої – відповідно із зовнішнього. Відстань між двома лініями – 15 – 25 м. Зовнішня лінія оборони має форму нечіткого овалу. Вона оточує мис з напільного боку і обривається на схилах балки. Вишина валів 0,5 – 1м, ширина ровів близько 2,5 м, глибина біля 1 м. Лінії оборони з південного і східного боків розрізані „вїздами”. З північного боку, на краю миса, вали і рови не простежуються, тут знаходиться розлогий спуск до балки.

Поверхня майданчика городища вкрита лісом, помітні контури ям (землянок часів ДСВ?). В стінках ям ознак культурного шару не виявлено. За всіма параметрами городище нагадує „городки” чорноліської культури, зокрема, 1-е та 2-е Чутівські городища, які знаходяться на відстані приблизно 1,3 км на південь від Іркліївського городища. До речі, на цьому ж плато, ближче до Чигиринівки в лісі знаходиться, за повідомленням лісничого С.Д. Солонько, ще один „городок”. Він розташований на підвищеному мисі (панує над місцевістю), оточеному з трьох боків ярами. З напільного боку, із південного заходу-заходу оточений ровом довжиною приблизно 20 м. Відстань від Іркліївського городища – 300-400 м на північний схід. Іркліївське городище виявлене лісничим С.Д. Солоньком. Обстежено у 1987 р. С.С. Бессоновою та Н.М. Бокий, за участі Є.В. Шкоди і С.Д. Солонька [Бессонова, 1987, с. 49-52].

р. Ірклій (права притока Тясмина).

76. с. ***Вершаці*** Чигиринського району Черкаської обл. Багатошарове *поселення* в *уроч. Чигиринівка*, на південь від с. Вершаці у верхів’ї річки, на відстані 1-1,5 км від північного краю лісу (ур. Юніків ліс), що є частиною великого лісового масиву „Чутівський ліс”. Розташовано на східному схилі мисоподібного плато, що поступово знижується на схід-південний схід, у бік глибокої, ще донедавна обводненої балки, яка впадає до Малої Чути. Висота миса 15-20 м над краєм (урізом) балки. Загальна довжина мису близько 1 км, з півночі і півдня він оточений залісненими відрогами згаданої балки. Північний його край більш високий холмоподібний, відмежований від загальної площі невеликою улуговиною.

Залишки поселення простежені на площі приблизно 250-300 м (північ – південь) х 100-150 м (захід-схід), у вигляді окремих плям із дрібних шматочків обпаленої глиняної обмазки та фрагментів посуду, кісток тварин, зрідка кам’яних знарядь. Знайдено також великий коржоподібний шматок залізного шлаку. Переважали знахідки черняхівської кераміки. Зрідка траплялися поодинокі уламки великих ліпних посудин пізньочорноліського або, скоріше,

ранньоскіфського часів, з них лише 2 орнаментовані. Можливо, це поселення знаходиться на глибині, ще не пошкодженій оранкою.

Поселення простягалося, мабуть, також на протилежний, східний бік балки. Це розлогий мис, що понижується на захід-північний захід і обмежений з двох боків відрогами вже згаданої балки. Довжина мису вздовж балки становить близько 1 км. На поверхні, вкритії озимими посівами, біля північного підніжжя мису, ближче до заплави М. Чутки, знайдено декілька фрагментів ліпного посуду, що нагадує чорноліський або скіфського часу.

Поселення відкрито краєзнавцемь О.К. Нижником (с. Вершаці). Обстежено С.С. Бессоновою, В.В. Нородою, О.В. Брель, О. Проценком та О.К. Нижником у квітні 2009 р.

р. Холодна (ліва притока Ірклія), правий берег.

77-84. с**. *Іванівка (Янич)*** Чигиринського р-ну Черкаської обл.

77. ***Іванівка-5.*** *Пізньочорноліське поселення* на плато високого правого берега верхів'їв р. Ірклій, яке підноситься крутими мисами над заплавою. Відстань від с. Вершаці близько 1,5 км на захід - південний захід, від с. Іванівка – близько 3 км на південний схід. Поселення відкрито Є.Ф. Покровською, обстежено співробітниками ЧНІКЗ у 2005 і 2009 рр. Тут, на території колишнього фруктового саду площею 1 кв. км, ближче до краю плато над заплавою, траплялися численні знахідки кераміки пізньочорноліського часу і кісток тварин. Деяки зразки посуду (мисок) притаманні вже ранньоскіфському часу. Частина поселення зруйнована гранітним кар'єром. Трапляються також поодинокі фрагменти червоноглиняних амфорних стінок. На північ-північний захід від цього поселення, на відстані приблизно 800 м, знаходяться чотири розорані кургани [Покровская, 1955/5в, с. 8-9].

78. ***Іванівка-3.*** *Поселення ранньоскіфського часу* (пункт 3), в 2 км на південний захід від згаданого вище чорноліського поселення, до якого з півдня-південного заходу прилягає курганний могильник (пункт 4). Поселення знаходиться на великому підвищенні, нахиленому на схід до широкої балки, яка колись була долиною Ірклію в його верхній течії. Розміри мису 700х500 м.

Протяжність у південному напрямку становить 2 км. Із заходу підвищення круто уривається до порослої лісом балки. На поверхні поля трапляються залишки, що характерні для поселень: досить численні уламки різноманітного ліпного посуду, кістки тварин, зрідка уламки амфор, керамічни „фішки”, прясельце. Кераміку можна датувати від VII (столовий посуд пізньожаботинського типу) до початку V ст. до н.е. (край горла амфори, ніжка піфоїдної амфори фасоського кола). Вірогідно, саме це ранньоскіфське поселення згадують О.І. Тереножкін та В.А. Іллінська у зв’язку з курганним могильником (79). При обстеженні поселення у 2008 і 2009 рр. співробітниками ЧНІКЗ разом із краєзнавцем О.К. Нижником на поселенні вперше зафіксовано декілька зольних плям і один сильно розораний зольний насип (зольник №1). Тут виявлено щонайменш 7 плям золистого грунту. Знахідки траплялися переважно на поверхні цього найбільшого зольника та зольних плям, частково між ними. Плями розташовані ближче до лісу, до західної околиці поселення. Площа поселення не менш як 300х100 м.

79. ***Іванівка-4***. *Курганний могильник* розташований на південь від згаданого вище поселення (78) на краю Яничанського лісу. До с. Вершаці 3 км на схід-північний схід, до с. Гненне – близько 2 км на південь. З південного боку до курганного поля прилягає кордон лісництва, що знаходиться в селищі Гненне (кут цього села). Судячи з усього, це могильник, який був виявлений Є.Ф. Покровською одночасно із поселенням № 3 у 1955 р., а у 1970 р. був обстежений і частково розкопаний О.І. Тереножкіним та В.А. Іллінською, які також прив’язують його до с. Іванівка. У звіті О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської зовсім не згадуються будь-які знахідки на поверхні могильника, хоча йдеться також про розорані плями, які зливаються. Могильник складався з двох груп невеликих (0,5-1м) і майже зовсім розораних близько розташованих один від одного насипів, що утворювали скупчення, орієнтоване із південного заходу на північний схід (рис.). Половина курганів знаходилася у лісі. У першій групі були у 1970 р. 74 кургани, у другій, розташованій на відстані 400 м вище по схилу, близько 10. У 1970 р. розкопано 3 кургани, які було датовано скіфським

часом, без уточнення. У 1988 р. могильник обстежено Т.М. Нераденко, зроблено схематичний план розташування курганів на місцевості. Під час наших розвідок 2008-2009 рр. встановлено, що зараз кургани збереглися лише у лісі. На полі вони майже повністю розорані, за виключенням одного найбільшого – менш як 1 м заввишки і діаметром близько 30 м. Можливо, саме цей курган позначений на карті біля позначки 182 м – у найвищій точці місцевості. На поверхні кургана трапляються дрібні фрагменти античного гончарного посуду – амфор і тонкостінних посудин. Знайдено уламок лесбоської амфори, вкритий вапняковим налітом, який можна датувати початком V ст. до н.е. Відстань між згаданим курганом і зольником №1 на поселенні дорівнює близько 300 м. Зважаючи на знаходження могильника поряд з поселенням, можна вважати, що деякі курганні поховання теж належали до жаботинського або ранньоскіфського періодів [Тереножкин, Ильинская, 1970/14, с. 16-21; Нераденко, 1988, с. 31-32, схема 9; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 160, 310, №138].

80. ***Іванівка-6***. Курганний могильник скіфського (?) часу в лісі, на відстані близько 500 м на південь від поселення 78. Не менш як 10 насипів. Обстежено в 2009 р.

81. ***Іванівка-1а***. *Чорноліське городище Янич*. Знаходиться в південно-східній частині с. Іванівка, на вузькому мисоподібному підвищенні вододільної височини між Холодною та Ірклієм. Мис орієнтований з південного сходу на північний захід, вишина над рівнем місцевості 20 м. Оточений сирою улуговиною. Вузький перешієк перегороджено валом, з обох сторін якого виритий рів. На кінці мису знаходилося невелике овальне в плані укріплення, захисні споруди якого репрезентовані відрізком вала з напільного боку и ровом по періметру вузього майданчика городища. На городищі розчищено вогнище розмірами 1,5х2 м, черінь якого був вимощений шлакованими уламками великих ліпних посудин [Покровская, 1955/5в, с. 6-7; Тереножкин, 1961, с. 13-14, 37, рис. 14].

82. ***Іванівка – 1***. *Поселення жаботинськог етапу*. Розташовано на південь від північно-західного кута села, біля колишнього вітряка. Це схил невеликого підвищення без чітко окреслених контурів, що має нахил на південь, схід і захід. На розораній поверхні простежуються золисті плями, які зливаються, на площі приблизно 200 м (північ-південь) х 150 м (схід-захід). Крайня з півночі пляма, на місці колишнього вітряка (тобто на найвищій точці місцевості), височіє над рівнем поля приблизно на 0,3-0,5 м. Діаметр плями біля 20 м. Це був зольник або розораний курган. Тим більше, що в зольному грунті трапляються, окрім кераміки, людські кістки, зокрема довгі кістки ніг, хребці, щелепа. Знайдено багато уламків ліпного посуду, в тому числі з орнаментом, кістки тварин, зрідка шматочки обпаленого грунту, також велику скляну намистину циліндрічної форми з напаянними круглими гульками. Один з фрагментів черпака або келиха орнаментований смужкою удавлених ямок, що характерно для посуду епохи бронзи (КБК). Поселення можна датувати VII ст. до н.е. і віднести до жаботинського періоду.

83. ***Іванівка – 2.*** Поселення знаходиться на відстані 1 км на південь від попереднього поселення, за Холодною балкою – сирою, порослою лісом улуговиною. Займає підвищену мисоподібну (східну) частину невеликого плато складної конфігурації, яка має нахил на південь. Із заходу площа поселення обмежена лісосмугою і заволоженою низовиною з джерелами, з якої витікає струмок – приплив р. Холодна. Зі сходу знаходиться кордон лісництва, а за ним – крайні хати південно-західного кута с. Іванівка. Розміри майданчика, на якому простежені сліди поселення (меньш виразні, ніж на поселенні Іванівка-1), приблизно 500х300 м. Знахідки траплялися двома скупченнями – у західній і східній частині поселення, а між ними знаходиться смуга густо засіяного поля. У західній частині поселення простежена велика пляма світлішого грунта, схожа на розорані зольники, що злилися. Знахідки траплялися переважно у межах цієї плями. Знайдені численні уламки ліпного посуду, декілька кісток тварин. Поселення можна датувти так само, як і поселення Іванівка-1 або ранньоскіфським часом.

Оба поселення відкрито краєзнавцем, місцевим вчителем М.М. Мінаєвим. Обстежено у травні 2008 р. С.С. Бессоновою, В.В. Неродою, О.В. Брель та О.К. Нижником.

84. ***Іванівка-7***. *Лівий берег р. Холодна*. Тут, біля північно-східної околиці с.Іванівка, на городах виявлено невиразне *місцезнаходження* з поодинокими (5 екз.) знахідками ліпної кераміки епохи пізньої бронзи або раннього залізного віку. Не виключений також більш пізній період – І тис. н.е. Знахідки зроблені біля південно-східного підніжжя мису, обмеженого широкою залісненою балкою – припливом р. Холодна. Грунт гумусований, темнішій у порівнянні з верхньою частиною мисоподібної височини (змиви). На городах знайдено 5 фрагментів кераміки, а також кам'яне знаряддя („прасочка"). Тут могло бути сезонне невелике стійбище або господарські вугіддя. Обстежено у травні 2007 року С.С. Бессонової і В.І. Терновським.

р. Суботь, права притока Тясмину.

85-94. с. ***Суботів*** Чигиринського р-ну Черкаської обл**.**

85. *Багатошарове поселення* з шаром скіфського часу на території садиби Богдана Хмельницького. Розташоване на видовженому мисоподібному підвищенні на правому березі р. Суботь, у місці її впадіння до Тясмину. Ця мальовнича місцевість є дуже вигідною з точки зору оборони і контролю за дорогою, яка проходить краєм тясминської надзаплавної тераси. Зі сходу мис оточений балкою, яка упадає до заплави Тясмину, в північному напрямку він стрімко понижується до краю надзаплавної тераси Тясмину, а із заходу обмежений таким самим пониженням у бік р. Суботь. Місцевість має історичну назву „Замчище". Його територія дорівнює приблизно 2 га. Тут виявлено залишки життєдіяльності кам'яного віку, епохи міді-бронзи, культури багатовалікової кераміки, білогрудівсько-чорноліського, пізньочорноліського, скіфського часів, ранньословянського періоду, давньоруського та пізньосередньовічного часів. Спорудження скіфського часу тут поки що невідомі, але існує цілком слушне припущення, що вал і рів з напільного боку суботівського замчища були у XVII столітті повторно

використані після спорудження їх у скіфський час (*ранньому залізному віці*) [Горішний, 1990, с. 10-17; 1991, с. 114, 117; Кучера, 1991, с. 3, рис.4, 1-2; Куштан, 2007; 2008].

86. *Городище і поселення чорноліської культури*. Найбільше з городищ цього часу в басейні Тясмину. Знаходиться на правому високому березі р. Суботь, на видовжений ділянці берегового схилу, оточеній з боків широкими та глибокими ярами. Загальна довжина пам'ятки складає 300 м, ширина коливається від 50 до 200 м, площа близько 5 га. Комплекс городища складається з двох частин – напільної („Малого городка") і мисової („Великого городка"). „Малий городок" (його діаметр 85-100 м) має оборонні споруди у вигляді ровів на заході і сході і невеликого валу у східній ділянці городища. „Великий городок" – це більша, неукріплена (мисова) частина поселення. Майже на всій її площі простежено культурний шар на глибині 0,4-0,7 м. Територія городища була заселеною ще у епоху пізньої бронзи (розкопано 7 жител-землянок). У часи чорноліської культури це був важливий ремісничий центр, зокрема ливарніцтва. Виявлено два хронологічні горизонти. В обох досліджено житла, господарські ями, у верхньому горизонті - також численні залишки бронзоливарного виробництва. Датовано IX – 1-ою половиною VII ст. до н.е. (за О.І. Тереножкіним) або XIII/XII – IX ст. до н.е. (за В.І. Клочком, М.М. Ковалюхом, В. Скрипкіним, І. Мотзенбеккером). Городище виявлене у 1950 р. О.І.Тереножкіним. Розкопки О.І. Тереножкіна, Б.М. Гракова, В.І. Клочка, І. Мотзенбеккера. [Тереножкин, 1952; 1954; 1961; Граков, Тереножкин, 1958, с. 164-178; Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998; Лысенко, 2004; Гершкович, 2007].

87. Випадкова знахідка залізного *скіфського меча* в селі. Знайдено місцевим жителем під час встановлення огорожі біля будинку (в землі). Можливо, це було зруйноване поховання. V ст. до н.е. [Полтавець, 2003, рис. 4].

88. *Городище* чорноліської (?) культури у верхів'ях правого берега Суботі. На відстані близько 0,8 – 1 км на північний схід від Суботівського

городища. За топографічними умовами віднесено до чорноліської культури [Тереножкин, 1961, с. 122, рис. 1, 12].

89. *Поселення* скіфського часу *Суботів-1* на відстані близько 1,5 км на південний захід від південної околиці села, де знаходився вітряк і близько 1,5 км на схід від Суботівського городища. Поселення розташовано на високому видовженому пагорбі над тясминською заплавою, обмежованому з двох сторін порослими деревами ярами, які упадають до Тясмину. В одному джерело, з якого витікає струмок (упадає до тясминської заплави). На поверхні були помітні плями від розораних жител (?). Культурний шар залягає на глибині 0,5-0,7 м. Знайдено ліпну і грецьку кераміку, бронзові вістря стріл. Датовано VI - IV ст. до н.е. Обстеження Є.Ф. Покровської і О.Г. Савка, шурфування О.Т. Савка. [Покровская, 1955/5в, с. 13-14; Савко, 2000].

90. Сезонне *стійбище (в уроч. Гапшін Горб*) в заплаві Тясмину, на правому березі. Піщана дюна діаметром близько 100 м, висота над рівнем заплави понад 1 м. На поверхні гумусовий шар 30-40 см завтовшки. За даними В.І. Гуглі, на дюні траплялися знахідки різних періодів: неоліта-бронзи, раннього залізного віку, ранньословянського періоду. При обстеженні у жовтні 2004 р., поряд з кружальною керамікою пізнього часу, знайдено декілька фрагментів ліпного посуду, які можна віднести до епохи пізньої бронзи або раннього заліза.

91. Сезонне *стійбище* **(**дюна *Довгенька*) в заплаві Тясмину, на правому березі. Нижче за течією, приблизно в 500 м від попереднього. Довга піщана грива в заплаві із залишками металургійного виробництва невизначеного часу (за даними В.І. Гуглі). До осушення заплави поряд з островом були болота і луки. Це місцезнаходження також згадує О.І. Тереножкин як острів Великий із культурними залишками, серед яких багато кісток і ліпної кераміки, в тому числі знахідки типу Луки Райковецької. Можливо, Є.Ф. Покровська згадує також цей острів – великий острів *Зелений* навпроти південної околиці с. Суботів, на розораній ділянці знайдено декілька уламків кераміки епохи пізньої бронзи або раннього заліза. Під час обстеження Т.М. Нераденко у 1988 р. на

острові знайдено кераміку епохи кінця пізньої бронзи – білозерської культури [Тереножкин, 1952, с. 81-82; Покровская, 1955/5в, с. 15; Нераденко, 1988, с. 7-8. схема 2, таб. 3, 3, 4].

Лівий берег р. Суботь.

92. *Поселення* скіфського часу в *уроч. Березове* (інша назва – уроч. Макитра). На плато лівого берега Суботі на південний захід від центру села, над тією його частиною, що тягнеться вздовж ріки Суботь. Поселення знаходилося на горбі з пласкою верхівкою, схили якого поступово понижуються у всі боки, дещо крутіше – у бік долини Суботі, тобто на південний схід. У пониженнях місцевості – з північного сходу і північного заходу – залишки лісів. Площа поселення не менш як 200х200 м. Простежувалися плями від розораних жител. Знахідки ліпного посуду і фрагментів амфор. Попередня дата – VI-IV ст. до н.е. Обстеження Є.Ф. Покровської, О.Т. Савка та В.І. Гуглі [Покровская, 1955/5в, с. 15, табл. IV; Савко, 2000, с. 140-141].

93. Уроч**.** *Чепалієвка***.** *Поселення* раннього залізного віку. Південно-західна околиця села, плато у верхів'ях Суботі, навколо ліс. Поселення розташоване на рівній верхівці горба і схилі в бік заплави. Загальна площа близько 400 х 200 м, в центрі пониження, прорізане невеликим (пізнім) приярком. Знахідки уламків ліпного посуду без орнаменту, за виключенням фрагмента вінець горшка з орнаментованим валиком по краю (але валик схожий на чорноліський 2-го ступеню). Також знайдено уламок стінки корчаги зі слабким 2-бічним лощінням, уламок миски з двобічним чорним лощінням, невиразні фрагменти амфорних стінок світлої та червоно-коричневої глини. Поселення могло існувати від часів чорноліської культури до скіфських. Обстеження В.І. Гуглі, С.С. Бессонової, О.В. Брель, М.Д. Ковені у квітні 2005 р.

94. *Поселення* раннього залізного віку в *уроч. Шутівка* між селами Суботів і Новоселиця. Розташоване на 2-ій надзаплавній терасі Тясмину (плато правого берега). Відстань від сучасного річища Тясмину – приблизно 1 км на південний захід. Знаходиться понад дорогою, яка з'єднує Суботів і

Новоселицю, приблизно посередині між околицями цих сіл. Площа поселення складної конфігурації і складається із декількох частин („кутів”), розташованих на різних рівнях. Головна частина – *кут „а”* – на мисоподібному плато (терасі), яке має нахил у бік Тясмину. З боків – північного заходу і південного сходу обмежено залисненими балочками. Довжина поселення близько 300 м, ширина – близько 100 м. Схил і край плато посередині розрізані довгим і вузьким оврагом з боковими відгалуженнями. Західніше оврага знаходяться кути „б” і „в” – відповідно вище по схилу і нижче. На розораній поверхні видні три плями золистого грунта (одна пляма з горілим темним і „масним” грунтом) і одного більш виразного зольника (?). Частина поселення (південний схил) задернована, північно-східна частина вкрита лісом. На поверхні зольника грудки обпаленої глини і батато кам’яних знарядь типа тертушок: 8 великих і 10 невеликих. На поверхні інших плям багато фрагментів ліпного посуду, але маловиразних, половина прясельця. Деякі фрагменти можна віднести до 2-го ступеню чорноліської культури, поодинокі – до скіфського часу, зокрема фрагменти червоноглиняних амфорних стінок і ручку.

Кут „б” – піщана грива на перешийку між отрогами згаданого вище оврага і північно-західної балочки. Поверхність пошкоджена кар’єром. В його зрізах (стінках – на рівні давнього горизонту, тобто на глибині 40-50 см), а також на задернованій поверхні багато невиразних фрагментів ліпного посуду, а також шматки глиняної обмазки з відбитками жердин, конкреції і уламки залізістого мінералу. Два орнаментовані фрагменти вінець горщиків схожі на кераміку 2-го ступеню чорноліської культури, як і два уламки країв мисок.

Кут „в” не обстежувався, густо засіяний зерновими культурами. За повідомленням В.І. Гуглі, тут траплялися фрагменти амфор.

Вірогідно, поселення існувало протягом тривалого часу – другого ступеню чорноліської культури і скіфського часу. У 2004 і 2007 рр. поселення обстежено нами разом із співробітниками ЧНІКЗ В.І. Гуглєю, В.І. Терновським, а також С.С. Бессоновою.

р. Потік

95-103 . с. ***Новоселиця*** Чигиринського р-ну Черкаської обл. В районі села, точніше нижче нього, річище р. Потік (Полудневка, Красная) змінено в межах широкої тясминської заплави. Усього, за Т.М. Нераденко та М.П. Сиволапом, виявлено залишки 8 місцезнаходжень початку раннього залізного віку.

95. Поблизу цього річища („стрілки”), в *уроч. Панське* (Панський острів)– піщаному підвищенні із задернованою поверхнею – в гірлі р. Потік по обої сторони гумусований культурний шар 0,5 м завтовшки. Траплялися фрагменти ліпної кераміки, в тому числі VI-V ст. до н.е. Є також більш пізні знахідки – уламок т.зв. двохствольної амфорної ручки червонувато-оранжового кольору, яку можна віднести до IV ст. до н.е. [Фонди ЧОКМ, №№ 1154-1158].

96. Уроч. *Попів острів* – на захід-північний захід від попереднього. Знахідки кераміки пізньожаботинського і ранньоскіфського часів, заглиблене в землю житло. Розвідки М.П. Сиволапа 2006-2009 рр.

97. В уроч**.** *Маяк* (крутий схил надзаплавної тераси Тясмину при упадінні р.Потік) випадково знайдений залізний кинджал з ніркоподібним перехрестям і брускоподібним навершям, який знаходиться в експозиції ЧОКМ. Найбільш вірогідна дата – у межах VI ст. до н.е. [Бабенко, 2009].

98. Уроч. *Молюхів бугор***.** При розкопках Т.М. Нераденко на енеолітичному поселенні траплялася кераміка білогрудівсько-чорноліського часу. Знахідки зберігаються в фондах ЧНКІЗ [Полтавець, 2003].

99. Уроч. *Нечаєве*. Поселення ранньоскіфського (?) часу. Знайдено ліпну і античну кераміку, 2 прясельці, кам’яне точило. Розвідки М.П. Сиволапа. Знахідки зберігаються у фондах ЧОКМ (№ 1190).

100. Уроч. Дубина (*Медведівський монастир)* – острів в заплаві Тясмину, по лівий бік річища між Новоселицею і Медведівкою. Серед знахідок пізньої кераміки є фрагмент ліпного горщіка з ямками від пальця по краю.

101. Уроч. *Калитівка-4.* Пізньочорноліське *поселення* – на лівому березі Тясмину, навпроти впадіння р.Потік, біля хут.Погорільці. Виявлено заглиблене житло, знайдено зернотерку, характерну для чорноліського часу,

уламки пізньочорнольського посуду, в тому числі орнаментованого лощеного. Трапляються також уламки горщиків, які можна віднести до VI - V ст. до н.е.

Поселення ранньоскіфського часу *Калитівка – 2*. Знайдено ліпну кераміку VI – початку V ст. до н.е., в тому числі амфорні фрагменти, серед них уламок вінця амфори 1 пол. VI ст. до н.е. – т. зв. амфори з широкими смугами [Зеест, 1960, табл. I, 1]. Розвідки М.П. Сиволапа 1995 р.

102. Курганні могильники. На підступах до с. Новоселиця (з північного заходу) по краю надзаплавної тераси Тясмина тягнеться *ланцюжок курганів*, деяки з них стоять біля траси, що йде краєм тераси паралельно Тясмину. За зовнішніми ознаками кургани нагадують скіфські. Другий – рідкий ланцюжок курганів тягнеться вершиною вододілу паралельно Тясмину. В насипу одного з курганів, 3,5 м заввишки, грабіжниками у 2008 р. виявлено дерево і уламки жаботинських орнаментованих кубків (повідомлення М.П. Сиволапа). В.Б. Антонович згадує два великі видовжені кургани і 5 менших, але на відстані 1 км південніше села. Під час обстеження Т.М. Нераденко 1988 р. виявлено 14 насипів [Антонович, 1895, с. 113; Нераденко, 1988, с. 40-41, схема 11].

Наявність цих курганів, а деяки з них значних розмрів, а також поселень скіфського часу по обидва береги Тясмину, вказує на існування у давнину броду в районі Новоселиці.

103-104. с. ***Полуднівка*** Чигиринського р-ну Черкаської обл.

103. *Городище* чорноліської культури. Розташовано у верхіві р. Потік на мисі, утвореному крутою лукою річища. З напільного боку, на перешійку споруджені рів і вал (зараз майже не простежуються). Розміри 90 х 70 м. Культурний шар простежено в обриві на глибині 40-60 см, на поверхні знахідок немає. Зараз на площі городища знаходиться садиба, площа обведена невеликим протиоползневим валом. Друга ступінь чорноліської культури (жаботин?). Обстежено О.І. Тереножкіним у 1950 р., а також співробітниками ЧНІКЗ у 2004 р.

104. *Чорноліське поховання* (трупоспалення) в урні в 200-250 м на схід від Полуднівського городища [Тереножкин, 1952, с. 88, рис. 25, 4-6; 26,4; 1961, с. 44].

105-107. ***с. Чмирівка*** Чигиринського р-ну Черкаської обл.

105. *Поселення* пізньої чорноліської культури на првому березі р.Полуднівка, правого приплива р. Потік. За даними О.І. Тереножкина, тут на двох мисоподібних підвищеннях з крутими схилами (пункти №№ 26 і 27 у звіті), сусідніми із городищем скіфського часу (див. нижче), траплялася кераміка чорноліської культури. Ці місцезнаходження займають схили великого „двоголового” горба, один з яких звернений у бік ставка і запруди на р.Потік. Виявлено і обстежено О.І.Тереножкіним у 1950 р. У 1988 р. під час обстеження Т.М. Нераденко знайдено уламки посуду 2-го ступеню чорноліськой культури, в промоїні виявлено кістку ноги з патиною зеленкуватого кольору і уламки черепа людини. У 2004 р. знайдено лише 1 фрагмент ліпної стінки і кам’яної „праски” [Тереножкин, 1950/25; Нераденко, 1988, с. 42, сх. 11, табл. 4].

106. *Городище* скіфського часу в урочищі *Турецький вал* на південній околоці села Чмирівка, на мисі з крутими схилами. Точніше, це південна околиця північної частини села, яку іноді відносять до с. Новоселиця. Трикутна в плані площа обмежена двома оврагами, які зближуються в уст’ях. З напільного боку захищена валом 200 м завдовшки, що тягнувся від західного оврагу, а також ровом. Можливо, більша, не захищена валом напільна частина була укріплена дерев’яним тином. Розмири городища близько 1,5 х 1 км. Незначний культурний шар, в тому числі грудки обпаленої глини, простежувалися в обривах на глибині 25-50 см. За визначенням О.І. Тереножкина, життя на городищі не було тривалим, зокрема фортіфікаційні споруди не були завершені. У часовому відношенні воно дещо синхронне або молодше за Мотронинське городище. Обстежено О.І. Тереножкіним у 1950 р., Т.М. Нераденко у 1988 р., а також співробітниками ЧНІКЗ у 2004 р. За повідомленям Т.М. Нераденко, рів і вал були знищені під рас вирівнювання

поверхні поля. Культурний шар не простежувався [Тереножкин, 1952, с. 88; Нераденко, 1988, с. 41-42, схема 11].

107. *Городище* раннього залізного віку (?) в уроч. *Паланка*. Під такою назвою серед місцевого населення відоме невелике городище в дубовому лісі біля південно-західної околиці с. Чмирівка, його головного масиву. Розташовано на відовжено-заокругленому мисоподібному підвищенні (останці), що є частиною останця складної конфігурації довжиною близько 2,5 км, ширина в центрі 1 км, вишина 180 м. Городище в плані являє овал, який повторює контури мису. Схили ескарповані, винутий грунт утворив невисокий вал по періметру площадки городища. Ширина валу 5-6 м, вишина біля 1,5 м. Загальна площа миса на карті 70х50 м, проте реальна площа „городка” більше принаймні у два рази. З довгого, західного боку розташований вїзд. Перед вїздом – майданчик, фланкований з боків відростками валу. За ними іззовні – невеликі горбики („башти”). Ще один вїзд, або просто розріз валу знаходиться з протлежного напільного боку. Водного джерела поряд немає, але до балки, вздовж якої стоїть село, близько 300 м. Ця балка поєднується з верхів’ями правого приплива р. Потік, отже городок знаходиться біля його витоків, що є характерним для городищ раннього залізного віку. Втім, незвичайна форма вїзду до городища начебто суперечить такому припущенню. Обстеження В.І. Гуглі та В.І. Полтавця 2004 р. Можливо, саме ці «вали в лісі» поблизу с. Новоселиця згадано в праці Л.І. Похилевича [Похилевич, 2009, с. 533].

108. *Поселення* скіфського часу в уроч. *Сонечко* між ***Чмирівкою*** і ***Суботівим***. На горі біля просіки із Чмирівки до крайнього північно-західного кута с. Суботів, знаходиться колоподібне заглиблення з виходами грунтових вод. Навколо нього зібрано багато уламків ліпного посуду, невиразних фрагментів червоноглиняних амфор, невеликі шматки глиняної обмазки. Декілька фрагментів належали ліпним горщикам V-IV ст. до н.е., вінця яких прикрашені пальцевими ямками. Розвідки М.П. Сиволапа 2005 р.

р. Креселка – Сріблянка. Верхів’я р. Креселка.

109-120. с. ***Мельники*** Чигиринського р-ну Черкаської обл.

109. Креселецьке лісництво. *Мотронинське городище* скіфського часу в уроч. Холодний Яр. Городище знаходиться всередині великого лісового масиву, біля краю вододільної височини розмірами приблизно 5х2 км, обмеженої глибокими відрогами Холодного Яру, які з трьох боків уклінюються на його територію. Північна балка заходить досить глибоко. На дні балки невелике озерце, яке живиться джерельною водою. Звідсі витікає струмок Онуфрієвка, який тече у бік Лубенецької балки. Багато джерел б'є на схилах балок, особливо в східній частині городища, біля Гайдамацького ставу. Тут бере початок невелика річка Креселка – притока Сріблянки. Площа городища близько 200 га, територия оточена потужними валами і ровом. Перший докладний опис городища зроблено О.О.Бобринським. Розкопки В.В. Хвойки (1898, 1901 рр.), О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської (1970 р.), В.П. Григор'єва та М.М. Сиволапа (?) (1985 р.), С.С. Бессонової і С.А. Скорого (1989-1996 р.), С.А. Скорого та Я. Хохоровського (2001-2002 р.). Загальна розкопана площа близько 5500 кв.м. На городищі трапляються окремі знахідки от доби пізнього палеоліту, енеоліту та бронзи. Час функціонування городища скіфських часів – від кінця VII до першої половини V ст. до н. е., проте відомі й знахідки другої половини V-початку IV ст. до н.е., а також еліністичного періоду, черняхівської і пеньківської культур. Одержані нові дані щодо господарства місцевого населення, зокрема землеробства, тваринництва, мисливства, металообробки, а також фортифікації скіфського часу [Бессонова, Скорый, 2001].

110. Городище *Кіз'я Гора* невизначеного часу на захід від Мотронинського городища, по дорозі в с. Жаботин.

111. *Курганні могильники* скіфського часу навколо Мотронинського городища. За валами городища в лісі виявлено три скупчення курганів: південне, західне і північне, загалом 71 курган. Досліджено 27 курганів, в тому числі вся північна група (9 невеликих насипів), а також курган-лідер Скіфська Могила в західній групі, висотою 7,75 м, в якому виявлені скіфські поховання другої треті V ст. до н.е. Загалом поховання курганного могильника датовано від кінця VII- початку VI до кінця V- початку IV ст. до н.е. Декілька курганів

було також розкопано В.В. Хвойкою [Бобринский, 1894, с. 53-60; Хвойка, 1905, с. 98-99; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 159-160, №134; Бессонова, Скорый, 2001; Бессонова, Романюк, 2004; Скорый, Хохоровски, 2004; Вахтина, 2009].

111-а, 111-б – два невеликі *поселення* скіфського часу (Буда-1 і Буда-2) на мисах у верхів'ї Грушківської балки, на схід від дороги на ***хут. Буда.*** Відстань від Мотронинського городища близько 3-3,5 км на південь. Розвідки Ю.Ю. Ляшка 2013 р.

111-в невелике *поселення* в околицях Мотронинського городища, на північ від нього. Територія Креселецького лісництва. Розвідки Ю.Ю. Ляшка 2013 р.

112. *Поселення* скіфського часу в *уроч. Циганське* неподалік південної околиці ***с. Мельники***, що тягнеться вздовж ставків над р. Сріблянка (ця частина села має назву П'ятирічка). Поселення знаходиться в лісі, на території 68 кварталу Креселецького лісництва у верхів'ї р. Сріблянка, на лівому березі. Зі сходу - південного сходу воно межує з уроч „Гришкове поле" Нижче за течією ріки знаходиться низка невеликих місцезнаходжень передскіфського-скіфського часів, а також одне невелике городище біля 2-го ставка Від поселення до цього городища меньш як 1 км. Поселення розташоване на мисі – південно-східному відрозі плато, на північному краї якого знаходиться Мотронинське городище. Відстань між пам'яткми дорівнює близько 4,5 км. Поверхня поселення має нахил на південний схід, до витоків двох балок, які оточують його з двох боків. Балки широкі, з пласкими днищами, вишина схилів 15-18 м. Схили доси читкі (підрізані?). Видно, що колись, до спорудження ставків на р. Креселка, балки наповнювалися водою. Загальна площа, на якій траплялися знахідки, дорівнює близько 1х0,7 км, тобто 70 га. Власне, зараз знахідки зафіксовані на двох окремих ділянках, розділених порослою лісом смугою близько 150 м завширшки, які можна, мабуть, вважати двома окремими поселеннями.

Менша, західна ділянка („поселення № 1") була відкрита завдяки знахідці тут навесні 1997 р. під час оранки мідного шолому кубанського типу. Тут

також виявлені фрагменти глиняної обмазки, кілька уламків ліпного посуду і античних амфор. Площа ділянки із знахідками приблизно 200х100 м. Східна ділянка виявлена при обстеженні околиць цієї знахідки у 2007 році по іншій бік лісосмуги на відстані 150 м і спочатку була сприйнята як окреме поселення („поселення № 2”). Знахідки траплялися на площі приблизно 150 (пн – пд) х 70 м (зх-сх) у північно-західній частині поля. Грунт на цій ділянці більш темний у порівнянні із навколишним полем, насичений органікою з сажею і золою. Плями такого грунта мали включення шматочків обпаленої глини и уламки посуду (розорані житла або заповнення ям?).

На мисовій частині плато на південний захід від „поселення №2”, відділена від нього річищем невеликого струмка, що впадає в східну балку, знаходиться ще одне скупчення знахідок (поселення „А”), яке сприймається як окреме поселення із зольником. Відстань від „поселення № 2” до поселення „А” дорівнює приблизно 400 м. На схід від „зольника” на схилі перед балкою трапляються фрагменти стінок червоноглиняних гончарних посудин (амфор?), а також посудин пізнього середньовіччя (див. № 113).

Дату поселення можна визначити як VI, можливо початок V ст. до н.е., тобто часу найбільшого розквіту життя на Мотронинському городищі. Слід відзначити майже повну відсутність лощеного посуду і загалом знахідок, які можна впевнено датувати VII - початком VI ст. до н.е. Переважають уламки великих товстостінних посудин: корчаг, горщиків, котлоподібних посудин, мисок. Відсутні уламки черпаків та келихів. Окремі фрагменти можуть бути віднесені до ранньочорноліського (?) часу. Античний посуд репрезнтований невиразними уламками амфор, зовсім немає тонкостінного столового посуду. Поселення обстежено у 2005 і 2006 рр. Участники розвідки В.І. Полтавець, О.В. Білецька, В.І. Терновський, Б.В. Легоняк, С.С. Бессонова, О.В. Брель, М.Д. Ковеня [Полтавець, Білецька, Легоняк, 2000].

113. На території „поселення А” височить курганний насип (або, скоріше, зольник), який певно не пов’язаний з „поселеннями №№ 1 і 2”, які ми вважаємо одним поселенням. Не виключено також, що „поселення А” являє

собою якусь специфічну частину згаданого великого поселення. На поверхні „зольника” знайдено багато невеликих уламків ліпного посуду, декілька невеликих фрагментів обпаленої глини, фрагмент кам’яного знаряддя (тертушки або „прасочки”), уламок мініатюрного глиняного „прясельця”. Один з фрагментів посуду має двобічне чорне лощіння і два – з вузьким трикутним у розтині валиком (пружком), з орнаментом у вигляді наскісних насічок (рис.). Ще один фрагмент прикрашений рісками дрібнозубчастого штампа і один – розчісами з обох боків. Ці фрагменти можна віднести до ранньочорноліського часу. Тобто, цей насип належить до поселення або могильника передскіфського періода. В цілому знахідки не є характерними для кургану, скоріше для зольника, насип якого складається з „поселенського” грунту.

114. *Місцезнаходження № 2. Уроч. Киселівка* (біля ставків „П’ятирічка”). На лівому березі Сріблянки, на пологому схилі надзаплавної мисоподібної тераси, поверненої на південь до балочки (ручей Киселівка), яка упадає до Сріблянки. Схил зайнятий під селянські городи. В значній кількості траплялася пізносередньовічна кераміка, а також пізніша. Один фрагмент товстої стінки (1 см) ліпної посудини належав до періоду бронзи або раннього залізного віку. Черепок на зламі чорний, зовні і зсередини червонуватого кольору.

115. *Місцезнаходження № 3. Уроч. П‘ятирічка*, 3-й ставок. Правий берег р.Сріблянка, неподалік верхів’їв. Поселення розташоване на краю надзаплавної тераси Сріблянки, яка має нахил на південь, до ставка. На городі садиби, на площі приблизно 150х100 м зібрано 35 фрагментів ліпного посуду, з них приблизно одна третина мала слабке чорне лощіння. Серед них лише один фрагмент з орнаментом: від конусоподібної миски із горизонтально зрізаним краєм, орнаментованим великими „зерноподібними” відбитками. Цей орнамент є характерним для пізньочорноліської культури. Решта фрагментів належала головним чином великим товстостінним горщікам різного гатунку: грубішим червонобрунатним з обох боків або зверху брунатним, зсерединиим, або

тонкішим, добре загладженим світлобрунатного кольору. Поселення можна датувати пізньочорноліським або ранньоскіфським періодом.

116. На терасі над ставком (лівий берег) – невелике *городище*, обведене по колу валом. Виявлено у 1991 р. співробітниками експедиції „Холодний Яр” В.В. Романюком, С.В. Махортих та ін. Діаметр городища близько 150 м. Під час шурфування знайдено декілька ліпних фрагментів, в тому числі край миски із загнутім всередину крєм, вкритий слабким чорним лощінням. Повідомлення С.С. Бессонової. Городище можна віднести, скоріше, до скіфського часу.

117. *Місцезнаходження № 4.* Городи в заплаві р. Сріблянка, лівий берег. На схилі надзаплавної тераси глибока оранка. В заплаві знайдено один фрагмент ліпної посудини доби бронзи або скіфського часу.

118. *Місцезнаходження № 5.* Біля злиття р. Креселка (лівий берег) з р. Сріблянка, на схилі тераси, поверненого на південь, до води. На двох городах зібрана кераміка різних часів, серед них біля 10 фрагментів, дуже схожих на керамику скіфських часів (один сіроглиняний, зверху чорнолощений, дві стінки корчаг з „ребрами” від горизонтального загладжування зсередини).

119. *Мельнічанські хутори, уроч. Васюрівка*. Верхів’я (лівий берег) р. Креселка, навпроти Креселецького лісництва. Невеликий округлий горбик розмірами приблизно 300х200 м в оточенні більш вісоких горбів на захід від заплави р. Креселка. На поверхні горба декілька фрагментів пізньої кераміки і 2 фрагменти ліпних стінок, схожих на кераміку скіфського часу. Виявлено під час обстеження Б.В. Легоняка та С.С. Бессонової у 2006 р.

120. *Уроч. Кресельці-Лісничанка*, верхів’я р. Креселка (лівий берег). Схил тераси, повернений до заплави р. Креселка, городи поблизу лісу. На ділянці приблизно 100 м вздовж схила і 30 м по схилу зібрані 5 фрагментів ліпних посудин, які нагадують кераміку скіфського часу або епохи бронзи і один уламок глиняного „коржа” із чистої цупкої глини, розмірами 5х4 см і 1,5-1,8 см завтовшки. Один фрагмент кераміки належав відкритій посудині типу миски або чаши з відігнутим назовні горизонтальнием краєм. Виявлено під час обстеження Б.В. Легоняка та С.С. Бессонової у 2006 р.

121. Між селами ***Медведівка*** і ***Івківці*** Чигиринського р-ну Черкаської обл. Поселення в уроч. *Погибельна* на мисоподібному схилі плато, поверненого на південний схід, у верхів'ї безименного струмка (лівий берег), лівої притоки р. Сріблянка. Із заходу і сходу схил оточений лісом (зі сходу ліс у балці, із заходу – ліс між селами Мельники та Головківка). На городах покинутої садиби, на площі приблизно 200х150 м зібрано 12 фрагментів ліпного посуду скіфського або передскіфського часів і фрагмент ошлакованої глиняної обмазки з відбитками прута і соломи. Один з фрагментів кераміки орнаментований рядами дрібнозубчастого штампа, характерного для другого ступеню чорноліської культури. Відкрито у 2005 р., додатково обстежено у 2007 р. В.І. Полтавцем, Б.В. Легоняком, С.С. Бессоновою.

121-а. *Поселення* раннього залізного віку розташовано південніше попереднього (близько 100 м) у верхів'ї невеликої річочки, що тече повз с. Івківці, неподалік західної околиці села, його західного кута. Поряд із заходу ліс, а також дорога, що поєднує Медведівку і Головківку. На поверхні розораного поля трапляються уламки ліпного посуду. Поселення відкрито М.П. Сиволапом у 2013 р.

122. В районі с. ***Медведівка*** Чигиринського р-ну Черкаської обл (*уроч. Стукаловщина*) по дорозі на Головківку також відомо *поселення* білогрудівсько-білозерської культури**.** Південно-східний схил поля у бік невеликої балочки. Виявлено О.В. Білецькою і В.В. Неродою у 1989 р. [Куштан, 2007, с. 202, рис. 4, 15].

р. Тясмин між Сріблянкою і Жаботинкою.

123. ***с. Замятниця*** Чигиринського р-ну Черкаської обл. Багатошарове *поселення* пізньочорноліського і ранньоскіфського (жаботинського?) часів. Виявлено О.В.Білецькою і В.В.Неродою. Поселення знаходиться на відстані приблизно 1,5 км від Тясмину, у верхів'ї невеликого струмка – його правої притоки. На поселенні, окрім уламків ліпного посуду чорноліського часу, знайдено і уламок котлоподібної посудини ранньоскіфського часу, набір „фішок" зі стінок ліпних посудин, а також багато відщепів кременю темного

кольору, желваки. Тобто, на поселенні виготовляли знаряддя з кременю, а також ліпний посуд, для його обробки використовували керамічні „фішки”.

р. Жаботинка, права притока Тясмину.

Ріка має довге і розгалуджене річище з декількома значними притоками: один (умовно - правий „приток А”) у межах с. Жаботин (кут Завадівка), на другому, досить розгалудженому (лівий „приток Б”), стоїть с. Плескачівка і на третьому (Лубенецька балка) – с. Лубенці. Останній приток впадає у Жаботинку неподалік її злиття з Тясмином, а початок бере у балці біля Мотронинського городища.

124-130. с. ***Жаботин*** Кам’янського р-ну Черкаської обл. В околицях села, за даними завідуючого Кам’янським краєзнавчим музеєм Ю.Ю. Ляшка, виявлено 18 поселень раннього залізного віку, а також декілька курганних груп.

124-а. Знахідки бронзових вудил жаботинського часу на території колишнього замку Любомирських в селі Жаботин [Покровська, 1952, с. 55].

. 124. Багатошарове *поселення* в уроч**.** *Тарасова Гора*. Шари жаботинського періоду (IX-VII), ранньоскіфського (VII-VI) і пізньоскіфського (V-IV ст. до н.е.). Знаходиться у північно-східної околиці села, між двома протоками р. Жаботинка (Жаб’янка), на мисоподібному підвищенні, оточеному ярами. Зі сходу невеликим перешийком поєднується ще з одним подібним за формою підвищенням. Саме тут, за даними Ю.Ю. Ляшка, а також М.М. Дараган, трапляються знахідки античної кераміки V-IV ст. до н.е. (окреме поселення?). О.І. Тереножкин припускав, що Жаботинське поселення мало дерев’яну огорожу, тобто було укріпленим. Загальна площа поселення 43 га. У 2008 р. під час робіт М.М.Дараган виявлено залишки рову. У південній частині гори було знайдено глиняну посудину з перепаленими кістками (могильник?). Поселення виявлено Є.Ф. Покровською та М.І. Вязьмітіною у 1950 р. Розкопувалося у різні роки Є.Ф. Покровською, М.І. Вязьмітіною, О.І. Тереножкіним, В.А. Іллінською, Г.Т. Ковпаненко, М.М. Дараган [Вязьмитина, 1952; Покровська, 1952; 1955; Вязьмітіна, Покровська, 1956; Тереножкин, Ильинская, 1972;

Покровская, 1973; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, №127; Дараган, 2006; 2011; Дараган, Кашуба, 2008].

125. *Селище в уроч. Ярки* на південь від південно-східної околиці села. Топографічні умови тотожні умовам Тарасової Гори. Це плаский мисоподібний останець на березі безіменної річки (правого „припливу А” Жаботинки), між двома протоками. З північного заходу врізається глибокий приярок, що упадає у долину річки. Площа поселення приблизно 250х150 м. Трапляються уламки ліпного посуду, а також античної кераміки, в тому числі фрагмент кришки розписної лекани 3-ої чверті VII ст. до н.е. Поселення виявлено Ю.Ю. Ляшком. Можливо, воно також згадується П.Н. Трет’яковим, а слідом за ним іншими авторами, як селище в уроч. Бочків Яр). Обстежено у 2004 р. і співробітниками НІКЗ „Чигирин” Н.С. Кузьмич, М.Д. Ковенєю, О.В. Брель разом з С.С. Бессоновою та Ю.Ю. Ляшком [Третьяков, 1946, с. 18; 1949, с.235, №43; Петренко, 1967, с. 97, №15; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 159, №129].

125-а. *Поселення V-IV ст. до н.е.* виявлено Ю.Ю. Ляшком на цьому ж мисі в кар’єрі цегляного заводу. Площа не з‘ясована. Залишки ями з керамікою, кістками тварин, камінням [Куштан, 2010, с. 15-16, рис. 12, 18].

125-б. *Поселення* в уроч. Дерчаків Яр, поряд з попереднім, на схід від нього. Округле в плані підвищення, незначна кількість «скіфської кераміки» [Третьяков, 1949, с. 235, №44].

126. *Поселення в уроч. Скарбове (Скибове*). Розташоване біля північно – західної частини села Жаботин, біля витоків струмка – лівого „притока Б” Жаботинки. Це пласке мисоподібне підвищення, нахилене на північний схід. У північно-східній частині розчленований залісненим приярком довжиною близько 300 м, з якого витікає струмок. Знахідки ліпної кераміки, уламків амфор, кісток тварин, прясельця, кам’яні знаряддя трапляються навколо приярку з трьох боків на значній площі. Дата VII - IV ст.до н.е. Виявлено Ю.Ю. Ляшком у 1981 р. Обстежено Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессоновою та С.А.

Скорим у 1984 р., співробітниками ЧНІКЗ у 2004 р. [Ляшко, 1992; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 159, №130].

127. *Поселення* в *уроч. Підлисенкова Гора.* Розташоване в 3 км на захід від колишн. Завадівки (нині у межах с. Жаботин) на горі, що височить над долиною струмка – приплава Жаботинки. На верхніх схилах гори, що амфітеатром понижуються у долину струмка на пахоті виявлена значна кількість фрагментів ліпного посуду, а також амфор, уламки обпаленої глини від жител. Подібна кераміка знайдена також на Плiскачевському городищі. Датовано V-III ст. до н.е. Обстежено М.І. Вязьмітіною та Є.Ф. Покровською у 1950 р. [Вязьмітіна, Покровська, 1950, с. 16. Петренко, 1961, с. 59; 1967, с. 97, №14. Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 159, №131].

В околицях села зафіксовано щонайменьш 8 курганних груп, з них розкопувалися 3 групи, у всіх кургани скіфського часу.

128. *Курганна група I*- на північний схід від центру села (над колишн. с. Завадівка). Кургани на високому плато над р. Жаботинка, з двох сторін оточеному оврагами і крутими схилами. О.О. Бобринським розкопані кургани №№ 523 і 524.

129. *Курганна група II* (4 насипи) – на південний схід від села, біля вїзду із Флярковки (південна частина Жаботина). Знаходяться на підвищенні, обмеженому з півночі долиною струмка, а з півдня – глибоким оврагом. Два кургани розкопані В.В. Хвойкою (?) і один у 1981 р. Г.Т. Ковпаненко. Один курган передскіфського часу, один VII і ще один VII-VI ст.до н.е.

130. *Група III* з 5 насипів в урочищі Смаляне, на північний захід (близько 1 км) від околиці с. Флярківка. Два насипи розкопані Хвойкою (?) и один – Г.Т. Ковпаненко у 1981 р. (Червона Могила). Основне поховання початку VI ст. до н.е. [ДП, 1900, додаток, с. 6; Бобринский, 1914, с. 102; 1916, с. 1-3; Ковпаненко, Шевченко, 1981/23; 1984].

Пониззя р. Жаб’янка.

131. с. ***Деменці*** Чигиринського р-ну Черкаської обл. Місцевість між Лубенецькою балкою і Тясмином. В уроч. Чорне Урвище знайдені бронзові наконечники стріл V-IV (?) ст. до н.е. (Фонди ЧОКМ).

132-134. с. ***Грекове*** Кам'янського р-ну Черкаської обл.

132. *Городище* відоме в літературі, як *Лубенецьке*. Однак до околиці с. Лубенці від городища понад 1 км, тоді як невеличке селище Грекове відділене від городища лише дорогою. Городище розташовано біля підніжжя схилу височини, яка понижується у бік заплав Жаб'янки і Тясмину, тобто у північному напрямі. До заболоченої заплави Жаб'янки – 500м, до Тясмину – 2,2 км. Місце розташування городища (тераса) височить над заплавою на 8-10 м. Городище в плані має форму овала діаметром до 100 м. Обведене валом і ровом, за виключенням північної частини, яка стоїть на досить крутому схилі над заплавою Жаб'я нки. На думку О.І. Тереножкіна, рів був такою глибини, що по ньому могли тікти води ріки. Період чорноліської культури, друга ступінь (?). Розкопки О.І. Тереножкіна 1952 р. Обстежено у 1987 р. О.В. Білецькою і В.В. Неродою, в 2004 р. співробітниками ЧНІКЗ В.І.Терновським, В.І. Гуглею та С.С. Бессоновою. В грабіжницькому шурфі (1,5х0,8 м, глибина 1,2-1,3 м) приблизно в центрі укріплення на глибині близько 0,8 м в стінках видно кістки (кінцівки) крх. Уламки кісток також в грунті (темний з домішками золи), викинутому із шурфа [Тереножкин, 1952/17, с. 14-29; 1952-а, с. 88; 1961, с. 14-15, 30-31, рис. 2].

Поряд з городищем під час обстеження співробітниками НІКЗ „Чигирин" у 2004 р. виявлено два поселення.

133. *Поселення № 1*. Прилягає до городища зі сходу-північного сходу і розташоване на похилому схилі улуговини, яка знаходиться між двома підвищеннями, на одному з яких зведено городище. Схил дещо знижується до дороги, при прокладанні якої частина поселення була, мабуть, знищена. Находки (керамика, шматочки обпаленої глини, кістки тварин, каміння) таплялися переважно на площі 100х50 м, а також вище по схилу у південному

нарямку. Пізньожаботинський (?) або пізньочорноліський час, виходячи з фрагменту орнаментованої корчаги.

134. *Поселення № 2*. Розташоване на південь-південний схід від городища на відстані близько 100 м, на схилах невеликого підвищення. Розміри поселення не з'ясовані (подібні до першого?). Знахідок, особливо кераміки, значно більше, здебільшого вона вкрита міцним вапнистим налітом. Трапляються кістки тварин. Пізньочорноліський час? Обстеження В.І. Полтавця, В.І. Гуглі, В.І. Терновського, В.В. Нероди, С.С. Бессонової.

Гирло р. Жаб'янка.

135-136. *Два поселення* при впадінні Жаб'янки до Тясмину, виявлені О.І. Тереножкіним під час розвідки 1950 р. і орієнтовно віднесені до скіфського часу (пункт 43). Одне поселення на лівому березі гирла Жаб'янки. Друге знаходиться на низькому мисі правого берега річки, нахиленому до неї, а також до заплави Тясмину. Багато знахідок кераміки, але невиразних. Виходячи з дати поселень поряд з Лубенецьким городищем, це скоріше чорноліські часи. Одне з цих поселень, скоріше друге, обстежено також О.М. Приходнюком та О.В. Петраускасом на початку 90-х рр. XX ст. Це багатошарове поселення в уроч. Острів – надзаплавному терасовому останці при злитті Тясмину і Жаб'янки. Серед знахідок – кераміка „раннього залізного віку" [Тереножкин, 1950/25, с. 79-80; Приходнюк, Петраускас, 1999, с. 186].

Права притока Жаб'янки (Лубенецька балка).

137-138. с. ***Лубенці*** Кам'янського р-ну Черкаської обл.

137. Біля верхів' їв цього приплива в урочищі *Гайдамацька Гора* – однойменне *поселення*. Знаходиться біля південної околиці, поряд з колгоспним госпдвором (фермою) і дорогою на Жаботин. Невисоке підвищення, оточене з трьох боків лісом, який переходить у суцільний лісовий масив. Тут тече струмок – приток річки, що тече Лубенецькою балкою. З південного заходу, з боку дороги на Жаботин, схили балки, яка оточує Гайдамацьку Гору, нібито ескарповані. Поверхня задернована, знахідок немає. Розкопки О.І. Тереножкіна 1952 г. Поселення датовано ним VI-V ст. до н.е.

Обстежено співробітниками ЧНІКЗ у жовтні 2004 р. З південного заходу – заволожена низовина (місцевість багата на грунтові води і джерела) [Тереножкин, 1952/17, с. 30-35; 1952-а, с. 81-83; Петренко, 1967, с. 97 (№8); Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 159].

138. Біля Гайдамацької Гори О.І. Тереножкіним також виявлено *поселення* ранньоскіфського (жаботинського?) часу. Воно знаходилося на тому ж мисі, що й згадано вище поселення, приблизно на 200 м північніше, на городах біля крайніх хат с. Лубенці. Два уламки орнаментованого столового посуду і фрагмент цвяхоподібної зігнутої сережки [Тереножкин, 1952-б, с. 35].

Ліва притока р. Жаб'янка (Плескачівська балка).

139. с. ***Сокірне*** Кам'янського р-ну Черкаської обл. *Городище* чорноліської культури на відстані 1 км на північний захід від села, в лісі (уроч. Городок). Розташоване на ізольованому горбі з пласкою верхівкою, орієнтованому з півночі на південь і оточеному глибокими ярами, а також валом и ровом (краще збереглися в західній частині). З північного боку горб має крутий схил у бік балки Володькина. Площа городища у межах оборонних споруд 120 х 160 м. Обстеження О.І. Тереножкина, а також О.В. Білецької та В.В. Нероди [Тереножкин, 1961, с. 14, рис. 17; Білецька, Нерода, 1987/195, с. 14].

140. с. ***Плескачівка*** Смілянського району Черкаської обл. Велике *городище* скіфського часу на схід від колишнього хут. Шевченко на околоці лісу. Відстань від с. Плескачівка 1,5 км на захід – північний захід. Розташоване на мисоподобному підвищенні між двох великіх ярів з водним джерелом і невеликим ставком (витоки одного з відгалужень великого „притоку Б" р. Жабянка). В плані овальної форми розмірами 700-750 м х 500 м (близько 37,5 га), витягнуто з північного заходу на південний схід. Обведено валом і ровом, які збереглися лише на окремих ділянках через забудову і оранку. У 1946 р. вал сягав вишини 3 м. На території городища колись знаходився сад, із заходу підступають будівлі. Повз нього проходить дорога на Сунки і Плескачівку. На поверхні зібрано невелику кількість уламків ліпного посуду і амфор IV ст. до

н.е., уламок чорнолакової посудини. Обстежено П.Н. Трет'яковим, О.І. Тереножкиним, М.П. Сиволапом та В.П. Григор'євим. Під час розвідок М.П. Сиволапа у 2008 р. на городищі знайдене кам'яне ювелірне ковадло (експозиція ЧОКМ), а також уламки вінця і ручки амфори типу Солоха-І (IV ст. до н.е) і витої ручки сірогліняного глечика або ойнахої (IV-III ст. до н.е.). [Похилевич, 2009, с. 512-51 3; Бобринский, 1894, с. 53, 59, план №1; Третьяков, 1946/27, с. 17, №40; 1949, с.235; Тереножкин, 1952, с.80-98; Григорьев, Сиволап, 1987/131, с. 41-42; Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1989, №126, с. 158, 174-175].

Середня течія Тясмину, правий берег.

141. с. ***Чубівка*** Черкаського р-ну Черкаської обл. *Городище „Городок"* біля західної околиці села, над високим (близько 50 м) правим берегом Тясмину, біля дороги на с. Плескачівка. Площа городища становила близько 0,3 га. По краю майданчика городища, а також з напольного боку йде вал, який у 1946 р. сягав 0,3-0,6 м заввишки. З напільного боку були три вали з декількома в'їздами. За третім валом біля обриву чотири кургани, два з яких розкопані О.О. Бобринським (могильник „В"). Один з курганів (№ 334) містив кераміку пізньожаботинського типу. На розораній поверхні городища зрідка траплялися уламки „скіфської кераміки". Виходячи з топографії городища, його розмірів, городище споруджено у пізньочорноліські (жаботинські?) часи. Обстежено О.О. Бобринським та П.М. Трет'яковим [Бобринский, 1887, с. 98; 1894, с. 35, №15; 1901, с. 46-47; Третьяков, 1946, с. 17, рис.22, №39; 1949, с. 235; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 157-158, №125; с. 236, 310].

142-146. с. ***Гуляй-Городок*** Смілянського р-ну Черкаської обл. В околицях села відомі декілька поселень скіфського часу і курганні могильники. Можливо, серед них одне було городищем, яке згадує О.О. Бобринський: „дуже крута гора... на вершині якої старі укріплення з валом".

142. Скоріш за все, йдеться про *поселення (городище?) Шаєва Гора* у північно-західній околиці села на вершині високого крутого останця правого коренного берега Тясмину. Загальна площа поселення 8-9 га. На думку П.М.

Трет'якова, це могло бути городище з розораним валом. В північно-східній частині гори знаходиться пласке підвищення площею близько 150х100 м, яке підноситься приблизно на 10 над місцевістю (цитадель?). Схили екскарповано? Н.П. Трет'яков у 1946 р. зафіксував культурний шар 0,7 м завтовшки, в якому було багато вугілля. На ріллі було знайдено „скіфську кераміку", що дало підстави для віднесення поселення до скіфського часу. Виходячи з відсутності амфорних фрагментів, це могло бути поселення ранньоскіфського часу. Зараз поселення сильно пошкоджене. Трапляються лише поодинокі дрібні фрагменти ліпного посуду. [Бобринский, 1887, с. 98-101; 1901, с. 41-48; Третьяков, 1946/27, с. 38; 1949, с. 235; Григорьев, Сиволап, 1987/131, с. 20-21. Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 158, №124].

143. *Поселення „Палієва Гора*" (за Трет'яковим – „Піляєва Гора"). знаходиться на відстані 0,5 км на захід від північної частини села в однойменному урочищі на мисоподібному виступі правого корінного берега Тясмину. Площа поселення приблизно 300х300 м або, за Трет'яковим, 500х200 м. Траплялися дрібні фрагменти ліпного посуду, уламок стінки амфори з широкою смугою красного лаку – т.зв. амфори з широкими смугами [Григорьев, Сиволап, 1987, рис. 7, 1, 2], плями з дрібними шматкочками обпаленої глини, велике каміння (пісковик). Не розкопувалося. Виходячи з характеристики кераміки, це міг бути, скоріше за все, ранньоскіфський час, тобто VI ст. до н.е. [Третьяков, 1946/27, с. 16-17, №37, рис. 21; Тереножкин, 1952-б, с. 5; Григорьев, Сиволап, 1987, с. 20, рис. 7, 1,2; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 158, №123].

144**.** *Поселення* багатошарове „*Садовий Яр*". Знаходиться на відстані 150 м на південний схід від крайніх хат східної частини села (вул.Садова), на схилі правого берега струмка, що тече Садовим Яром. Розорюється. Знахідки трапляються вздовж струмка на протязі близько 500 м смугою 200 м завширшки. Трапляються уламки черняхівської та скіфської кераміки, фрагмент античної амфори. Не розкопувалося. За керамікою поселення можна

датувати VI-V ст. до н.е., але не виключена і раніша дата. Виявлено М.П. Сиволапом у 1987 р. [Григорьев, Сиволап, 1987/131, с. 20, (рис. 8,1-3].

145. Окремі *фрагменти „скіфської кераміки*” були знайдені, за П.М. Трет’яковим, в районі с. Гуляй – Городок в урочищах „Гробовище” і „Чижин Яр” [Третьяков, 1946/27, с. 17, №38].

146. *Курганні могильники* в околицях Гуляй-Городка. За О.О. Бобринским [1887, с. 99], між Гуляй-Городом і Чубівкою, верстах у 5 від Гуляй-Города, вниз за течією Тясмину, знаходиться велика кількість курганів. Тут, у двох верстах від Тясмину (тобто на захід) на пануючих височинах, розташоване ціле поле невеликих куполоподібних насипів, розміщених дуже близько один коло одного, усього понад 400. Найбільші з них сягали 4 і 5 аршин (приблизно 2,8-3,5 м), але більшість зовсім згладжені, деякі майже зникли. Власне, до кінця XIX ст. цей могильник зберігся завядки лісу, що його вкривав і був зведений незадовго до розкопок О.О. Бобринського. Він вирізняє декілька курганних могильників (А, Б, В, Г). Ці групи розташовані по височинах та їх схилах вздовж яру „Довгі гони», що упадає до Тясмину біля південної (нижньої) околиці с. Чубівка, на відстані 5 км від Гуляй-Города. Найбільша група, яка налічувала декілька сотен курганів, мала назву „Могилки” (могильник „А”, за О.О. Бобринським). Кургани від 0,3 до 1,5 м заввишки, всі розорювалися. Якась частина з них розкопана О.О. Бобринським. Могильник „Б” знаходився на південь від попереднього, ближче до Чубівки. Могильник „В” – на мисі понад Тясмином, два розкопані кургани стояли на території Чубівського „городка”. Могильник „Г” – на деякій відстані на захід від могильника „А”– складався з декількох сотен невисоких курганів. Серед 60 курганів, розкопаних О.О. Бобринським в цих могильниках, є один курган східно-тшинецької культури (№ 41), один (№ 52) чорнольський, три жаботинських, 11– періоду скіфської архаїки, V-IV ст. до н.е. датовано лише 4 кургани, ще 24 – скіфським часом, без уточнення; час 16 курганів не визначений [Бобринский, 1887, с. 98-118; 1894, рис.XXIII; 1901, с. 41-48; Третьяков, 1949, с. 235; Тереножкин,

1952/17, с. 5-6; Петренко, 1967, с. 94-97, №9; Ильинская, 1975, с. 13-18, 58-59; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 157-158, №122].

147-148. с. ***Голов'ятине*** Смілянського р-ну Черкаської обл.

147. *Городище* чорноліської культури *„Замковище"* і *поселення* цього ж періоду на південь від нього. Городище розмірами близько 300х100-150 м розташоване на невеликому, тупої форми похилому мисі правого корінного берега Тясмину, на південний схід від від околиці села. Мис нахилений у на північний захід, у бік великої балки, по якій тече безіменна притока Тясмину. О.І. Тереножкін вказував, що діаметр городища, яке мало прямокутні контури, дорівнював 40 м. За Трет'яковим і Покровською, городище було овальне. Виходячі з малюнка, розміщеного в книзі, в ті часи (1952 р.) всередині площі, огородженої валом та ескарпом, знаходився ще обведений ровом маданчик (?). За П.М. Трет'яковим, простежквався культурний шар 0,5 м завтовшки. Траплялися також окремі знахідки білогрудівсько-чорноліської кераміки і КБК. Городище обстежено П.М. Трет'яковим у 1946 р., О.І. Теренжкіним у 1952 р., В.П. Григор'євим та М.П. Сиволапом у 1987 р., ними також зроблені обміри і схематичний план [Третьяков, 1946, с. 16, №36; Тереножкин, 1952/17, с. 4; 1961, с. 15, 17, рис. 4; Покровська, 1952, табл. III; Григорьев, Сиволап, 1987/131, с. 17-19, рис. 3].

148. В селі відомі також випадкові знахідки *бронзових виробів* білогрудівсько-белозерського типу [Куштан, 2007, рис. 4, 70].

149-150. с. ***Сунки*** Смілянського р-ну Черкаської обл. Розташоване на правій притоці Тясмину.

149. На захід від цього великого села значне *скупчення курганів* (в 1987 році виявлено 19), в тому числі три групи: з 7, 6 і 3 насипей.

150. Відомі також випадкові знахідки *бронзовтх виробів* білогрудівсько-белозерського типу [Григорьев, Сиволап, 1987, с. 49-52; Куштан, 2007, рис. 4, 69].

151-152. с. ***Бузуків (Малий Бузуків)*** Смілянського р-ну.

151. *Городище „Гайдамацький киш*”. Городище невизначеної культурної приналежності, за зовнішніми ознаками схоже на городище чорноліської культури (?). Знаходиться в лісі, в урочищі Кунькове, на відстані 1,5-2 км на південний захід від південно-західної околиці села. На лівому березі великого яру. Округлої форми, діаметр близько 40 м, вал і рів з розривом на сході. Вкрито лісом, на поверхні знахідок немає. Обстежено О.І. Тереножкиним (городище прив’язане до с. Залевки), В.П. Григор’євим та М.П. Сиволапом [Тереножкин, 1952-б, с. 3; Григорьев, Сиволап, 1987/131, с. 32].

152. *Поселення* площею 4 га з керамікою „раннього залізного віку” та раннього середньовіччя на відстані 2 км на північний захід від села, вздовж схилу піщаної тераси правого берега Тясмину в уроч. „Під Старим Лісом”. Виявлено у 90-х роках XX ст. [Приходнюк, Петраускас, 1999, с. 183].

152а. *Поселення* ранньоскіфського часу (VII-VI ст.до н.е?) на невисокому піщаному підвищенні в заплаві Тясмину на околиці с. Малий Бузуків – за 150 м на північ від села і 200 м на схід від кар’єру. Знахідки уламків кухонного і столового посуду. Розвідки Д.П. Куштана 2012 р. [Куштан, 2012, с. 22-23].

152-б. Невелике *поселення або сезонна стоянка* доби бронзи – раннього залізного віку на другій надзаплавній терасі Тясмину. Відстань від околиці с. Малий Бузуків близько 100 м на південний схід. Знайдено декілька уламків ліпного посуду і уламок кам’яного розтиральника [Куштан, 2012, с. 23-24].

153. с. ***Хацьки*** Черкаського р-ну (на лівому березі Тясмину). *Поселення* доби чорноліської культури, а також пізньої бронзи в уроч. *Острів Бакай* між сілами Хацьки і хут. Степанки. Розвідки П.Н. Трет’якова у 1946 р. і Д.П. Куштана у 2000 р. У 1946 р. острів Бакай знаходився між двома річищами Тясмину і був вкритий великими піщаними буграми, які частково були поросли лісами, а частково пересувалися. Саме на цих „рухливих” буграх було знайдено „грубу кераміку скіфського виду”, а також більш ранню, епохи пізньої бронзи. „Груба скіфська кераміка” траплялася також на піщаних буграх кутка Комарівка біля с. Хацьки, на лівому березі Тясмину. Тут відмічено темний шар

40-50 см завтовшки, який знаходився на вишині 2-2,5 м над рівнем ріки. [Третьяков, 1946/27, с. 15-16, №32; 1949, с. 234; Куштан, 2000/20, с. 45].

154-159**.** с. ***Залевки***. Тут П.Н. Трет'яковим виявлено декілька селищ і одне городище. З південно-західного краю села тече струмок (у його верхівях с. Сунки). На північ від струмка корінний берег Тясмину утворює низку видовжених трикутних мисів, відмежованих один від одного глибокими оврагами. На цих мисах виявлено городище, стаціонарне селище і декілька невиразних місцезнаходжень. На „мисоподібних виступах корінного берега між Смілою і Залевками", над широкою тясминською заплавою – траплялася *кераміка пізнього чорнолісся або скіфського* часу [Тереножкин, 1954, с. 72]. Згадуємо їх у напрямку з півночі на південь.

154. На основній території с .Залевки (північніше струмка), в урочищі „*Березовий яр*", на широкому мисі корінного берега Тясмину знайдено в невеликій кількості „*скіфську кераміку*".

155. Південніше струмка крайнім є великий мис при злитті струмка з Тясмином. Культурний шар не виявлено. На площі близько гектара на городах траплялися уламки „*скіфської кераміки*".

156. На наступному мисі – *поселення раннього етапу чорноліської культури* на останці *Богучівська (Богачівська) гора*. Площа приблизно 250х200 м. Вся територія поселення вкрита дрібними уламками ліпного посуду та кісток тварин. Трапляються також уламки обпаленої глини з відбитками дерев'яних конструкцій. В обриві над яром простежується культурний шар чорного кольору 0,6-0,8 м завтовшки. В його нижній частині видно контури житла близько 3 м завдовшки, заглибленого в матерік на 0,2-0,3 м. Під час розкопок 1946 р. виявлено декілька господарських ям, багато уламків кераміки і кісток тварин [Третьяков, 1949, с. 228-232; Покровская, 1952, табл. I, II].

157. На наступному мисі - *городище* чорноліської культури в уроч**.** *„Замковище"*. Розташоване в кінці видовженого миса корінного правого берега Тясмину, у північній частині села (куток „Гора"). Відстань від краю мису до річища Тясмину дорівнювала у 1946 р. 600 м. Від основної частини мису

городище відділяєт спеціально завужений перешийок завширшки 6 м. Обведене валом, ще один вал поділяє городище на дві нерівні частини. Північно-західна частина (з боку Тясмину) ескарпована. Обстежено П.М. Трет'яковим у 1946 р., О.І. Тереножкіним у 1952 р., В.П. Григор'евим та М.П. Сиволапом у 1987 р., ними зроблені обміри і схематичний план. Також відмічено наявність *поселення* чорноліської культури з напільного боку, поряд з городищем, яке продовжується на сусідньому з півдня останці Богучівська гора. Культурний шар у 1946 р. дорівнював 0,3-1 м. Розкопки П.М. Трет'якова 1946 р. і О.І. Тереножкіна 1952 р. Виявлено залишки глиняних обпалених майданчиків, стовпові ямки, скупчення так званого кухоного смиття у пониженнях грунту, а також клад бронзових виробів чорноліської культури.

П.М. Трет'яков постійно згадує „скіфську кераміку". Але так він позначає і пізньочорноліську кераміку, тим більш, що траплялися виключно уламки ліпного посуду, вірогідно горщиків, які у фрагментарному вигляді не відрізняються від горщиків ранньоскіфського часу. Тому вважати згадані поселення ранньоскіфськими немає надійних підстав [Третьяков, 1946/27, с .9-10, рис. 10, 11; 1949, с. 228-232; Тереножкин, 1952-б , с. 11-13; 1961, с. 15, 17, рис. 3; Покровська, 1952, табл. I, II; Григорьев, Сиволап, 1987/131, с. 21-22, рис. 4. Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 157, №117-119].

158. *Нижче* за течією Тясмину – уроч. *Лебеді*, де на корінному мисі тясминського берега в незначній кількості траплялася „скіфська кераміка".

159. Ще одне місцезнаходження в аналогічних топографічних умовах – на високому мисі, оточеному ярами – уроч. *Загребля* на околиці м. Сміла, по дорозі на Залевки. На городах трапляються уламки „скіфської кераміки". Вірогідно, саме це поселення позначене О.І. Тереножкіним як білогрудівське [Третьяков, 1946/27, с. 13, №26 і 28; Тереножкин, 1954, с. 72; 1961, рис. 1,18].

160. Ще одне поселення, на якому виявлено кераміку „раннього залізного віку" виявлено у 90-х роках XX ст. за 4 км на південний схід від с. Залевки (Зальовки) [Приходнюк, Петраускас, 1999, с. 183]. Тобто, це напрямок у бік с. Сунки, вздовж невеликої річечки, правої притоки Тясмину, яка з'єднує ці села.

Таким чином, берег Тясмину між Залевками і Смілою насичений місцезнаходженнями, скоріше за все, від раннього до пізнього чорноліського часів. Залишки поселень всі знаходилися в тотожніх топографічних умовах – на мисоподибних виступах корінного берега над широкою тясминською заплавою. Серед згаданих вище вісьмох місцезнаходжень лише два безумовно стаціонарні: городище в уроч. Замковище і сусіднього з ним поселення на Богучівській горі. Інші, враховуючи незначні відстані між пунктами і малочисельність знахідок, є залишками короткочасної господарської діяльності з центром на місці Сміли. Більшість місцезнаходжень, за виключенням уроч. Березовий яр (по іншу сторону струмка, який тече селом Залевки), сконцентровано на відрізку берегової смуги довжиною близько 3 км між Залевками і Смілою. До району Сміли тяжіє також велика кількість курганних могильників (див.нижче).

160-а. Між сс.. ***Хацьки*** і ***Білозір'я*** Черкаського р-ну на краю спільної заплави Тясмину і Ірдиня, біля станції *Піонерська* (між південними околицями сіл), під час розвідок Д.П. Куштана у 1998 р. відкрито *велике* поселення із знахідками кераміки білозерського типу [Куштан, 2007, рис. 26, 1-14. Фонди ЧОКМ].

Сміла, Костянтинівка, Мала Смілянка, Велика Яблунівка, Мала Яблунівка – це один вузол, де спостерігається значне скупчення курганів по обох берегах Тясмину, частина з яких описана і досліджена О.О. Бобринським. Карту Бобринського, а також складену на її основі карту В.А. Іллінської [Ильинская, 1975, рис. 2] можна доповнити даними розвідок В. П. Григор'єва та М.П. Сиволапа 1987 р. Головні скупчення курганних могильників такі. На лівому березі Тясмину це: 1) кургани на захід від Сміли, між Ірдин'ю і Сріблянкою (Костянтинівка, уроч. Сокирне, Юрова Гора); 2) між Сріблянкою і Гнилим Ташликом (Холодний Яр, Мала Яблунівка); 3) південніше Гнилого Ташлика, на захід від Великої Яблунівки і на її території. На правому березі Тясмину це: 1) кургани між Смілою і р. Тенетинка; 2) могильники вздовж Тенетинки; 3) кургани на схід від Великої Яблунівки. Зараз важко ототожнити

ці могильники із сучасними курганними групами, тим більш, що територія Сміли та інших населених пунктів з тих пір значно збільшалася і старі орієнтири не дійсні. Далі перелик курганних груп і могильників, а також поселень подано окремо по правому і лівому берегах Тясмину.

161-164. пмт. ***Сміла*** Черкаської обл. (р. Тясмин при злитті зі Сріблянкою).

161. Залишки невеликого *городища* прямокутної форми зафіксовані на північній околиці під час розвідок В.П. Григор'ева і М.П. Сиволапа у 1987 р. Це, мабуть, залишки замку польських магнатів Любомирських XVIII ст. Втім, місцезнаходження городища – між залізницею і автотрасою, на краю заплави Ірдині – відповідає топографічним умовам городищ чорноліського і скіфського часів. На території міста відоме поселення білогрудівсько-чорноліського часу.

Кургани в околицях м. Сміла на висотах правого берега Тясмину. Серед них щонайменш чотири скупчення: одне біля дороги в с.Сунки (162), три південніше (162-а), з них одне на схід від Дніпропетровської траси і два між залізницею і Дніпропетровською трасою. Тут у 1987 р. зафіксовано 19 курганів, з них три скупчення: по 7, 6 і 3 насипи. Група з 7 курганів –на плато на південь від дороги із Сміли у с. Сунка на просторі в 2 км. Кургани вишиною 0,5-0,6 – 1,5 – 3,6 – 4,5 м (останні два круті). Декілька насипів цієї групи знаходяться під локаторами місцевої локаціонної станції, за переказами, курганів тут було більше. Група з 6 насипів знаходиться на південь-південний захід від першої, біля краю плато, на схід від Днепропетровської траси. Площа 350х250 м. Висоти від 0,6 до 1,5 м. Група з трьох насипів знаходиться на вододілі плато, на схід від Днепропетровської траси. Висоти 3,1 (крутий), 1,8 – 1,5 м. Даних про розкопки курганів немає.

163-164. Дві *курганні групи* на південний схід від Сміли, між залізницею і Дніпропетровською трасою (163) і південніше, навпроти раз'їзду Веселий Кут і над правим берегом Тенетинки (164). Розвідки В.П. Григор'єва і М.П. Сиволапа 1987 року [Тереножкин, 1961, с.; Григорьев, Сиволап, 1987, с. 50-52].

165-171. р. Тенетинка (Сунка, Попівка), права притока Тясмину.

Тут знаходяться декілька курганних могильників і два поселення.

165. Курганна група в нижній течії лівого берега Тенетинки (могильник „М”, за О.О. Бобринським).

166-168. Основне скупчення курганів на лівому березі Тенетинки, де проводив розкопки О.О. Бобринський, знаходилося в середній течії річки, між нею і її лівою притокою. Тут проходить дорога зі Сміли на Михайлівку (Пруси) – Кам’янку, яка існувала і в скіфські часи. На карті Бобринського позначено три великі могильники, які складалися з декількох груп кожна. З них один безіменний, один в лісі на височині „Шанці” (могильник „В”, за О.О. Бобринським) і один в урочищі „Шейнчина шпиля” або „Турецькі шанці” (могильник „А”, за О.О. Бобринським). Остання група, точніше великий могильник з 200 насипів, які були розташовані у вигляді овалу з порожнечею всередині, на краю великої височини, що видається заокругленим мисом над оврагом. Відстань від Великої Яблунівки – 6 км на схід і від Михайлівки – 10 км. Тут О.О. Бобринський розкопав у 1889 р. 54 кургани, більша частина з яких відносилася до ранньоскіфських та передскіфських часів. Могильник і зараз знаходиться у лісі. Могильник „С” (10 насипів) на південний схід від могильника „В”, в лісі на окремому бугрі, відділений від нього дорогою з Великої Яблунівки до Сунків. Могильник „Д” (30 насипів, кучно розташованих) на південний захід від попереднього, біля дороги із Сміли до Михайлівки. Найбільш активно могильники функціонували у жаботинські-ранньоскіфські часи.

169. Могильник „Е” (40 насипів) в уроч. Репяшне у верхів’ї ріки. Тут сходяться дороги на Жаботин, Плескачівку, Михайлівку.

Місцезнаходження ще двох могильників (“F” і “G”) не визначено з точністю. Усього О.О. Бобринським розкопано близько 200 курганів зі згаданих вище могильників. Серед них 22 датовано пізнім чорноліссям і раннім жаботинським часом, 14 ранньоскіфським периодом і близько 50 (в тому числі весь могильник „Е”) – V-IV ст. до н.е.; 4 поховання IV ст. до н.е., 4 – „скіфського часу”. Час спорудження 76 насипів не визначено. Під час обстеження О.І. Тереножкіна 1952 р., зазначалося, що курганні могильники в

лісі збереглися приблизно в такому ж вигляді як за часів Бобринського [Бобринский, 1894, с. 51-112 (план Г-Н); Покровська, 1953, с. 62-72; Петренко, 1967, с. 97, №29; Ильинская, 1975, с. 42-50; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 116, 156-157].

170. *Поселення «на р. Тенетинка»* жаботинського часу поблизу Сміли – на захід від Шейнчиної шпилі, вліво від дороги із Сміли на Кам'янку, в місці її поворота, *між курганними групами* "А" і „Д" (ближче до групи „Д"). Поселення простежено вздовж дороги на протязі 1-1,5 км. Поблизу овраг (з джерелом?). В зрізах культурного шару (0,3 м завтовшки) виявлено декілька ям з культурними залишками, серед яких уламки кухонного і столового посуду, шматки обпаленої глиняної обмазки, кістки тварин, уламок прясельця. Культурний шар простежений на трьох різних ділянках. На одній він досить інтенсивний і містить також залішки глиняної обмазки жител з відбитками жердин. За визначенням Є.Ф. Покровської, керамічний матеріал поселення відповідає матеріалам Тарасової Гори біля Жаботина, а також значній частині поховань могильників А, Ф і В у Тенетинки, і його можна датувати VII – VI ст. до н.е. , тобто першою половиною VII ст. до н.е. (пізньожаботинський час) за сучасними датами. Дослідниця цілком слушно припускає зв'язок між згаданими некрополями і розташованим поблизу поселенням [Тереножкин, 1952-б, с. 7-9, альбом, рис. 1-8; 1954, с. 71; Покровская, 1955, с. 16-18].

171-176**.** с**.** ***Велика Яблунівка*** Смілянського р-ну Черкаської обл. В 1987 р. В.П. Григор'євим та М.П. Сиволапом на полях в районі с. Велика Яблунівка виявлено 114 курганів (не врахвуючі курганів в лісі), більшість зараз розорана. Здебільшого це поодинокі насипи, але траплялися також курганні групи.

171. Група з 9 насипів знаходиться біля північної околиці с. Велика Яблунівка, понад Тясмином (паралельно залізничній колії) і частково правим берегом Тенетинки. Деякі кургани розташовані парами і майже впритул один до одного, деякі на відстані від 60 до 400 м. Найвищий насип 3,5 м заввишки, інші 2,7, 2,6, більшсть менше 1 м.

172 - 173. Ще одна група з 9 насипів у східної околиці села, на схід і північний схід від залізниці. Найвищі насипи 2,8 і 2,7 м. Ще дві групи налічують по 4 кургани кожна. Одна з них біля південної околиці села (173), друга в 1 км на південь від Тенетинки, в уроч. Педькове, або Городище.

174. Тут, на лівих відрогах Тенетинки, поблизу Нестерової Могили (позначено на мапі О.О. Бобринського) у найвищій точці плато, у лісі знаходиться *городище Педькове***.** Сам курган 3,5 м заввишки з перепаленим насипом належить до скіфського часу. Поле „городища" має відлоги схили і обмежене глибокими ярами. На краю три кургани. Залишків оборонних споруд, а також археологічний матеріал, не виявлено. Обстежено у 1987 р. В.П. Гриогр'євим та М.П. Сиволапом. За топографічними ознаками схоже на городище скіфських часів [Тереножкин, 1952-б, с. 9; Григорьев, Сиволап, 1987, с. 13-17].

175. *Городище і селище* „скіфського часу" в *уроч. Осаги* біля разїзду Велика Яблунівка. На крутому (10-12 м) мисі правого берега Тясмину городище розмірами 100х70 м, обмежено з двох сторін оврагами. З напільного боку невисокий вал, культурний шар до 1 м. Тут, як і по інший бік оврага (селище?), траплялася „груба ліпна скіфська кераміка". Розвідки П.М.Трет'якова 1946 р. [Третьяков, 1946, с. 15, рис. 13, №31; 1949, с. 235; Петренко, 1967, с. 97, №16].

176. На схід від означеного городища і західніше залізнічної колії на мапі О.О. Бобринського позначено невелику курганну групу (Бобринский, 1901, карта).

р. Тясмин, лівий берег (нижче Кам'януватки).

177-182. с. ***Райгород*** Кам'янського р-ну Черкаської обл.

177. Багатошарове *поселення* в уроч**.** *Макортить*. На схилі мисоподібної височині над Тясмином в місці його завороту, обмеженої з півдня яром, а з південного сходу і сходу (з боку ріки) крутими схилами, виявлено кераміку скіфського часу, а також першої половини І тис. н.е., епохи полей поховань (черняхівської культури), кістки тварин. Поселення виявлено П.Н. Трет'яковим

у 1946 р. Обстежено Е.О. Симоновичем у 1959 р., О.В. Білецькою та В.В. Нородою у 1987 р. [Третьяков, 1949, с. 234; Сымонович, 1959/7а, с. 17; Білецька, Нерода, 1987, с. 51-52].

178. У східній частині села, на правому березі Тясмину (ул. Молодіжна), під час будівництва виявлено поселення і могильник черняхівської культури. Траплялася також кераміка пізньоскіфського часу. Обстежено О.В. Білецькою та В.В. Нородою у 1987 р., а також Є.Л. Гороховським, А.П. Томашевським та А.П. Павлюченком [Білецька, Нерода, 1987/195, с. 56].

В околицях с. Райгород виявлено також 38 *курганних насипів*. Три курганні групи розташовані на північний схід від села (179-181) і одна на схід від його центральної частини (182). В.В. Хвойка розкопав 2 кургани, в яких знайдено одне поховання VI ст. до н.е. і по одному V і IV ст. до н.е. [Хвойка, 1900, с. 8; Петренко, 1967, с. 72-74, 94,97; Ильинская, 1975, с. 20-21; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 156, №115; Білецька, Нерода, 1987/185, с. 49-56].

р. Кам’януватка, ліва притока Тясмину.

183-190. с**. *Михайлівка*** (колиш. Пруси) Кам’янського р-ну Черкаської обл. В.Б. Антонович згадує в околицях села: кругле *городище* у 4 км північніше (183); 5 *городищ-майданів* по дорозі на Смілу (184); два городища-майдани у напрямку с. Ярове (185).

Ю.Ю. Ляшком виявлено велике *Фляркiвське поселення* ранньоскіфського (пізньожаботинського) часу між Фляркiвкою і Михайлівкою (186).

Під час обстеження у 1987 р. було виявлено 21 курган. 187. *Група з 13 насипів* розташована на відстані 0,9-2 км на північ – північний захід від села над дорогою Кам’янка-Черкаси. Нерегулярне скупчення довжиною 2 км, широтної орієнтації. Висоти від 0,5 до 2м. 188. *Компактна група з 6 насипів* на захід від села, на відстані 2,2 км біля польової дороги. Розташована на плато правого берега струмка, з інших трьох боків оточене ярами. Три насип від 0,3 до 0,6 м, три інші 2,5-3-5 м. 189-190. Ще дві групи знаходяться на північ від села, західніше дороги Черкаси-Кам’янка. В.В. Хвойка розкопал 19 курганів, з них 5 скіфських. Обстеження О.І. Тереножкіна і В.А. Іллінської 1972 р., О.В.

Білецької і В.В. Нероди 1987 р. [Антонович, 1895, с. 109; Хвойка, 1900 (АЛЮР), с. 8; Покровская, 1955; 1956; Тереножкин, 1952-б; Тереножкин, Ильинская, 1972/15; Білецька, Нерода, 1987/131, с. 42-46].

191-193. с. ***Пляківка*** (на півдні зливається з с. ***Ревівка***) Кам'янського р-ну Черкаської обл. – на правому березі Тясмину, при впадінні р. Кам'януватка. В околицях села кургани, з них декілька груп. В.Б. Антонович згадує „*городище*" в 3 км у бік Кам'янки. Це, мабуть, об'єкт, схожий на розораний майдан, який був виявлений під час розвідок 1987 р. південніше Ревівки, на лівому березі Тясмину (191). Це два насипи вишиною 1,5 і 2 м, більший витягнутої форми (70 м у діаметрі), відстань між ними 200 м. Між насипами простежувалася „система валків невідомого походження", яка в плані утворювала форму, близькую до кола. Городищем цей об'єкт навряд чи міг бути, виходячи з його топографії – на відстані близько 800 м від верхівів балочки – притоки Тясмину. Ще один розораний майдан (?) – на цьому ж плато, на відстані близько 1 км на північ, поряд із курганом вишиною 1 м. Розміри „майдана" 185х60 м, вишина останців 1,2 і 1,8 м.

Курганні групи. Компактна *група з 3 насипів* на південь від села. Висоти 1,3-1,8 м. Ще три кургани – на південний захід від села. Висоти 1,7 – 2,5 м. *Група з 16 насипів* знаходиться між західною околицею Пляківки і залізницею, тягнеться смугою з півдня на північ. З двох сторін обмежена дорогами. Насипи невеликі, а також 2-3 -3,5 м (192). Продовженням у північному напрямку є *група з 5 курганів* біля північно-західної околиці Пляківки (193). Один пограбований курган (№477) з цієї групи – скіфського часу – розкопано Бобринським (біля Ревівки). Згадуються уламки простого посуду і амфор, кістки коня. Скоріше за все, IV ст. до н.е. Обстеження О.І. Тереножкіна і В.А. Іллінської 1972 р., О.В. Білецької і В.В. Нероди 1987 р. [Антонович, 1895, с. 115; Бобринський, 1907, с. 56; Тереножкин, Ильинская, 1972/15; Білецька, Нерода, 1987/195, с. 60-65].

194. с. ***Ребедайлівка*** Кам'янського р-ну Черкаської обл. Компактна *курганна група* з трьох насипів на захід від села, над трасою Київ-Днепропетровськ. Висоти 3,5-1,7-0,5 м. [Білецька, Нерода, 1987/195, с.25-27].

195- 200. пмт. ***Кам'янка*** Черкаської обл. (на лівому і правому берегах Тясмину). В самому місті і його околицях В.Б. Антонович згадує два городища – у напрямку Грушківки (тобто на схід) і Олександрівки (на південь) – і 15 курганів. Під час обстеження 1987 р. виявлено два майдани і 70 курганів, з них три курганні групи з 9, 16 і 18 насипів, також групи із 3 і 5 насипів.

195. *Майдани* знаходяться на північний схід від Камя'нки (1,9 км) на плато над глибокою балкою на схід від дороги Кам'янка – Грушківка. Тобто, один з майданів – це, мабуть, „городище" Антоновича. Відстань між ними 35 м, висота останців 2,5 і 4 м. Скоріше за все, це залишки двох розкопаних великих курганів. 196. Курганна *група з 9 насипів* (відстань між ними від 30 до 200 м) розташована на південний захід від Кам'янки, на відстані до 2-3 км над дорогою на Тимошівку (і біля дороги). 197. Вище неї, ближче до Кам'янки – *група з 13 насипів*, над дорогами на Тимошівку і Юкрівку. Відстань між курганами 100-150 до 400 м, висоти – до 2,5 – 3 м. 198. *Група з 5 насипів* розташована на відстані 100-600 м на захід від південної околиці Кам'янки, на плато лівого берега невеликої лівої притоки (р. Камянка?) Тясмину. 199. Група з *18 насипів* знаходиться на правому березі Тясмина, на схід від Кам'янки, частково в самому місті, над трасою Київ-Днепропетровськ. *Основна маса курганів – по боках залізниці*. Деякі насипи розташовані поряд одна з одною, інші на відстані 100-200 м. Висоти від 0,5 до 2-3 м. 200. *Група з 16 насипів* – також на правому березі Тясмину, на схід від північної частини міста, над трасою Київ-Дніпропетровськ (вірогідно, це група, розташована по боках дороги из Кам'янки в Грушківку, яка в звіті чомусь не згадана). Висоти від 1,1 до 3,5 м, відстані як в попередній групі. Обстеження О.В. Білецької і В.В. Нероди 1987 р. [Антонович, 1895, с. 115; Білецька, Нерода, 1987/195, с. 15-25].

201-201а. с. ***Юрчиха*** Кам'янського району на лівому березі Тясмину, біля північної межі Кам'янського лісу.

201. Група з 5 насипів знаходиться біля північно-західної околиці села на плато лівого берега Тясмина, між двома дорогами, що йдуть у Кам'янку. Два кургани тяжиють до дороги на пгт. Олександрівка Кіровоградської обл.

201-а. В цьому селі В.Б. Антонович згадує городище, без уточнень щодо його розташування. Біля села також знаходяться 11 курганів [Антонович, 1895, с. 115; Білецька, Нерода, 1987/195, с. 57-59].

р. Косарка, права притока Тясмину.

202-210. с. ***Грушківка*** Кам'янського району. До цього села тяжіє декілька великих курганних груп. У самому, за даними В.Б. Антоновича, були 3 городища. Зараз відоме одне.

202. *Городище і селище чорноліської культури* розташоване у північно-східній частині села, на високому мисі (орієнтованому на північ), що височіє над заплавою Косарки (лівий берег), на захід від угідь Грушківського лісництва. Городище захищене з трьох боків крутими схилами, а з напільного боку – ровом глибиною 3-4 м і 18-20 м завширшки. У північно-східній частині городища схил ескарпований. Площа городища 1 га. У межах городища розташована сучасна садиба. На поверхні трапляються знахідки ліпного посуду. До городища з напільного боку прилягає поселення. Обстежене і обміряне О.В. Білецькою і В.В. Неродою у 1987 р. [Антонович В.Б., 1895, с. 115. Білецька О.В., Нерода В.В., 1987, с. 7].

Курганні могильники. За О.О. Бобринським, велике скупчення курганів спостерігалося між сілами ***Грушківка*** і ***Ребедайлівка***, вздовж правого берега Косарки. Зараз простежуються: великий курган в центральній частині села, навпроти згаданого городища (за часів Бобринського – велика курганна группа в районі кладовища) (203); дві великі курганні групи на північ та північний захід від села (204-205); дуже великий могильник на захід від середньої частини села, біля колишнього колгоспного двору (206). Ще один могильник західніше, біля лісу (уроч. Теремок) приблизно на півдорозі між Грушківкою і Фляркiвкою (207); дві курганні групи на протилежному боці Косарки, одна з них біля саду,

інша далі на схід (207-а; 208). Всі кургани розташовані на пануючих вододільних височинах, тяжиють до великого лісового масиву або его залишків по балках.

209. Далі на південь значне скупчення курганів простежується по правому берегу великой залісненої балки – правого припливу Косарки (це вже околиці с. Косари). Тут зараз збереглася група з 4 насипів, витягнута у меріднональному напрямку. Можливо, вони знаходилися біля старої дороги цього ж нарямку („Широкий шлях”) на Жаботин і Фляркiвку [Білецька, Нерода, 1987, с. 9]. Вздовж правого берега Косарки також тягнеться стара дорога меріднонального напрямку, що йде на північ до Мотронинського монастіря і далі на Лубенці (зараз вже не існує) і на Мельники-Медведівку, на південь до Знам’янки.

210. На лівому березі Косарки знаходиться група з 8 насипів (Рядові могили) – в 2 км на схід від південно-східної околиці села – на плоському останці між верхівів двох великих порослих лісом балок. Висоти від 0,4 м до 2,5 – 3,5 м. Група продовжується у східному напрямку (Кіровоградська обл.). Обстеження О.В. Білецької та В.В. Нероди 1987 р.

О.О. Бобринським було розкопано 14 курганів між Грушківкою і Ребедайлівкою. З них 4 VII-VI ст. до н.е., 1 або 3 (?) раннього V і 2 – IV ст. до н.е., 2 кургани невизначеного часу. Тобто, впродовж усього скіфського часу цей магістральний шлях функціонував [Ильинская, 1975, с. 11-12; Петренко, 1967, с. 94, 97, 98. № 19; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 156, №112; Білецька, Нерода, 1987/195, с. 8-9, №№ 6-13].

211-215. с. ***Косари*** Кам’янського району (в північній частині зливається з с. Грушківка). В околицях села при обстеженні 1987 року виявлено майдан і 36 курганів.

211. *Майдан* знаходиться біля східної околиці села, поблизу дороги на с. Плакуще Кіровогр. обл. Курганів поряд немає. Цей майдан згадує також В.Б. Антонович як „городище-майдан” (тобто, це підтверджує, що городищами віе називав і майдани). Кургани навколо села утворюють чотири компактні групи.

212. *Група з трьох насипів* – на північний схід від південної частини села, на плато між лівим берегом струмка, що впадає в р. Косарка і глибокою балкою з півдня. Висоти 1-2,5 м.

213. *Група з 10 насипів* – на захід від північної частини села, на плато, обмеженому з півночі струмком, що впадає в Косарку Висоти 1,3-3 м.

214. *Група з 8 насипів* біля південно-західної частини села навколо залізниці, частково в селі.

215. *Група з 7 насипів* – на відстані 1,5 км від південної частини села у бік с. Юрчиха, на плато лівого берега Тясмину. Висоти 1 – 2 м. Обстеження О.І. Тереножкіна і В.А. Іллінської 1972 р., О.В. Білецької і В.В. Нероди 1987 р. [Антонович, 1895, с. 115; Тереножкин, Ильинская, 1972/15; Білецька, Нерода, 1987/195, с. 28-32].

216. с. ***Тимошівка*** Кам'янського району. Випадкова знахідка бронзового кинджалу ранньоскіфського часу [Ильинская, 1975, с. 98-99, рис.6].

р. Сухий Ташлик (права притока Сирого Ташлика, бас. Тясмину).

217-220. с***. Лебедівка, селище Копійчина*** Кам'янського району.

217. *Поселення* невизначеної культурної приналежності знаходиться при в'їзді в село від Вербівки, на городах над ставком. Знайдено кам'яний розтиральник.

218. Три компактні *групи курганів* з 3, 3 і 5 насипів в околицях села, на лівому березі.

219. На правому березі – поодинокі насипи.

220. Курганна група з 8 насипів розташована на землях с-ща Копійчина на правому березі Сухого Ташлика. Висоти від 0,5 до 3 м. О.О. Бобринським біля с. Лебедівка бло досліджено кургани *епохи бронзи*. Обстеження О.В. Білецької і В.В. Нероди 1987 р. Наявність курганів раннього залізного віку проблематична [Бобринский, 1906, с. 16; Білецька, Нерода, 1987/195, с. 49-51].

220а. с. ***Шпакове*** у верхів'ї Сухого Ташлика. Курганний могильник скіфських (?) часів.

р. Сирий Ташлик, ліва притока Тясмину (верхів'я Сирого Ташлика, права притока).

221. с. ***Осітняжка*** Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. *Курганний могильник* жаботинського і скіфського часів. Знаходиться на відстані 3 км на південний схід від села, на підвищенні з глибоким оврагом з південного заходу. На початок XX ст.. налічував близько 50 насипів. Один великий куполоподібний насип близько 8 м заввишки, декілька біля 2м, решта до 1 м або ледве помітні. 19 насипів розкопано В.В. Хвойкою, М.Є. Бранденбургом і Н.М. Бокий. До жаботинського часу віднесено 4 або 5 курганів, один до VII, два VII- початку VI, по одному VI і V, два IV-III ст. до н.е. Час спорудження трьох курганів не визначений [Хвойка, 1904, с. 712; ЖРБ, 1908, с. 138-139; Петренко, 1967, с. 96, 98, №48; Ильинская, 1975, с. 34-37, 67; Галанина, 1977, с. 29; Бокий, 1971, с. 158; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 155-156, №109].

221а. с**.** ***Защита*** (колиш. хутір с. Мартоноша) Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. Курганний могильник з 12 насипів на південній околиці села у верхів'ях Сирого Ташлика. Розкопано 4 кургани, з яких один VI ст.до н.е. і один V ст. до н.е. [Бокий 1970, с. 182-189; 1977, с. 65-73; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 163].

221б. с. ***Діброва*** Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл у верхів'ях Сирого Ташлика. Невелике городище скіфського (?) часу овальної форми, з подвійною лінією валів. [Цвек, Озеров, 1989, с. 8, рис. 24].

221в. с**.** ***Василівка*** Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл у верхів'ях Сирого Ташлика. Велике поселення скіфського часу. Розвідки О.В. Цвек і П.М. Озерова 1989 р. [Цвек, Озеров, 1989, с. 8-9, рис. 24].

Ліва притока Сирого Ташлика (лівої притоки Тясмину).

222-225. с. ***Пастирське*** Смілянського р-ну**.**

222**.** Випадкові знахідки *бронзових виробів* білогрудівсько-білозерського типу [Куштан, 2007, рис. 4, 66].

223. *Городище* скіфського часу. Пастирське городище розташоване за 3 км на захід від с. Пастирське. На території городища знаходиться хутір Свинолупівка. Територія городища (площа близько 25 га) розчленована притокою р. Сирий Ташлик (Ляна) на дві частини. В плані воно грушеподібне, діаметром до 580 м, обведене валом і ровом. З правобережного боку (15 га), ближче до води, схили досить стрімкі, 15-20 м заввишки. Лівобережна частина (близько 5 га) досить полога, заввишки не більше 5-7 м. Ще близько 5 га зайнято ставком та болотом. Укріплення городища зведені в скіфські часи, напочатку VI ст. до н.е. Городище було також заселене у VIII - X ст. н.е. Городище відкрито В.В. Хвойкою і досліджено ним у 1898 і 1901 рр. Пізніше розкопки проводили І.В. Фабриціус, С.В. Коршенко, М.Ю. Брайчевський, Г.Т. Ковпаненко, О.М. Приходнюк. Обстежено П.М. Трет'яковим у 1946 р., В.П. Григор'євим та М.П. Сиволапом у 1987 р. [Хвойка, 1905; Фабриціус, 1938/43; Третьяков, 1947, с. 98-99; Брайчевський, 1949/13; 1955/10а; Григорьев, Сиволап, 1987/131, с. 38-39; Приходнюк, 1991/21; Приходнюк, Вакуленко, 1992/18; Приходнюк, Вакуленко, Петраускас, 1993/7; Приходнюк, Вакуленко, 1995; 1997/107; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008].

224. *Курганний могильник* в уроч. Галущине (Жарище) біля південної околиці хут. Свинолупівка, в 100-300 м на південний захід від валу Пастриського городища. Наприкінці XIX ст. налічував більш як 20 насипів, у 1987 р. – 15. Насипи витягнуті по лінії північний захід – південний схід на 0,6 км з найбільшою концентрацією в південній частині. Відстань між курганами від 10 до 120 м. П'ять курганів вишиною 1,8 – 2 -2,5 м, інші менші. Чотири кургани розкопані Хвойкою, три Бранденбургом, сім Бобринським. Одне поховання датовано VI-V ст. до н.е., всі інші V-IV ст. до н.е. Ще два насипи зафіксовано окремо, біля південної околиці села [Ханенко, 1899, с.9-11; ЖРБ, 1908, с. 136-137; Бобринский, 1904, с. 96-97; Петренко, 1967, с. 98, №42; Ильинская, 1975, с. 37; Галанина, 1977, с. 29; Яковенко, 1966, с. 184; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 155, №107. Григорьев, Сиволап, 1987/131].

225. *Городище* в урочищі ***Шарпівка*** в лісі, в 2 км на південний захід від с. Пастирське. Знаходиться на високому мисі між оврагами, з яких один упадає до Сирого Ташлика, точніше, одного из його двох витоків. Площа 16 га, обведено валом і ровом. Виявлено і розкопувалося І.В. Фабриціус та Є.Ф. Покровською. Обстежено у 1987 році В.П. Григорьевим і М.П. Сиволапом. VI (?)-IV ст. до н е. [Фабриціус, 1949, с. 80-111; Петренко, 1967, с. 98, № 39; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 264, 265; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 155, № 106; Григорьев, Сиволап, 1987/131, с. 39].

226. с. ***Буда-Макіївка*** Смілянського р-ну. *Городище* Будянське. Знаходиться на південно-західній околиці села (уроч. Похилий Яр), біля витоків лівой притоки **Сирого Ташлика?** (вище Пастирського городища). Мало форму неправильного трикутника, площа близько 15 га. Під час обстеження, проведеного В.П. Григорьевим та М.П. Сиволапом у 1987 р., ознак оборонних споруд на місці, де мало бути городище, не виявлено. Можливо, вони були розорані за час, що минув після обстеження городища І.В. Фабриціус та Є.Ф. Покровською у 1945 р. Датовано VI-V ст. до н.е. [Фабриціус, 1949, с. 81-82; Петренко, 1967, с. 97, №38; Григорьев, Сиволап, 1987/131, с. 10; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 153, №104].

р. Гептурка (Турія) і Разливна, басейн Великої Висі.

Фактично, пам’ятки на р. Гептурка (біля сс. Журовка, Турія, Листопадове) і Разливна (Капітанівка, Йосипівка) не належать до басейну Тясмину, це притоки Великої Висі (басейн Південного Буга). Але ці пам’ятки входили до одного регіонального „вузла” поряд з городищами і курганами у сіл Пастирське, Макіївка, Буда-Макіївка.

227а. с . ***Мартоноша*** Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. на лівому березі р. Велика Вись. Навколо села 5 курганних груп, скупчених вздовж сучасної траси. На південь від села курганна група з 7 насипів. Один курган 8,5 м заввишки, оточений валом, був розкопаний селянами в 1870 р. В

1899 р. частково досліджений В.Н. Ястребовим. Поховання першої пол. VI ст.до н.е. [ОАК 1899, с. 29-31; Цвек, Озеров, 1989, с. 9, рис. 4].

227-229. с. ***Капітанівка*** Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.

227. Велике *селище* площею близько 7 га на північно-східній околиці села. Виявлено і частково досліджено Н.М. Бокий у 1967 р. Культурний шар в шурфі сягал більш як 1м. [Бокий, 1967, с. 114; Орлік, 1981, с. 55-56; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 164, №156].

228-229. *Курганні могильники*. В околицях села декілька могильників. Два могильники згадує О.О.Бобринський. Один з них – „могильник у большой дороги из Капитановки в Златополь”, тобто західніше села. Могильник складався із курганів середнього розміру, розташованих навколо одного більшого, багато малих насипів згладжені. Другій – в полі, поблизу колишнього Капітанівського заводу – на північний захід від села.

Декілька курганів розкопані О.О. Бобринським. Три поховання датовано кінцем V – IV або IV-III ст. до н.е., одне V ст. до н.е і одне VII-VI ст. до н.е. [Петренко, 1967, с. 98, №47; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 164, №155].

230. с. ***Йосипівка*** (колиш. Кошара) Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. Курганний могильник із декількох груп на південний схід від села. О.О.Бобринський розкопав у 1905 р. 7 курганів в двох групах. В одному кургані було поховання V-IV ст. до н.е., час інших не з’ясовано [Бобринский, 1906, с. 1-2; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 164 (№157].

231-236. с. ***Журовка*** Шполянського р-ну Черкаської обл. *Курганні могильники*. О.О. Бобринський згадує 8 курганних могильників навколо села, які зараз не можна локалізувати з упевненістю. Здебільшого вони знаходилися на схід від села, зокрема могильник в уроч. Криворукове (231) – „на високому майданчику” (тут найвідоміші кургани вищої знаті V ст. до н.е.), вірогідно, на мисоподібному підвищенні, яке виразно простежується на карті. На схід від села знаходилася й Журавська економія, до якої прив’язані ще величезний могильник в уроч. Горячеве - на височинах понад берегом Турії, тобто вздовж

дорогі на Златопіль, з найдавнішими в могильнику курганами VII-VI ст. до н.е. (232), а також могильники „дальній” – на південний схід від будівель економії і на ланах економії (233). Два кургани розкопані в самому селі, в центрі – біля „розправи” (234). Були ще могильники „ближній” – на південь від села, можливо, на правому березі Турії (235), де знаходилися два дуже великі насипи (Близнюки) і один – за 2 км на північ, в уроч. Уніатове (236). О.О. Бобрінським було розкопано 62 кургани, ще декілька селянами. Серед них кургани з похованнями всіх періодів – від VII-VI до IV-III ст. до н.е. Сім поховань датовано VII-VI ст. до н.е., 17 – V ст. до н.е.; 3 – V-IV і 9 – IV-III ст. до н.е. Час 13 поховань не визначений. Поховання доби бронзи не згадуються [Бобринский, 1905; Петренко, 1967; Ильинская, 1975, с. 21-27; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 162-163, №154].

237-240. с. ***Турія*** Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. В околицях села О.О. Бобринський розкопав 34 кургани, що входили до 4 груп. Одна група приблизно з 25 насипів знаходилася в уроч. Горобинець біля Златопільської великої дороги (237), інші три – на схід від села (238-24**0**), в тому числі у великої дороги із Капитанівки до Златополя (північ. частина Новомиргорода) і над лівим берегом Турії. Серед досліджених курганів три датовано VII ст. дон.е., сім – VI ст. до н.е., ще сім V, три IV і один IV-III ст. до н.е. [Бобринский, 1906, с. 5-11; 1911, с. 48-53; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 162, №153].

241. с. ***Листопадове*** Новомиргородського р-ну. Група з трьох насипів на захід від села. Н.М. Бокій розкопано один курган ямного часу з впускним похованням кінця VII- початку VI ст. до н.е. [Бокій, 1977, с. 65; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 162, №152].

241а. пмт. ***Новомиргород.*** Курганний могильник скіфського часу з 6 насипів на східній околиці міста, у передмісті Костянтинівка на березі Великої Висі [Цвек, Озеров, 1989, с. 24].

р. Гнилий Ташлик.

р. Лебедівка, притока р. Шостачка, правої притоки Гнилого Ташлика.

242-247. с. ***Макіївка*** Смілянського району.

242. *Городище* скіфського часу. С. Макіївка розташоване у верхів'ях правої притоки Гнилого Ташлика. Городище знаходиться в Макіївському лісі в урочищі Вали (Валки), на південний схід від південної околиці села, на захід від лісництва і в 0,2 км *південніше залізниці*. В плані городище нагадує напівовал, обмежений з південного заходу урочищем Крутий Яр. Обведене валом і ровом, загальна площа не менш як 24 га. Городище виявлено у 1940 р. І.В. Фабриціус, обстежено нею разом з Є.Ф. Покровською у 1940 і 1946 рр., розкопки 1948 р. [Фабриціус, 1945/5; 1949, с. 82-83; 1952, с. 29-30; Петренко, 1967, с. 97, №32; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 153, №103].

243. Біля села також знаходилося *поселення* білогрудівсько-білозерських часів [Куштан, 2007, рис. 4,3, с. 244].

Кургані групі. В околицях с. Макіївка налічується п'ять окремих курганних груп. Одна з них (6 або 7 насипів) знаходилася в селі (244), а решта в безпосередній близкості від ноьго, на відстані 0,5-1 км (245,246,247,248). Повз одну з груп проходила дорога на с. Куцівка. Кожна група складалася з 15-20 розпорошених на місцевості насипів. Висота у межах 0,6-1,8 м, лише два (з розкопаних) кургани були 3,5 та 5,4 м заввишки. З 20 досіджених поховань два віднесено до VII ст. до н.е., чотири до VII-VI, решта до V, V-IV та IV-III ст. до н.е. Три кургани датовано бронзовою добою.

Розкопки М.Є. Бранденбурга і Є.Ф. Покровської [ЖРБ, 1908, с. 130-135; Покровська, 1949, с. 130-138; 1957, с. 148-152; Петренко, 1967, с. 97, №№33-36; Ильинская, 1975, с. 31-33; Галанина, 1977, с. 19-29; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 153-154, №102].

Декілька курганних груп спостерігаються також на північний схід від села у бік с. Самгородок. Кургани стоять на вершинах і схилах мисоподібних відрогів плато між Гнилим Ташликом, на якому стоїть Макіївка, і двома його лівими притоками, які відгалужують відроги. Курганні групи (по 3, 3, 3 і 9 насипів) розташовані ближче до верхівів цих річок. Два насипи вишиною 1,8 і 1,6 м, решта менше 1м [Григорьев, Сиволап, 1987/131, с. 30-32].

р. Гнилий Ташлик.

249-250. с. ***Матусів*** Шполянського р-ну. Дві курганні групи на південний захід від села.

249. *Могильник*, в якому наприкінці XIX ст. було 50 курганів в 5 км від села, по дорозі в Макіївку (верхів'я р. Шостачка) – на підвищенні в уроч. Колонтаївка. О.О. Бобринський розкопав тут 15 курганів. З них 9 курганів скіфського часу, в тому числі шість V ст. до н.е. і три – IV ст.до н.е.; 6 курганів невизначеного часу. Два кургани VII-VI ст.до н.е.– Реп'яховату і Захарейкову Могили – розкопали у 1974 р. О.І. Тереножкин і В.А. Іллінська [Бобринский, 1894, с. 114-128; Петренко, 1967, с. 93,94,96,97; Ильинская, 1975, с. 53; Ильинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980, с. 33-39; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 152-153. №100].

250. *Курганний могильник* на землях радгоспа Павлівський, в якому у 1974 р. було 36 насипів вишиною здебільшого до 1 м. З них 30 курганів утворювали скупчення, вітягнуте зі схода на захід; північніше, на відстані 100 м знаходилися ще 6 насипів. Розташований на вишині на південь-південний схід від села, на відстані близько 1,5 км, поблизу схрещення доріг на Макіївку і Самгородок. З чотирьох розкопаних курганів (всі пограбовані) один V-IV, один IV ст. до н.е. і один невизначеного часу [Тереножкин, Ильинская, Мозолевский, 1974/22; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 153, № 100].

251-256. с. ***Куцівка*** Смілянського р-ну. В околицях села (також в селі – біля крайних хат) багато курганів – як окремих насипів, так і груп. Значне скупчення курганів тягнеться по великому плато у широтному напрямку південніше шосе із Матусова на Самгородок (251), значна частина біля перехрестя з дорогою із Куцівки на Макіївку (252). Серед окремих – курган „Турова Могила" 7 м заввишки (дуже крутий), а також „Драна Могила"– видовженої форми *майдан* 3,5 м заввишки. Два розорані кургани з крутіми схилами („Господні Могили") 2,2 і 1,6 м заввишки знахояться на плато безпосередньо біля північно-західної околиці села, коло церкви (253). Група „Пожарна Могила" з 7 насипів тягнеться на 850 м. Найбільший *курган-майдан* з

крутими схилами, сягає 6,2 м заввишки. Інші від 0,9 до 2,2 м. Ще дві групи – із 5 і 3 насипів невеликих і середніх розмірів.

Друге велике *скупчення курганів* знаходиться північніше села: на плато біля північної околиці (3 кургани) (254); на відстані 2-2,5 км на північ – 4 кургани, в тому числі *майдан* с валами-усами заввишки 3,2 м (255); на північний схід, по боках дороги на Ротмистрівку – 9 насипів на площі 1х1,5 км (256**)**. Кургани тут середніх розмірів і невеликі. Таким чином, біля с. Куцівка зафіксовано три майдани; розкопані великі кургани, а також один „курган-лідер” 7 м заввишки, вірогідно, скіфського часу (дуже крутий). Виразно простежується тяжіння курганів до вершини вододілу на південь від правого берега Гнилого Ташлика, де мабуть проходила, як і зараз, дорога широтного напрямку. Частина лівобережних куганів тяжіє до води. Є.Ф. Покровська розкопала один із трьох розораних курганів на південь від села. Дата – перша половина V ст. до н.е. (?) [Покровська, 1957а, с. 152-153; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 153, №101; Григорьев, Сиволап, 1987, с. 23 -28].

257 - 262. с. ***Ташлик*** Смілянського району. Навколо села знаходиться значна кількість (59) курганів, поодиноких, а також таких, що утворюють групи по 3 кургани (3 групи), 4 (2 групи), 5 (2 групи), 6 (одна група) і 7 курганів (дві групи). Найбільша їх кількість північніше села, на лівому березі Гнилого Ташлика. Дев’ять курганів (входять в дві групи) тягнуться у субмерідіональному напрямку західніше дороги на Ротмистрівку (257). Найбільша група (7 курганів) знаходиться на плато в 1 км північніше села на площі 200х650 м, східніше (0,5-1,2 км) дороги на Ротмистрівку, того ж напрямку (258). Насипи від 1,1 до 2,2 м, найвища – 3,3 м, з крутими схилами. На цьому ж плато ще 11 курганів розташовані східніше, у бік с. Санжариха (259**)**. Ще одна компактна група з 7 насипів знаходиться в уроч. Гостра Могила південніше села (на правому березі Гнилого Ташлика), біля шосе на Самгородок (260). Найбільший курган – Гостра Могила – 7,3 м, з крутими схилами, але він досипаний при встановленні геодезічного знака. Скупчення курганів (5) спостерігається на мисоподібному плато між двома притоками

ріки, теж південніше села (261). Ще одне скупчення – східніше села, при схрещенні шосейних доріг на Сердюківку і Санжарижу (262). Кургани невеликі і середніх розмірів. За місцевими переказами, в центрі села донедавна був *курган-майдан* діаметром щонайменш 60 м, знесений при будівництві **(**263**).** При цьому траплялися людські кістки. Отже, місцевість в районі с. Ташлик слугувала центром, можливо культовим (великий курган-майдан), навколо якого концентрувалися курганні кладовища [Григорьев, Сиволап, 1987, с. 52-58].

264. с**.** ***Санжариха*** Смілянського р-ну. Навколо села з різних сторін виявлено *15 курганів* середнього і малого розмірів, серед них дві групи з трьох насипів. В одному із розораних насипів заввишки 0,9 м видно коло перепаленого до червоно-оранжового кольору грунту (скіфський курган?). Скупчення курганів спостерігається по боках грунтової дороги до с. Ташлик, яка йде паралально згаданому віще шосе, навколо якого також стоять кургани [Григорьев, Сиволап, 1987, с. 46-48].

265-266. с. ***Попівка*** Смілянського р-ну. *Кургани* на схід і південний схід від села на схилі вододільного плато правого берега Гнилого Ташлика, а здебільшого на його вершині, поблизу залізниці Сміла – ст. Сердюківка і далі на Помошну. Кургани невеликі. Стоять групами по 2, 2, 3 і 4 насипів. На трьох насипах видно розораний глиняний викід [Григорьев, Сиволап, 1987, с. 43-44].

267-269. с. ***Ковалиха*** Смілянського р-ну. Село стоїть на лівій притоці Гнилого Ташлика.

267. Біля південно-західної околиці села, на вододільній вершині між витоками двох приток Ташлика *компактна група* з 5 насипів вишиною від 1,8 до 0,6 м. Поряд проходить шосе із Ротмистрівки до Попівки. Ще один курган-біля цього ж шосе, поблизу південно-східної околиці села. О.О. Бобринський розкопав 4 кургани. Один курган передскіфського часу, два – VII-VI ст. до н.е., один – скіфського часу, три епохи бронзи і ще три невизначеного часу.

268. Неподалік села у 1951 р. обстежено *поселення* з керамікою білогрудівасько-чорноліського типу, відоме ще з розкопок О.О. Бобринського.

269. Відомі також випадкові *знахідки бронзових виробів* білозерсько-білогрудівського типу [Бобринский, 1887, с. 44-45; 1901, с. 33; Покровська, 1951, с. 194; Григорьев, Сиволап, 1987, с. 22-23; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 152, №98; Куштан, 2007, с. 200, рис. 4, 5, 67].

270-271. с**. *Мала Смілянка*** Смілянського району.

270. *Курганна група* з 5 насипів вишиною від 1,9 до 0,3 м розташована на північ від села в районі госпдвора. В цьому ж районі ще два поодинокі насипи [Григорьев, Сиволап, 1987, с. 32-33].

271. На мапі О.О. Бобринського позначена ще одна курганна група на північ від села, між дорогою на Смілу і залізнічним раз'їздом Берегова [Бобринский, 1901, план №1].

Уроч. Холодний Яр**.**

272-273. с. ***Миколаївка*** Смілянського р-ну (верхів'я Холодного Яру).

272. Випадкові *знахідки бронзових виробів* білогрудівсько-білозерського типу.

273. Три невеликі поодинокі *кургани*, з яких два знаходяться поблизу витоків Холодного Яру – на північ-північний схід і південний схід [Григорьев, Сиволап, 1987, с. 34-35; Куштан, 2007, рис. 4, 68].

274-275. Пос. ***Холоднянське*** Смілянського р-ну. Залишки курганного могильника, розкопаного О.О. Бобринським і відомого як кургани у *Холодного Яра*. Холодний Яр – це розгалуджена система порослих лісом і заболочених ярів, які впадають до лівої притоки Тясмину, що зливається з ним навпроти південних районів Сміли, на 1 км південніше залізнічного вокзала ст. ім.Т. Шевченко. Два кургани знаходяться на правому березі Холодного Яру, біля шосе зі Сміли на Миколаївку в районі госпдвора (274) і група з 5 курганів тягнеться вздовж шосе на Велику Яблунівку (275). Всі кургани невеликі, менше 1 м. О.О. Бобринський розкопав тут 29 курганів епохи бронзи і скіфського часу. Обстеження В.П. Григорьева і М.П. Сиволапа 1987 р. Із 14 розкопаних курганів 8 датовано IV ст. до н.е., час останніх не з'ясован [Бобринский, 1894, с. 48; 1897, с. 92; 1901, с. 30-32; Покровська, 1957; Ковпаненко, Бессонова,

Скорый, 1989, с. 152, №97; Петренко, 1967, с. 95; Ильинская, 1975, с. 12, рис. 2, „И”, с.54].

р. Сріблянка – Мідянка.

276-278**.** с. ***Теклине*** Смілянського р-ну Черкаської обл. Поодинокі *кургани* на околицях села. Два на вододілах, і один – Червона Могила – вишиною 3 м на схилі плато лівого берега Мідянки на північно-східній околиці села (був розкопаний, знайдено бронзові речі) (276). О.О. Бобринський розкопав біля села 5 поховань: три на північний захід від села (277) і два в районі Червоної Могили. З останніх один курган був жаботинського часу, а іншій – комарівської культури. Серед трьох інших курганів лише один був IV-III ст. до н.е., два інших (епохи бронзи) містили по одному впускному похованню: жаботинському та IV-III ст. до н.е. відповідно [Бобринский, 1901; Петренко, 1967, с. 97 (№ 30); Ильинская, 1975, с. 41; Григорьев, Сиволап, 1987, с. 59; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 151. №93].

278. О.І. Тереножкін згадує невелике *чорноліське поселення* на р. Мідянка, південніше с. Теклине [Тереножкин, 1954, с. 72].

279. с. ***Орловець*** Городищенського району. *Поселення* жаботинського етапу на високому плато лівого берега р. Мідянка в *уроч. Бражине***,** в 6 км на захід від села. З трьох боків обмежене глибокими оврагами і заплавою притоки ріки. На схилах помітні залишки валів і ескарпа. Площа поселення близько 20 га. Виявлене краєзнавцем І.П. Гуріненком. Обстеження Д.Я. Телегіна, розкопки Г.Т. Ковпаненко 1980 і 1984 рр. За даними І.П. Гуриненка і Д.Я. Телегіна, в околицях села є ще декілька поселень жаботинського часу. В околицях села в інших місцях басейну Мідянки відомі також два *городища ранньоскіфського часу* – в уроч. Лучки-Гончари і Дагераш (місцезнаходження не відоме). На останньому городищі, крім інших знахідок, зібрано велику кількість уламків амфор, що вказує на його функціонування принаймні у VI-IV ст. до н.е. [Телегін, Гуріненко, 1977, с. 92-93; Ковпаненко, 1999].

279-а. с. ***Ксаверове*** Городищенського району. Поховання V ст. до н.е., впущене в курган епохи бронзи Кручена Могила вишиною близько 4м.

Курган знаходився на відстані 2 км на схід від села, через нього проходила бруківка із с. Ксаверове до с. Орловець. Розкопаний у 1984 р. [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 150, №94].

р. Балаклійка (притока Мідянки).

280. с. ***Мале Старосілля*** Смілянського р-ну. За даними Бобринського, в околицях села (у нього – с. Старосельечко) знаходився *великий курганний могильник*, близько 300 насипів. Він був розташований в лісі на лівому березі р. Балаклійка. Бобринський розкопав 39 курганів, з них 33 не датовані, інші 6 віднесені до кінця VI-III або V-IV ст. до н.е. Обстеження О.І. Тереножкіна [Бобринський, 1904, с. 13-15; Тереножкин, 1952-б, с. 10; Петренко, 1967, с. 95; 1976, с. 39; Ильинская, 1975, с. 39].

281. с. ***Балаклія*** Смілянського р-ну Черкаської обл. (при злитті Мідянкі і Сріблянки)**.** *Поселення чорноліської культури*. Розташовано на мисі, оточеному з трьох боків оврагами – в 3 км на південь від центральної частини села і 1,5 км на схід від залізничної станції Владимірівка. Знахідки кераміки. Пошкоджено кар'єром. Обстеження В.П. Григор'єва і М.П. Сиволапа 1987 р. [Григорьев, Сиволап, 1987, с. 5].

р. Сріблянка (від верхівів до пониззя).

282-288. с**. *Носачів*** Смілянського р-ну Черкаської обл. В околицях села багато *курганів*, особливо на південь від села. Тут на плато, частково обмеженому правими притоками Сріблянки, виявлено чотири курганні групи по 4, 3, 5 і 12 насипів кожна (282-285). Серед них – *курган-майдан* 4 м заввишки, з крутими схилами. В одному з курганів заввишки 2 м на протилежному березі Сріблянки Г.Т. Ковпаненко у 1962 р. дослідила впускне кіммерійське поховання (286). Поодинокі насипи між Носачевим і сусідніми сілами Ленінське, Калинівка (287). Між Носачевим і с. Мельниківка – група з 4 насипів біля траси Черкаси-Умань (288). Обстеження В.П. Григорьва і М.П. Сиволапа 1987 р. [Ковпаненко, 1966; Тереножкин, 1976, с. 78-80; Григорьев, Сиволап, 1987, с. 34-38, табл. 1].

289. с. ***Мельниківка*** Смілянського р-ну Черкаської обл. *Скарб* бронзових виробів білогрудівсько-білозерського типу [Куштан, 2007, рис. 4,57].

290-292. с. ***Ротмистрівка*** Смілянського р-ну Черкаської обл. (на правій притоці Сріблянки). На околицях села і на відстані 2,5-3,5 км від нього – поодинокі *кургани і курганні групи* (по 3 і 4 насипі кожна (290, 291). В одній із груп, у бік с. Ковалиха, є ***курган-майдан*** 4,5 м заввишки з крутими схилами (292). Обстеження В.П. Григор'єва і М.П. Сиволапа 1987 р. [Григорьев, Сиволап, 1987, с. 44-45, табл. 1].

293. хут. ***Вовківка*** (кут с. Ротмистрівка). *Поселення* фіналу пізньої бронзи – раннього заліза на схід від хутора. Розташоване на вузькому мисоподібному підвищенні, нахиленому у бік струмка – правої притоки р. Сріблянка, біля ставка. Зі сходу і заходу територія поселення (мис) оточена балками. Площа миса приблизно 0,5х0,7 км. Досліджено площу близько 2га, виявлено 5 жител, понад 10 господарських ям та 34 інших об'єктів. Розкопки О.В. та Т.Л. Бітковських 1990-1991 рр. [Осташков, 1995; Куштан, 2007, с. 199, рис.4, 4; 7, 2; 36].

294-295. с. ***Костянтинівка*** Смілянського р-ну Черкаської обл. До цього села О.О. Бобринський прив'язує багато *курганних могильників* по правому і лівому берегам Сріблянки, а також в межиріччі Сріблянки і Ірдині, в тому числі поселення біля Юрової Гори. О.О. Бобринський розкопав тут у 1887-1897 і 1912 рр. 76 курганів. Зараз ці пам'ятки територіально належать до трьох пунктів (Костянтинівка, Будки, Плоське), які є західними передмістями Сміли.

294. При обстеженні 1987 р. в селі Костянтинівка виявлено один курган вишиною 2,5 м з крутими схилами – у висшій точці довгого гребеня плато над долиною Сріблянки, поряд із залізницею. Вірогідно, це залишки групи „С" за О.О. Бобринським. Із сімох курганів групи „С" один (№15) містив поховання 2-ої пол. VII ст. до н.е., інші - епохи бронзи.

295. Біля шосе, поблизу південно-східної околиці села О.О. Бобринський розкопав 4 кургани (№ 378). Один курган передскіфського часу, два – VII-VI ст. до н.е., один – скіфського часу, три епохи бронзи і ще три невизначеного часу

[Бобринский, 1897, с. 44 -45; Григорьев, Сиволап, 1987, с. 22-23; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 152, №98].

296-299. с. ***Будки*** Смілянського р-ну Черкаської обл.

296. *Поселення скіфського часу* в уроч. Яр Барабашиха. Розвідки П.М. Трет'якова 1946 р.

297-299. *Курганні групи* на захід-південний захід від с. Будки . Це, мабуть, могильники „В" і „Г" за О.О.Бобринським, які містили поховання передскіфського (№№ 375 - 377) і ранньоскіфського часів, а також епохи бронзи. У 1987 р. виявлено дві групи по 2 насипи і одну з 6 насипів, які знаходяться на схилах плато між Будками і сусіднім зі сходу селом Плоське [Григорьев, Сиволап, 1987, с. 42, табл. 1; Бобринский, 1914, с. 99; Ильинская, 1975, с. 54, рис. 2,Б].

300-302. с. ***Плоське*** Смілянського р-ну Черкаської обл. Тут над правим берегом Ірдинського болота знаходилися два могильники, один дуже великий, і поселення.

300. *Могильник „А"* в урочищі *Сокирне* (понад 300 курганів), де розкопано 40 курганів. З них три кургани VII – VI ст. до н.е., девять (а також, мабуть, ще десять) – V-IV і два – IV-III ст. до н.е. Під час обстеження В.П. Григор'єва і М.П. Сиволапа 1987 р. виявлено компактну групу з 13 насипів на вершині плато. Відстань від с. Плоське 2,5 км на північний захід.

301. *Могильник „Б"* в урочищі *Юрова Гора* –на північний захід від с. Плоське. Один курган відноситься до V ст. до н.е., два інші, мабуть, теж. В 1987 р. тут виявлено курганну групу з 5 компактно розташованих насипів на вершині плато (сучасна назва - уроч. „Шість дубів") на відстані 1,1 км від с. Плоське і близько 1,5 км від попередньої групи. Висота від 0,6 до 2,3 м.

302. *Багатошарове поселення* біля підніжжя *Юрової Гори*. Під час розкопок О.О. Бобринського виявлено, зокрема, фрагменти кераміки білогрудівської культури. Цей самий об'єкт згадує О.І. Тереножкін як „скіфське поселення" [Бобринський, 1887, с. 122-129; Шовкопляс, 1957, с. 145;

Григорьев, Сиволап, 1987, с. 22-23. Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 152, №98; Куштан, 2007, с. 203-204, рис. 4, 6].

р. Ірдин (ліва притока Тясмину).

303. пос. ***Ірдин*** Черкаського р-ну. Навпроти поселка, з боку Мошногір'я і на північний схід від насосної станції знаходиться городище чорноліської культури. Знайдено кам'яний оселок і чорноліську кераміку (розвідки С.К. Реця 1983 р., наукові фонди ЧОКМ).

ДОДАТОК 2.

Мікрорегіони Потясминня в ранньому залізному віці.

№ 1. *Дніпровська заплава*. Поселення і місцезнаходження раннього залізного віку здебільшого розташовані в притерасній частині заплави, під захистом краю плато, який височив над заплавою на декілька десятків метрів. Тут на підвищених мисах знаходилися ранньочорноліські поселення Секаве (Червона Слобода), Шемківка (Худяки), Сагунівка, Тіньки, Адамівка, пізньочорноліські поселення Кучугури-9 і 10 (Леськи), Топилівка, Адамівка, Вітове, , жаботинські поселення Світанок (Свідівок). На краю Дніпровської тераси знаходилися пізньочорноліське поховання в с. Боровиця, жаботинське поселення Дахнівка і курганні поховання „Черкаси-Центр-2” цього ж часу.

Скіфський час репрезентований поодинокими впускними похованнями кінця V-IV ст. до н.е. в кургани по краю надзапзавної тераси і вздовж дороги до неї (Вітове, Рацеве, №№24-26). Можливо, вони маркують не лише шляхи до заплавних пасовищ, але й до імовірного дніпровського броду, що існував до створення Кремечуцького водосховища - Чигирин-Діброва, навпроти якого– скупчення пам’яток скіфського часу у пониззі Сули [Полтавець, 2003-а, с. 50].

В заплавній частині, на „островах” - останцях аллювіального походження поміж луків і боліт, серед яких губилося річище Тясмина, розділене на декілька рукавів знаходилися невеликі сезонні стійбища. Їх кількість важко виявити, оскільки тут постійно переміщувалися під дією вітрів і течії піски, змінювалися ричища проток і стариць, великі площі вкриті чагарником і очеретом. Під час спорудження Кременчуцького водосховища на ділянці між портом Адамівка (навпроти Чигирина) і Світловодськом було виявлено близько 20 подібних стійбищ початку раннього залізного віку [Тереножкин 1959; Даниленко, 1959]. Здебільшого залишки давніх поселень і могильників Дніпровської заплави та вздовж краю надзаплавної тераси знищені внаслідок спорудження Кременчуцького водосховища. Після цього рівень води у Дніпрі піднявся на 7-

10 м. До того ж, корінний берег почав руйнуватися через зсуви грунту. Частково знищені і курганні могильники по краю плато, які іноді становили одне ціле з поселеннями і стійбищами заплави. Вздовж правого берега Дніпра переважали шляхи місцевого значення, насамперед вздовж тераси, яку з півдня перегорожувала тясминська заплава, за нею починалася ділянка зі складним рельефом і шлях на Кременчуцьку переправу.

№ 2. *Правий берег Дніпро-Тясминської заплави до Чигирина*. Тут знаходяться переважно пам'ятки пізньочорноліської культури. Ранньочорноліські пам'ятки репрезентовані поселенням Велика Андрусівка і Калантаїв, окремими місцезнаходженнями. Край заплави, маркований чорноліським городищем Московська Гора (зараз не існує), був віддалений від Кременчуцької переправи приблизно на 15 км. Городище і прилегле до нього поселення знаходилися над заплавою р. Цибульник, біля схрещення доріг на Кременчуг і на пристань в районі сучасного Світловодська. Далі вздовж краю заплави були ще декілька поселень, більшість з укріпленими цитаделями – Пеньківка, Тясминка, Калантаїв [Тереножкин, 1961, рис.1 і 7]. В ранньоскіфські часи залишаються лише деякі поселення у заплаві Дніпра: у вигляді невеликих сезонних стійбищ (Стецівка) або більш довготривалих (Сніжкова Балка, Велика Андрусівка). В пізньоскіфські часи здійснені поховання в насипу валу Калантаївського городища. В IV ст. до н.е. районом Світловодської переправи володили степовики, про що свідчить великий грунтовий могильник з похованнями в підбоях [Бокий, 1986]. Околиці Світловодська ще в нові часи були уславлені звіриними ловами (Крилов – від "Крайні лови"), що разом з багатими пасовищами і риболовлями було неодмінною умовою сезонних стібищ у номадів.

№ 3. *Район Чигирина - Суботова- Новоселиці* вздовж Тясмину. В чорноліські часи найбільш заселеною була округа Суботівського городища (поселення поряд з городком, городище Вовчий Шпиль) і басейн р. Суботь (поселення Шутівка, Чепалієвка). В її гірлі знаходилося ранньочорноліське поселення на садибі Хмельницьких. "Центральним місцем" мікрорегіону в

чорноліські часи було Суботівське городище, розташоване у безпечній з точки зору оборони місцевості на стику ландшафтів I, IV і III і тясминської заплави, а також на перетині шляхів від Кременчуцької переправи і району Чорноліського городища – Знам'янки. Господарською зоною городища були заплави Тясмину і Суботі, а також призаплавні території річок.

В середньо – і пізньоскіфські часи існували декілька поселень навколо Суботова, в тому числі укріплення на садибі Хмельницьких (№№ 85, 87, 89, 91, 92). На південь від Чигирина поки що не відомі виразні курганні поховання скіфського типу за виключенням ранньоскіфського в Шкарбованій Могилі і рядового в катакомбі кінця IV ст. до н.е. по дорозі з Чигирина в Суботів [Полтавець, 2004]. Здогадно до скіфського часу віднесено курганний могильник поблизу Галаганівки над Ірклієм (№ 45).

Найближчим до Суботова поселенським вузлом був район сіл **Чмирівка і Новоселиця**, де знаходилася, виходячи із великої кількості поселень різних часів (одне поселення ранньочорноліське, інші скіфських часів) і скупчення курганів, переправа на Тясмині при впадінні р. Потік. На картах кінця XIX - початку XX ст. позначені острови річища Тясмину в місцях переправ при Гуляй-городку (див.№ 4) і Новоселиці. В гірлі р. Потік і в ближніх околицях виявлено досить виразний поселенський осередок. Це поселення від VI до IV ст. до н.е. з античною керамікою (№№ 95, 96, 99, 101), а також кінджал VI ст. до н.е. (№ 97). Скоріше за все, до скіфського часу належить також більшість з курганів, сконцентрованих на підступах до Новоселицької переправи (№ 102).

В басейні річки Потік знаходяться також пізньочорноліські Полуднівське городище і два поселення біля с. Чмирівка. Від Новоселицької переправи дорога у бік Дніпра маркована чорноліським кладом біля с. Красносілля (№ 19). Можливо, цей шлях йшов до стратегічно важливої мисцевості на протилежному березі Дніпра при впадінні Сули [Полтавець, 2003-а].

№ 4. *Чубовка-Гуляй-Городок* (№№ 141-146). До цього осередку тяжів, мабуть, також мікрорегіон с. Голов'ятине з поселенськими пам'ятками чорноліського та скіфського часів (№№ 147-148) і могильник чорноліско-

жаботинських часів поблизу с. Вергуни на протилежному, лівому боці Тясмину. Район переправи поблизу Гуляй-Городка мав важливе стратегічне і господарське значення в пізньочорноліські-ранньоскіфські часи – тут відкрито знатне поховання пізньої бронзи (к. 41) і перехідного від чорноліського до жаботинського періодів (к. 52) часу. На цьому відрізку, завдяки крутим берегам річище Тясмину відносно вузьке і найменш заболочене. Тут було (принаймні на початку XX ст.) декілька островів, що полегшує переправу. Сама назва Гуляй-Городок була притаманна осередкам масового скупчення людей і перепочинку на шляху біля великих торжищ і переправ. На відстані близько 3,5 – 4 км виявлено одне невелике городища (мабуть, пізньочорноліське), два або три поселення (не виключено, що одне з них було городищем) і два місцезнаходження, а також декілька курганних могильників, усього понад 400 насипів. З курганів більша частина знаходилася на відстані близько 2 км на захід від Тясмину, на пануючих височинах, а також вздовж яру Довгі гони, що упадає до Тясмину біля південної околиці с. Чубівка. Періодом скіфської архаїки датовано 12 поховань, V і IV ст. до н.е. по одному. З розкопаних О.О. Бобринським 61 поховання 43 (близько 70%) не датовано. Поховань середньо скіфського часу, як і на Тенетинці, не виявлено. Поселенські пам’ятки скіфського часу сконцентровані біля Гуляй-Городка. Це укріплене (?) поселення Шаєва Гора на вершині високого останця над Тясмином, поселення Палієва Гора теж на мисоподібному підвищенні над рікою, а багатошарове поселення Садовий Яр (10 га)– вздовж струмка, що тече яром. На цих двох поселеннях траплялися уламки античних амфор VI і VI-V ст. до н.е. [Григорьев, Сиволап, 1987/131, с.20, рис.7,1,2; 8, 1-3]. Окремі фрагменти „скіфської кераміки” знайдено в урочищах Гробовище і Чижин Яр [Третьяков, 1946/27, с.17, №38]. Тобто, тут простежено сліди активної життедіяльності протягом всього скіфського періоду.

№ 5. *Район між пмт. Сміла і с. Малий Бузуків на правому березі Тясмину (і частково на лівому).* В околицях Сміли переважають ландшафти 1-го та IV типів. Ландшафти IVтипу простягаються вздовж обох берегів Тясмину і далі

на північ продовжуються широкою смугою вздовж Ірдину. Тут розташовані поселення чорноліської культури. З півдня до широти Сміли простягається „степовий коридор” субмерідіонального напрямку у вигляді суцільного масиву чорноземних грунтів (чорноземи типові і реградовані), яким відповідала луко-степова рослинність. Інший „степовий коридор” проходить вздовж Тясмину в його верхній течії, переважно по правому берегу. Саме в межах цих „коридорів” прокладені головні суходольні шляхи Потясминня: перший в межиріччя Великої Висі і Інгула, а другій – Інгула і Інгульця. Значення Сміли як давнього транспортного вузла поза сумнівом (див. рис. 4). Згадані вище „луко-степові коридори” надавали можливість також зручних сезонних мерідіональних пересувань худоби. Досить зручними були й широтні маршрути навколо Сміли – вздовж заплав Сріблянки, Мідянки, Холодного Яру, Тенетинки. Тому саме навколо Сміли, як “центрального місця” північно-західної частини Тясминської луки і найбільшого транспортного вузла Потясминня загалом, за течією згаданих річок утворилася найвища концентрація курганних могильників ранньоскіфського часу (Тенетинка, Костянтинівка, Велика Яблунівка та інші), адже заплавні і надзаплавні терторії, в тому числі ліси і болота, використовували як сезонні (осінні і зимові) пасовища. В пізньоскіфські часи тут також був значний курганний осередок (Холодний Яр (див. № 15) на лівому березі Тясмину). Згадані курганні осередки за територіальним принципом віднесені до окремих мікрорегіонів (№№ 6,15,16).

Власне місто Сміла розташоване на чорноземах типових або чорноземах темно-сірих опідзолених, до яких близько підходять масиви світло-сірих та сірих опідзолених грунтів і темно-сірих грунтів і опідзолених чорноземів. Ці грунти середньо- та важкосунгинкові за механічим складом. Навколо міста на обмеженій території площею 8х10 км поєднується декілька озер і широких заплав з вилугованими грунтами: Тясмину (його течія тут уповільнюється), із заходу Гнилого Ташлика, Сріблянки, Ірдині, зі сходу Тенентінки і Залевкінської балки. Якщо додати високий рівень опадів (див.розд. 2), то

зрозуміло, що місцевість була більше придатна, принаймні з жаботинського етапу скіфського періоду, для тваринництва, ніж землеробства. В період посухи саме ці, найбільше заволожені місцевості мали сприятливі умови для відтворюючого господарства. Не випадкова цю місцевість, яка ще у XIX столітті нагадувала «глибоке полісся» [Клепатский, 2007, с. 378], вважають білогрудівсько-чорноліським центром [Дараган, Кашуба, Разумов, 2010, с. 118]; в його околицях існувало ще білогрудівське поселення [Тереножкін, 1961, с. 6]. В *пізньочорноліські* (?) часи на північ від Сміли вздовж тясминського завороту відомі лише невеликі надзаплавні городища та поселення (№№ 154-157: Загребля, Залевки, Малий Бузуків, Голов'ятине). З них Залевкинське городище можна вважати синхронним етапу Жаботин-1. На лівому березі Тясмину, нижче за течією, чорнолісько-білогрудівськи пам'ятки репрезентовані поселеннями, в тому числі заплавними (Піонерське, Хацьки, Малий Бузуків), а також курганно-грунтовим білозерським могильником біля с. Вергуни.

За уточненими даними [Карта грунтів Черкаської області, 2002, лист 7] смуга чорноземних грунтів навколо Сміли досить потужна і на сході простягається приблизно до с. Сунки, а на заході до Балаклії. Саме на цих лугових грунтах виник найдавніший курганний осередок ранньоскіфського (жаботинського) часу. Слід також згадати наявність значного масиву дубово-соснових і соснових лісів борових терас на північ від району Сміли – в низовині між північним заворотом Тясмину і Ірдином, а також по берегах Тясмину в місці північного завороту. Тут поки що невідомі памятки початку раннього залізного віку. Місцевість могла використовуватися як зона сезонних пасовищ. Відсутність курганних могильників північніше лінії Загребля – Сунки – Гуляй-Городок – вказує, що вона, принаймні в скіфські часи, коли розповсюджується курганний обряд, була вкрита лісами (або тут панував інший – без курганний - поховальний обряд?).

№ 6. *Басейн р. Тенетинка*. Скупчення курганних могильників на Тенетинці можна розглядати як великий культовий осередок жаботинського часу, що складалося з декількох (сімох?) курганних могильників. Серед могил

були поховання місцевого населення, генетично пов'язаного з населенням передскіфського періоду (курган 185 могильника „Д") [Покровська, 1953, с. 128-130; Ильинская, 1975, с. 48]. Серед розкопаних на Тенетинці приблизно 200 поховань 22 датовано пізньочорноліським або ранньожаботинським часом; близько 50 (в тому числі весь могильник "Е") V-IV ст. до н.е., 4 поховання IV ст. до н.е., 4 "скіфським часом" і час 76 могил не визначений. Скоріше за все, це здебільшого також жаботинські поховання, серед яких було багато безінвентарних. Топографічно місцевість – горбиста, з численними оврагами і вкрита лісом, – придатна для улаштування сезонних стійбищ скотарів.

Велике поселення на р. Тенетинка (№ 170), синхронне ранньому горізонту Жаботинського поселення [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 11; Дараган, 2004] розташовано між двома групами одночасних йому курганів, тобто останні знаходилися в ближній господарській зоні поселення. Поселення простежене на 1-1,5 км вздовж старої дороги, що з'єднує Жаботин і Смілу. Від уроч. Репяшне (кордон лісництва), де знаходився могильник "Е" V-IV ст. до н.е., тягнуться дороги також на Сунки, Плескачівку, Фляркiвку. Все це підкреслює взаємозв'язок могильників та поселення зі шляхами дального сполучення протягом жаботинського етапу і всього скіфського періоду. Як і в районах Сміли і Жаботина, тут досить густа мережа доріг місцевого значення. Місцевість південніше р. Тенетинка можна умовно вважати поселенською зоною скіфських часів. Це невелике городище біля роз'їзду Велика Яблунівка (№ 175) на Тясмині і "городище" Педькове (№ 174) на відстані близько 2 км на схід від нього. Ці пам'ятки знаходяться по боках авто- і залізнічної трас від Сміли на Кам'янку і далі. Можливо, то були вартові пости.

№ 7. *Басейн р. Жаб'янка,* найбільшої річки всередині Тясминської луки. Тут знаходиться цілий кущ поселень – від пізньочорноліських і жаботинських (осередок в гірлі Жаб'янки, №№ 132-136, городища Плескачівське і Сокирне на її притоках), але найбільше ранньоскіфського і таких, що існували протягом усього скіфського періоду (№ 125, 125-а, 124, 124-а-б-в-г-д, 126) і пізньоскіфського (№ 127). Найбільшим було Фляркiвське поселення у верхів'ї

Жаб'янки (№186), яке існувало з початку VII до V-IV ст.до н.е. Всього, за даними новітніх розвідок Ю.Ю. Ляшка, навколо Жаботинського поселення в радіусі до 3-4 км існувало до двох десятків невеликих поселень і місцезнаходжень. Район Фляркiвки був „південними воротами" жаботинського мікрорегіону. Окрім згаданого вже великого (близько 100 га) поселення, ретельно обстеженого нещодавно, тут, за В.Б. Антоновичем, було 5 „городищ-майданів" і 65-75 курганів [Антонович, 1985, с. 109]. Курган Червона Могила містив знатне поховання номадичного типу кінця VII - початку VI ст. до н.е. [Ковпаненко, 1984]. Курганні могильники з похованнями ранньоскіфського часу (№ 128, 129) знаходилися також неподалік інших поселень.

Район Жаботина вкритий найгустішою всередині тясминської луки сіткою сучасних доріг, що поєднують пам'ятки скіфського часу. Існували вони, певно, і в ранньому залізному віці. Це, насамперед, південні дороги – через Фляркiвку і Михайлівку або Грушківку – до „смілянсько-знам'янського" відгалуження ольвійського шляху дальнього сполучення, західні через район Тенетинківських курганів і поселення на Смілу, східні до Мотронинського городища. Чітко простежується північно-західній, і особливо північний і північно-східний напрямки у бік Тясмину: через Плескачівку (городище, № 140) на Сунки-Залевки, на Гуляй-Городок, Чубівку, Лубенці. Не виключено, що до скіфських часів належало і гороище Сокирне (№ 139) на цьому ж напрямку, яке О.І. Теренжкин вважав чорноліським.

№ 8. *Мікрорегіон Мотронинського городища* (близько 200 га), яке існувало як укріплене поселення на місці жаботинського поселення вже принаймні наприкінці VII ст. до н.е. [Скорый, Хохоровски, 2004, с. 77]. Отже, округа Мотронинського городища утворилася на періферії округи Жаботинського поселення. Район городища пов'язаний шляхами сполучення з сусідніми поселенськими осередками, для яких воно було у VII – на початку V. ст. до н.е. центральним місцем. Відстань між ними і Мотронинським городищем дорівнює від 4 (Лубенці) до 8 км (Жаботин, Ярки, Циганське) по прямій. Тобто, їхні_господарські зони або були незначні або всі они складали

єдиний господарський організм. Мотронинське городище знаходиться у важкодоступній місцевості і з огляду на це не може вважатися довготривалим центром транзитної торгівлі, як це вважала І.В. Фабріціус [1949, с. 82]. Скоріше, воно було прикінцевим пунктом постачання імпортів. Шляхи місцевого сполучення виражені досить чітко: західний на Жаботин, південний на Грушківку, північний на Лубенці і східний на Мельничанські хутори. Всі вони марковані проїздами у валах, а перші три ще й курганними групами. Жаботинський шлях, маркований городищем Кіз'я Гора, прокладений по днищам розлогих балок. Найвиразніші два південні шляхи. Один починалися від жаботинського про'їзду і йшов на південний захід по вододільному плато повз кордон лісництва (на цьому відрізку він маркованій довгим ланцюжком курганів завдовжки 1-1,2 км), звідки вододілом повертав на схід до долини р. Грушківка. Не виключено, що цей відрізок шляху пізнішого походження, оскільки до долини Грушківки підходив також другій південний шлях від Мотронинського городища, який прокладений по старим балкам і є головним і нині. Від Грушківки шлях йшов вододілом на Кам'янку або долиною Косарки – на „смілянсько-знам'янську" трасу і звідсі на південь у межиріччя Інгула-Інгульця. Індікаторами південного шляху є два невеликі поселення скіфського часу (Буда-1 і Буда-2) у верхів'ї грушківської балки, а також чорноліські городище і поселення в с. Грушківка, значне скупчення курганних могильників навколо, серед яких розкопані декілька скіфських. Один могильник – на захід від села – дуже великий, ще один знаходився приблизно на півдорозі між Грушківкою і Фляркiвкою, тобто поблизу великого Фляркiвского поселення VII-V ст. до н.е. (№ 186), де знайдено, зокрема, ольвійський „дельфінчик" V ст. до н.е. - свідчення наближеності до торгівельних шляхів [Ляшко, 2010].

Північний шлях тягнувся від північно-західного в'їзду на городище в напрямку с. Лубенці і далі вздовж Лубенецької балки до Тясмину. Ним зараз майже не користуються, але на картах ця грунтова дорога позначена. На цьому шляху – жаботинське поселення біля Гайдамацької Гори та Лубенецьке VI-V ст. до н.е. (відноситься до господарської округи Мотронинського городища), а

біля злиття балки та р. Жаб'янки – Лубенецьке городище пізньочорноліських часів і декілька поселень біля нього (№№ 132-135). Судячи з усього, цей шлях, який йшов до переправи в районі Гуляй-Городка, мав більше значення у пізньочорноліські-жаботинські часи, а у скіфські часи важливішими були шляхи західного і особливо південного напрямків. До речі, біля початку шляхів на Грушківку і Жаботин розташовані групи великих курганів, тоді як поблизу „лубенецької" дороги – лише рядовий могильник з невеликих насипів. Проходження шляхів до Мотронинського городища маркують також знахідки зброї в його околицях, вздовж доріг західного і південного напрямків, мечів, наконечників списів та дротиків.

Ще один напрямок доріг від городища веде у південно-східному напрямку на Мельничанські хутори в долині Сріблянки, у верхв'ї якої на відстані близько 9 км – велике поселення VI-V ст. до н.е. в уроч. Циганське (№ 112). Тут знайдено мідний шолом т.зв. келермеського типу – свідчення військових сутичок [Полтавець, Білецька, Легоняк, 2000], а також уламки грецького посуду кінця VI –початку V ст. до н.е. (рис. 34). Можливо, поселення, як і невелике городище в уроч. П'ятирічка біля 2-го ставка (№ 116), це форпости на підступах до господарської зони городища і центри для невеликих „хуторів" вздовж Креселки-Сріблянки на території Мельничанських хуторів (№№1 16-120), які можна вважати сезонними угіддями.

№ 9. *Район пмт. Кам'янка – с. Грушківка* в верхній течії Тясмину є типовим осередком у межах ландшафтів І-го типу. Тут розташовані чорноліські городище і поселення в с. Грушківка, значне скупчення курганних могильників навколо, серед яких розкопані декілька скіфських. Один могильник – на захід від села – дуже великий, ще один знаходився приблизно на півдорозі між Грушківкою і Фляркiвкою, тобто поблизу великого поселення Фляркiвка VII-V ст. до н.е. (№ 186). *З*начну кількість курганних могильників, на жаль, не досліджено. Показовим є наявність декількох (трьох?) „майданів" навколо Кам'янки і сусідніх сіл Пляківка та Ревівка, що підкреслює його роль як важливого транспортного вузла скіфських часів. На місці

Кам'янки, як і інших навколишніх старих сіл на перехресті шляхів (Райгород, Ревівка, Грушківка, Лебедівка), вірогідним є існування стаціонарних чи сезонних поселень, синхронних курганам початку раннього залізного віку.

№ 10. *Осередок в районі сс. Любомирка і Матвіївка* в верхів'ї Тясмину та його притоки Осотянки. В околицях с. Любомирка значне поселення ранньоскіфського часу і ще одне мале, а також великий курганний могильник, (№ 60-61-61-а) синхронний поселенню, що підкреслює стратегіче значення місцевості. Село стоїть на перхресті двох трас, одна з них – субширотна траса Чигирин-Олександрівка, а друга– субмерідіонального напрямку – веде вглиб тясминської луки (Матвіївка-Головківка-Буда-Мотронинське городище) і на південь, до району Чорноліського городища. Велике поселення ранньоскіфського часу (№ 62) нещодавно відкрито поблизу с. Матвіївка – на мисі, оточеному двома балками, які впадають до Осотянки. На протилежному березі річки, дещо нижче – синхронне поселення поблизу с. Іванівка Кіровоградської обл.

№ 11. *В околицях сс. Іванівка і Вершаці* в басейнах річок *Ірклій і Холодна* вздовж східного краю великого лісового масиву знаходяться декілька поселень – пізньочорноліське (№ 77), пізньожаботинсько-скіфські (№ 76,78,82,83) і рядовий курганний могильник V-IV ст. до н.е. (№ 79) поряд із поселенням № 78. Вірогідно, вони маркують дорогу, яка йшла від району Суботова на південь – к поселенням навколо Знам'янки і Чорноліського городища (№ 52-54).

№ 12. *Мікрорегіон Чорноліського городища,* куди заходить з тясминської луки, разом з лісами, великий масив сірих та світло-сірих опідзолених (лісових) грунтів, який на території Кіровоградщини переходить в чорноземи опідзолені і темно-сірі лісови грунти. Цей останній масив охоплює поселення чорноліського і скіфського часів і кургани скіфського часу в районі Знаменки. Із заходу він межує з суцільним масивом типових чорноземів, в межах якого знаходиться Чорноліське городище, Мельгунівський курган і скіфські кургани V ст. до н.е., в тому числі з кам'яними статуями. Тут фіксується, таким чином, зона контактів лісостепового населення зі степовими кочовиками, що

підкреслює наявність Мельгунівського кургана-святилища, які зазвичай споруджували на порубіжжі. Порубіжжям були ці землі і пізніше. Так, північна межа „Вольностей Запорозьких” у XVIII ст. проходила долиною Орелі на Лівобрежжі, а на правому березі Дніпра – верхів’ями Інгульця і лівим (південним) берегом Великої Висі [Русов, 1876, мапа]. У середньовіччі верхів’я Інгульця вважалися північним кордоном корінних половецьких земель [Плетнева 1974, с. 18]. У верхів’ях Інгула та Інгульця і в районі Чорного Лісу відбувалися сезонні кочування і зимування номадів – союзників запорожців у XVII ст. [Кириков, 1979, с. 47]. В межах Ш-го укріплення Чорноліського городища розташований рядовий курганний могильник з 265 насипів пізньоскіфського часу (№ 50). У порівнянні з ранньоскіфським часом, коли тут були споруджені Мельгунівський курган, кургани V ст. до н.е. зі скіфськми кам’яними статуями, район в пізньоскіфський час дещо втрачає значення для скіфського степу. Адже пам’ятки в районі Чорноліського городища – Знам’янки розташовані вже у межах значного транспортного вузла [Бессонова, 2009, рис. 3-а], і пов’язані шляхами сполучення зі згаданою вище торговою „чорнолісько-смілянською” (ольвійською) трасою субмерідіонального напрямку.

№ 13. *Івангородський мікрорегіон* у верхів’ї Тясмину на його притоці р. Бовтиш. Тут знаходяться пам’ятки від ранньочорноліського (Бирки) до пізньочорнолісько-жаботинського (Самур Могила поблизу с. Івагород) часів і багате поховання VI ст. до н.е. на р. Бовтиш. Тут також поселення скіфського часу, V-IV ст. до н.е. Пам’ятки басейну р. Бовтиш (№ 72-74) тяжіють до відгалуження “ольвійського” шляху, що проходив через Знам’янку – Чорноліське городище (див. № 12).

№ 14. *Тарасівський мікрорегіон* виокремлений навколо поселення скіфського часу (№ 74). Його досить значні розміри вказують на існування в господарській окрузі супутніх дрібних поселень, а також могильника. Поряд з поселенням курган невизначенного часу, можливо зольник, як це спостерігалося на поселеннях Циганське та Іванівка-3.

№ 15. *Холоднянський мікрорегіон (між нижньою течією Гнилого Ташлика та Сріблянки, №№ 271-275, 294.295)*. Місцевості з могильниками скіфського часу у верхів'ї заболоченого уроч. Холодний Яр (пос. Холоднянське) та пониззі Гнилого Ташлика при упадінні до Тясмину (с. Мала Смілянка). Стратегічне значення місцевості засвідчують елітарні кургани поблизу с. Костянтинівка передскіфського та скіфського часів (№ 294,295), а також два дуже великі насипи серед холодноярських курганів (№2 74-275). В околицях с. Миколаївка знайдено також бронзові вироби білогрудівсько-білозерського типу (№ 272).

№ 16. *Ірдинсько-Малостаросільський мікрорегіон* (№ 280, 296-302). Місцевість між річками Балаклійка, пониззям Мідянки та Ірдину. Тут відомі два поселення: скіфського часу в уроч. Яр Барабашиха поблизу с. Будки (№ 296) і багатошарове (від білогрудівських до скіфських часів) біля підніжжя Юрової Гори (№ 302), а також декілька курганних могильників. Серед них два великі могильники поблизу с. Будки з похованнями передскіфського та скіфського часів (№ 2 97-299), поблізу с. Плоське (могильник в уроч. Сокирне, понад 300 асипів, № 300-302) і на Юровій Горі (№ 301). Це були, насамперед, сезонні пасовищні вугіддя.

№ 17. *Орловецький мікрорегіон* між лівим берегом Балаклії і верхнею течією Мідянки (обидва притоки Сріблянки) (№№ 276-279). Тут знаходяться два важливі поселенські осередки. Один – це околиці с. Теклине, де відомі невелике чорноліське поселення (№ 278) і кургани від епохи бронзи до VII та IV-III ст. до н.е. (№№ 276,277). В околицях с. Орловець видкрито кущ поселень жаботинського і більш пізніх етапів скіфського часу (№ 279, 279-а). До цього ж осередка належить, певно, курган V ст. до н.е. у верхів'ї Мідянки поблизу с. Ксаверове (№ 279-б).

Це також жаботинські поховання в трьох курганах біля с. Ковалиха на р. Ташлик (кргани №№ 343, 344/1, 370), двох курганах поблизу с. Макіївка (кургани №;№ 455, 460, 453). Тобто, поховання тяжіють до осередків осілості, які залишалися незмінними принаймні з епохи пізньої бронзи.

№ 18. *Носачівсько-Ротмистрівський мікрорегіон* в верхній течії Сріблянки (притока Мідянки) (№№ 282-289, 293). Тут знаходяться білогрудівсько-чорноліське поселення Вовківка (№ 293) і скупчення курганів, а також майдан навколо с. Носачів. Носачівський курган (№ 286) з впускним кімерійським похованням тяжіє до великої траси від Сміли на Городище – відгалуженню “ольвійського” шляху. Поблизу с. Мельниківка (№ 289) знайдено скарб бронзових виробів білогрудівсько-білозерського типу.

№ 19. *Матусівсько-Куцівський мікрорегіон* в середній течії Гнилого Ташлика (№№ 249-256). В околицях сіл багато окремих курганів і курганних могильників різних періодів скіфського часу, в тому числі високого рангу. Біля с. Куцівка зафіксовано також три “майдани” і один курган-“лідер” 7 м заввишки. Виразно простежується тяжіння курганів до вододілу південніше правого берега Гнилого Ташлика, де проходить дорога широтного напрямку. Регіон високоякісних пасовищ.

№ 20. *Пастирсько-Макіївський мікрорегіон* (№ 222-226, 242-248) розташований а порубіжжі зі степом. Головним було Пастирське городище (№ 223), засноване, мабуть, ще наприкінці VII ст. до н.е. [Яковенко, 1972; Онайко, 1966, с. 56, 58, №8, 40]. За 2 км на південь не пізніше другої половини VI ст. до н.е. було споруджено Шарпівське городище (№ 225) – своєрідний форпост на підступах до головного поселення мікрорегіону. Масово античний імпорт починає надходити з другої половини VI ст. до н.е., він з’являється і в похованнях курганного некрополя уроч. Галущине (100-300 м від валів Пастирського городища). Окремого некрополя біля Шарпівського городища не зафіксовано. В цей час, судячи з усього, були засновані також два інші городища – Будянське і Макіївське, віддалені (№ 226, 242) на 4-5 км від двох попередніх. На Шарпівському городищі І.В. Фабриціус відзначає наявність „арістократичного” прошарку населення, пов’язаного з війною і з мисливством, а також розвиток ремесел і торгівлі [Фабриціус, 1949]. Існує думка, що чотирі городища Пастирсько-Макіївського куща збудовані спеціально для захисту Мотронинського городища – центру ранньодержавного утворення – з

боку Дніпро-Бугського вододілу [Павленко, 1994, с. 146]. На наш погляд, спорудження чотирьох городищ на відносно обмеженій території пов'язане з проходженням тут важливих шляхів меридіонального напрямку, сусідство з якими було одночасно і небезпечним, і вигідним. Головне призначення городищ, насамперед Макіївського і Будянського – контроль за проходженням товарів з боку античних городів і скіфського степу, організація супроводу і охорони.

№ 21. *Новомиргородский мікрорегіон* у верхній течії Великої Висі. Це колишні лугові степи і остеповані луки (типові чорноземи), а також заплава Великої Висі. Але з півночі, а також зі сходу і заходу, тут близько підходять землі, де значні площі були до розорювання вкриті лісами (карта 3), репрезентовані чорноземами опідзоленимми і темно-сірими лісовими грунтами. Власне, значні лісові масиви зберігаються в ареалі означених грунтів і зараз. Саме на цих землях, по краях лісових масивів, знаходиться кущ городищ скіфського часу Пастирське, Шарпівське, Макіївське (мікрорегіон № 20) і великі курганні могильники – Журовка, Турія, Осітняжка, Капітанівка. Точніше, могильники знаходяться на порубіжжі масивів зі степовою і лісовою рослинністю, яка на цій ділянці спускається на південь окремими „язиками". Сама наявність великих могильників – ознака степових ландшафтів. І зараз всі ці могильники не вкриті лісами.

Закономірним є виникнення великого скупчення курганів кінця VII – VI ст. до н.е., переважно військової знаті, вздовж р. Гептурка – в районі сс. Журавка (7 поховань) і Турія (12 поховань). Пізніше, в V і особливо IV ст. до н.е., тут, а також біля сусіднього села Капитанівка, утворюється найбільше у Правобережному Лісостепу курганне кладовище. Тут знаходилися й найвиразніші елітні поховання від періоду скіфської архаїки до пізньоскіфських.

Щодо поселенських осередків в зоні розташування курганних могильників, то єдиним відомим нині є велике поселення біля с. Капітанівка (№ 227) у верхів'ї невеликого струмка, притоки р. Разливна (басейн В. Висі), на

якій стоїть с. Осітняжка і однойменний могильник. Потужність культурного шару тут сягала 1 м. Вірогідний його зв'язок із сезонним стійбищем скотарів. Скоріше за все, сезонні поселення були також і поблизу могильників в районі Турії і Журовки, які мали особливу цінність для неосілих скотарів скіфського періоду. Так, один з найдавніших журовських курганів (№ 432) знаходився в центрі села, а найбільший могильник з архаїчними „царськими", а також похованнями інших періодів – неподалік села, в уроч. Горячеве – „західніше будівель журавської економії над долиною Турії" [Бобринский, 1905, с. 28-37]. Окрім того, вздовж р. Гептурка і Гнилий Товмач (приплив В. Висі), виявлено низку поселень черняхівської культури, які зазвичай знаходилися в однакових топографічних умовах зі скіфськими. Три поселення розташовані біля с. Турія, а ще одне „невизначеного типу"– у південно-західної околиці с. Журовка [Махно, 1966, рис. 1]. Зважаючи на „царські могили" серед журовських курганів, можна припустити тут певну осілість, тобто наявність сезонних стійбищ.

№ 22. *Василівський мікрорегіон* у верхів'ях Сирого Ташлика. Цей мікрорегіон тяжіє до одного з відгалужень Ольвійського торговельного шляху. На площі приблизно 9х4,5 км тут сконцентровано два дружинні могильники, де проводилися розкопки, а також поселення і городище, відомі лише за розвідками О.В. Цвек і П.І. Озерова 1989 р. Могильник жаботинського і скіфського часів поблизу с. Осітняжка (№ 221) розташований на правому березі Строго Ташлика. На початку XX ст. тут було близько 50 насипів, один з них (пізньоскіфський) майже 8 м заввишки. Дещо нижче за течією, на лівому березі, знаходилося невелике овальне городище з подвійною системою валів (скіфського часу?) на околиці с. Дібровка (№ 221-б). Могильник з двох курганних груп поблизу с .Защита (№ 221-а) розташований у верхів'ї одного з оврагів – витока Сирого Ташлика. Розкопано 4 насипи, з них один VI і один (святилище) V ст.до н.е. У верхів'ї іншого оврага, на околиці с.Василівка виявлено велике поселення скіфського часу (№ 221-в).

ДОДАТОК 3.

Знахідки зброї скіфського часу у Потясминні.

.

Мечи. У межах тясминської луки можна відзначити три осередки знахідок скіфських мечів.

1) Район Чигирина: 2 кинджали раннього VI ст. до н.е., випадкові знахідки [Мелюкова, 1964, табл.20, 4, 5]; Вітове – Рацеве, 2 короткі мечі (V ст. до н.е.?), випадкові знахідки; Суботів (кинджал початку V ст. до н.е.) [Чигиринський археологічний музей; Полтавець, 2003]; Новоселиця (кинджал раннього VI ст до н.е.) [ЧОКМ; Фіалко, Болтрик, 2003, с. 83].

2) Район Мотронинського городища, в околоцях якого знайдено вже 5 мечів V і IV ст. до н.е. і кинджал VI ст. до н.е. Це знахідки в місцях боїв, вони приблизно співпадають з напрямами головних доріг від городища. Культурний шар тут відсутній [Ляшко, 2010; Бессонова, Недопако, 2013].

3) Район Сміли (4 випадкові знахідки мечів VI-V ст. до н.е.) [Мелюкова, 1964, табл. 16, 1, 7; 20, 5, 7].

Інші знахідки (43 екз.) зроблені головним чином в похованнях: Жаботин, к. 524, кінець VII ст. до н.е. і грунтове поховання V ст. до н.е.[Петренко, 1967, рис. 33, 18; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 310-311].

Грушківка: 2 мечі в похованнях початку V ст. до і випадкова знахідка кінця VI-V ст. до н.е.[Петренко, 1967, с. 300-301; Мелюкова, 1964, табл. 16, 4].

Райгород, к.2 – меч VI ст. до н.е. [Мелюкова, 1964, табл. 15, 3]

Гуляй-Городок: к.302 (меч), к.309, п.1 (кинджал), к.46 (2 кинджали), і знахідки невизначеного часу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 306-309].

Плескачівка – кинджал IV ст. до н.е, випадкова знахідка [Петренко, 1967, рис. 33, 4].

Могильник на р. Тенетинка, к.к.164 – меч (?) VII-VI ст. до н.е. [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 304-305].

Найбільше скупчення мечів та кинджалів і зброї взагалі спостерігається в курганах біля с. Журовка: 8 мечів та кинджалів і 2 випадкові знахідки, в тому числі в к.396 меч і кинджал VI-V ст. до н.е., к.398- меч V ст. до н.е., в к.401 - меч і кинджал VI-V ст. до н.е.; в к.406 меч кінця VII ст. до н.е;. в к.432, п.2 меч і кинджал IV ст.до н.е. [Мелюкова, 1964, табл. 20, 12, 14; Петренко, 1967, рис. 33, 11; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 316-319].

Капитанівка: к. 485 (меч кінця IV ст.до н.е.); к.487 (меч кінця IV ст.до н.е.); к.489 (меч кінця V- IV ст.до н.е) [Мелюкова, 1964, табл.19, 11;Петренко, 1967, рис. 33, 19].

Пастирське, уроч.Галущине: к.1 (меч IV ст.до н.е.); к.3 (меч 2 пол. V ст. до н.е.) і 1 випадкова знахідка [Мелюкова, 1964, табл. 18, 12; Петренко, 1967, рис. 33, 6].

По одному мечу знайдено в курганах біля сс. Осітняжка (к.472, кінець IV ст. до н.е.), Мартоноша (хут.Защита) (1 пол. VI ст. до н.е.), Пальчик (меч VI-V ст. до н.е.), Петрівка, к.4, п.2 (IV ст.до н.е) [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 298-299, 312-313, 322-325].

На західних притоках Тясмину мечі і кинджали походять з курганів у сіл: Ковалиха, к. 344, п. 2 (кинджал V-IV ст. до н.е.?);

Теклине, к.346 (меч 2 пол. VII ст. до н.е.);

Костянтинівка, уроч.Сокирне, гр.А: к.86, п.1 (кинджал, IV ст.до н.е.?), к.92 (меч, час не визначено);

Матусів: Реп’яховата Могила, п.2 і Захарейкова Могила (по 1 кинджалу кінця VII – початку VI ст. до н.е.) [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 294-295];

Макіївка: к.489 (меч VI ст. до н.е.); к.1, п.2 (меч V-IV ст. до н.е.?) [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 294-295];

Уроч. Юрова Гора, в районі Сміли, к.522 (кинджал V ст. до н.е.) [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 289];

Холодний Яр (пос. Холоднянське), к.26, п.1 (кинджал IV ст. до н.е). [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 290-291]. Всього, таким чином, 58 знахідок мечів та кинджалів від кінця VII до кінця IV ст. до н.е.

Табл. 1. Знахідки захисного озброєння в курганах Потясминя.

№	Місце знахідки	Назва	Вузда	Дата, Ст.дон.е.	Література
1	Жаботин, к.524	панцир	х	2 п. VII	Ковпаненко та ін., 1989, с. 310-311
2	Матусів, Реп'яхована Могила/2	панцир	16 пар	VII-VI	Ковпаненко та ін., 1989, с. 294-295
3	Макіївка, к.453	панцир	х	2 п.VII	Ковпаненко та ін., 1989, с. 294-295
4	Гуляй-Город	панцир	х	VII-VI	Ковпаненко та ін., 1989 , с. 306-307
5	Журовка, к.432/1	панцир	х	VII-VI	Ковпаненко та ін., 1989, с. 318-319
6	Журовка, к.396	панцир, щит	х	VI-V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 316-317
7	Журовка, к.398	2 панцири	V	х	Ковпаненко та ін., 1989, с. 316-317
8	Журовка, к.400	панцир	х	V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 316-317
9	Журовка, к.401	панцир, пояс, шолом	х	V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 316-317
10	Журовка, к.413	пояс	х	V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 318-319

11	Журовка, к.414	пояс?	х	IV	Ковпаненко та ін., 1989, с. 318-319
12	Журовка, к.423	пояс?	-	V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 318-319
13	Журовка, к. Г	панцир	-	V	Черненко, 1968, с. 173
14	Турія, к.511	панцир	-	V	Ковпаненко, 1989, с. 314-315
15	Юрова Гора, к.522	панцир?	х	V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 288-289
16	Куцівка, к.1	панцир	-	V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 294-295
17	Макіївка, к.3/1	панцир	х	V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 294-295
18	Макіївка, к.486	панцир, пояс	-	IV-III	Ковпаненко та ін., 1989, с. 294-295
19	Макіївка, к.490/1	панцир	х	IV-III	Ковпаненко та ін., 1989, с. 296-297
20	Макіївка, к.491	панцир	х	V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 296-297
21	Пастирське, к.1	панцир	-	IV	Ковпаненко та ін., 1989, с. 296-297
22	Пастирське, к.2	панцир	х	2 п. V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 296-297
23	Пастирське, к.3	панцир	х	2 п. V	Ковпаненко та ін., 1989, с. 296-297
24	Скіфська Могила	панцир	х	2 п. V	Скорый, Хохоровски, 2009, с. 160
25	Пастирське, к.4	шолом	-	IV	Черненко, 1968, с.

		антич.			183
26	Бурти, к.2/1	панцир	-	IV-III	Ковпаненко та ін., 1989, с. 298-299
27	Михайлівка (Пруси), к.9	панцир	х	поч.III	Ковпаненко та ін., 1989, с. 302-303
28	Михайлівка (Пруси), к.11	панцир	-	V- IV	Ковпаненко та ін., 1989, с. 302-303
29	Михайлівка (Пруси), к.12	панцир	-	V- IV	Ковпаненко та ін., 1989, с.302-303
30	Райгород, к.2	пояс	х	VI	Ковпаненко та ін., 1989, с. 302-303
31	Райгород, к.1	панцир	-	VI	Черненко, 1968, с. 173
32	Табурище	панцир	-	V	Черненко, 1968, с. 174
33	Василівка (ур.Дар'ївка)	панцир	-	?	Ильинская, 1975, с. 54
34	Пальчик	панцир	-	?	Ковпаненко та ін., 1989, с. 312-313
35	Петраківка	кнеміди, шолом антич	-	V	Ковпаненко та ін., 1989 , с.312-313
36	Рижанівка, к.2	шолом антич	-	IV	Черненко, 1968, с. 185
37	Йосипівка	панцир	-	V?	Ковпаненко та ін., 1989, с. 322-323
38	Показове II, к.2	панцир	-	IV-III	Ковпаненко та ін., 1989, с. 324-325

Табл. 2. Порівняння ваги залізних знарядь праці та зброї.

Знаряддя праці	вага (гр.)	Зброя	вага (гр.)
ніж	20-30	меч	700
серп	30-40	спис, дротик	700
шило, проколювачка	10-50	панцир пластинчатий	15000
пробійник	30-40	шолом пластинчатий	2000
тесло	120-150	стріла бронзова	3-4
зубило ковальське	60-80	сокира	300-1200
сокира-молот	1200-1400		

ДОДАТОК 4
ІЛЮСТРАЦІЇ

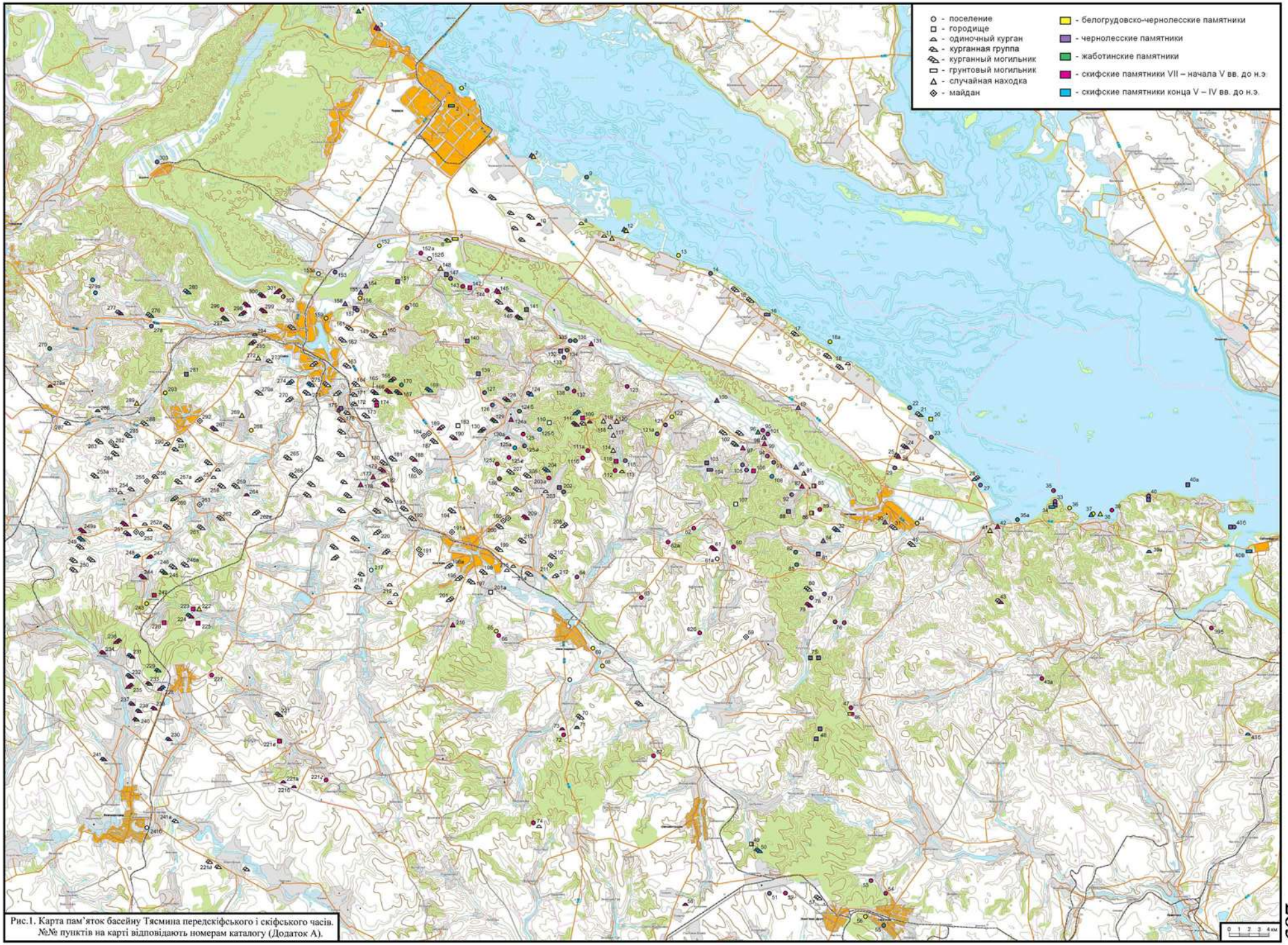

Рис.1. Карта пам'яток басейну Тясмина передскіфського і скіфського часів. №№ пунктів на карті відповідають номерам каталогу (Додаток А).

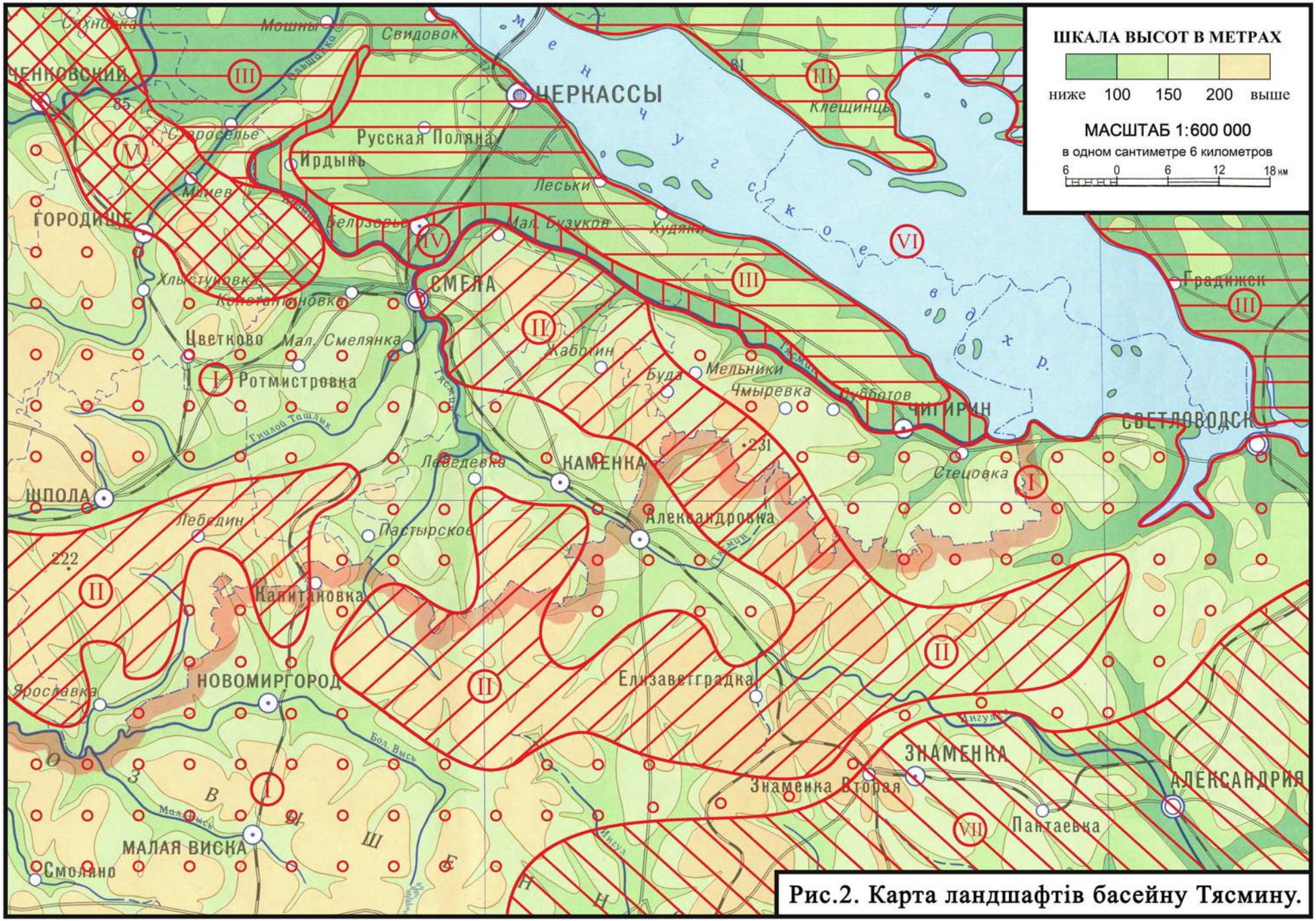

Рис.2. Карта ландшафтів басейну Тясмину.

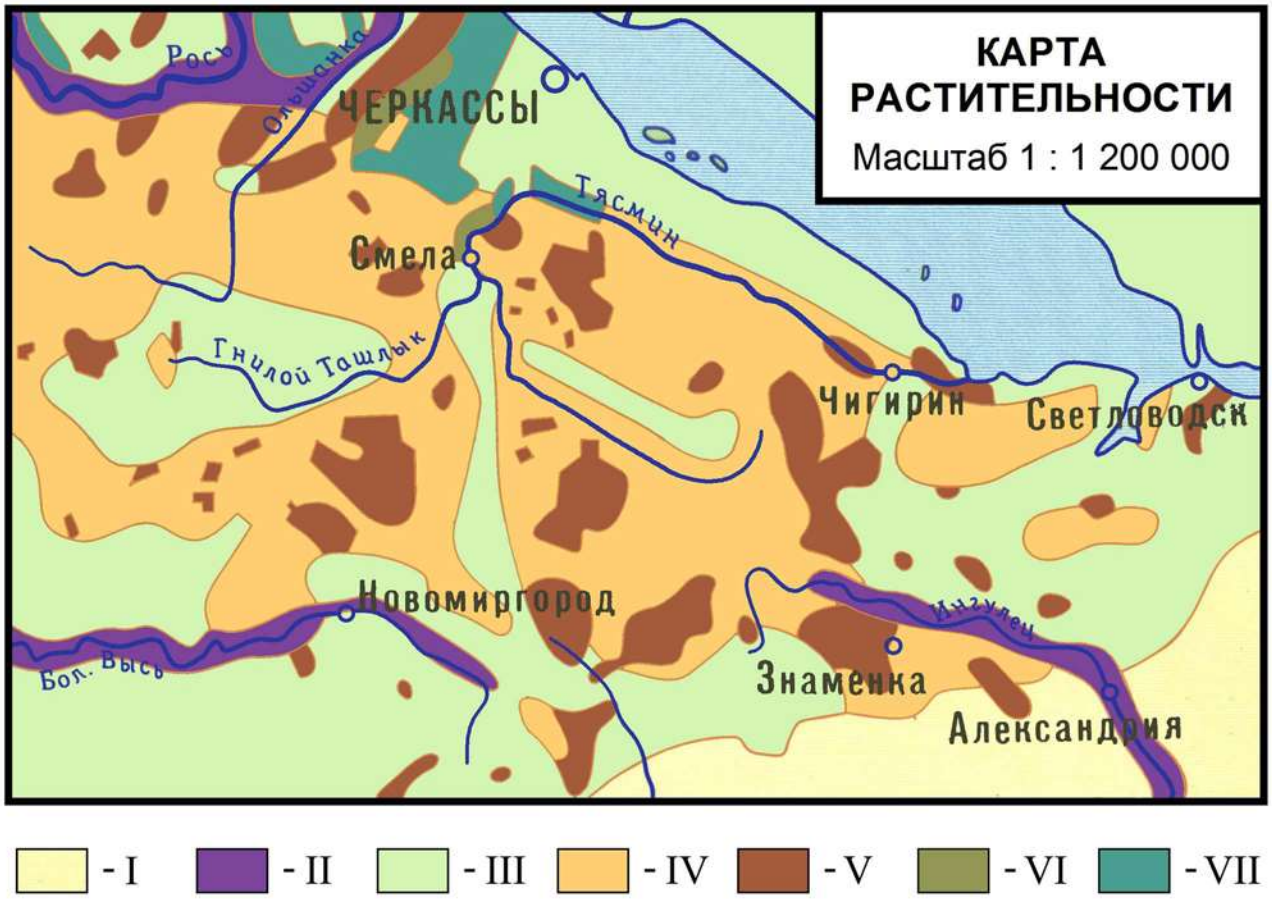

- I - II - III - IV - V - VI - VII

Рис.3. Карта рослинності басейну Тясмину.

- I - II - III - IV - V

Рис.4. Карта грунтів басейну Тясмину.

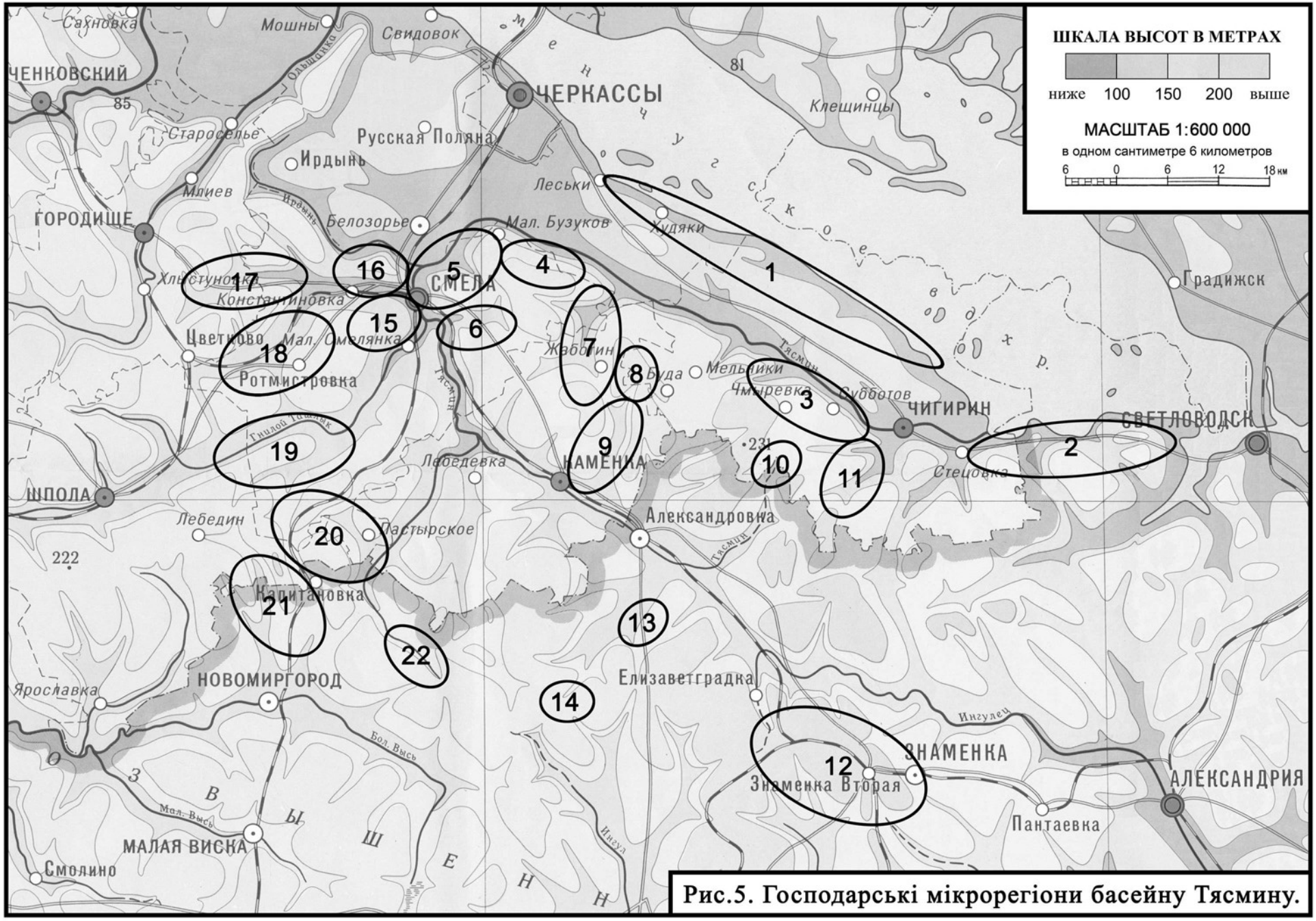

Рис.5. Господарські мікрорегіони басейну Тясмину.

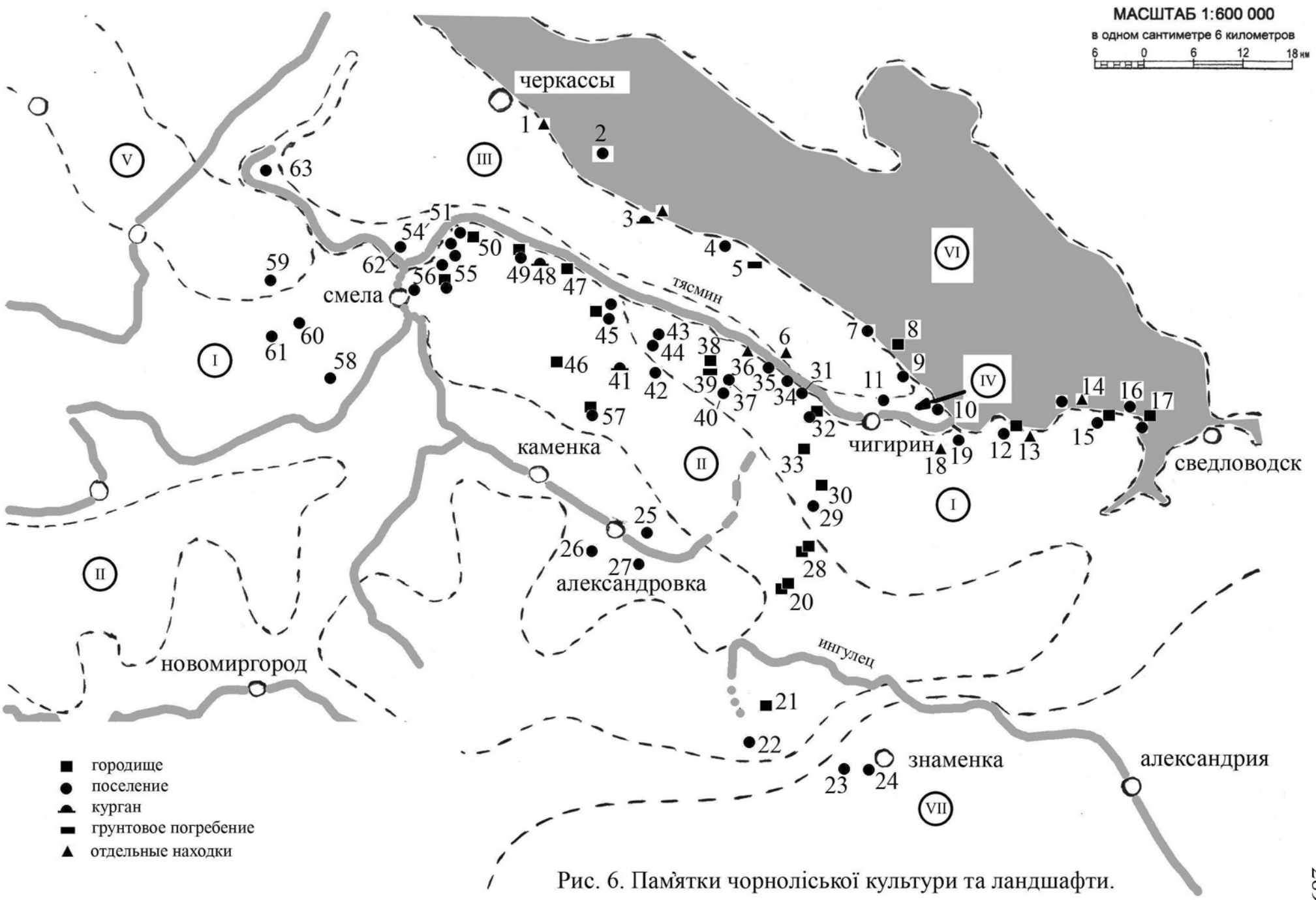

Рис. 6. Пам'ятки чорноліської культури та ландшафти.

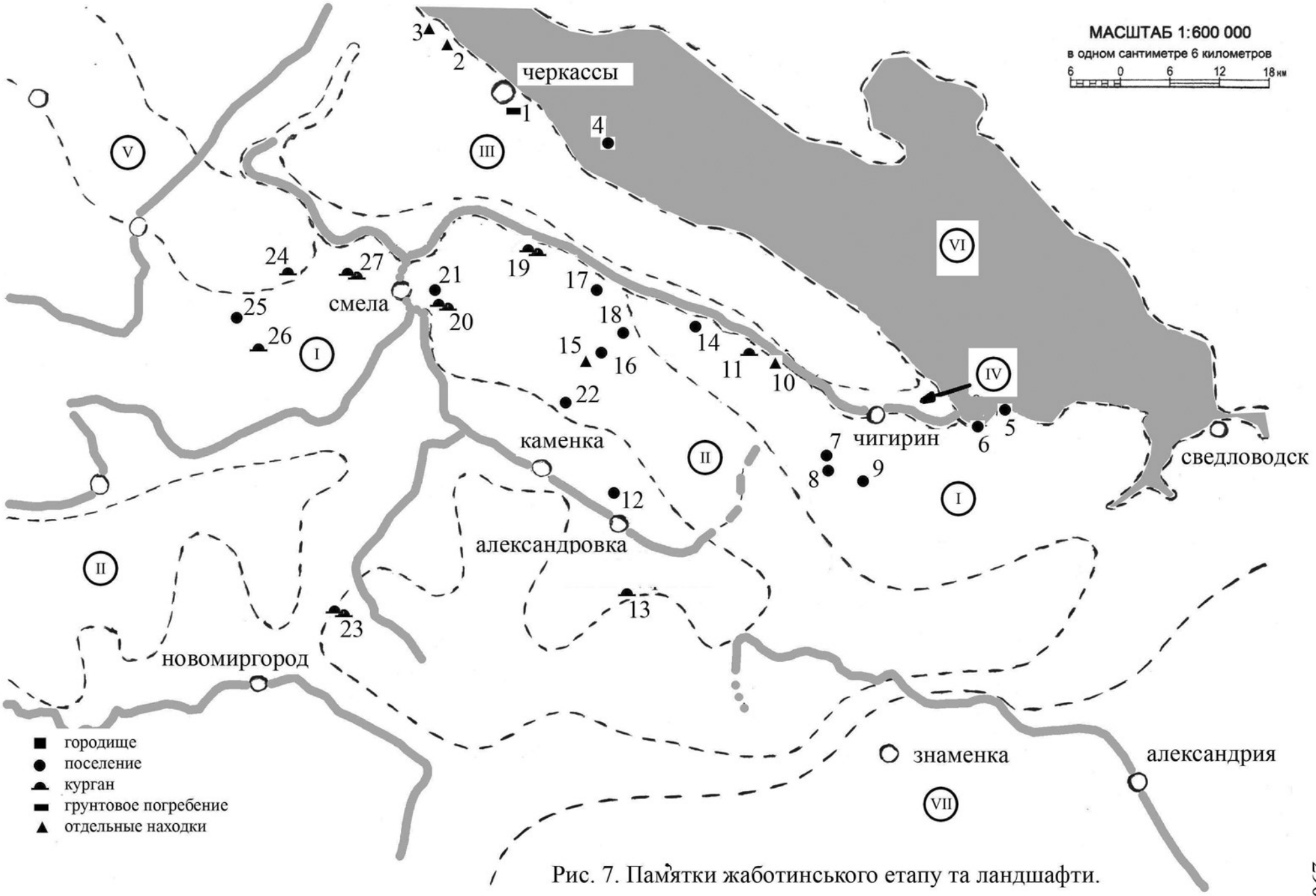

Рис. 7. Памятки жаботинського етапу та ландшафти.

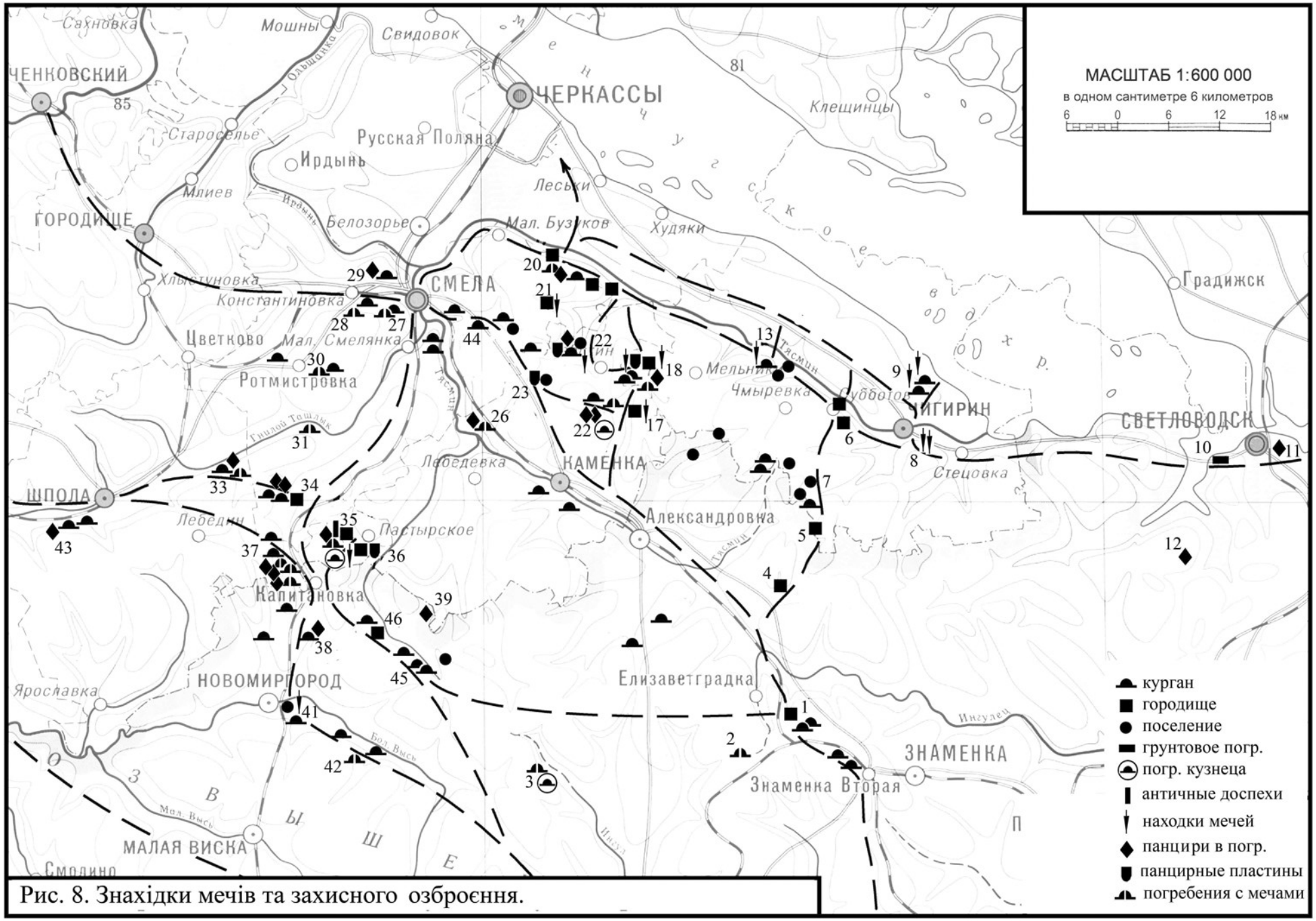

Рис. 8. Знахідки мечів та захисного озброєння.

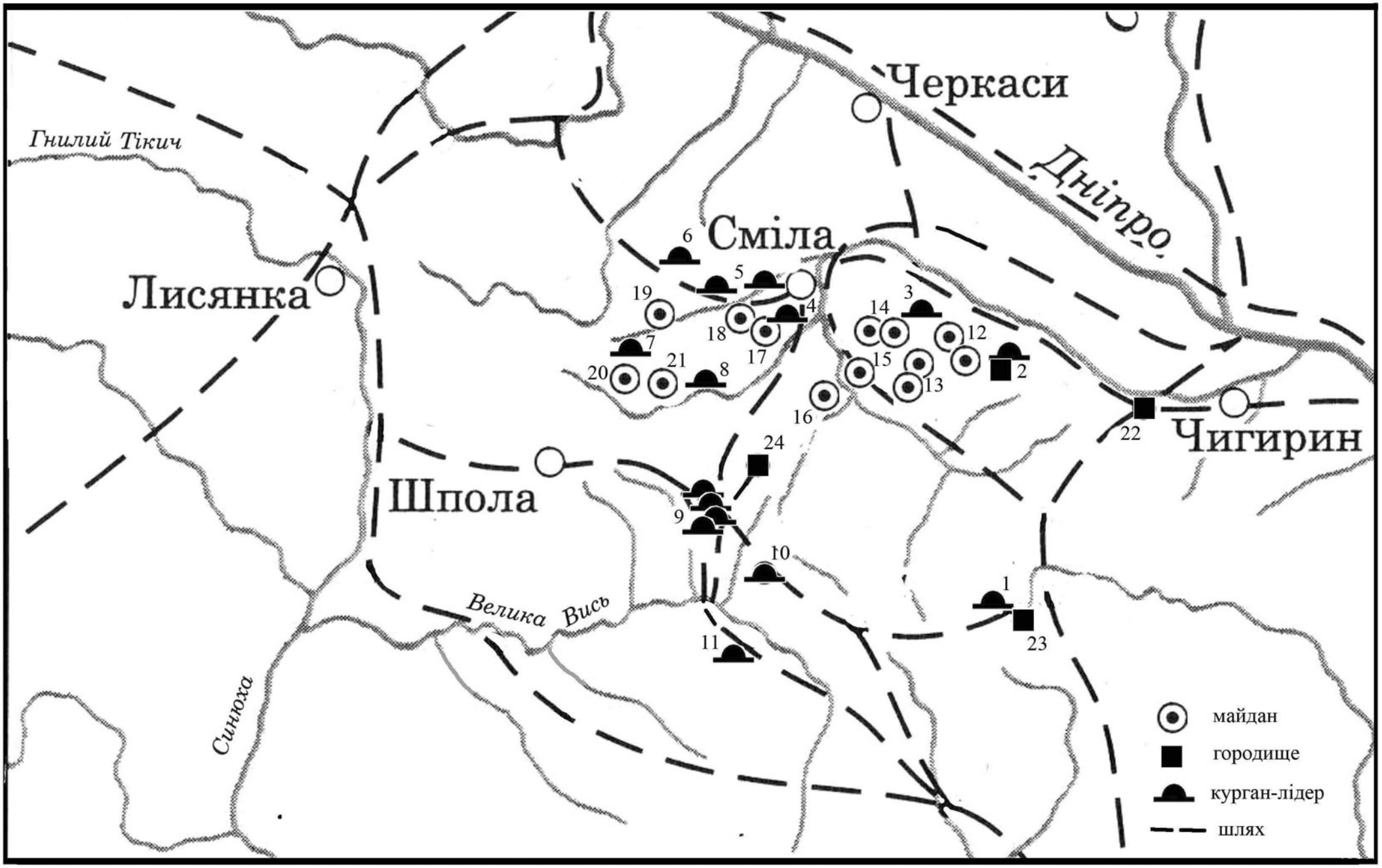

Рис. 9. Кургани-лідери та майдани

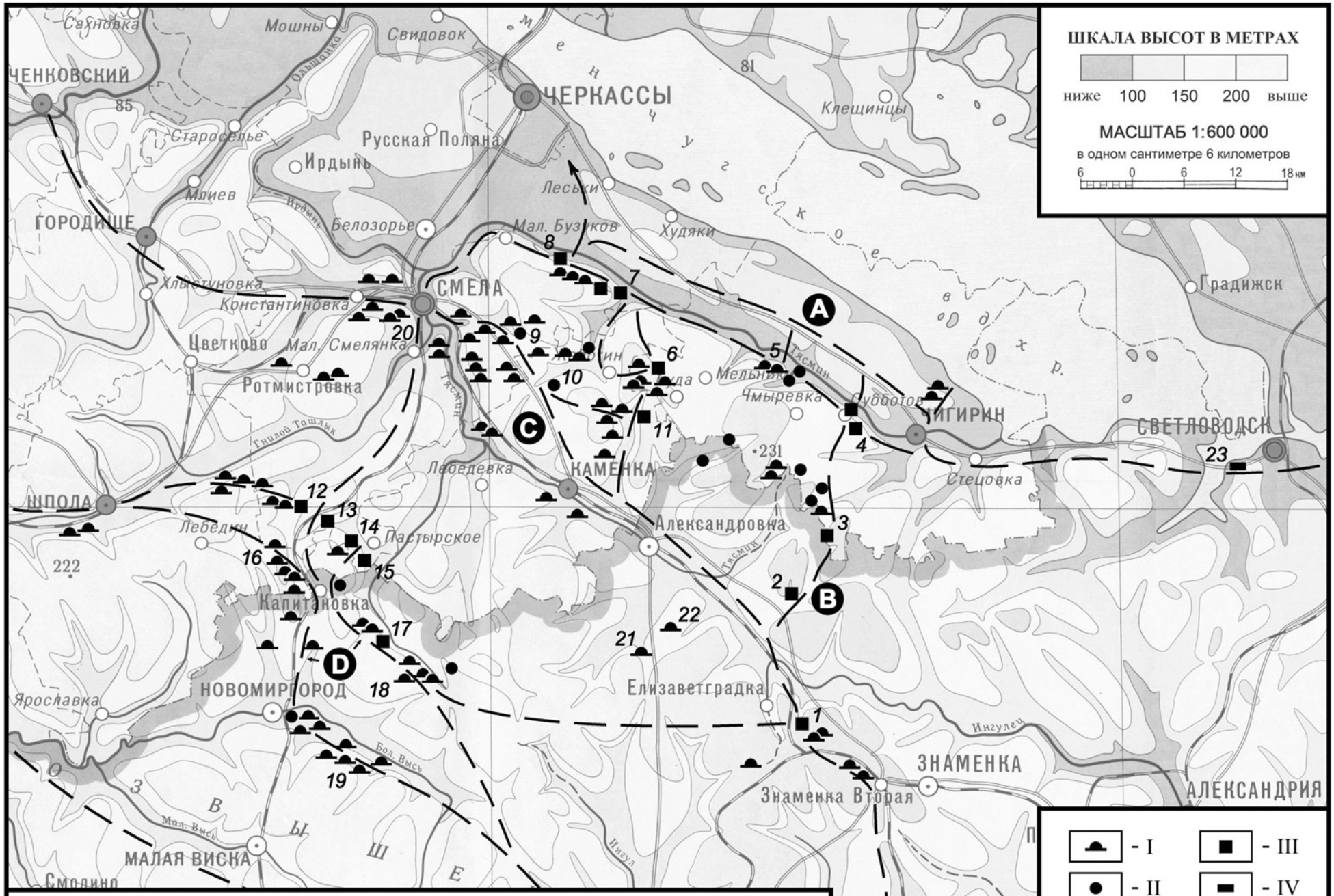

Рис.10. Торговельні шляхи басейну Тясмину доби раннього заліза.

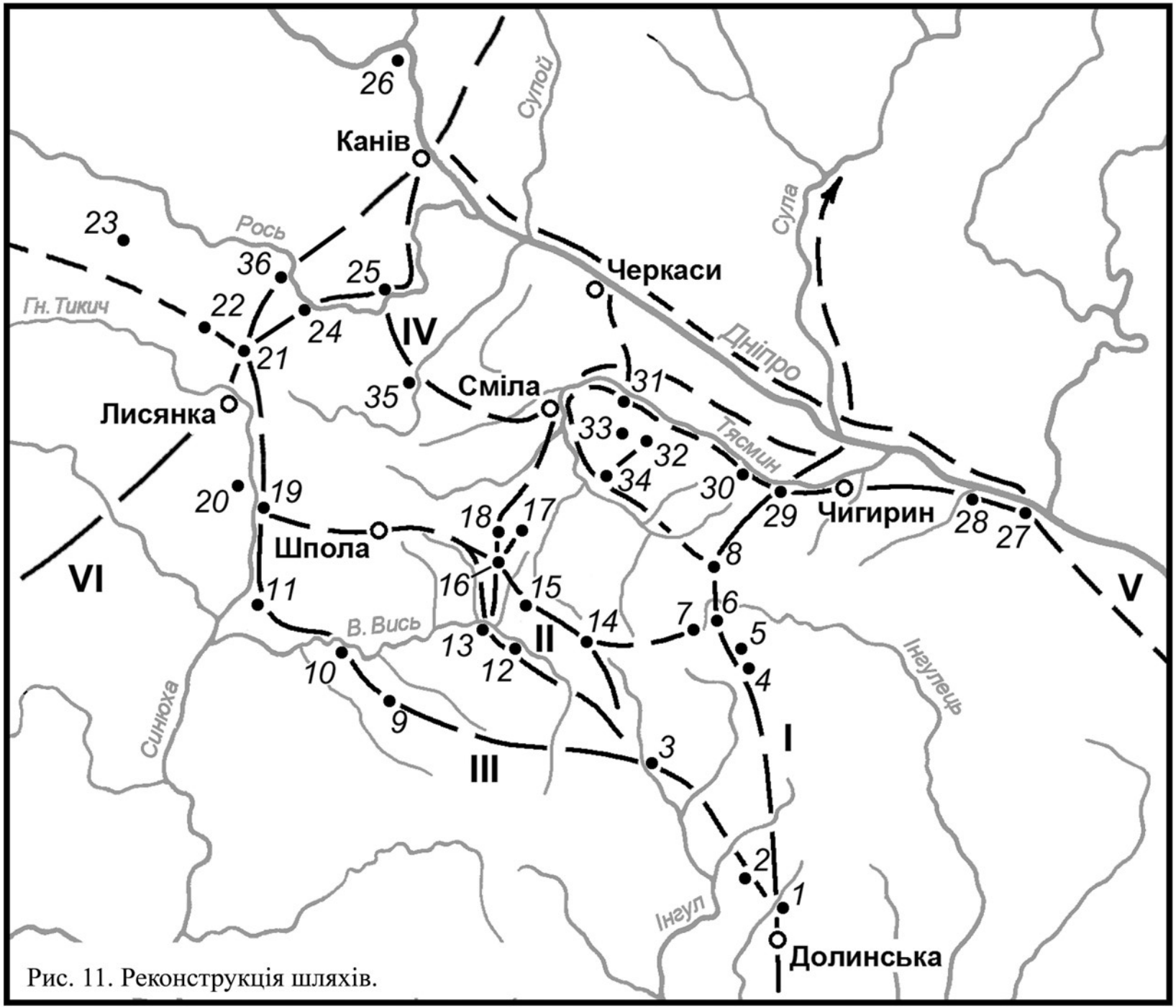

Рис. 11. Реконструкція шляхів.

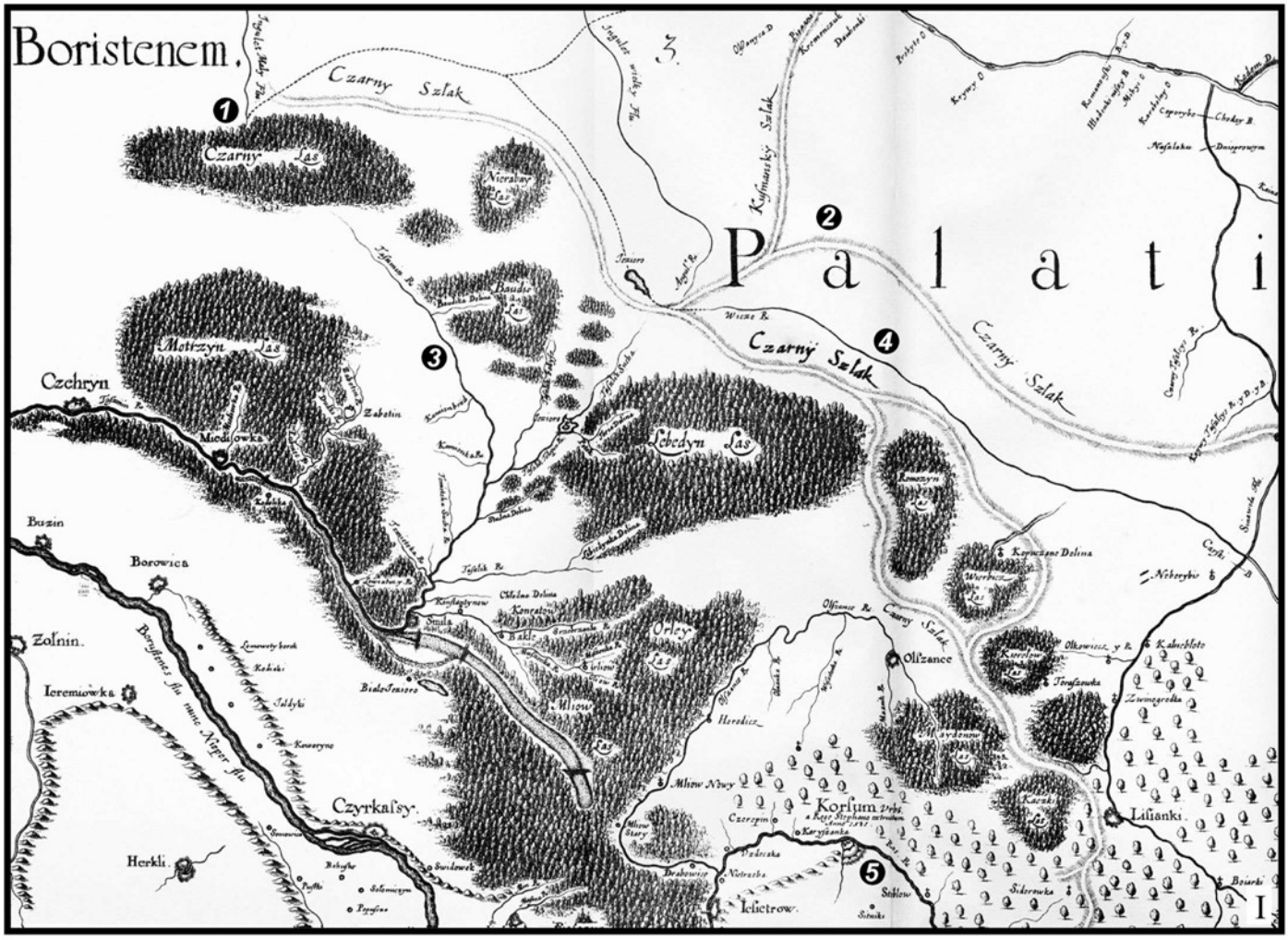

Рис. 12 . I-фрагмент мапи Г. де Боплана з позначенням Чорного шляху (за В.Кордтом, 1910); II-річищще Дніпра при злитті з Тясмином (за мапою кінця XIX ст.).

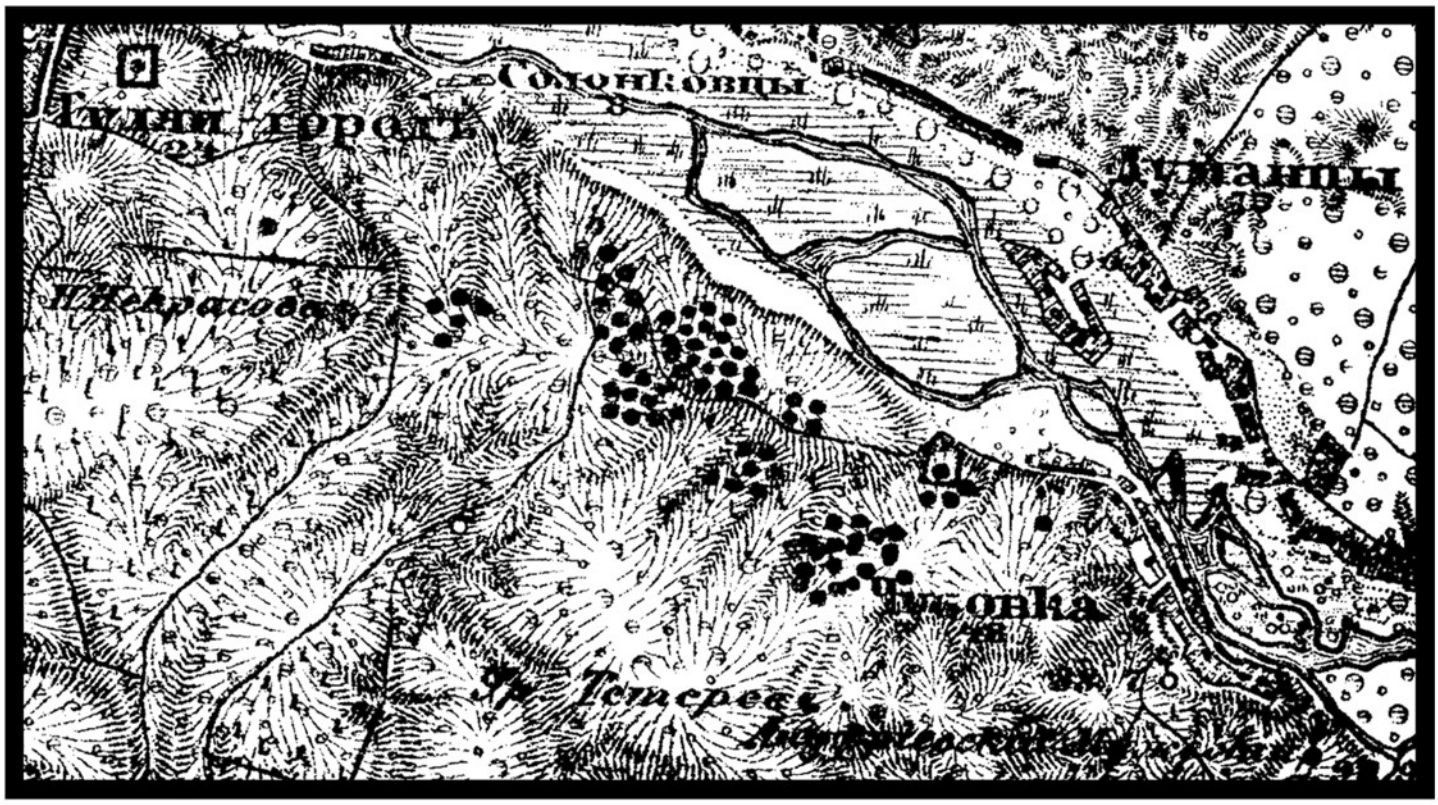

I

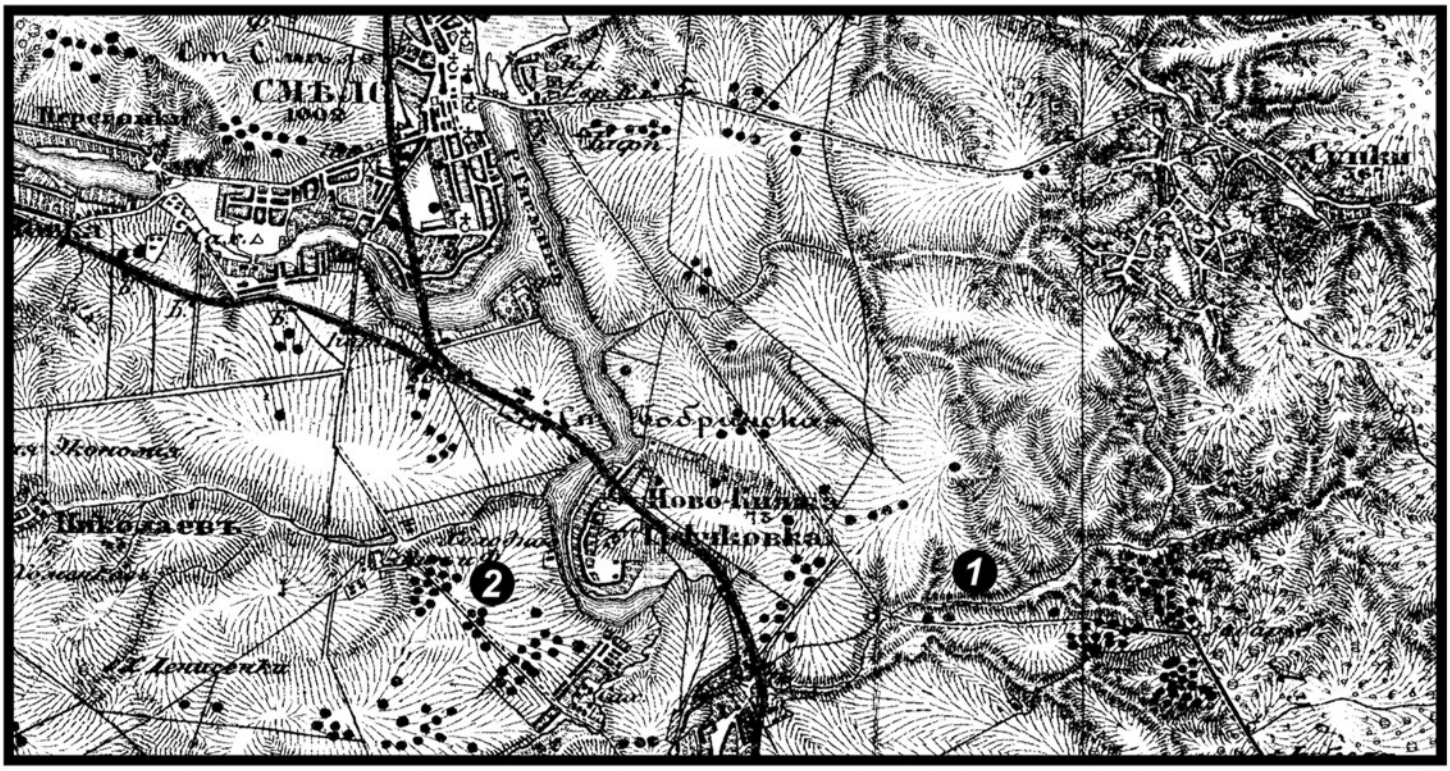

II

Рис.13 . I - місцевість між Чубівкою і Гуляйгородком;
II - околиці м.Сміла (за О.О. Бобринським, 1901).

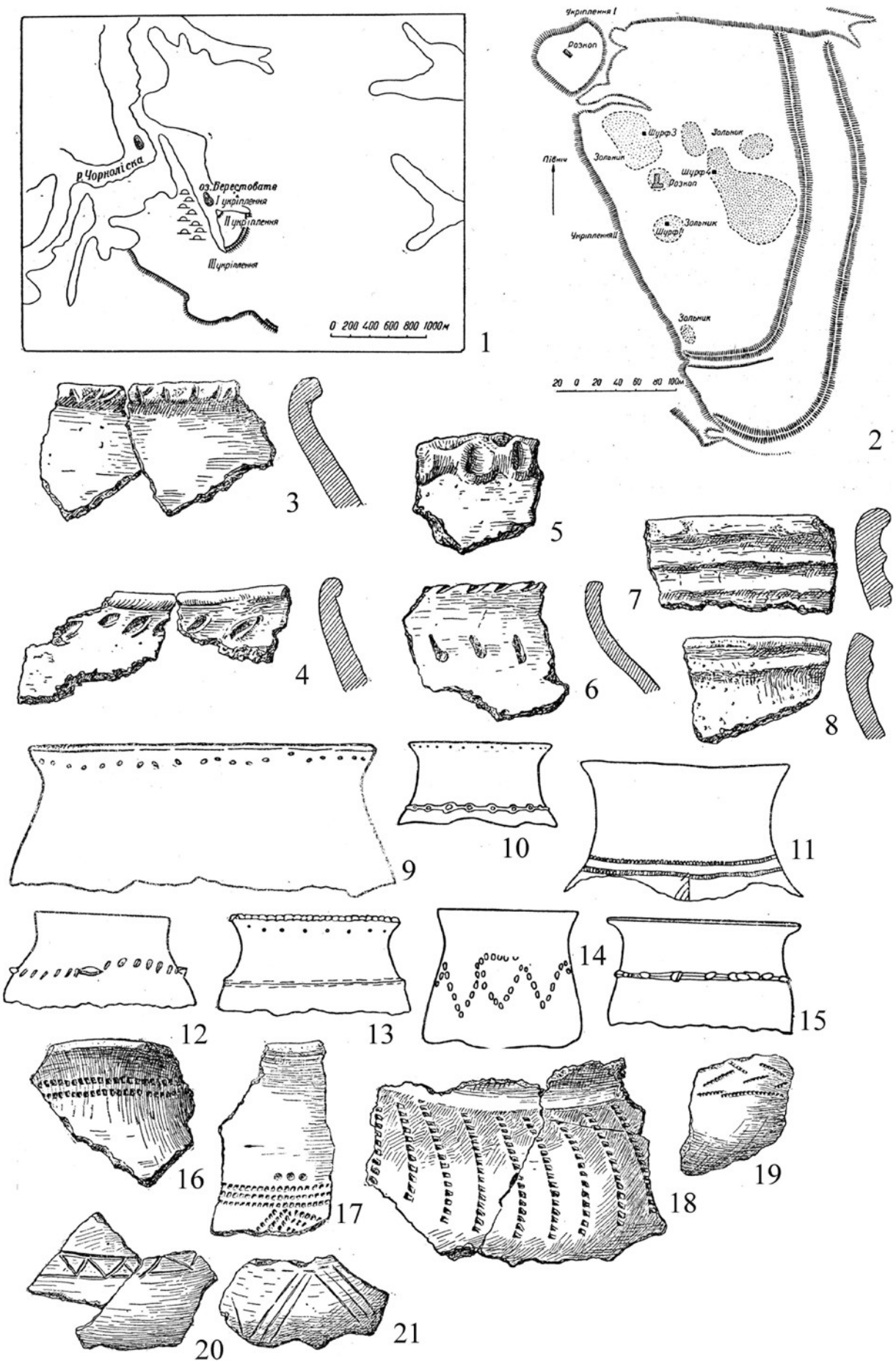

Рис.14.Чорноліське городище.
1-Схематичний план городища. 2-Схематичний план
I і II укріплень Чорноліського городища; 3-8 - кераміка з розкопок в I укріпленні; 9-21-кераміка з розкопок в II укріпленні (за О.І.Тереножкіним, 1952).

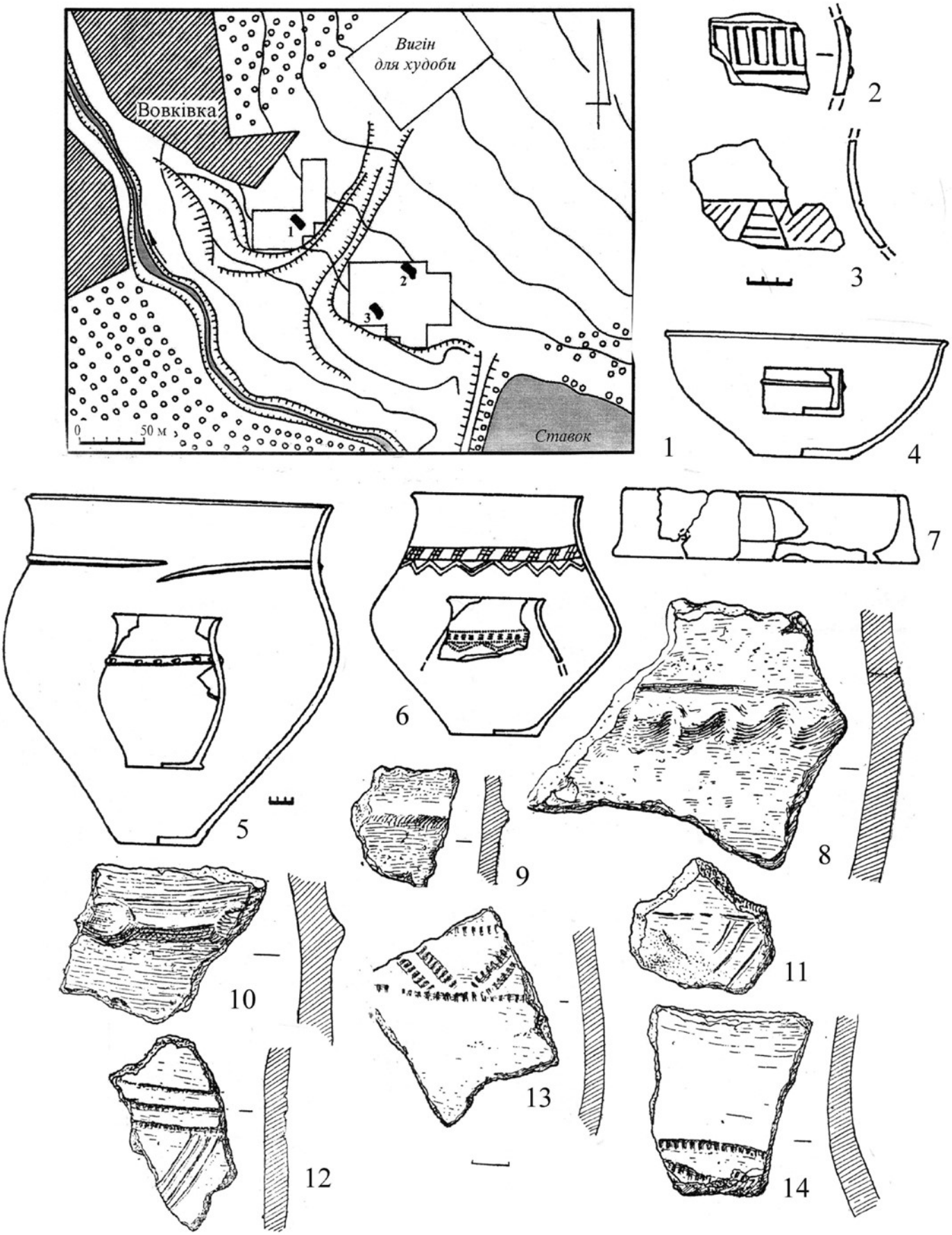

Рис. 16.

1-Схематичний план ранньочорноліського поселення быля с. Вовківці;
2-7 - Кераміка з поселення Вовківці (за Д.П.Куштаном, 2008); 8-14-Кераміка з пізньочорноліського поселення біля с. Макіївка (за Є.Ф. Покровською, 1951).

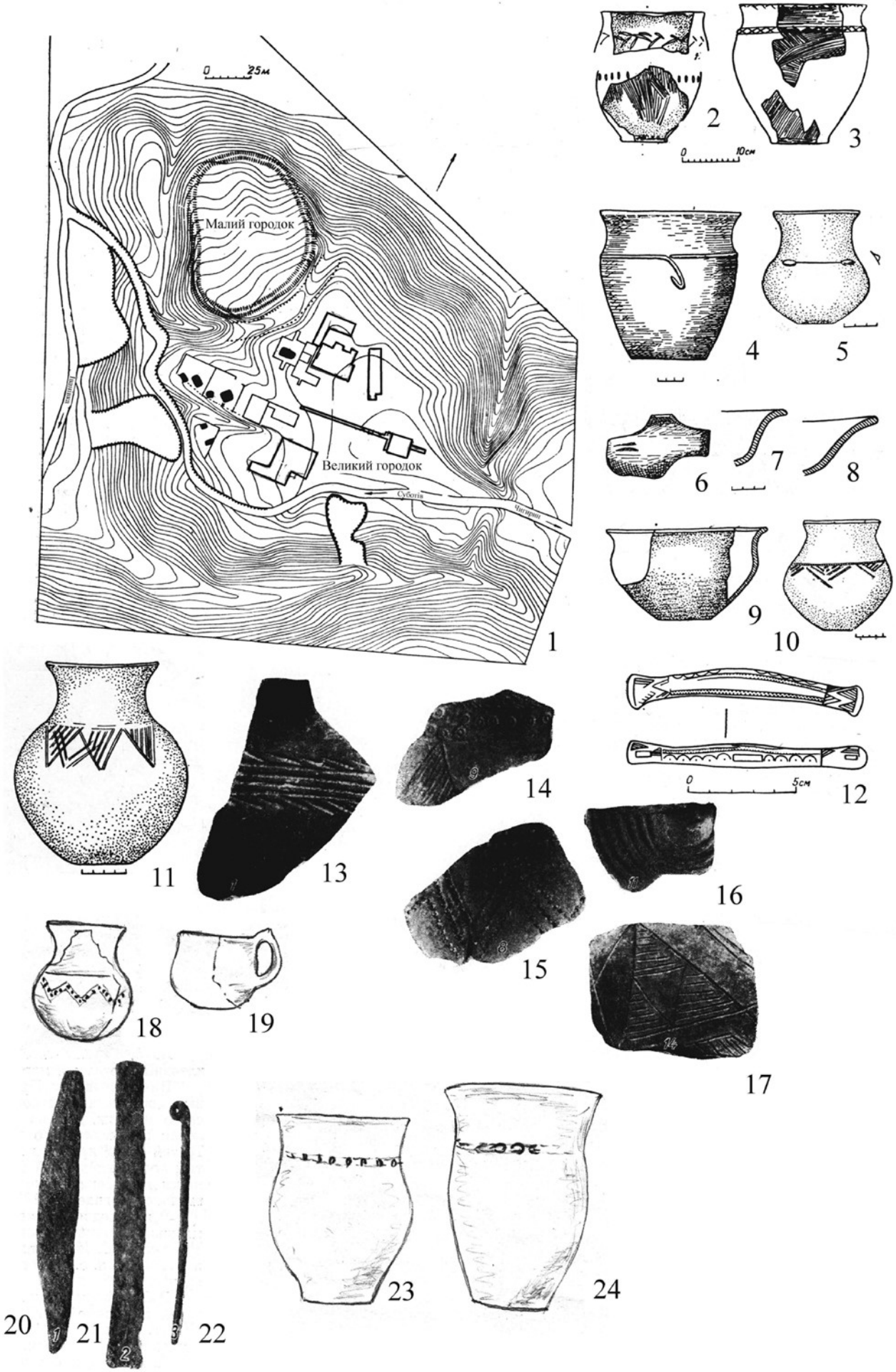

Рис. 15. Суботівське городище. 1-План городища;
2-12 - знахідки першого ступеню чорноліської культури із Суботівського городища;
13-24 - знахідки другого ступеню чорноліської культури (за О.І.Тереножкіним, 1961).

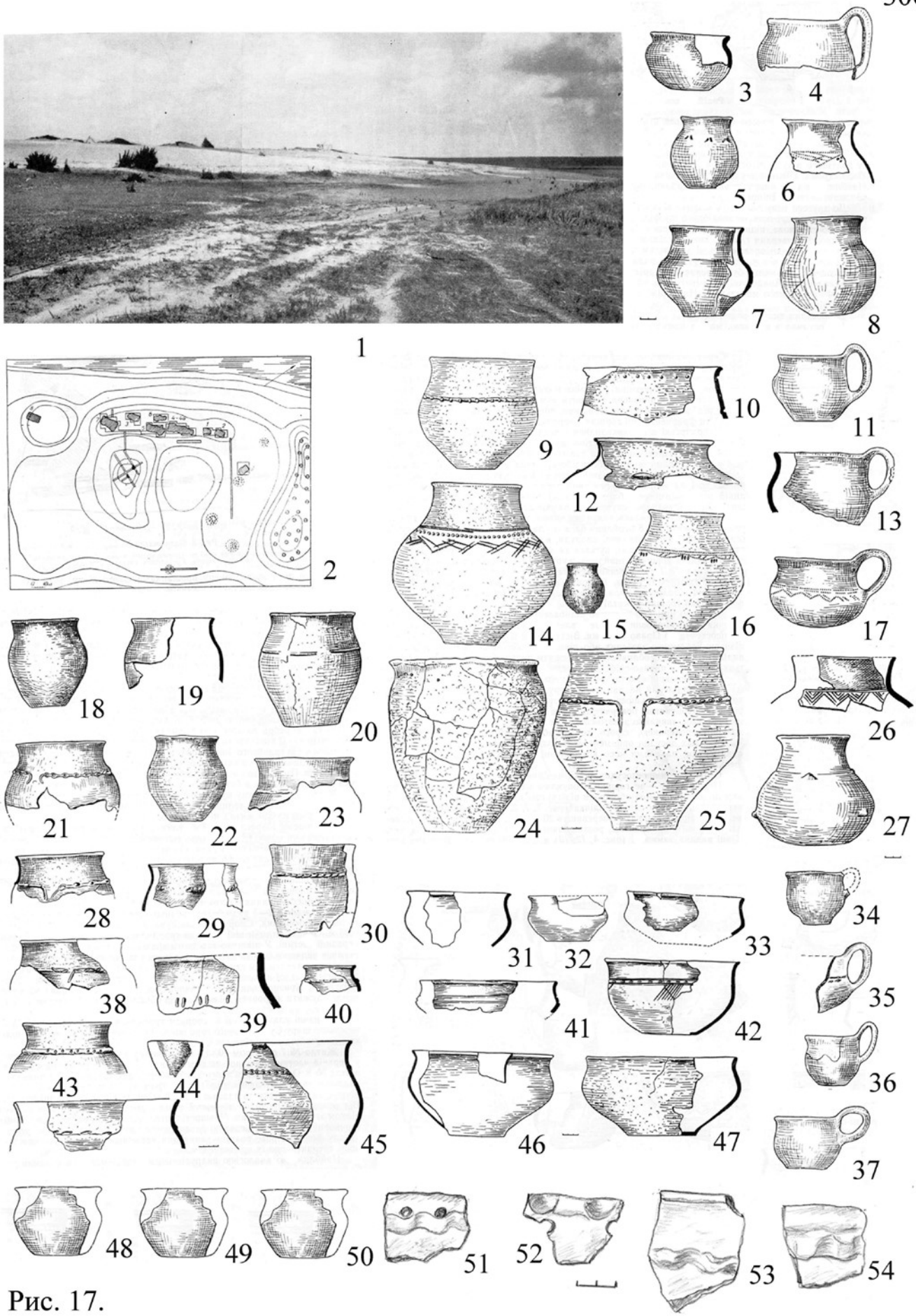

Рис. 17.

Поселення біля с. Велика Андрусівка. 1, 2 - фото і план поселення білогрудівсько-чорноліського часу в урочищі Інбек; 3-50 - кераміка з поселення в урочищі Інбек (за Є.Ф.Покровською та Г.Т.Ковпаненко, 1961); 51-54 - кераміка з поселення скіфського часу в урочищі Чаплин.

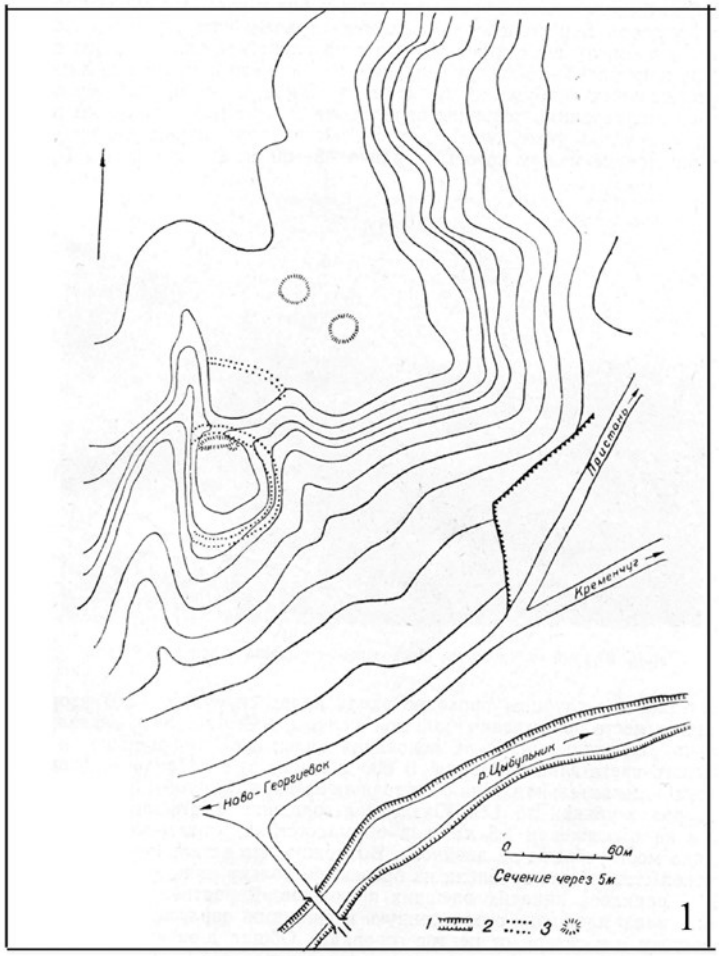

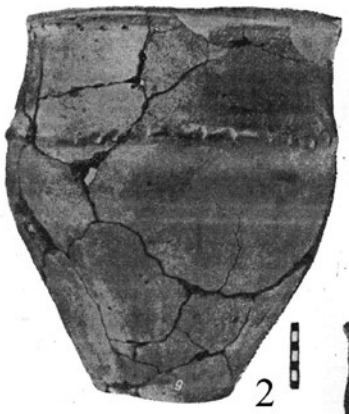

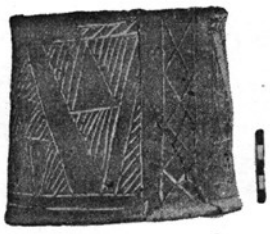

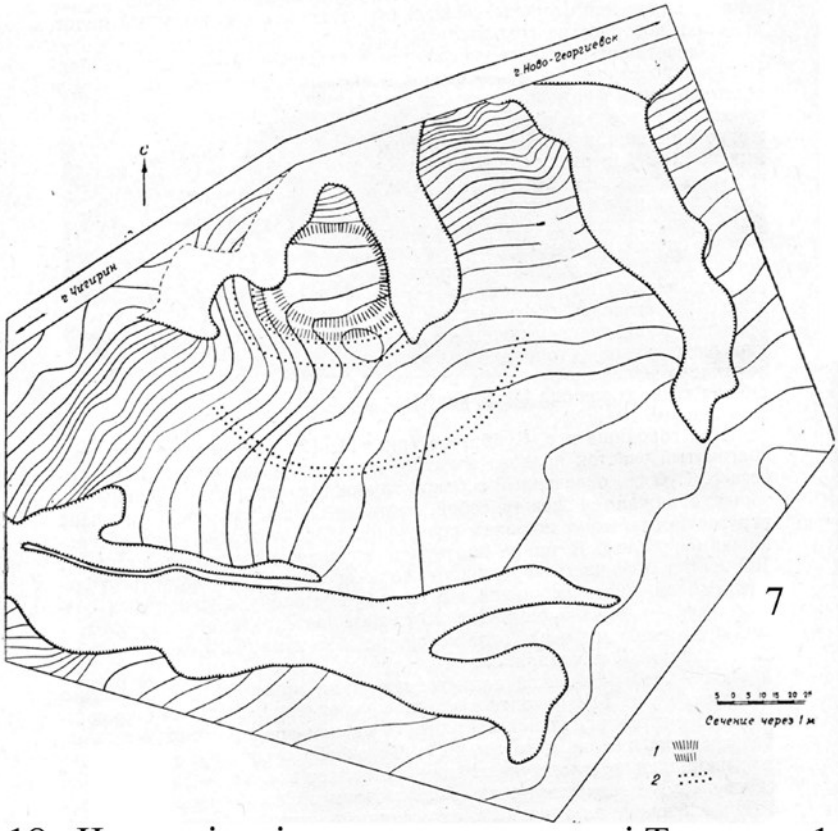

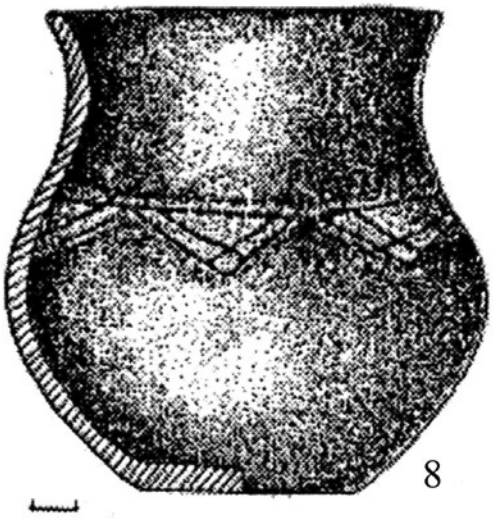

Рис.18 . Чорноліські городища у пониззі Тясмину. 1-план городища Московська Гора; 2-6 - знахідки на городищі (за О.І.Тереножкіним, 1961); 7 - план Калантаївського городища (за О.І.Тереножкіним); 8-знахідка на городищі.

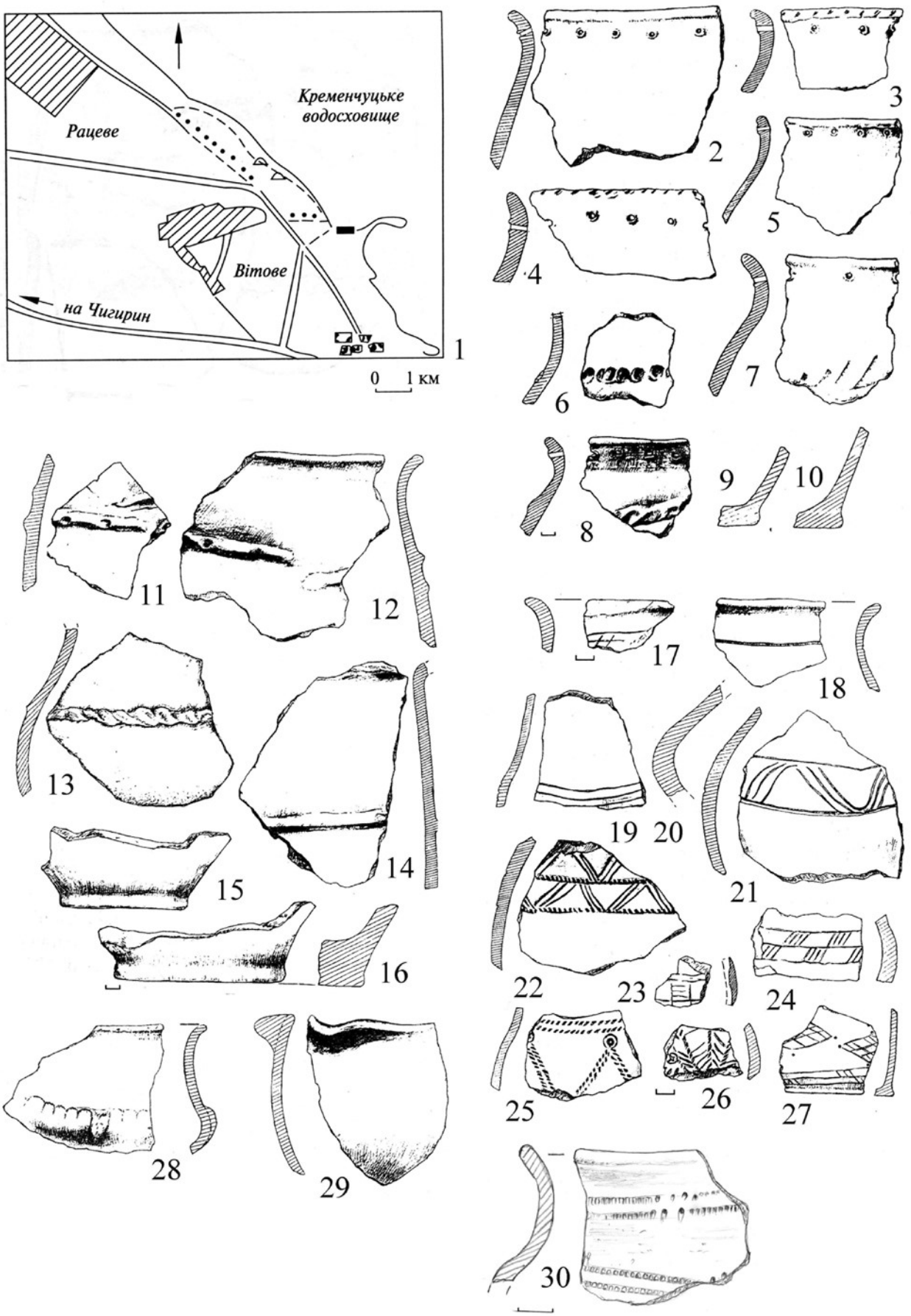

Рис.19 . 1- Схем-план розташування поселення у с. Вітове. 2-30-кераміка з поселення у с. Вітове (за В.І.Полтавцем і В.В.Неродою, 2006).

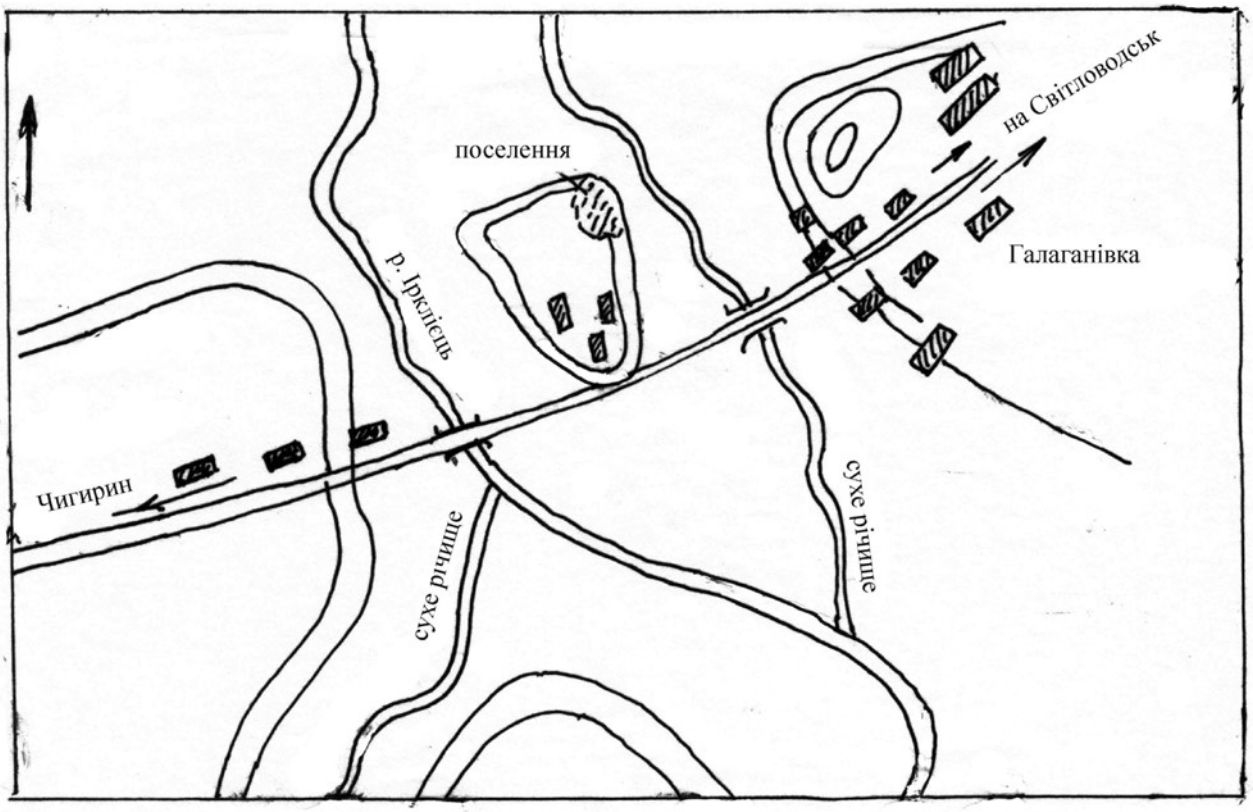

1

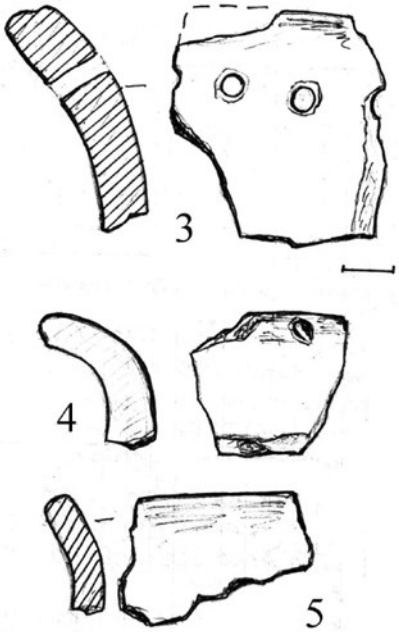

2

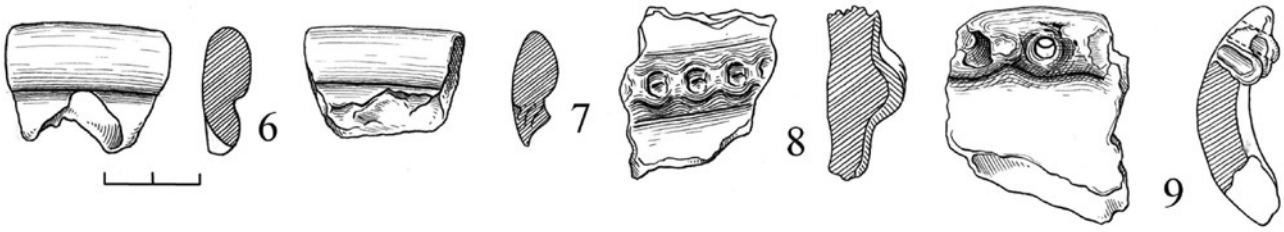

Рис.20. Поселення в пониззі Тясмину. 1-Схематичний план розташування поселення біля с. Галаганівка (за О.І.Тереножкіним, 1950); 2- Поселення на куті Гущівка (Чигирин); 3-5 - кераміка з поселення Гущівка; 6-9 - кераміка з поселення Стецівка (за В.П. Петровим, 1957/ 58).

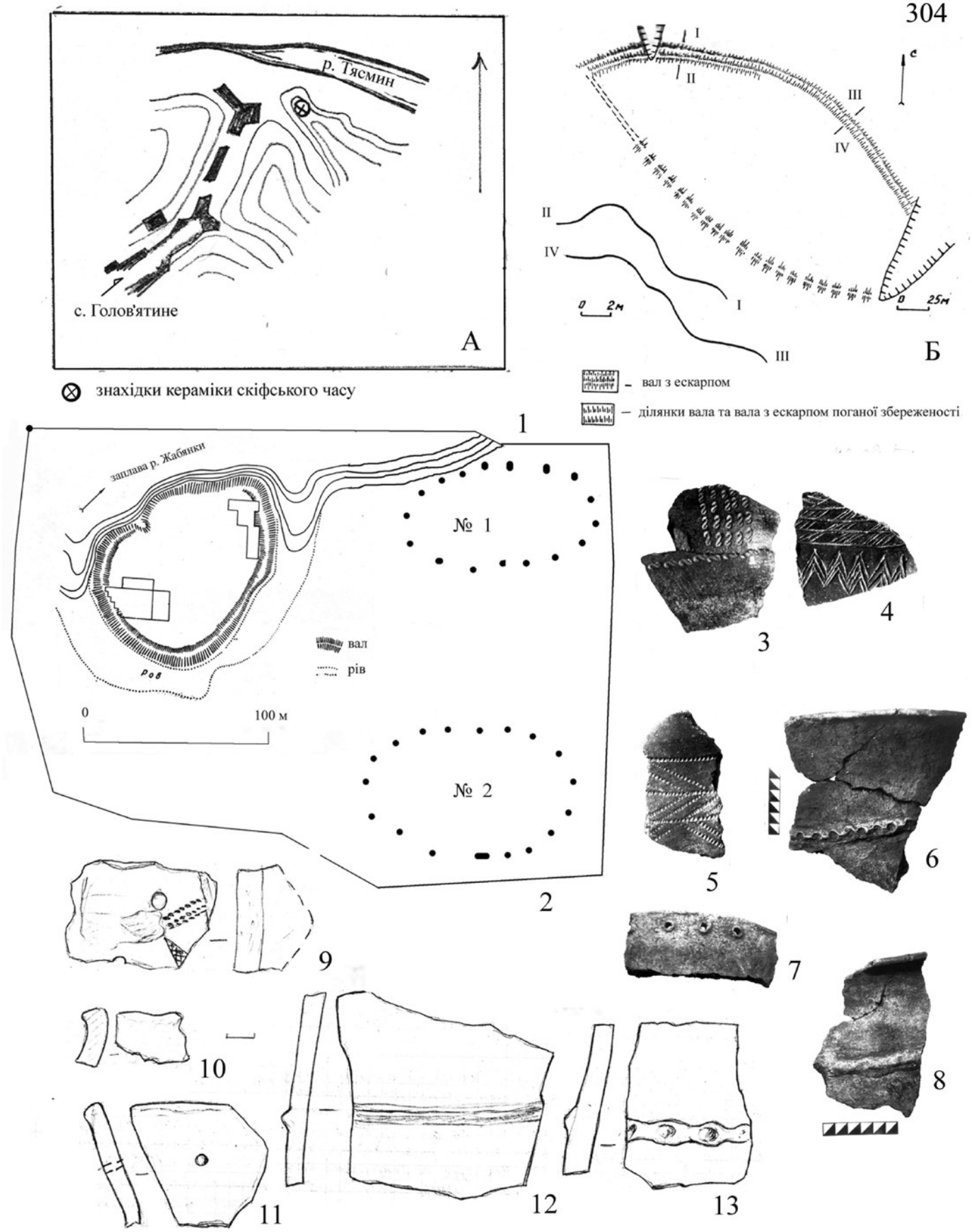

Рис.21 . Городища передскіфського часу на Тясмині.
Городище «Замковище» біля с. Голов'ятине; А-Топографічна ситуація (за П.М.Треťяковим, 1946); Б-Схематичний план (за В.В.Григорєвим та М. П.Сиволапом). 2-План Лубинецького городища (за О.І.Теренож-кіним) з позначенням місцезнаходження поселень №№ 1 і 2;
3-8 - знахідки з Лубенецького городища; 9-13 - знахідки з поселень.

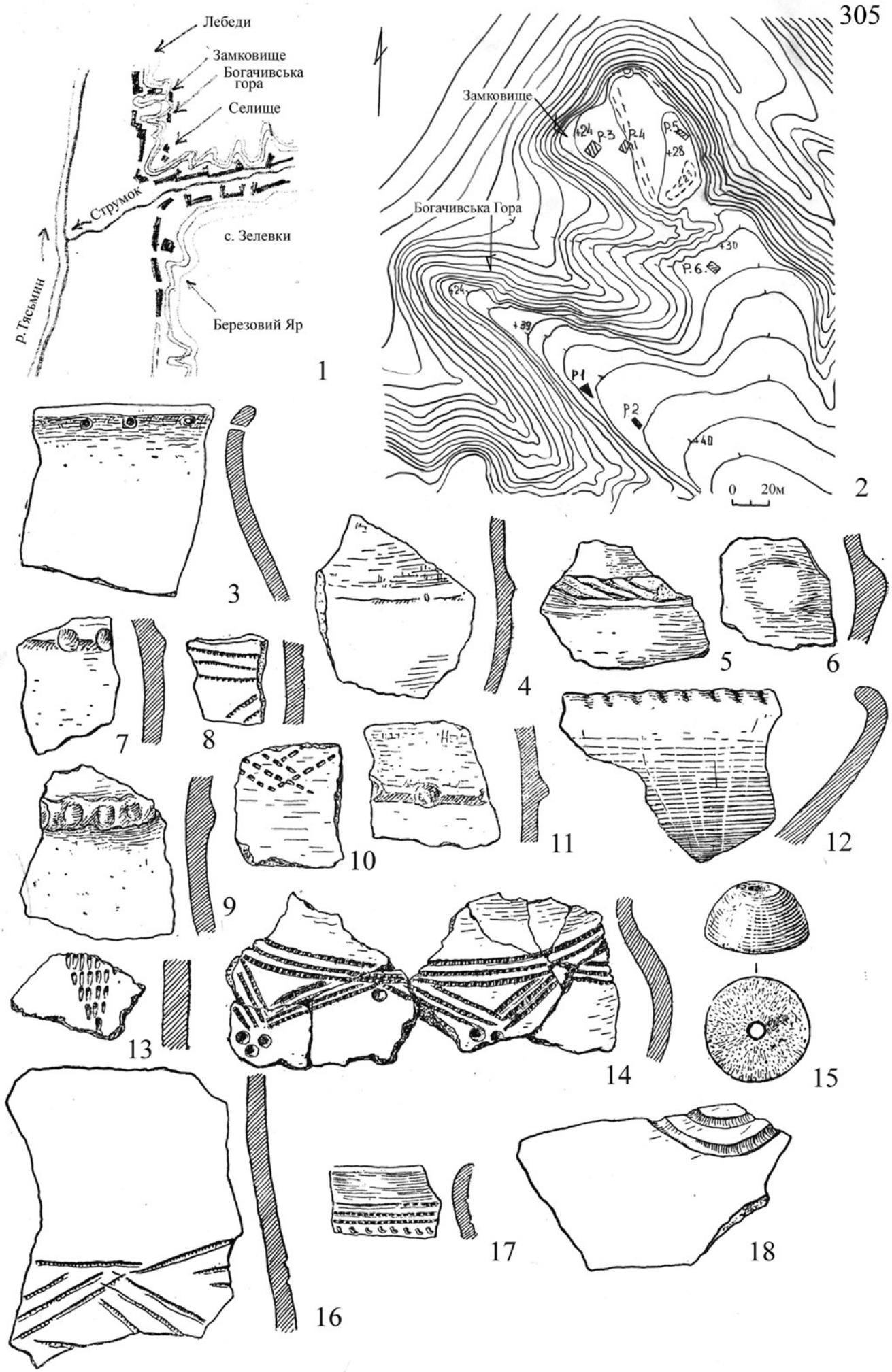

Рис.22. Городище і поселення в с. Залевки. 1-схема розташування пам'яток. 2-план городища «Замковище» і поселення Богачивська Гора. 3-18 - знахідки на городищі і поселенні.

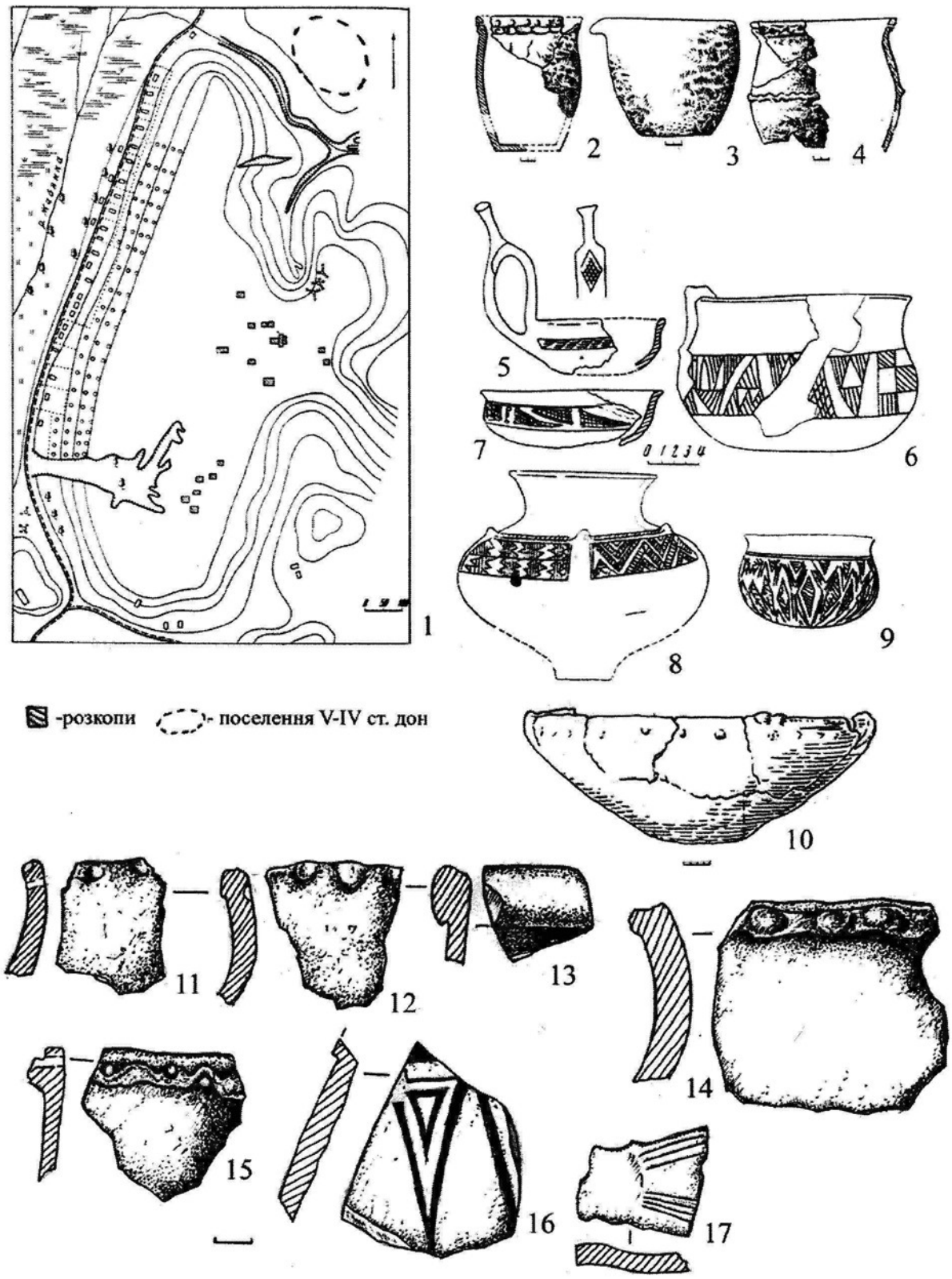

Рис.23. Поселення жаботинського і скіфського часів біля с.Жаботин. 1-план поселення Тарасова Гора; 2-10 - зразки кераміки з поселення Тарасова Гора (за Є.Ф.Покровською, 1973); 11-17 - кераміка з поселення Ярки.

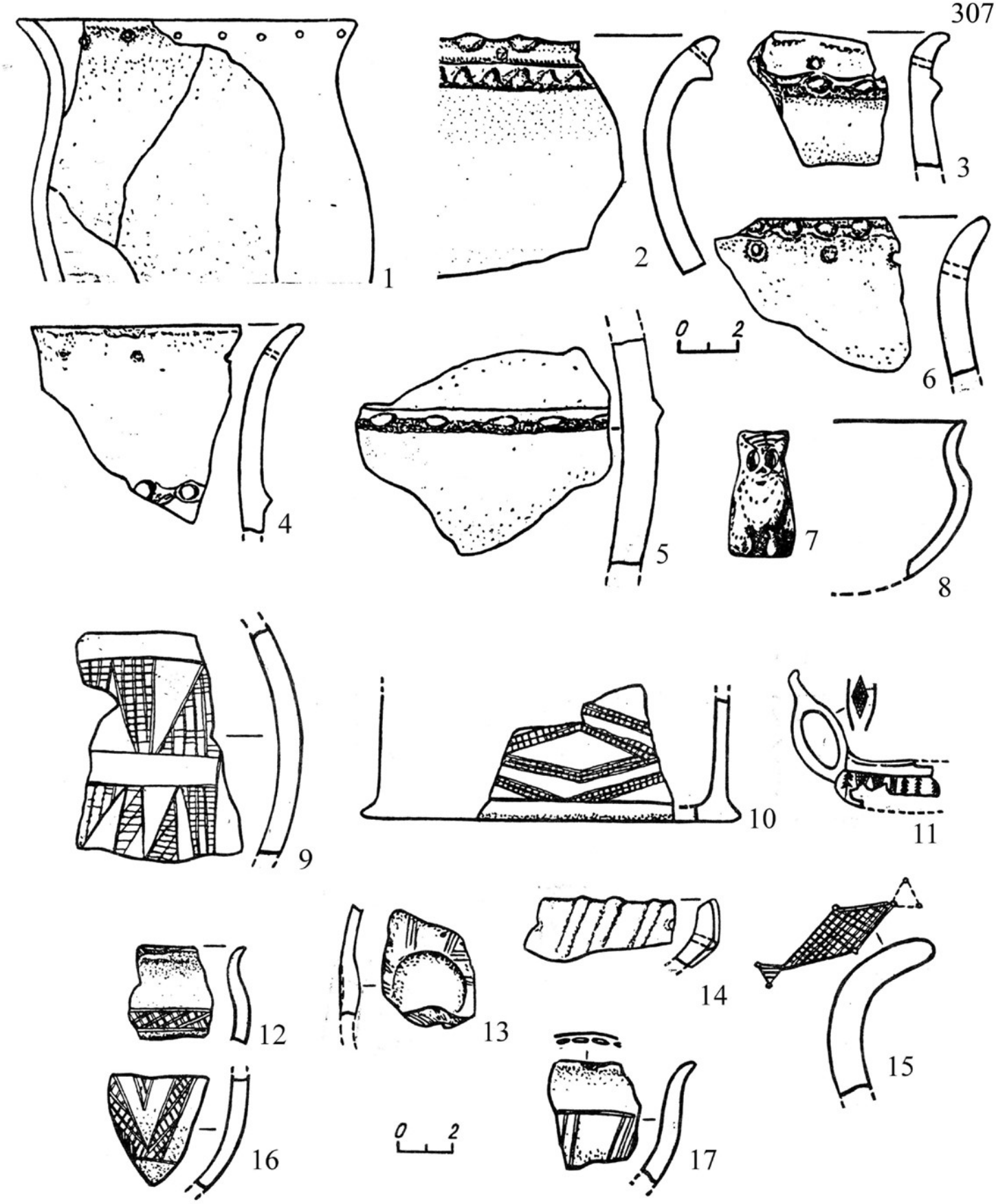

Рис.24. Кераміка з поселення жаботинського періоду біля с. Орловець (за Г.Т. Ковпаненко, 1999).

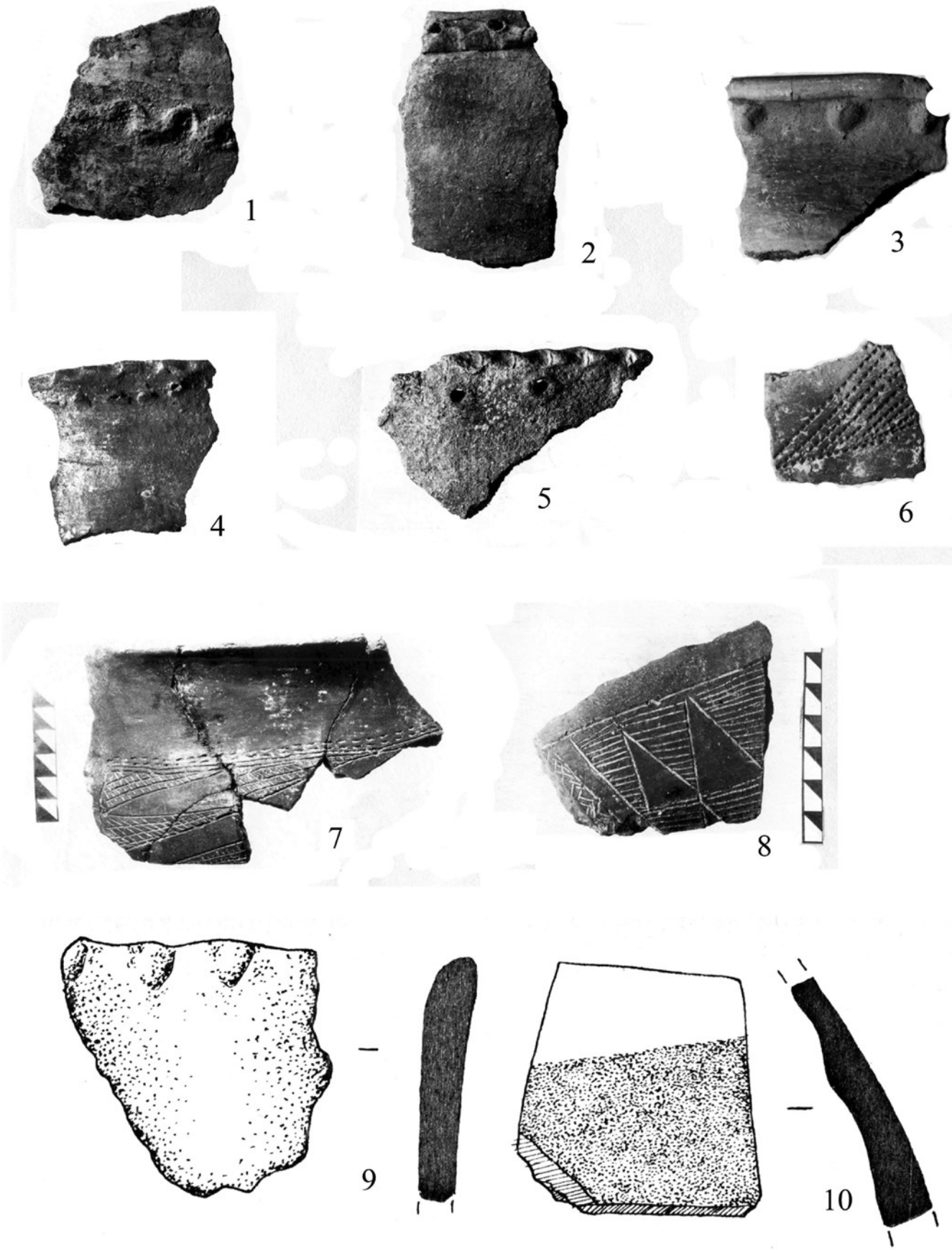

Рис.25 . Знахідки з поселень ранньоскіфського часу. 1-8 поселення на р. Тенетнка; 9-10 - Поселення біля городища у с. Голов ятине Сімілянского району.

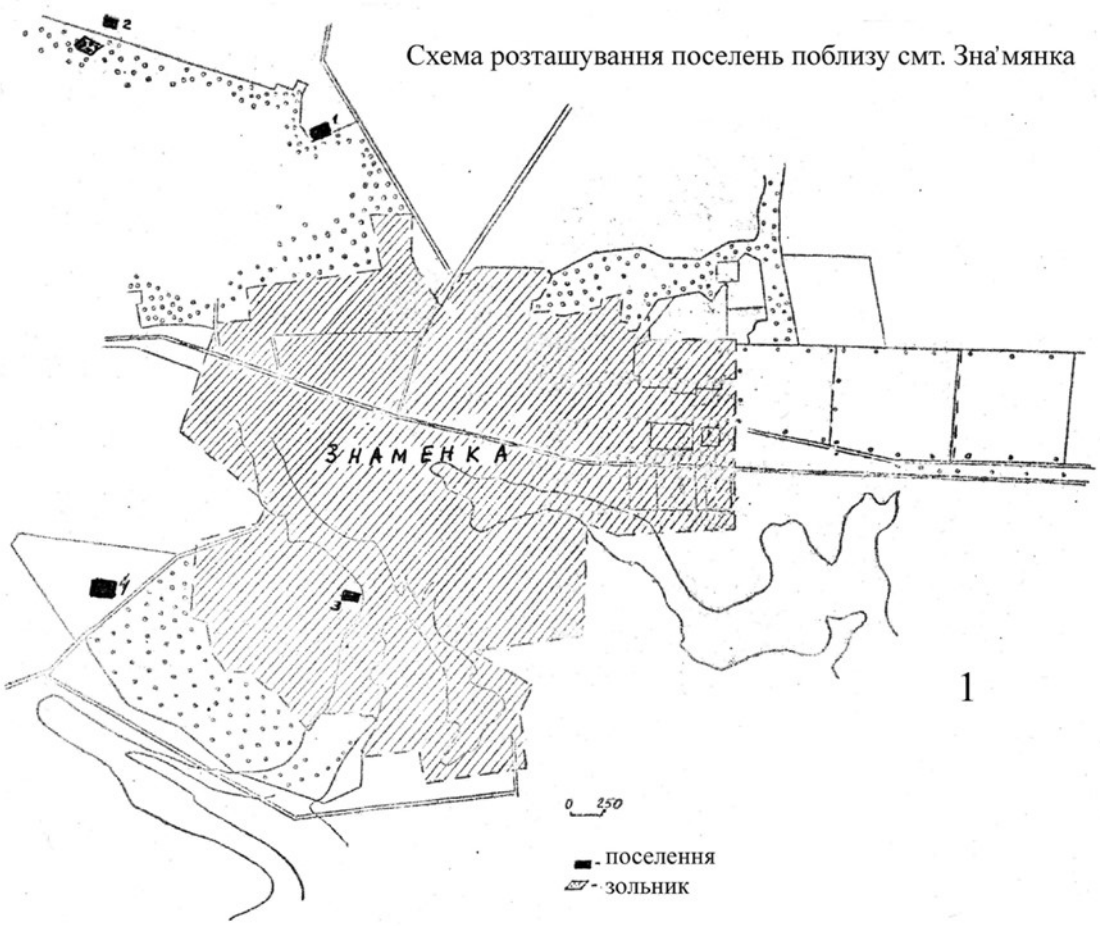

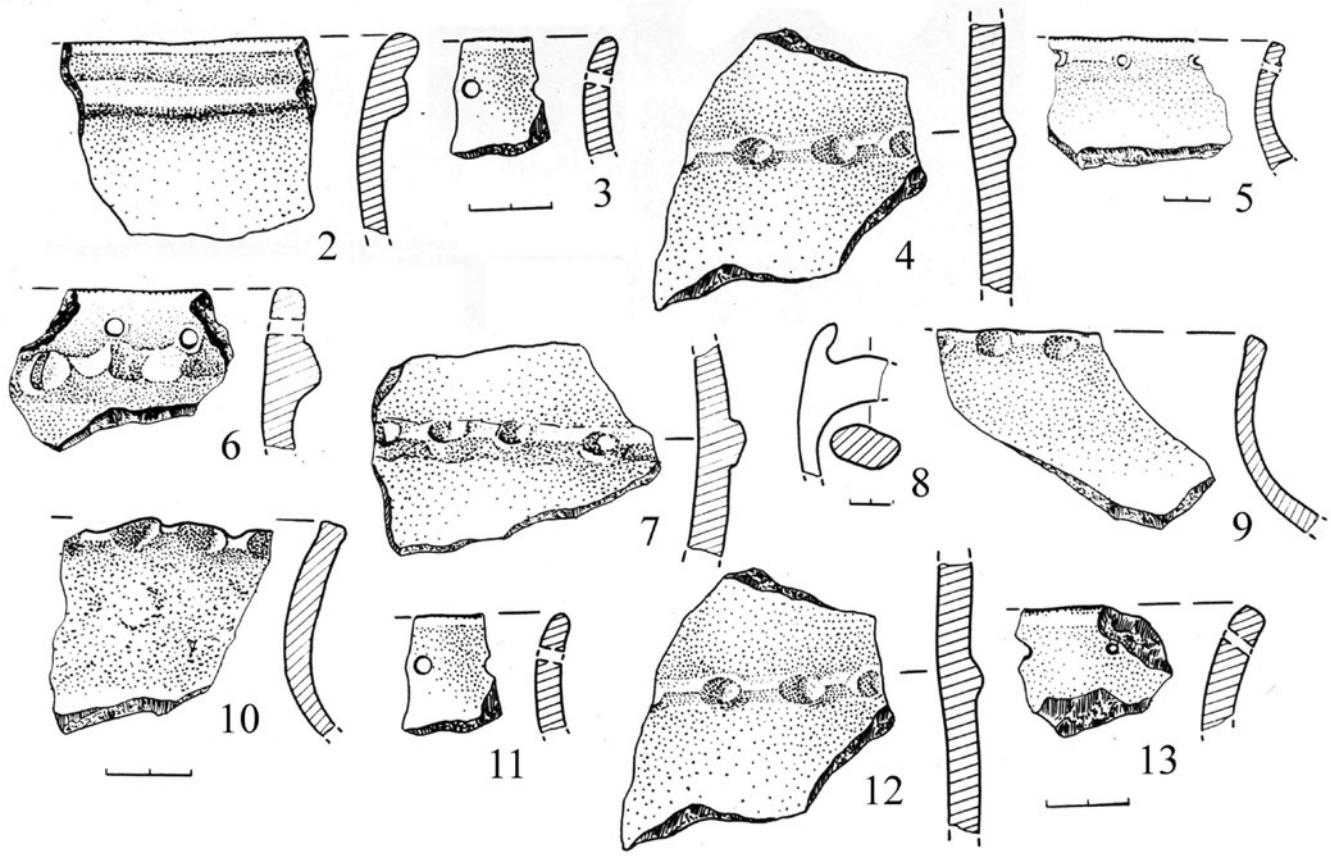

Рис.26. Пам'ятки біля смт. Знам'янка. 1-Схема розташування памяток; 2-Гостинне, пос.1; 3-4 - Орлова балка, пос. 3; 5-7 - Яківці, пос. 2; 8-10 - Яківці, зольники; 11-13 - Шеренине, пос. 4 (за С.С.Бессоновою).

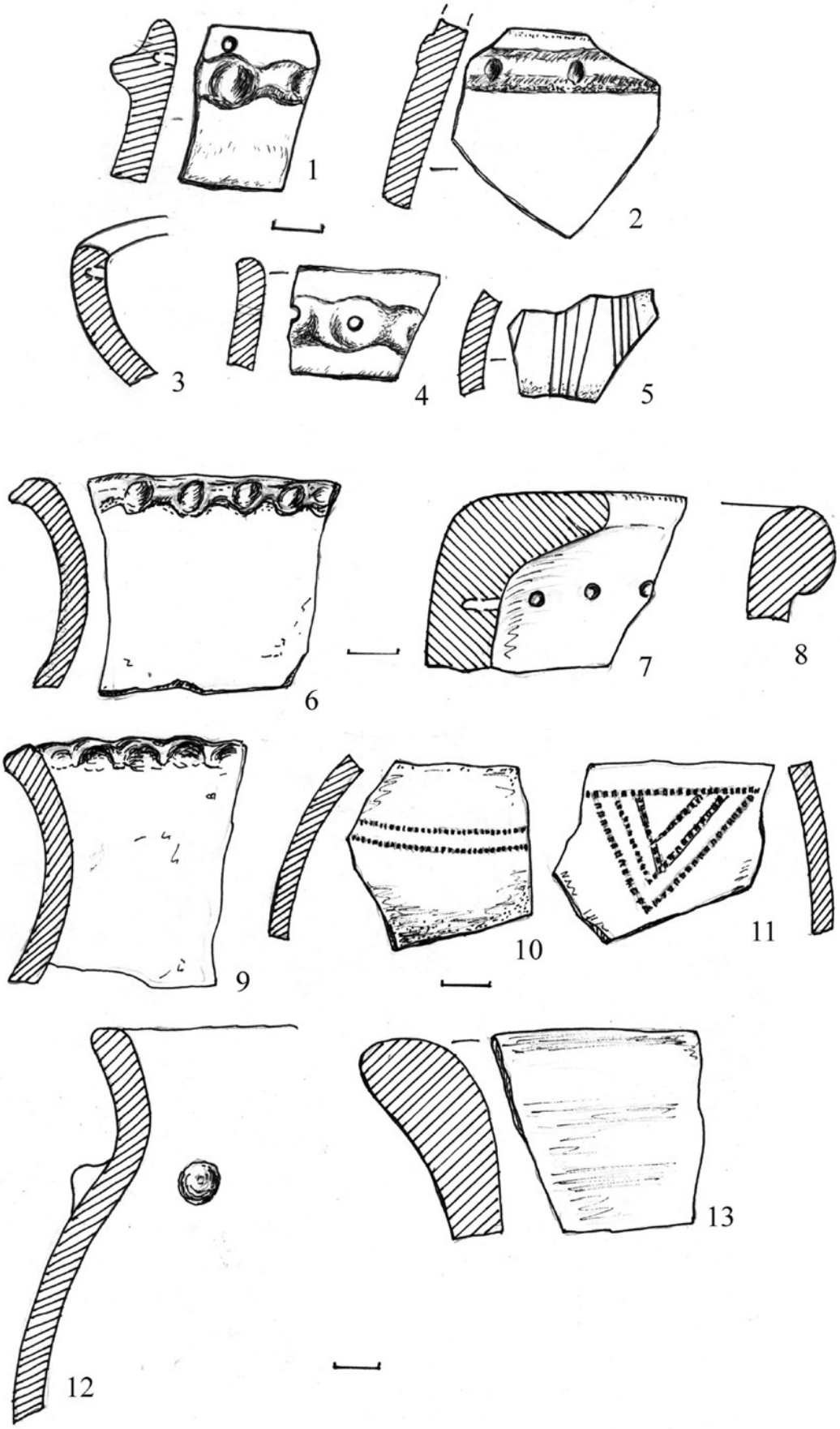

Рис.27. Знахідки з поселень на березі Кременчуцького водосховища. 1-5 - Дахнівка (дамба) (за Д.П.Куштаном); 6-8 - Калитівка-2; 9-11 - Калитівка-4; 12-13 - Жемківка (за М.П.Сиволапом).

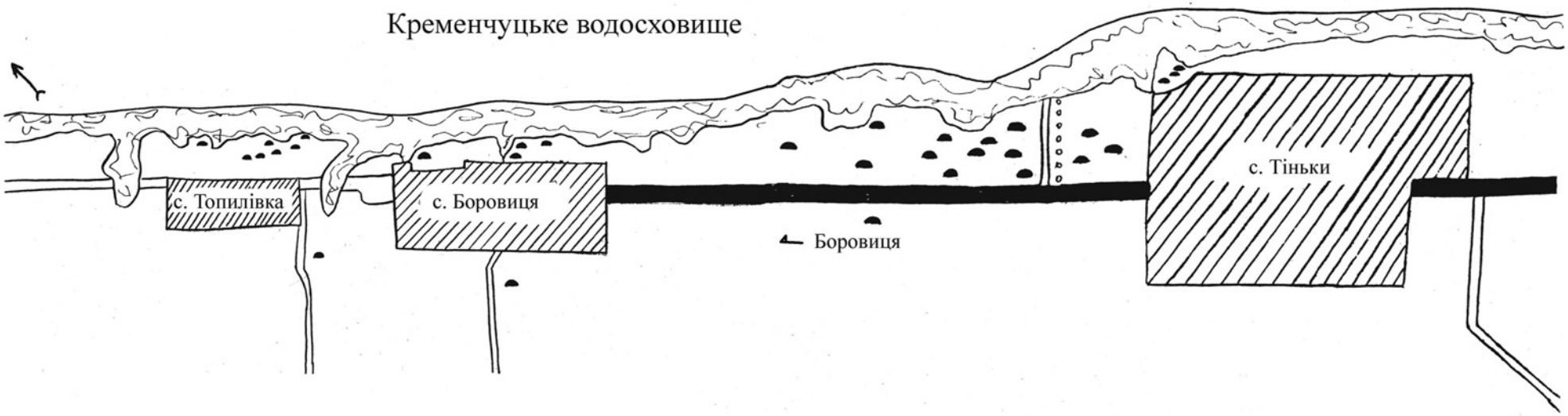

Рис.28 . Схема розташування курганів в районі сіл Тіньки, Боровиця і Топилівка (за Т.М. Нераденко, 1988).

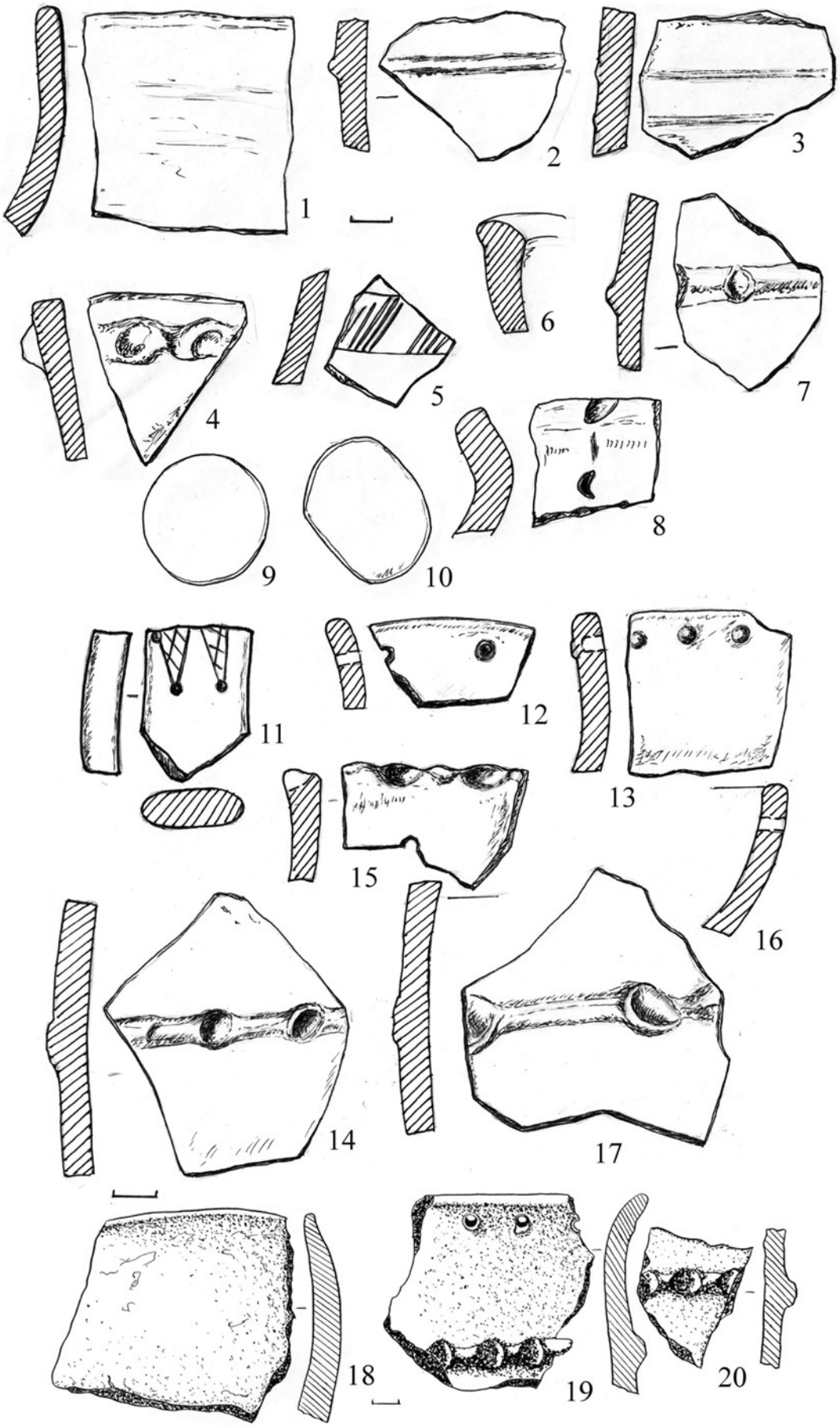

Рис.29. Знахідки з поселеннь біля Тясмину і Днепра.

1-10 - знахідки з поселення біля с. Замятниця; 11-17 - знахідки з поселення Світанок (Свідівок) (розвідки С.К. Реця); 18-20 знахідки з поселення біля с.Чмирівка (за Т.М.Нераденко).

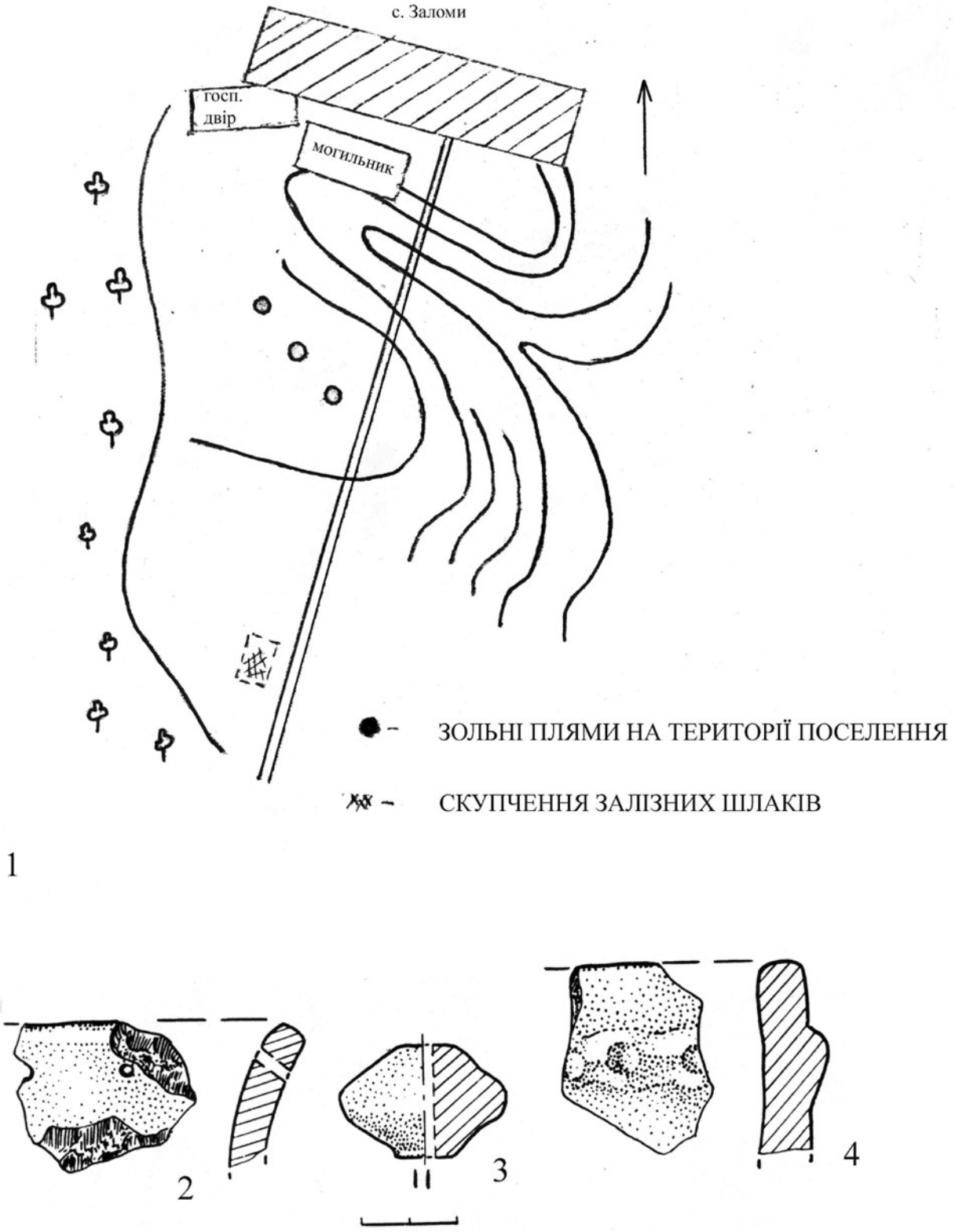

Рис.30 . 1-Схематичний план розташування поселення скіфського часу і могильника білогрудівського і скіфського часів біля с. Заломи; 2-4 - знахідки кераміки з поселення (за С.С.Бессоновою, 1987).

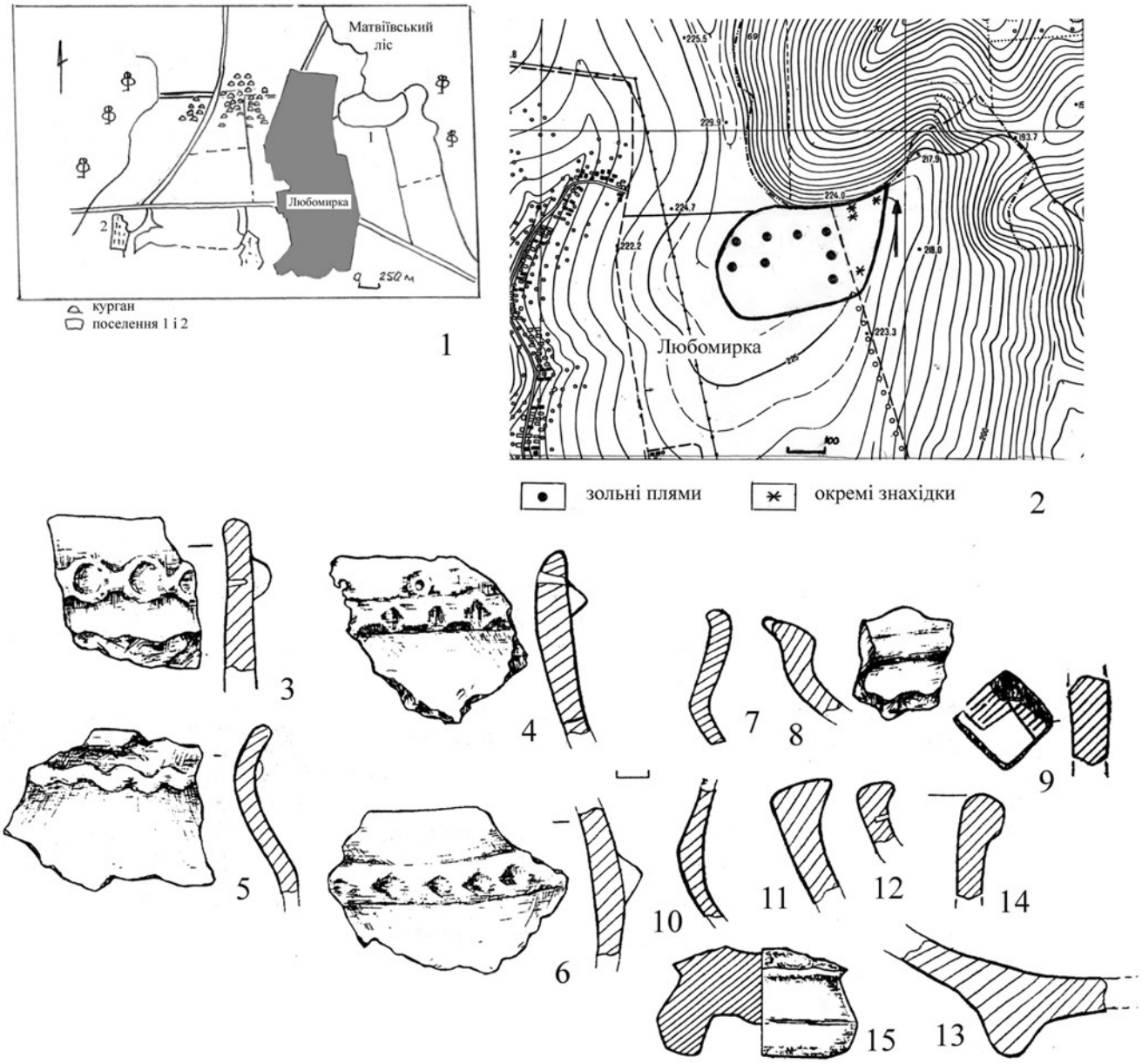

Рис.31. Поселення скіфського часу біля с. Любомирка.
1-Схема розташування памяток біля с.Любомирка (за С.С.Бессоновою,1987);
2-план поселення № 1 біля с. Любомирка (за О.П.Орликом).
3-18 - знахідки на поселенні № 1 (за О.П.Орликом);
3-13 - ліпний посуд; 14, 15 - фрагменти амфор.

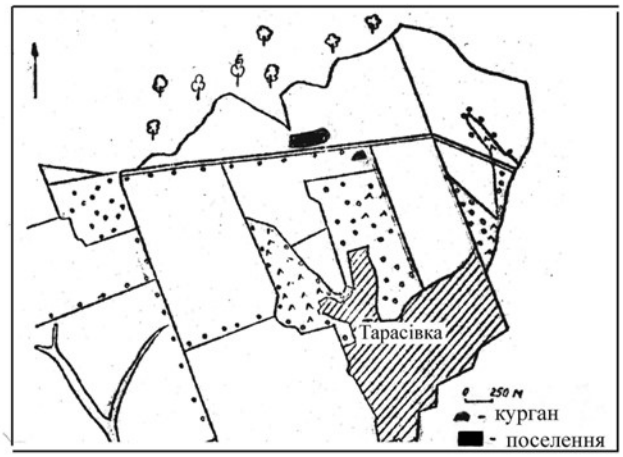

1

2

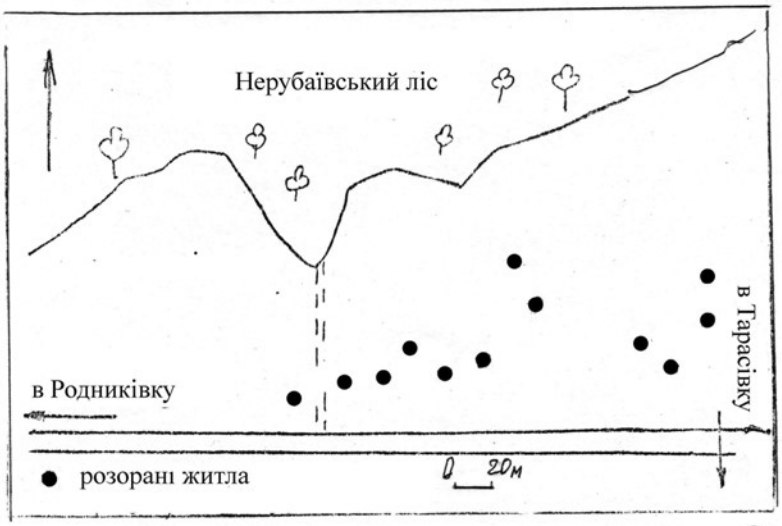

3

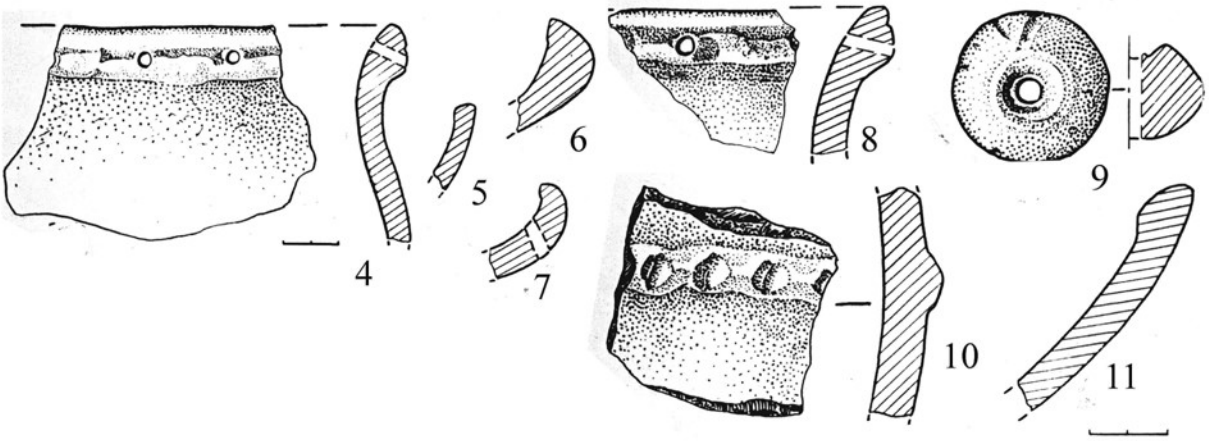

Рис.32. Поселення ранньоскіфського часу біля с. Тарасівка.
1-Схематичний план розташування поселення; 2-Зольні плями на території поселення (фото); 3-зольні плями (схема); 4-11 - знахідки на поселенні (за С.С.Бессоновою, 1987).

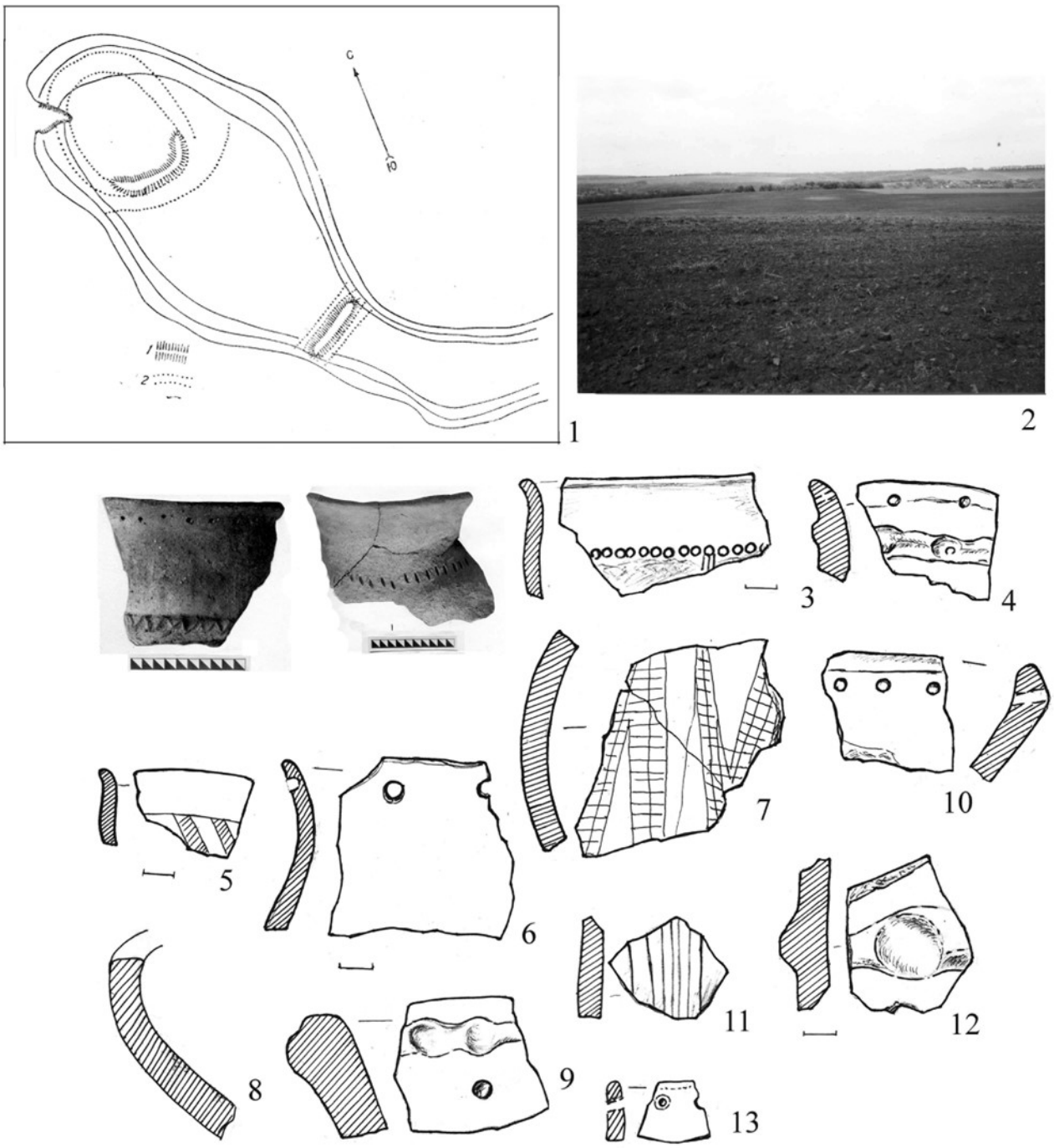

Рис.33. Памятки чорноліського і жаботинського часів біля сіл Іванівка-Вершаці. 1-чорноліське городище в с.Іванівка (заО.І.Тереножкіним, 1961); 2-(фото) поселення жаботинського часу (№1) біля с. Іванівка; 3-4 - знахідки на городищі біля с. Іванівка (за Є.Ф.Покровською, 1955); 5-9, 12 - знахідки з поселення №1 біля с.Іванівка; 10-11 - знахідки з поселення №2 біля с. Іванівка; 13-14 - знахідки з поселення №5 в уроч. Чигиринівка біля с. Вершаці; 15-фрагмент горщика з поселення №4 біля с.Вершаці.

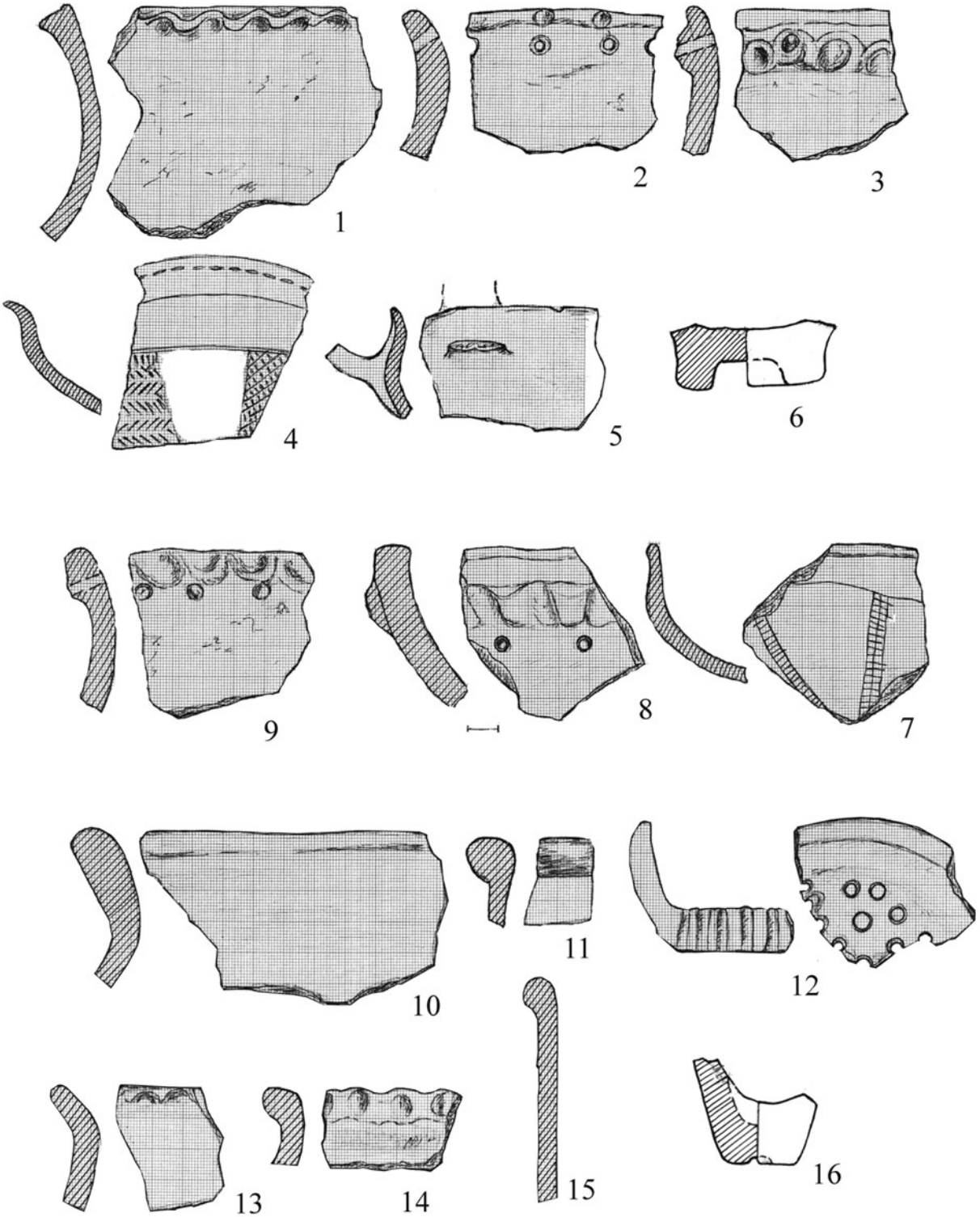

Рис.34 . Іванівка, поселення №3. 1-3 - знахідки із зольника № 1; 7-9, 10-12, 13-15- знахідки на інших зольних плямах; 16 - амфорне денце з курганного могильника.

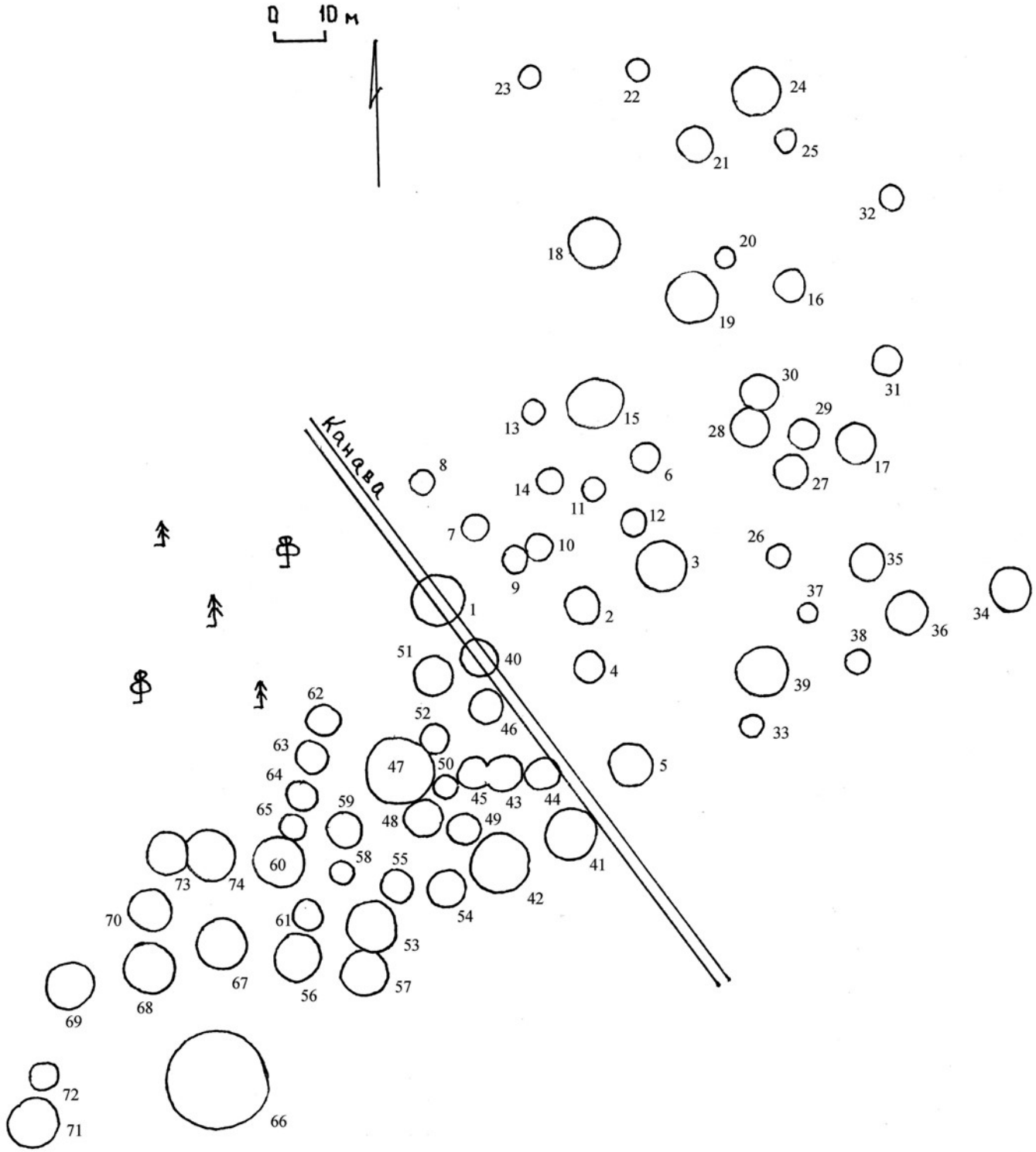

Рис.35 . План курганного могильника біля с. Іванівка (за О.І.Тереножкіним, 1970).

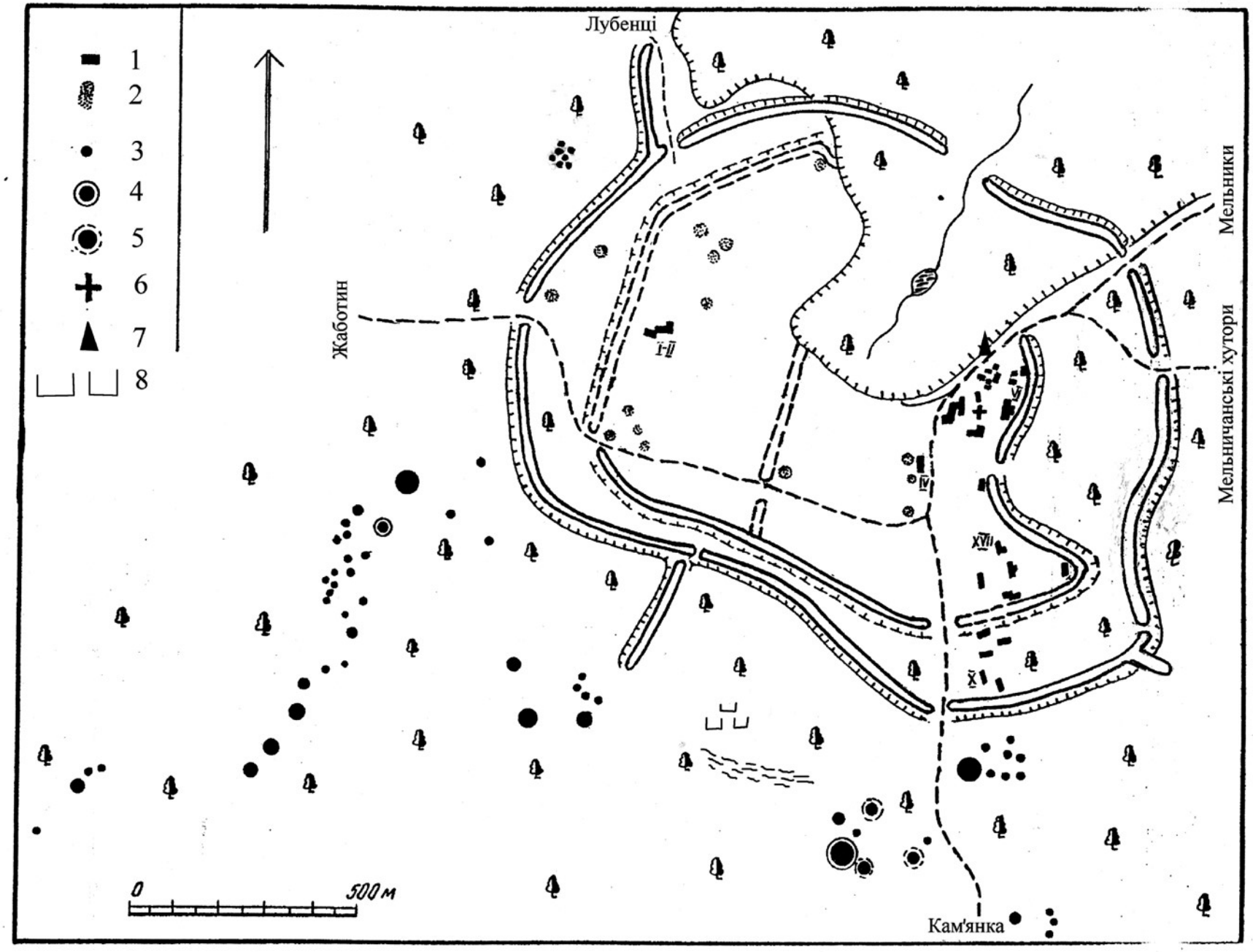

Рис.36. Схематичний план Мотронинського городища (за С.С.Бессоновою і С.А.Скорим, 2001). 1-розкопи; 2-зольні плями; 3-5 - кургани; 6-Троїцька церква; 7-місце знахідки залізних шлаків і криці; 8- «рудниці» (за О.А.Найдою).

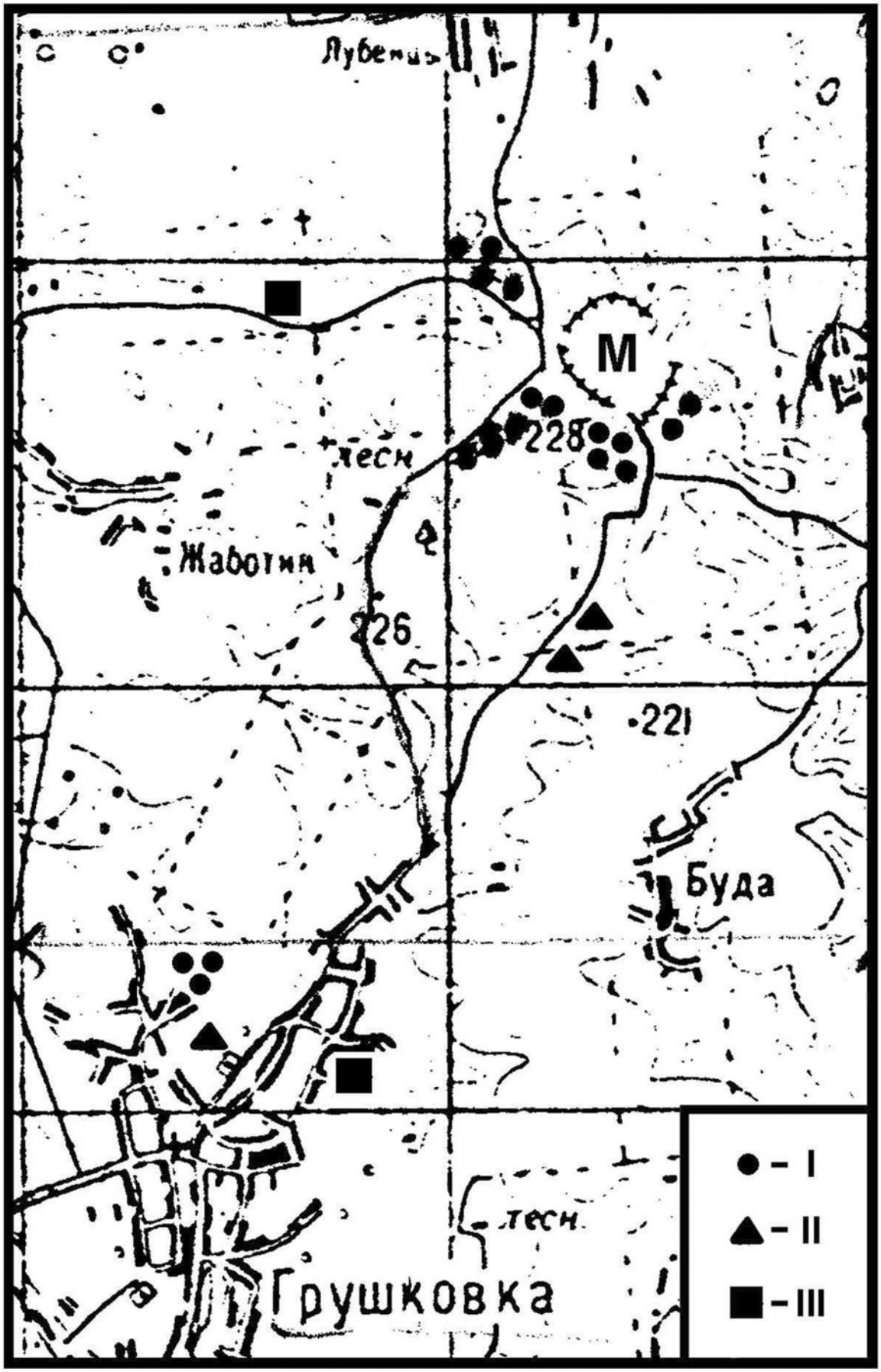

Рис. 37. Шляхи навколо Мотронинського городища.

I-кургани; II-поселення; III-городища; М - Мотронинське городище

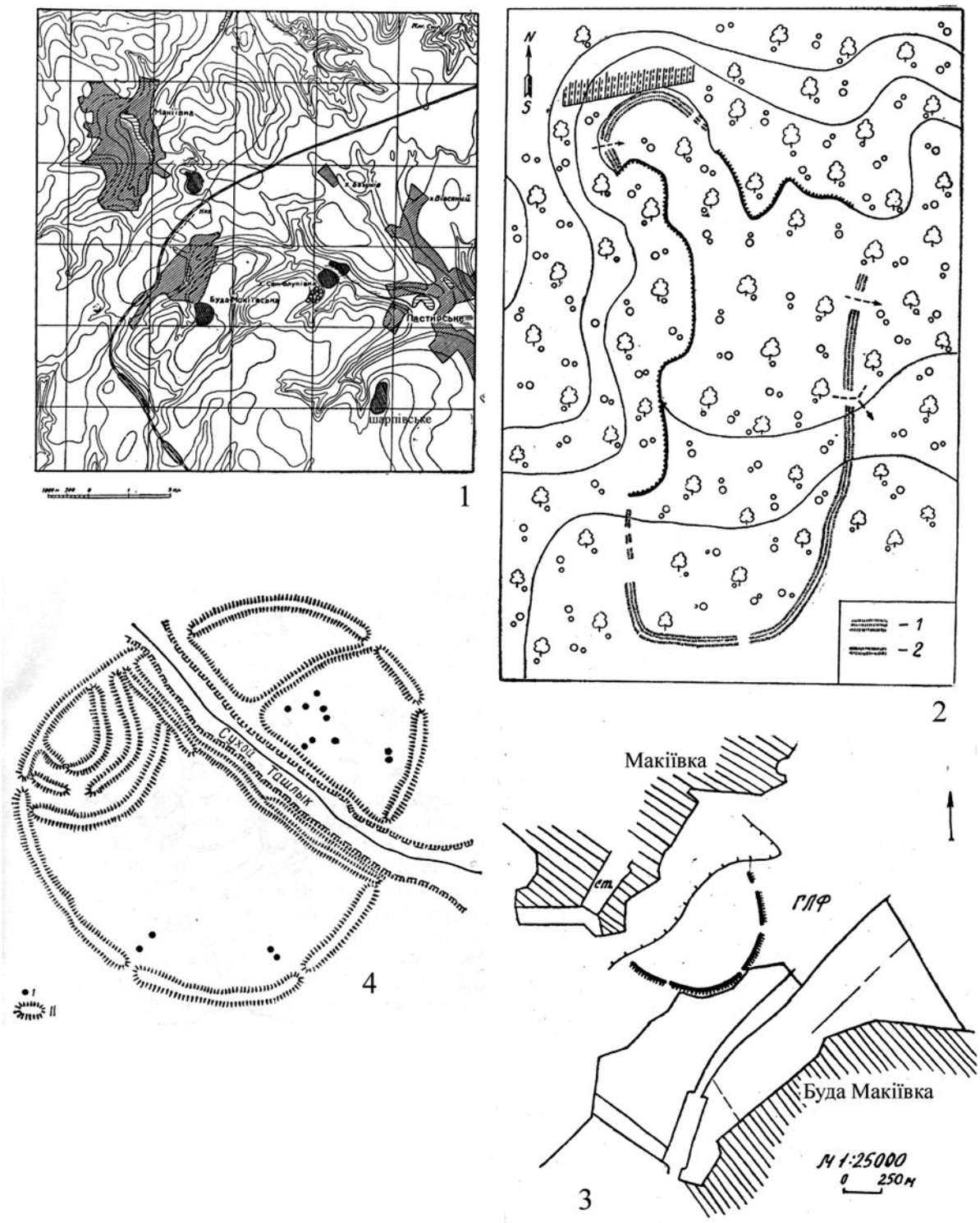

Рис.38. Городища Пастирсько-Макіївської групи. 1- Карта розташування городищ; 2 - Схематичний план городища Макіївка (за І.В. Фабріціус, 1949); 3 - Сучасний стан городища біля с. Макіївка (за В.П. Григорєвим та М. П.Сиволапом, 1987); 4 - Схематичний план Пастирського городища (за Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989).

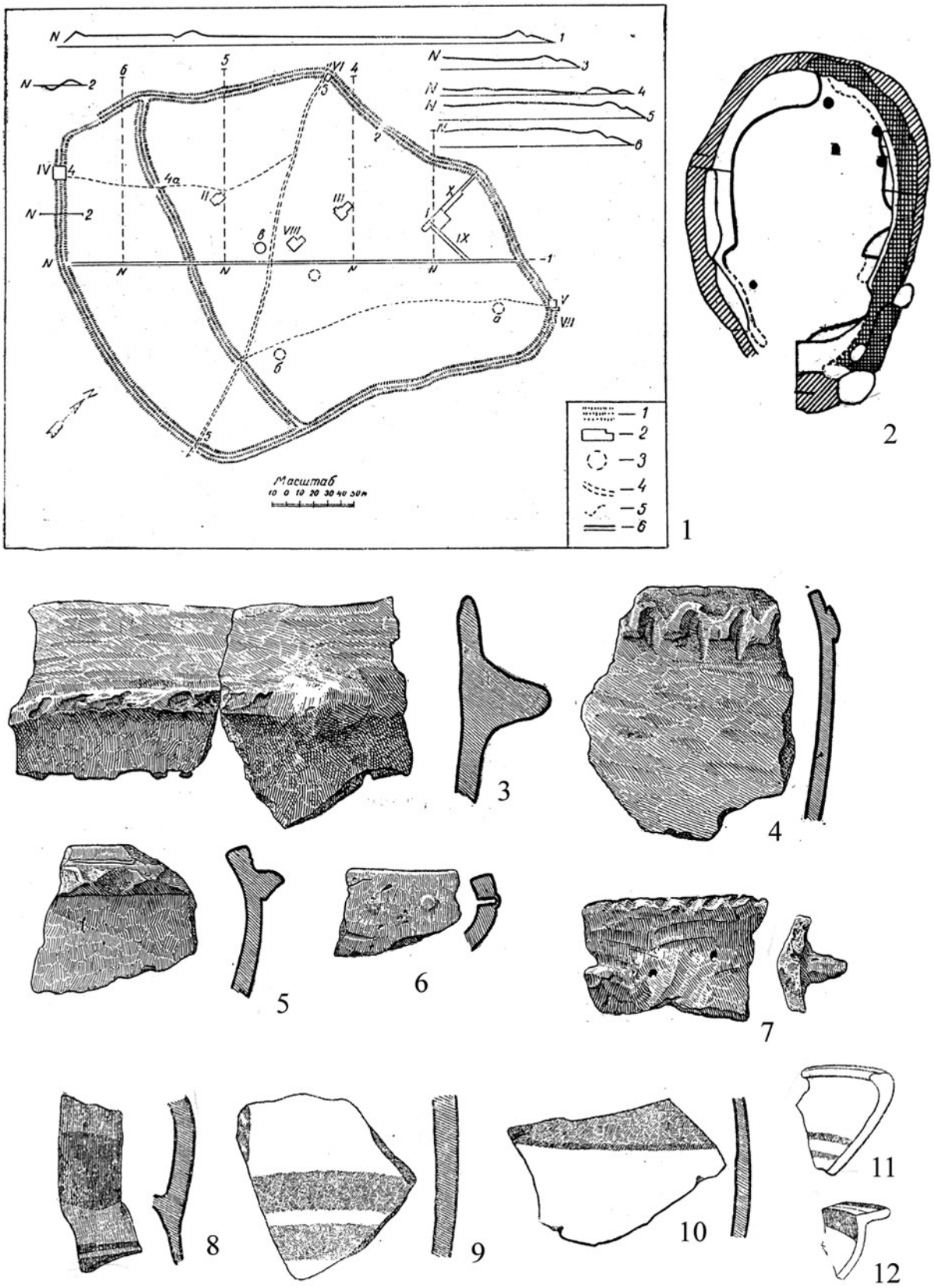

Рис.39. Шарпівське городище. 1-Схематичний план; 2-пічь з розкопу I; 3-7 - ліпна кераміка; 8-12 - антична кераміка (за І.В.Фабріціус, 1949).

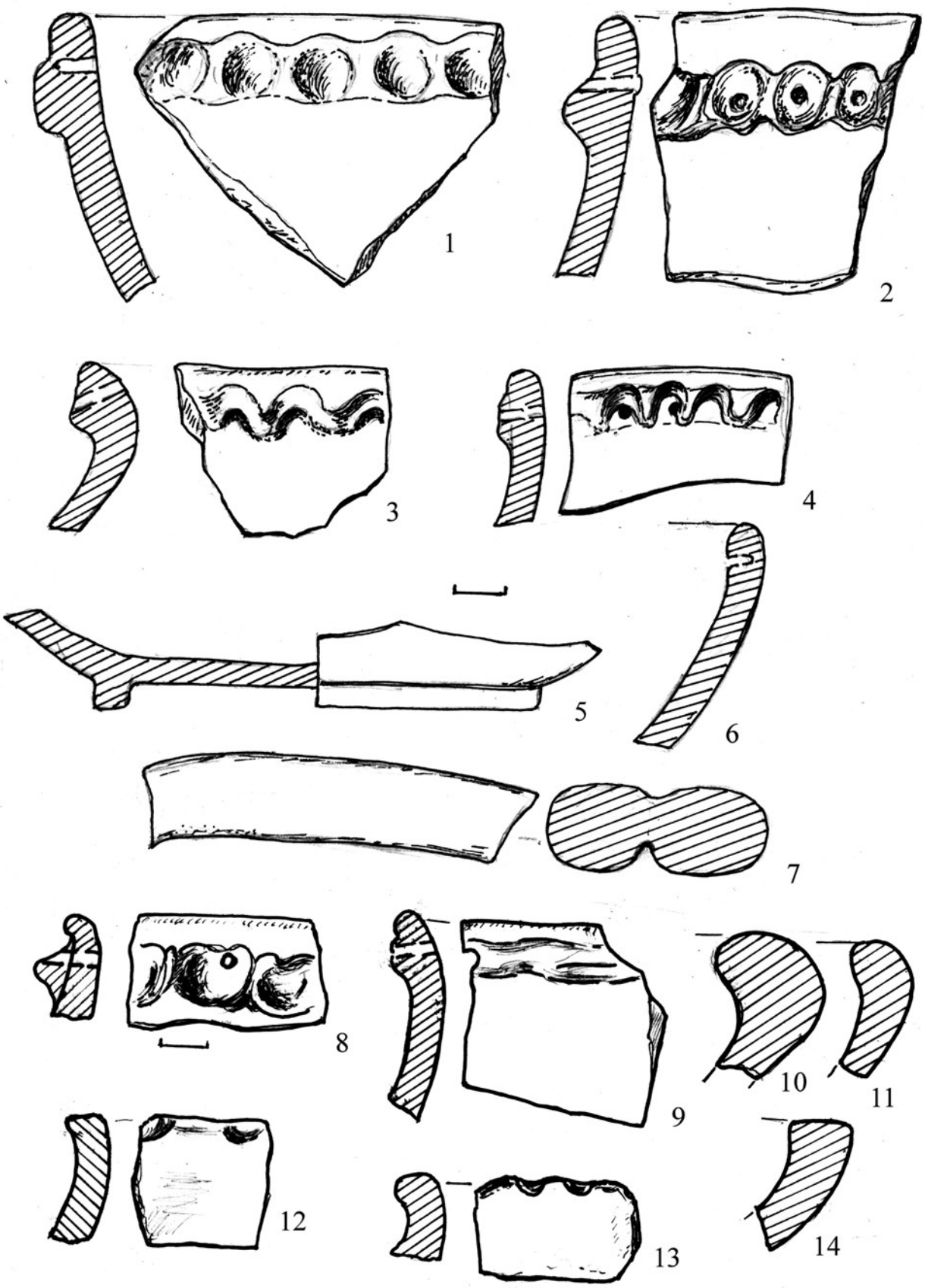

Рис.40 . Знахідки з поселень скіфського часу поблизу Тясмину.
1-7 - знахідки з поселення Панський острів біля с.Новоселиця (за М.П.Сиволапом); 8-14 - знахідки з поселення Березове біля с.Суботів.

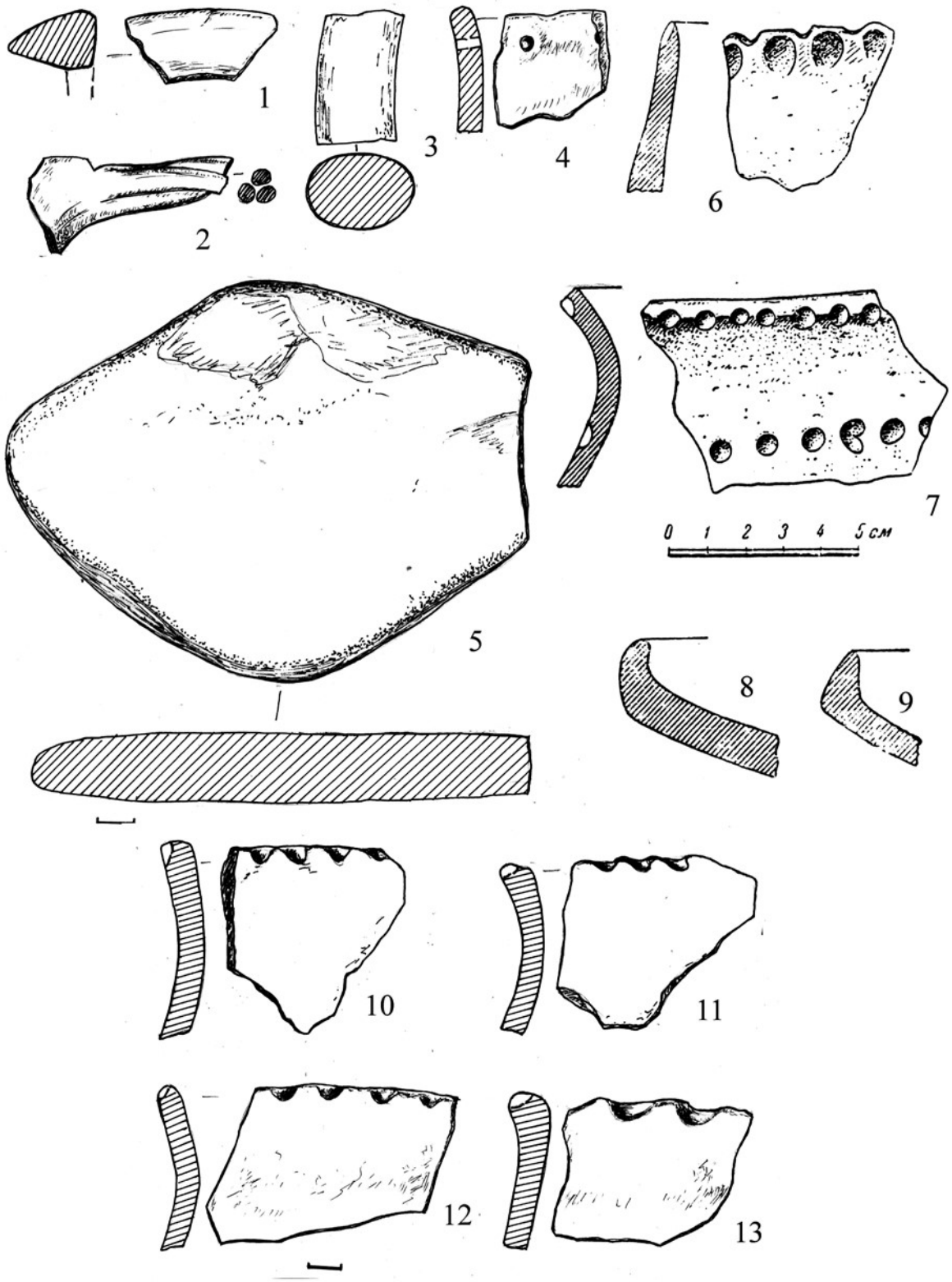

Рис.41 . Знахідки з поселень скіфського часу.
1-9 - знахідки з поселення біля с. Плескачівка (1-5 за М.П.Сиволапом; 6-9 - за О.І.Тереножкіним, 1952);
10-13 - знахідки з поселення Сонечко біля с.Суботів (за М.П.Сиволапом).

1

Рис.42 . Поселення в ур. Циганське поблизу хут. Буди Чигиринського району. 1-Зольник чорноліського часу із поселенням; 2-8 - знахідки скіфського часу з поселення; 9-15 - знахідки чорноліського часу з насипу зольника.

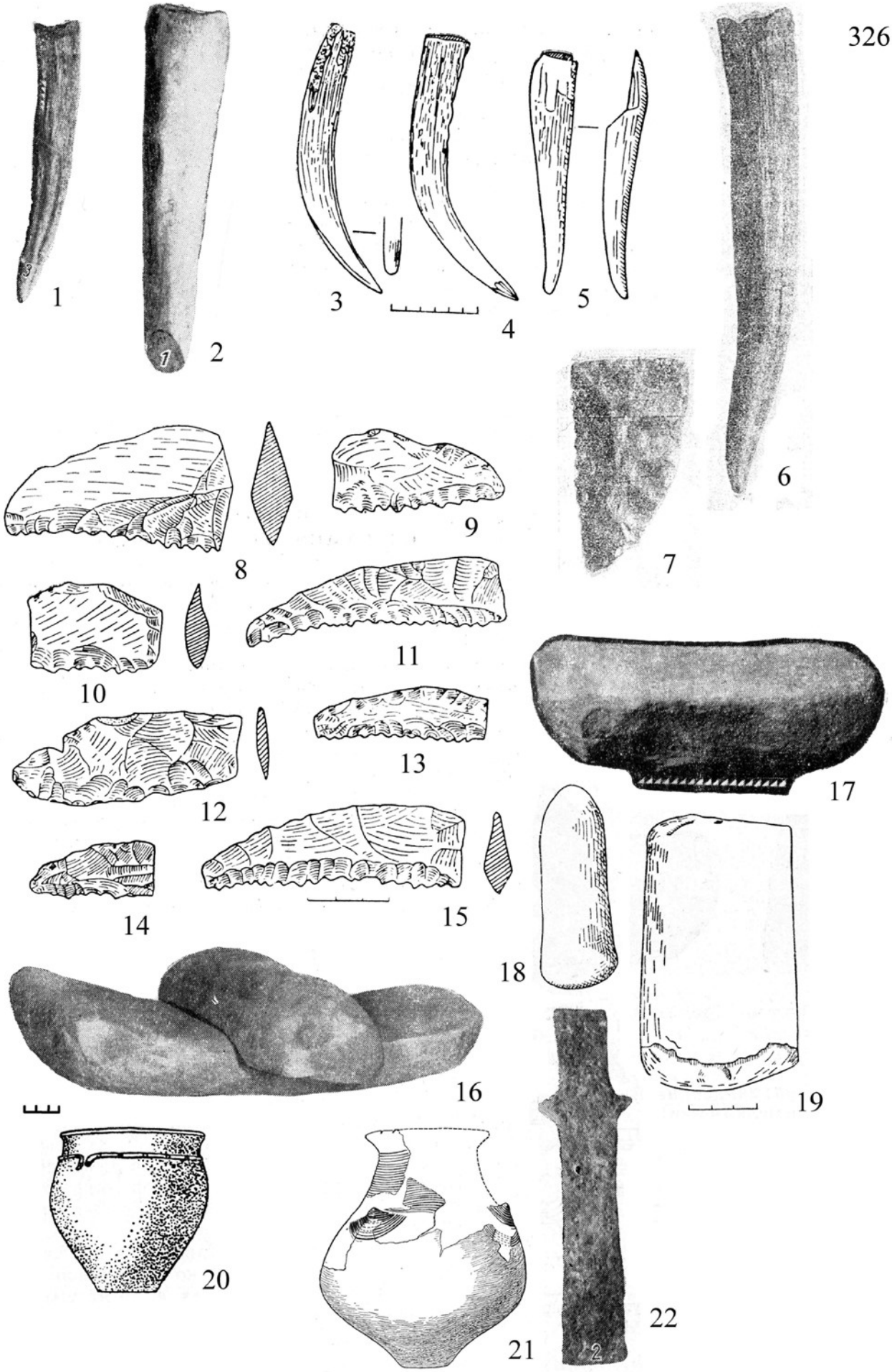

Рис.43 . Землеробські знаряддя і тара чорноліського часу.
1-5, 8-17, 20, 22 - Суботів; 6, 7 - Лубенецьке городище; 18, 19 - Московське городище; 21 - Чорноліське городище. 1-6 - ріг; 7-15 - кремінь; 16-19 - камінь; 20-21 - глина; 22 - залізо.

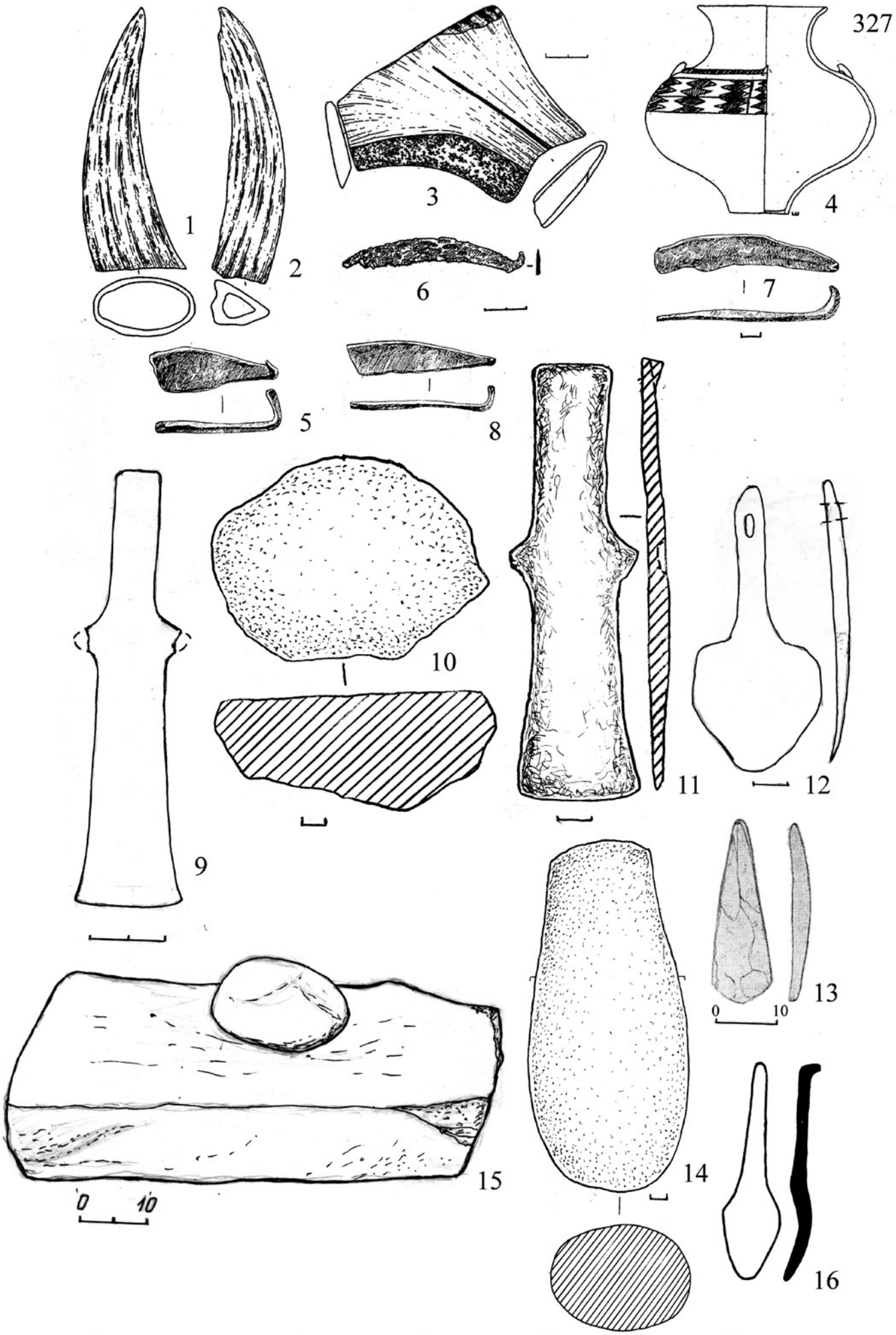

Рис.44 . Знаряддя пов'язані з землеробством жаботинського і скіфського періодів. 1-4, 6 - Жаботин; 5, 7, 8, 10-12, 14 - Мотронинське городище; 9 - Холодний Яр; 13 - поселення Маслини; 15-поселення Фляркiвське; 16-фракійське землеробське знаряддя.

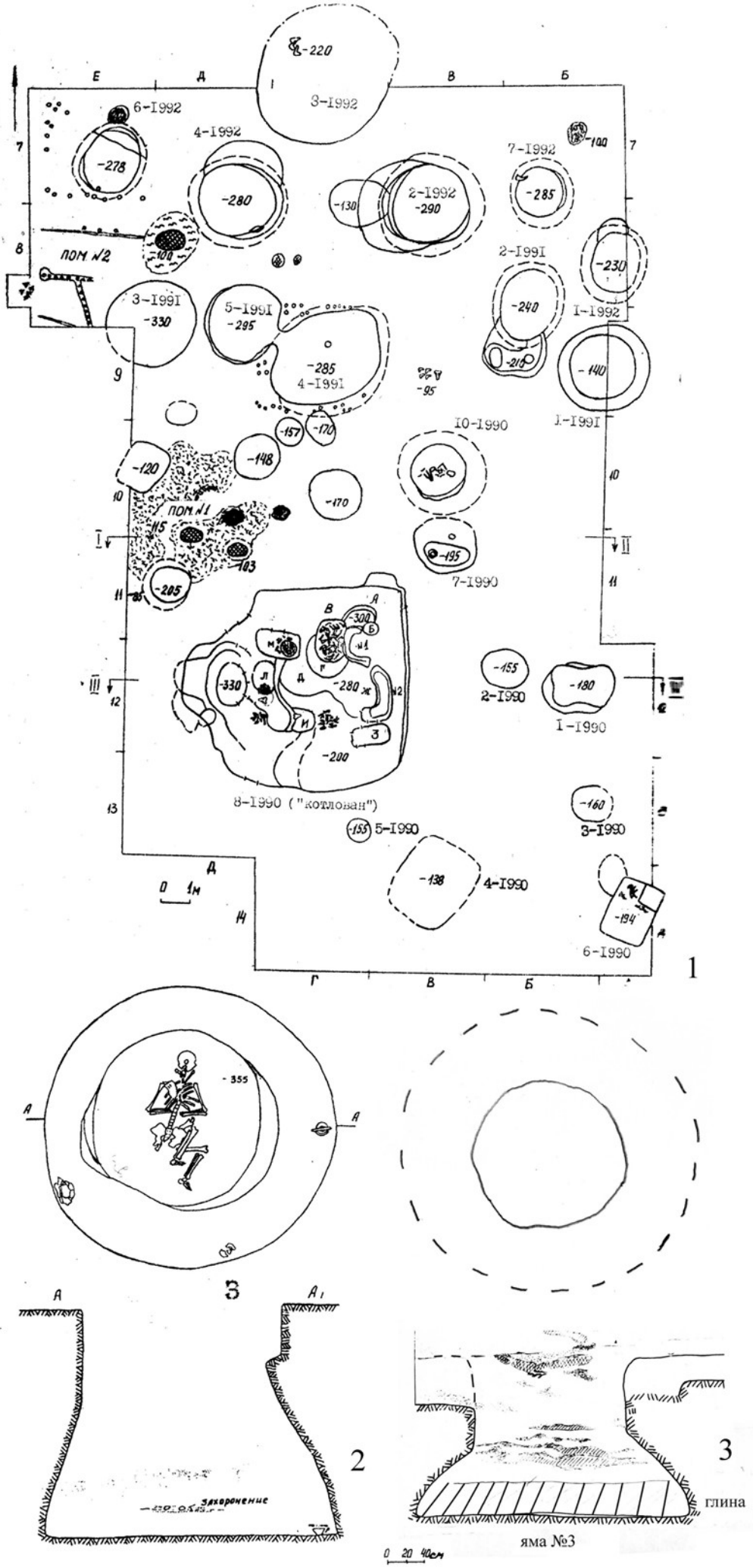

Рис.45 . Зернові ями Мотронинського городища (Розкоп IV).

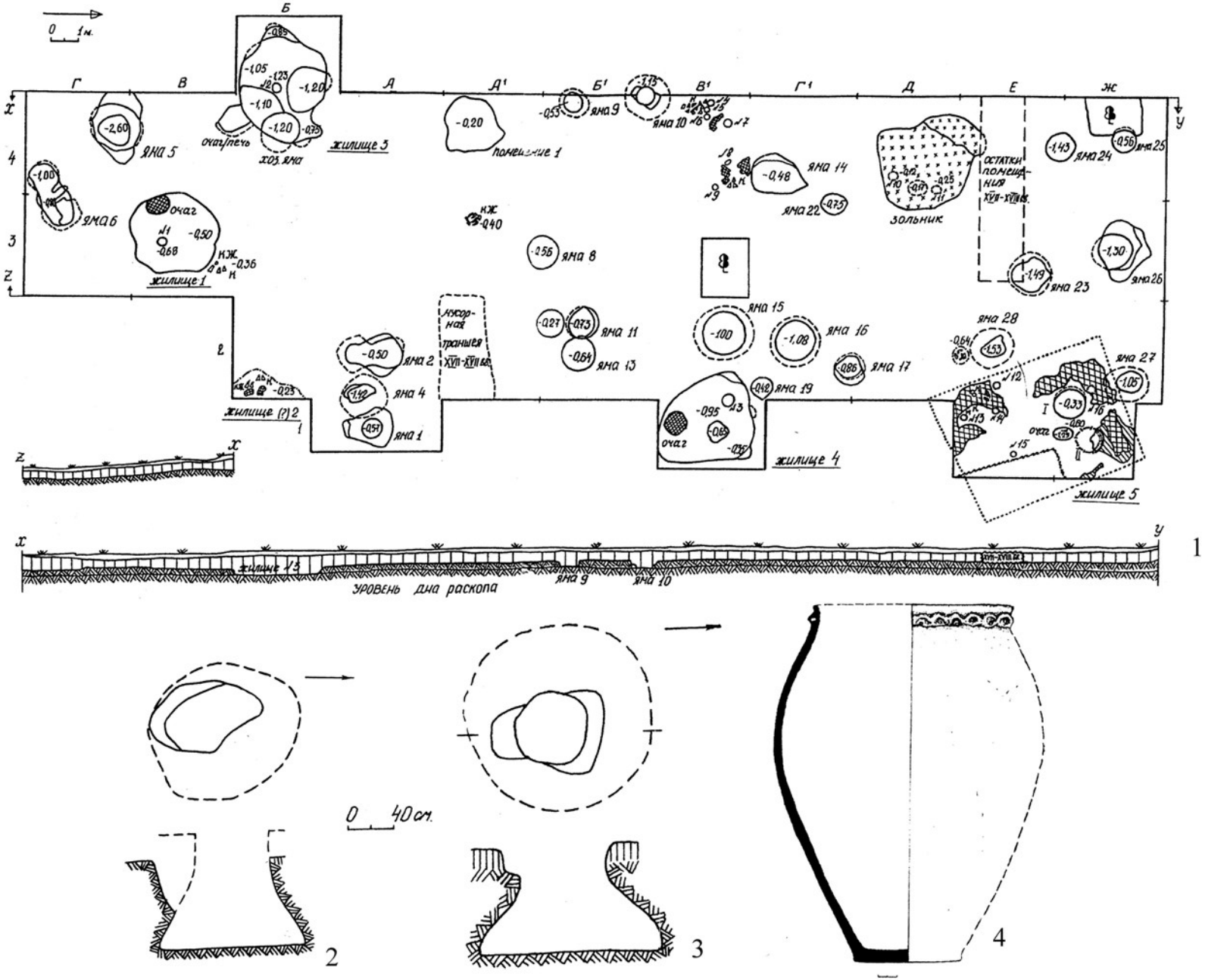

Рис.46 . Зернові ями Мотронинського городища (розкоп VI).

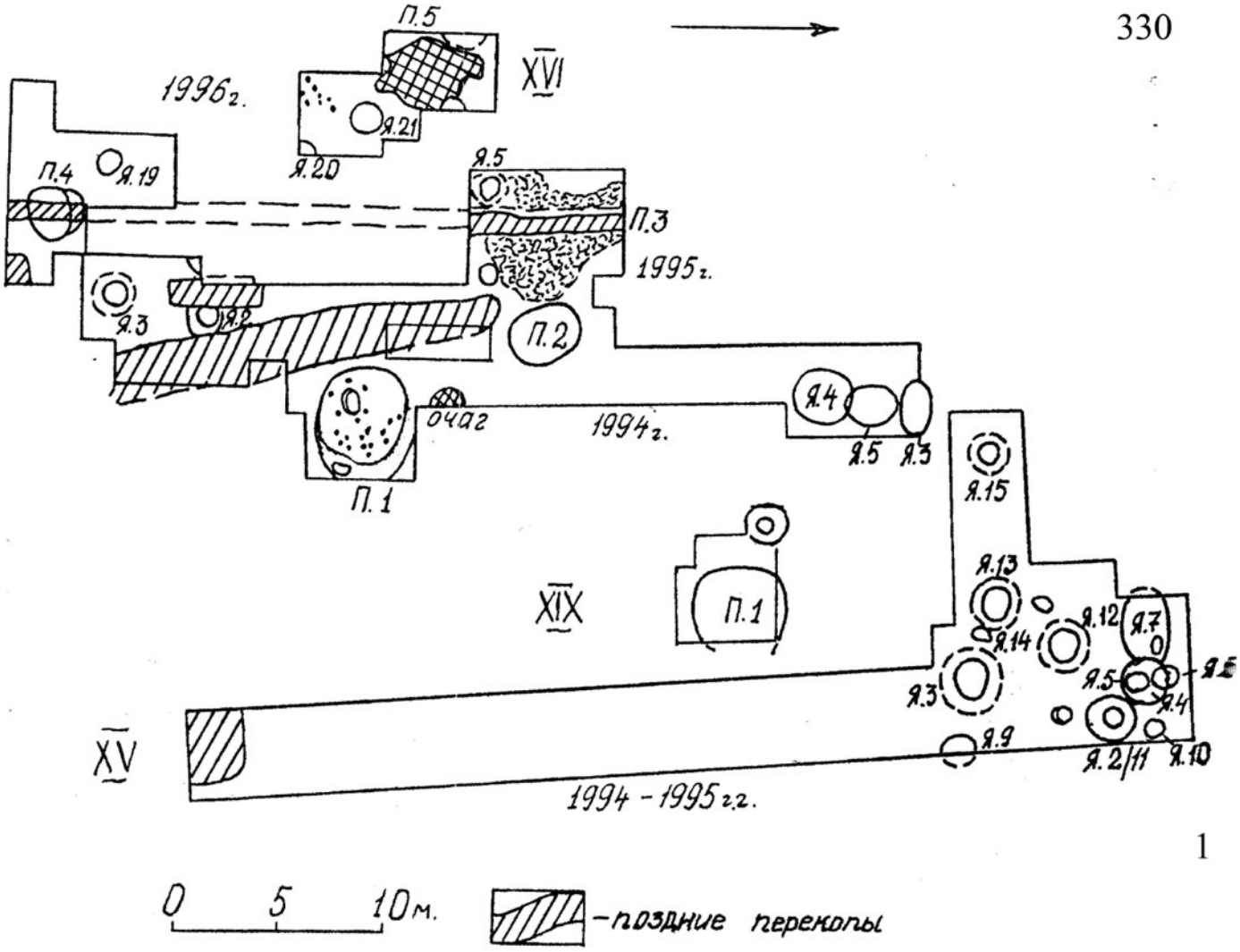

1

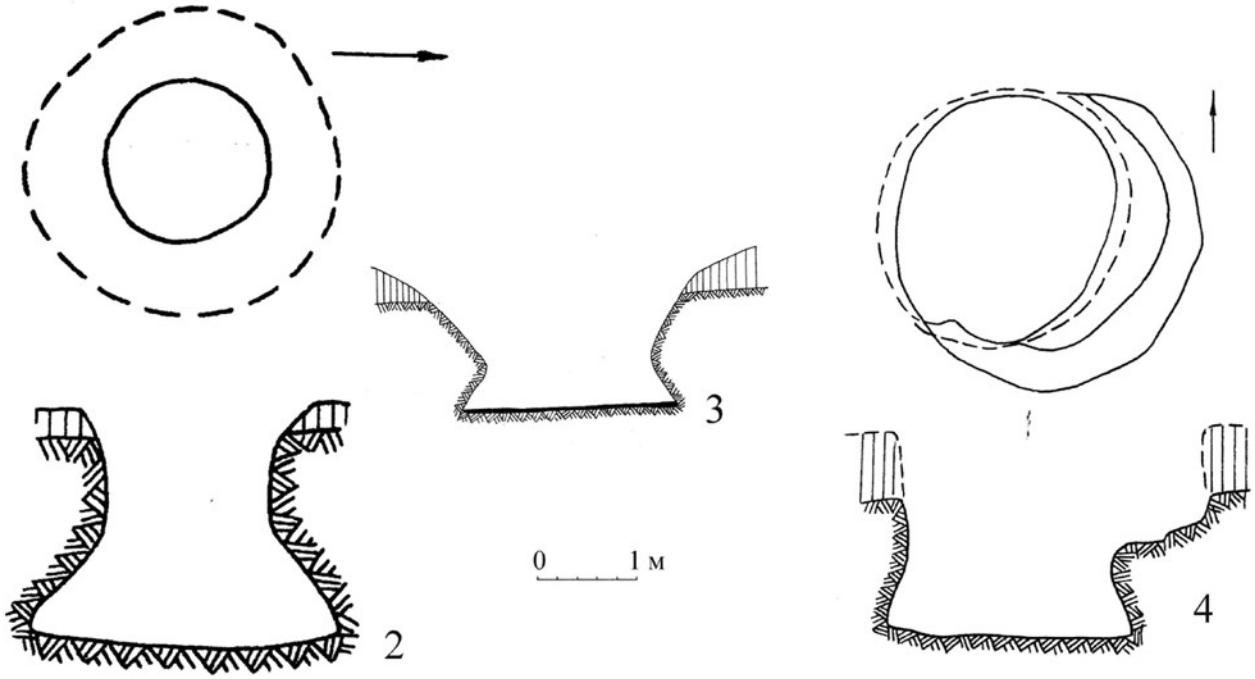

Рис.47 . Зернові ями Мотронинського городища (розкопи XV-XVII).

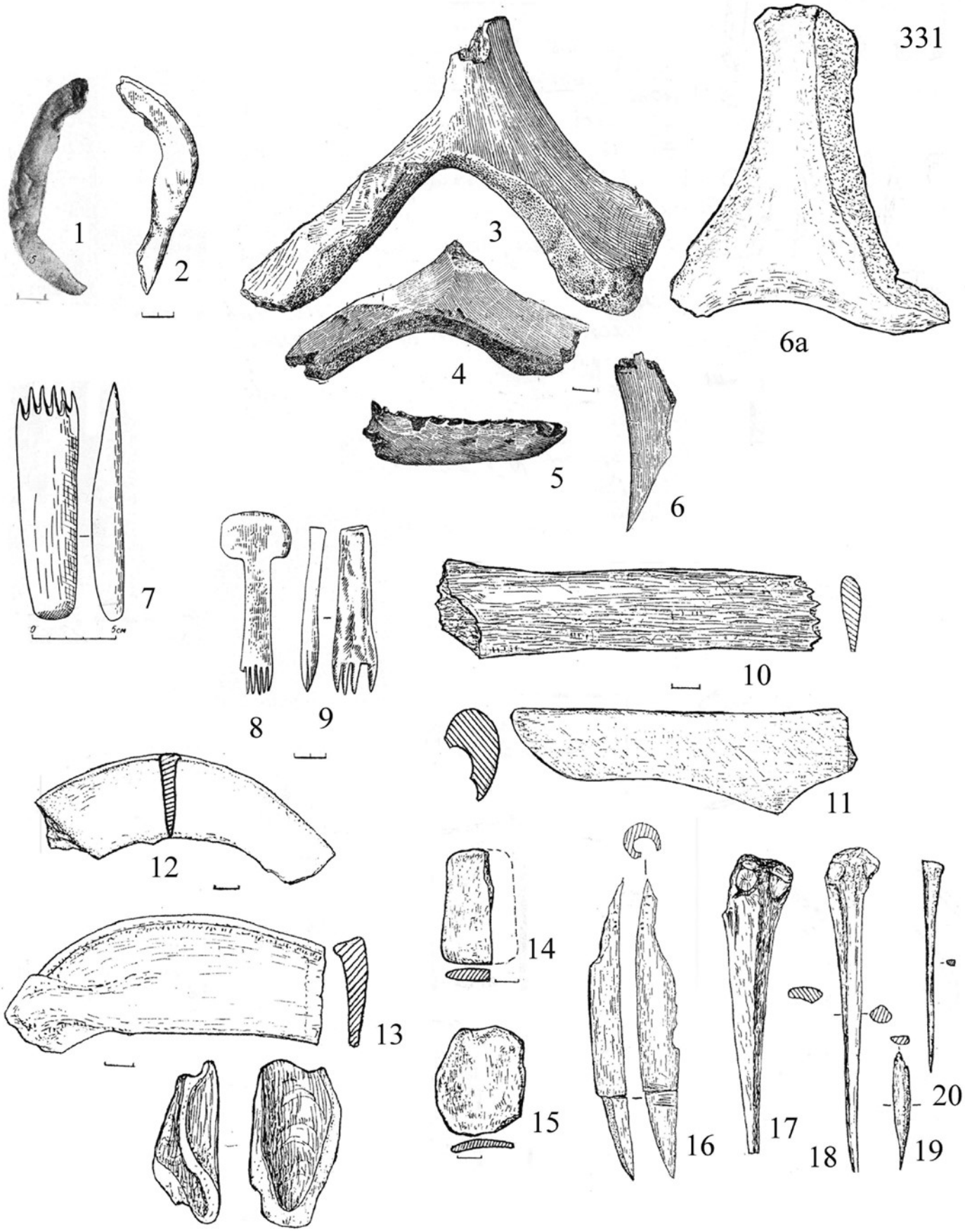

Рис.48. Знаряддя для обробки кістки, шкіри та вовни.
1, 7 - Московське городище; 2, 8, 9 - Жаботинське поселення; 3-6 - Шарпівське городище;
6а, 10-21 - Мотронинське городище.

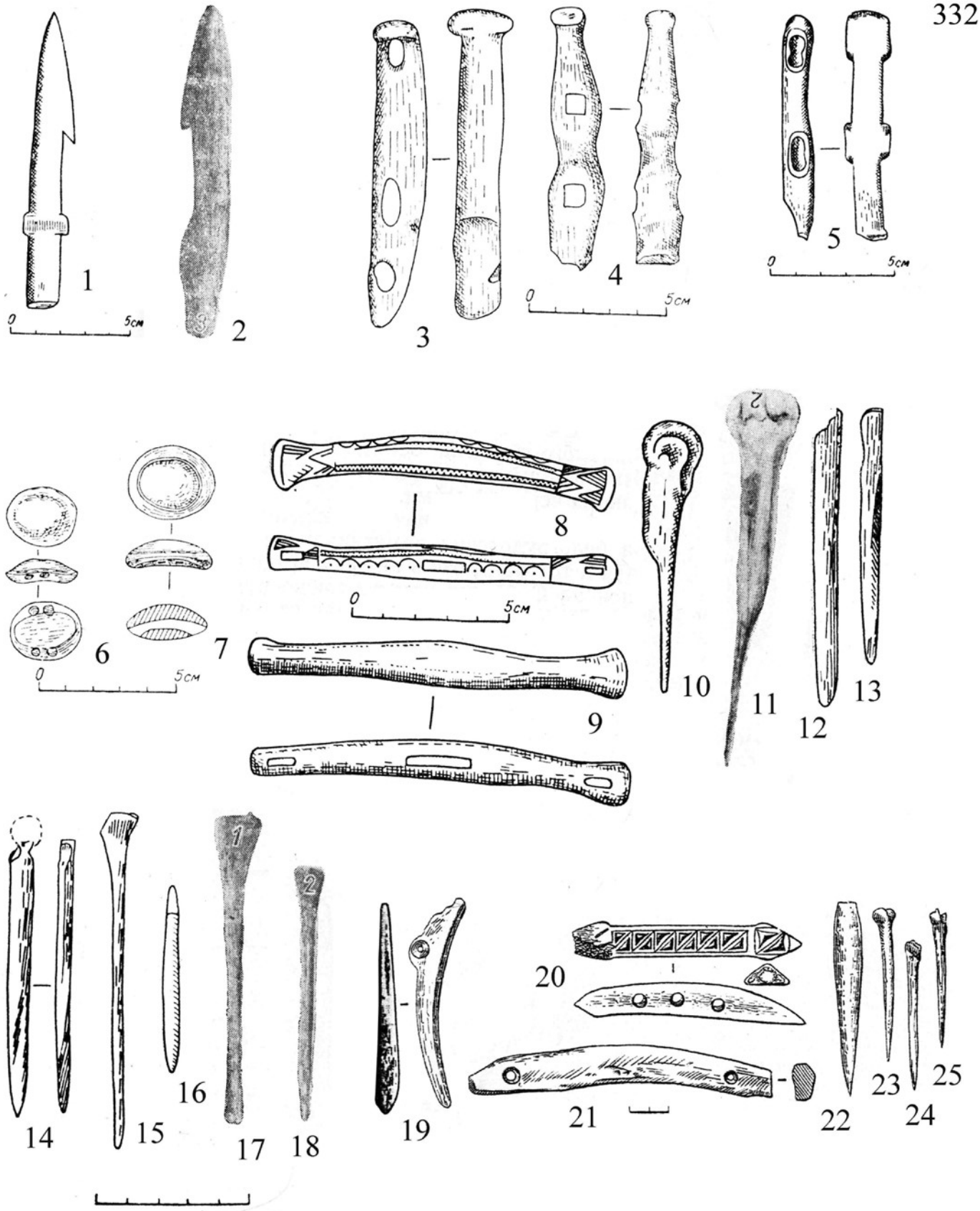

Рис.49. Вироби з кістки та рогу чорноліського та жаботинського періодів.
1-Московське городище; 2, 18, 19 - Лубенецьке городище;
3, 4, 6-17 - Суботівське городище; 19-25 - Жаботинське поселення.
1-5, 8, 9, 20-22 - ріг; 6, 7, 10-18, 23-25 - кістка.

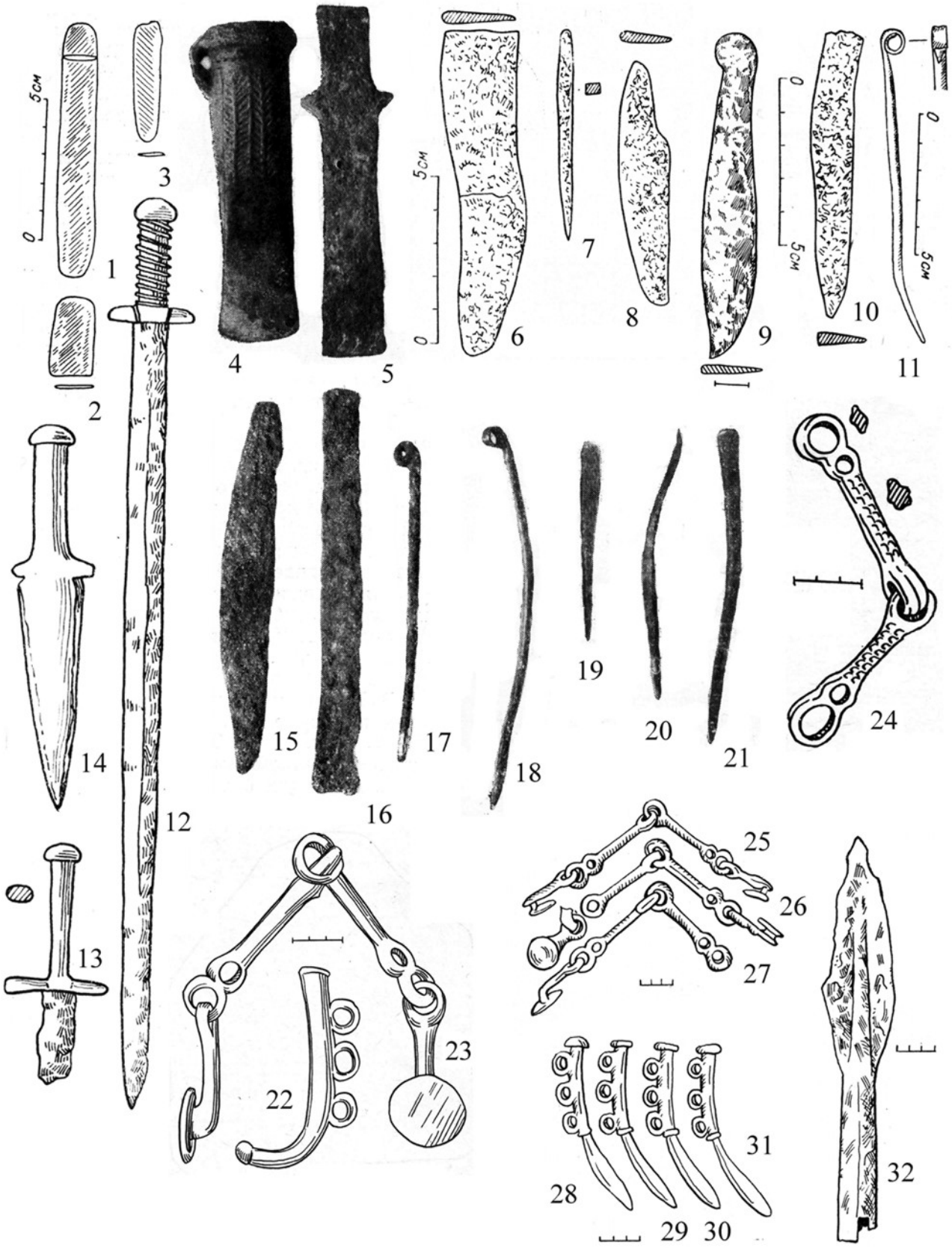

Рис.50 . Металеві знаряддя чорноліського часу. 1-9, 12, 14 - Суботів; 10-11-Калантаїв; 13-Головятине; 15-17 - Тясминське городище; 18-21-Лубенецьке городище; 22-23-Костянтинівка, к.376; 24-Залевки,скарб 1946 р.; 25-32-Носачів,курган. 1-3, 14, 18, 31 бронза; 4, 11, 15-17, 32-залізо; 12, 13-залізо і бронза.

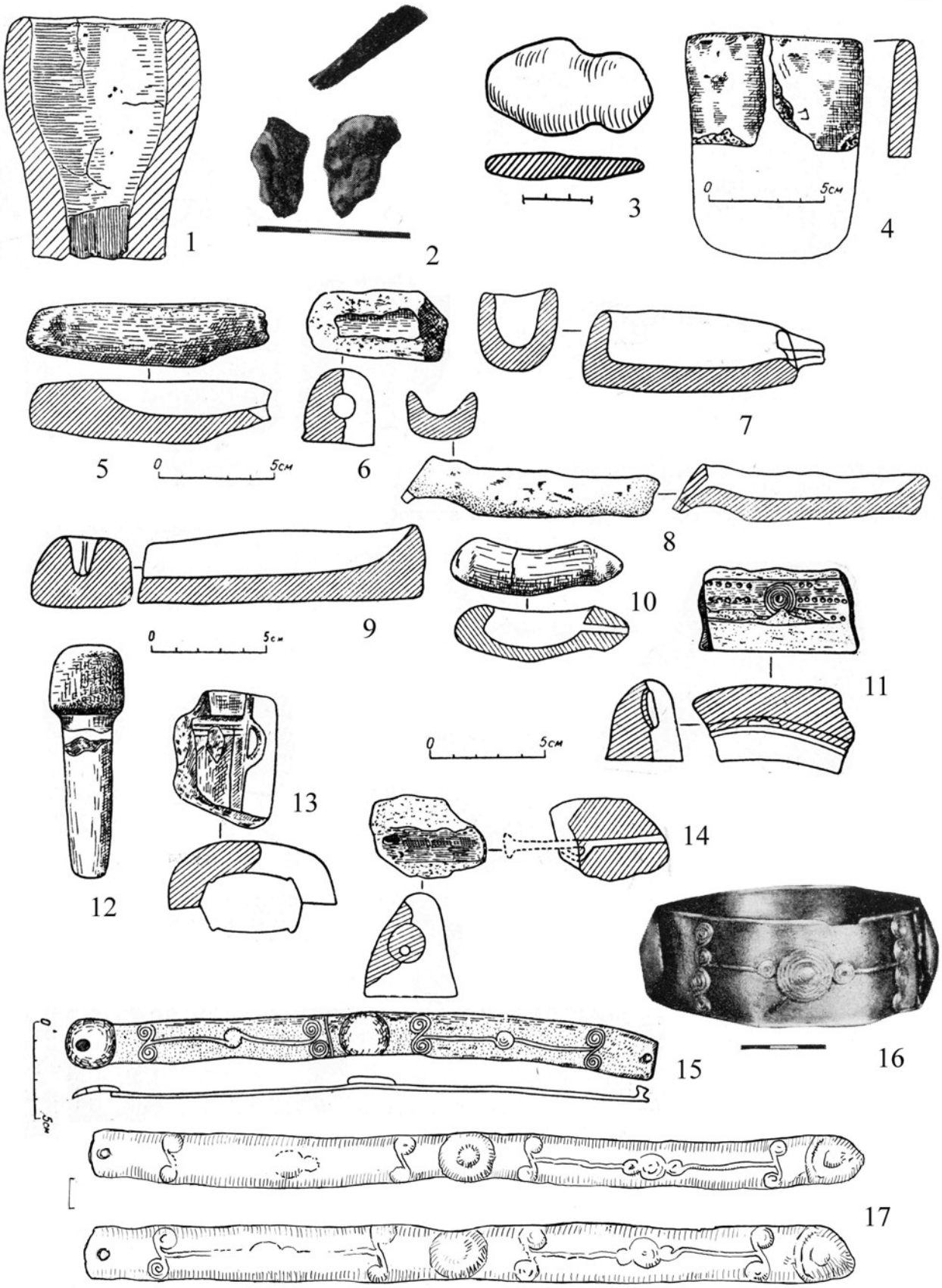

Рис.51 . Бронзоливарне виробництво чорноліської культури.

1-Тясминське городище; 2, 9- 16 - Суботівське городище; 3-Залевки; 4-6-Лубенецьке городище; 7-Чорноліське городище; 8-Московське городище; 17 - Боровиця.

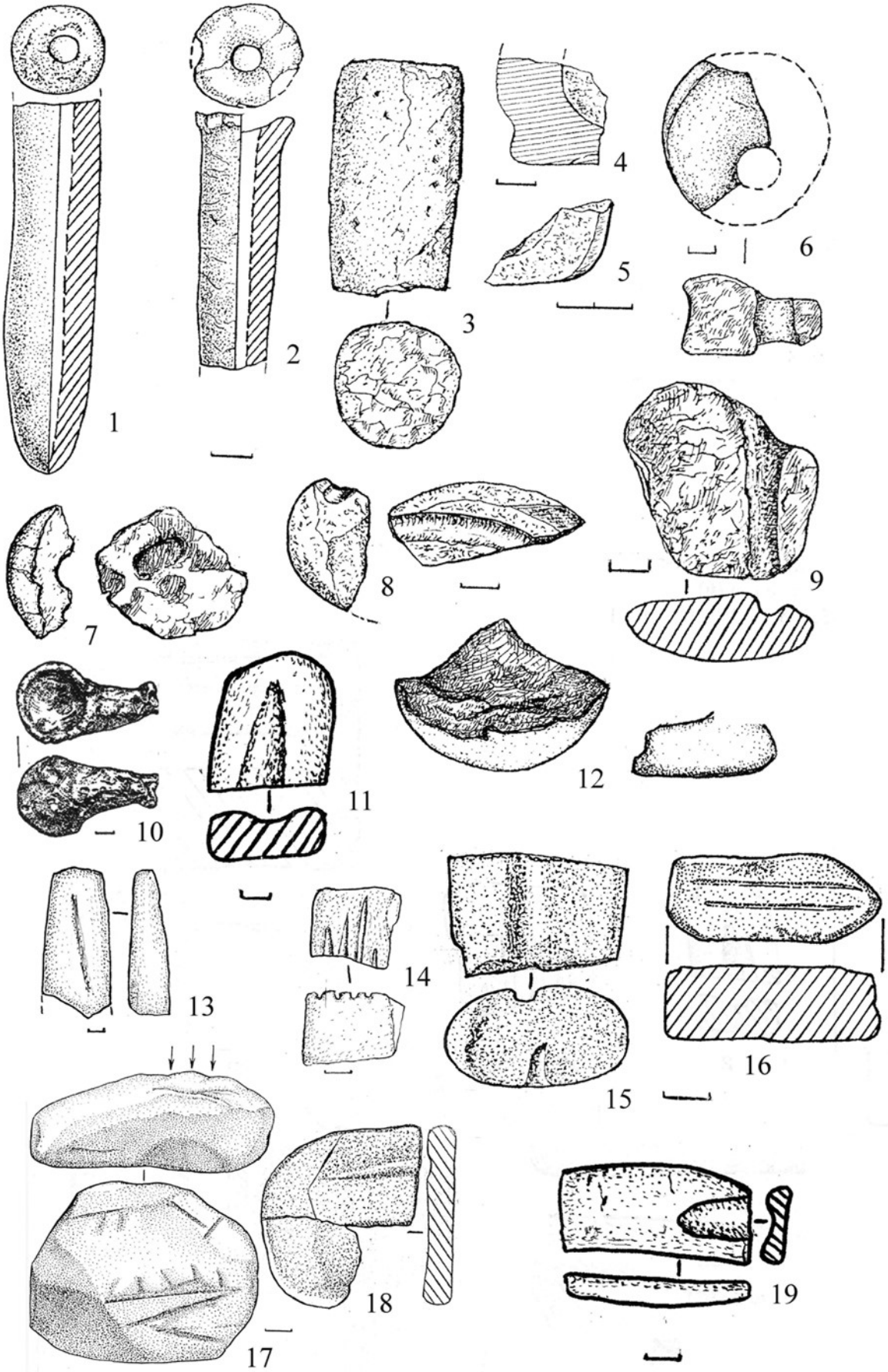

Рис.52 . Знаряддя, повязані з бронзовим литтям (1-12) і заточуванням металевих виробів (13-19) з Мотронинського городища (за С.С.Бессоновою і С.А.Скорим, 2001).

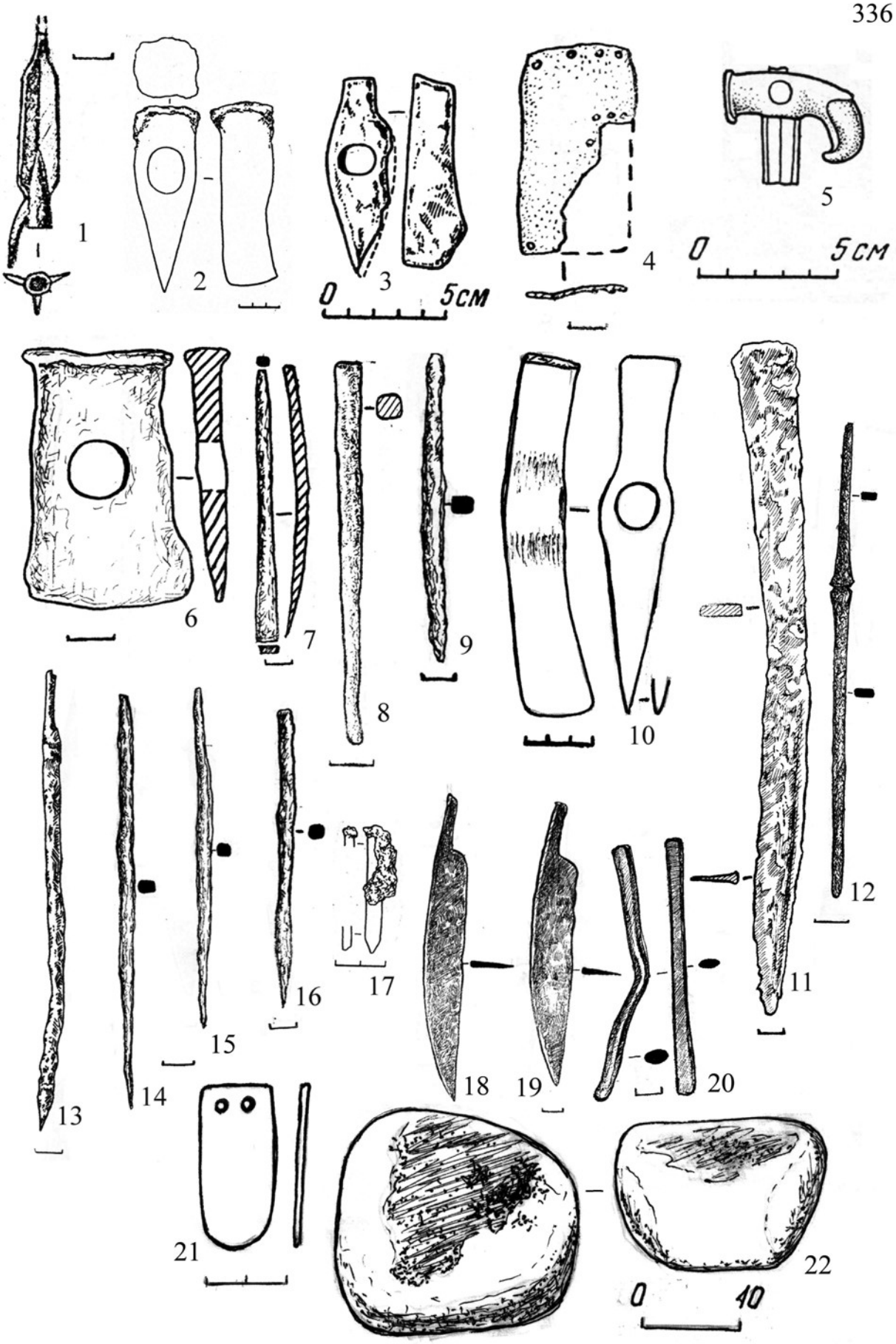

Рис.53 . Металообробне виробництво скіфського часу.

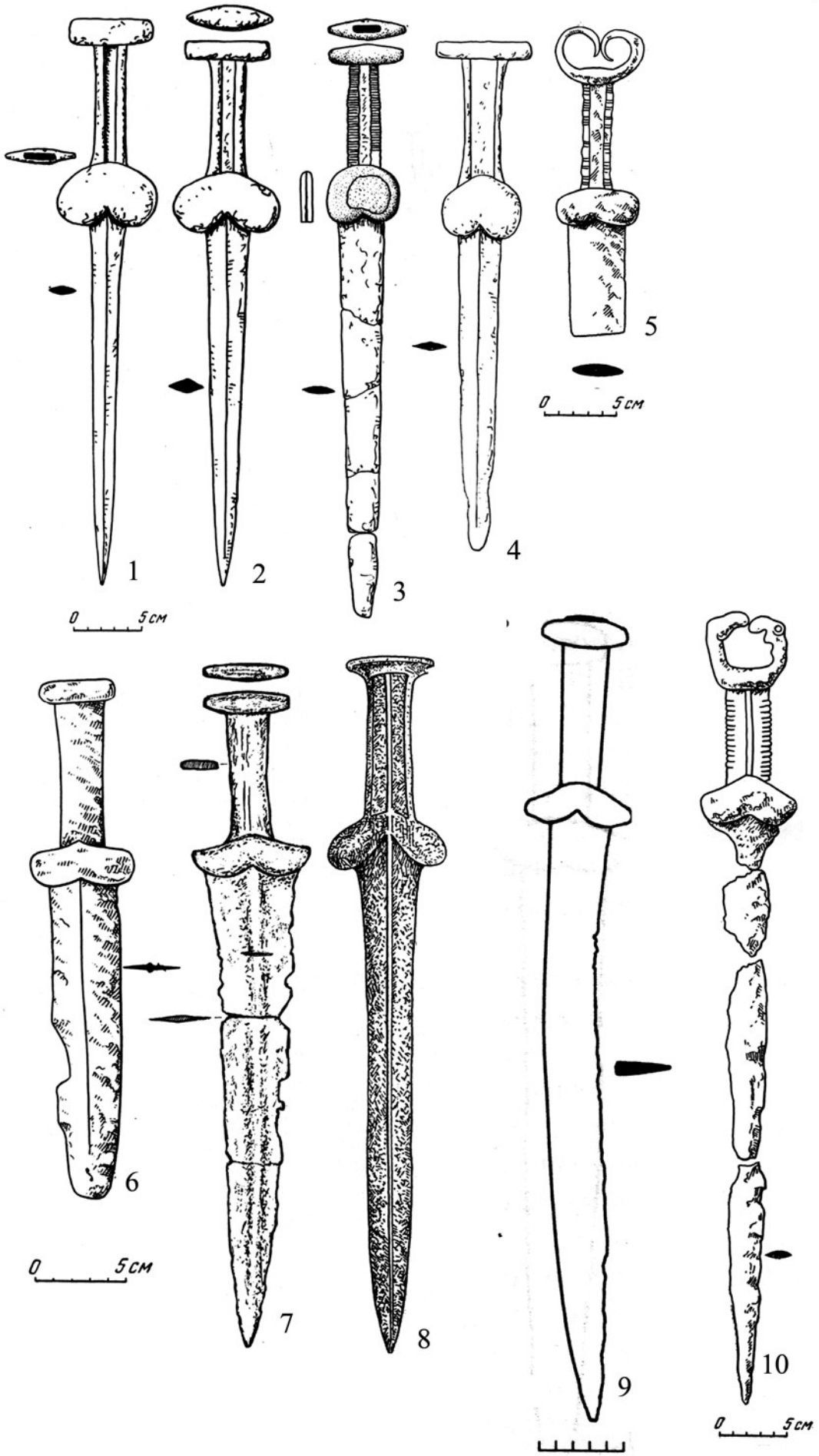

Рис.54. Мечі скіфського часу із Потясминя.

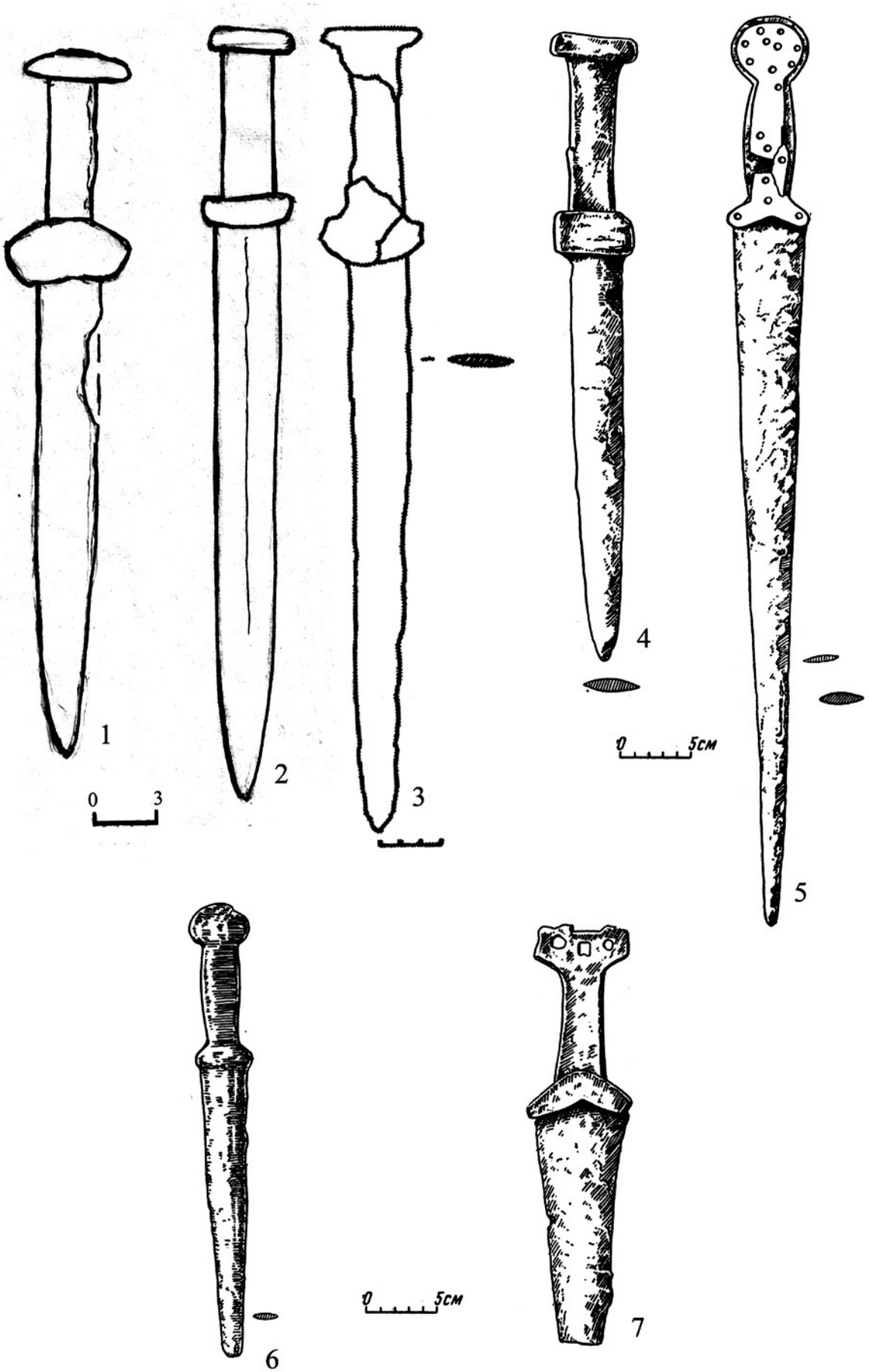

Рис.55 . Мечі скіфського часу з Потясминя.

1-околиці с.Грушківка; 2-околиці Мотронинського городища; 3-с.Вітове - Рацеве; 4-с.Пастирське, ур. Голущене; 5-Макіївка, к. 489; 6-Плескачівка; 7-Жаботин, Тарасова Гора.

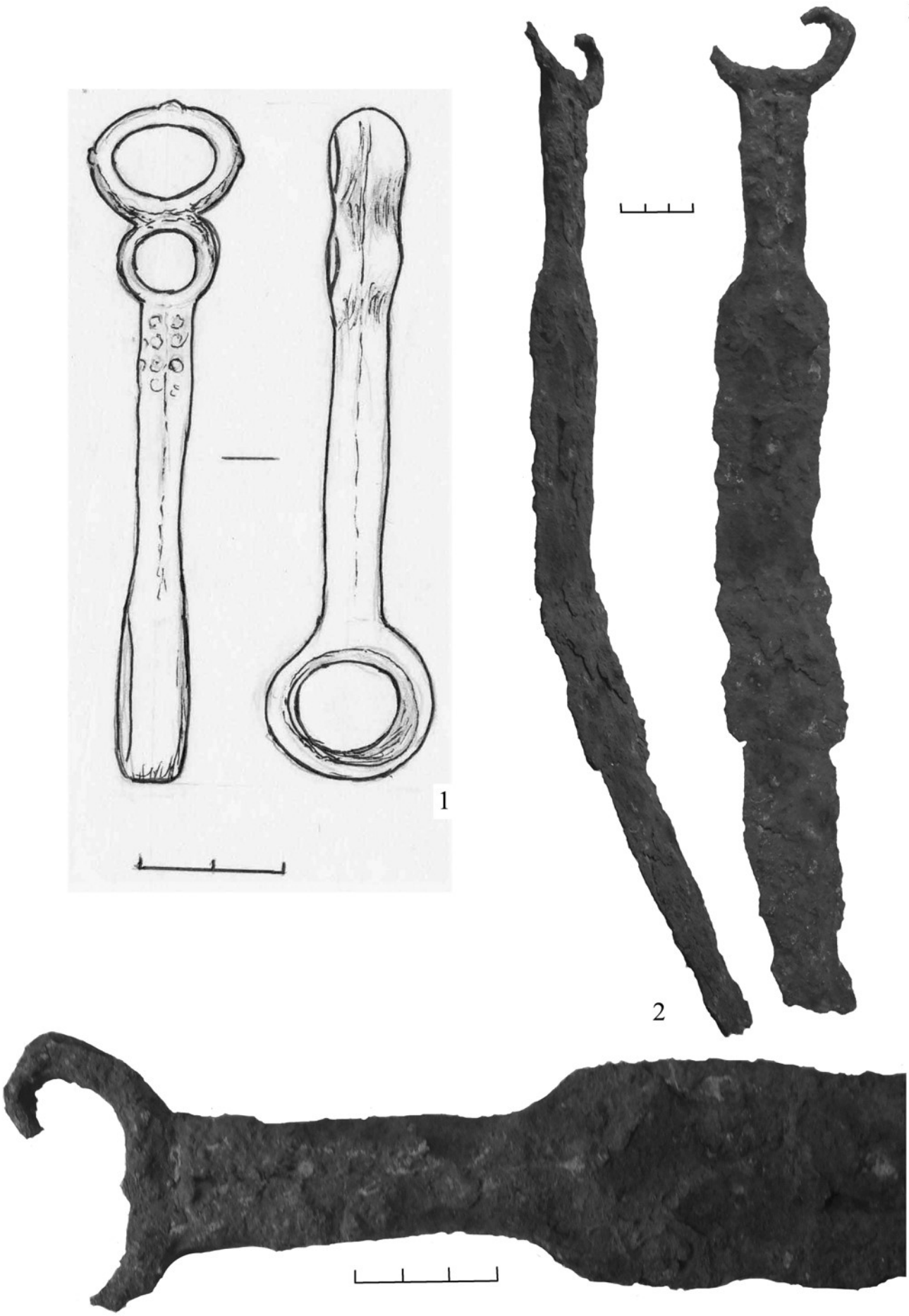

Рис. 56. Металеві вироби пізньочорноліського (1 - вудила) та скіфського (2 - меч) часів.

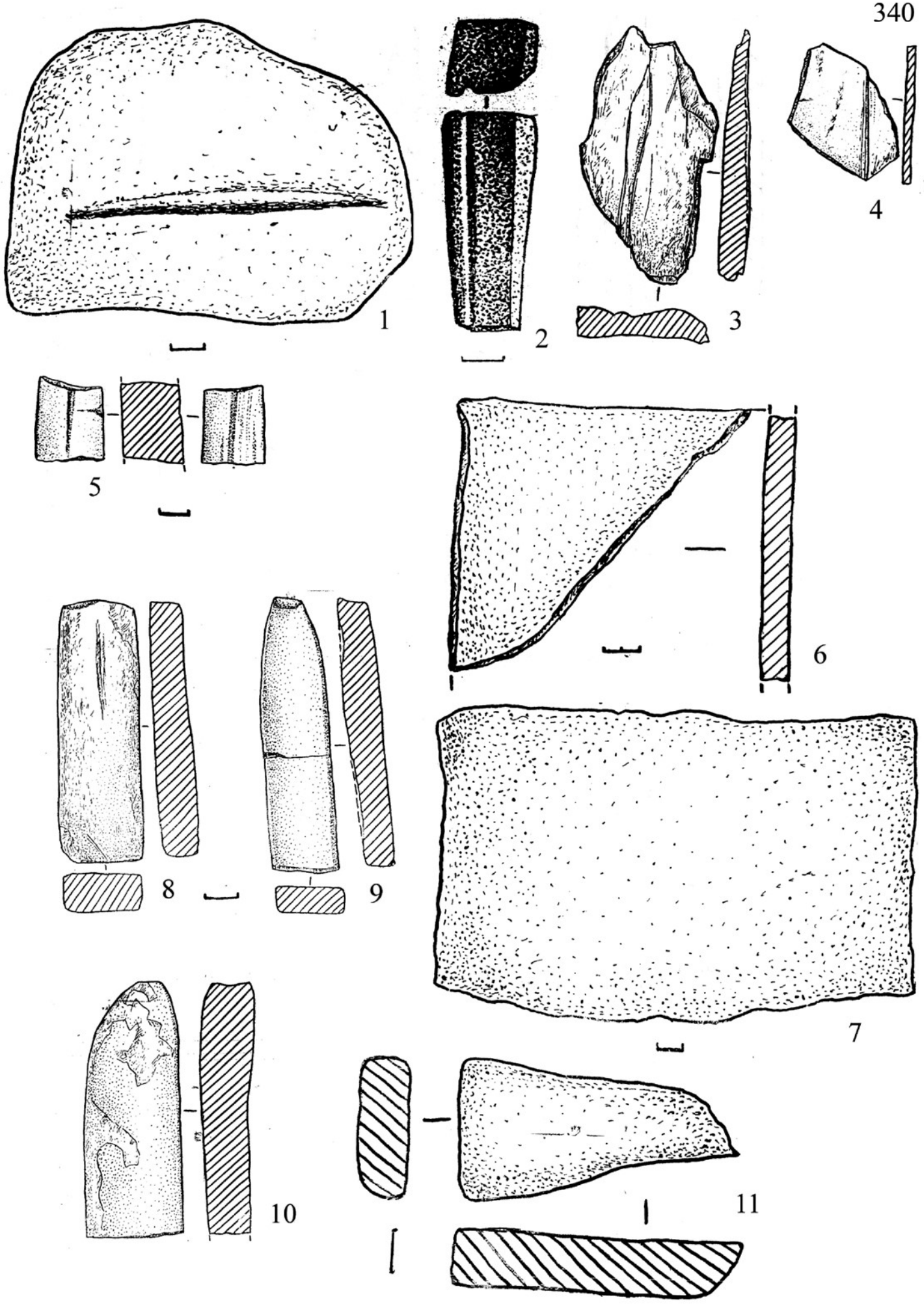

Рис.57. Знаряддя для обробки металевих виробів з Мотронинського городища (за С.С.Бессоновою, С.А.Скорим, 2001).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис.1. Карта пам'яток басейну Тясмина передскіфського і скіфського часів.

№№ пунктів на карті відповідають номерам каталогу (Додаток 1). Рис. 1. 1-3 - Черкаси; 4 - Свідівок; 5-6 - Вергуни; 7 - Червона Слобода; 8-10 - Леськи; 11-12 - Худяки; 13 - Сагунівка; 14 - Топилівка; 15-16 - Боровиця; 17 - Бужин; 18 - Тінки; 19 - Красносілля; 20-22 - Адамівка; 23-26 - Рацеве; 27-28 - Вітове; 29-32 - Чигирин; 33-36 – Калантаїв; 37-39 - Велика Андрусівка; 40 - Тясминка, Пеньківка, Московська Гора, Світловодськ; 41-43 - Стецівка; 44-45 - Галаганівка; 46-47 - Заломи; 48 - Чутівські городища; 49-50 - Хирівка; 51-52 - Богданівка; 53-57 - Знам'янка; 58 - Кучерівка; 59 - Цвітне; 60-62 – Любомирка, Матвіївка, Іванівка, Тарнівка; 63 - Китайгород; 64 – Нова Осота; 65-66 - Несваткове; 67-Ясинове; 68-69 - Бирки; 70-71 - Івангород; 72-73- Бовтишка; 74 - Тарасівка; 75 – Ружичівські городища; 76 - Вершаці; 77-84 - Іванівка; 85-94 -Суботів; 95-103 - Новоселиця; 103-104 - Полуднівка; 105-108 - Чмирівка; 109-120 -Мельники; 121-122 - Медведівка; 123 - Замятниця; 124-130 - Жаботин; 131- Деменці; 132-136 - Грекове; 137-138 - Лубенці; 139 - Сокирне; 140 - Плескачівка; 141 - Чубівка; 142-146 – Гуляй-Городок; 147-148 - Голов'ятине; 149 -150 -Сунки; 151-152 - Бузуків; 153 - Хацьки; 154-160 - Залевки; 161-164 - Сміла; 165-171 - Тенетинка; 171-176 – Велика Яблунівка; 177-182 - Райгород; 183-190 – Михайлівка (Пруси); 191-193 - Пляківка; 194 - Ребедайлівка; 195-200 - Кам'янка; 201-Юрчиха; 202 -210 Грушківка; 211-215 - Косари; 216 - Тимошівка; 217 -220 - Лебедівка; 221- Осітняжка, Защита, Дібровка, Василівка; 222-225 - Пастирське; 226 - Буда-Макіївка; 227 – Мартоноша; 227-229 - Капітанівка; 230 - Йосипівка; 231-236 - Журовка; 237-240 - Турія; 241 – Листопадове, Новомиргород; 242-247 - Макіївка; 249-250 - Матусів; 251-256 - Куцівка; 257-263 - Ташлик; 264 - Санжариха; 265-266 - Попівка; 267-269 -Ковалиха; 270-271 – Мала Смілянка; 272-273 - Миколаївка; 274-275 - Холоднянське; 276-278 - Теклине; 279-Орловець, Ксаверове; 280 – Мале Старосілля; 281 - Балаклія; 282-288 - Носачів; 289 - Мельниківка; 290-292 - Ротмистрівка; 293 - Вовківка; 294 -295 - Костянтинівка; 296-299 - Будки; 300-302 - Плоське; 303 – Ірдин.

Рис.2. Карта ландшафтів басейну Тясмина. I – лесова горбисто-хвиляста сильно розчленована височина з опідзоленими й типовими малогумусними чорноземами; II – лесова хвиляста розчленована височина з сірими та темно-сірими лісовими грунтами; III – Надзаплавні низькі погано дерновані лесові тераси (давні прохідни долини) на осадових відкладах з типовими солонцюватими чорноземами, лучно-чорноземними й лучними солонцюватими грунтами та солонцями; IV – надзаплавні низькі плоско-хвилясті піщані тераси на осадових відкладах з дерново-слабопідзолстими грунтами; V – лесова горбиста сильно розчленована височина на осадових відкладах з сірими і світло-сірими грунтами; VI - Дніпровська заплава (не

існує); VII – лесова хвиляста байрачна височина на кристалічних породах із чорноземами звичайними (північностепові ландшафти).

Рис.3. Карта рослинності. I – сільськогосподарські землі на місці різнотравно-типчаково-ковилових степів; II – заплавні солонцово-солонцюваті луги разом із сільськогосподарськими землями; III - сільськогосподарські землі на місці лугових степів і остепованих лугів; IV - сільськогосподарські землі на місці широколистяних лісів; V – дубово-грабові ліси; VI - сільськогосподарські землі і сіяні луги на місці осушених боліт; VII – дубово-соснові і соснові ліси борових терас річок.

Рис.4. Карта грунтів. I – чорноземи звичайні; II – чорноземи типові; III – темно-сірі грунти й опідзолені чорноземи; IV – дерново-підзолисті, піщані грунти; V – світло-сірі і сірі опідзолені грунти.

Рис.5. Господарські мікрорегіони басейну Тясмину. 1 – Дніпровська заплава; 2 – Правий берег Тясминської заплави до Чигирина; 3- Суботів-Новоселиця; 4 – Чубівка-Гуляйгородок; 5 – Сміла – Малий Бузуків; 6 – Тенетинківський; 7 – Жаботинський; 8 – Мотронинський; 9 – Кам’янсько-Грушківський; 10 – Любомирківський; 11 – Іванівський; 12 – Чорнолісько-Знам’янський; 13- Івангородський; 14 – Тарасівський; 15 – Холодноярський; 16 – Ірдинсько-Малостаросільський; 17 – Орловецький; 18 – Носачівсько-Ротмистрівський; 19 – Матусівсько-Куцівський; 20 – Пастирсько-Макіївський; 21- Новомиргородський; 22 - Дібровський.

Рис.6. Пам'ятки чорноліського часу і ландшафти. *Ранньочорноліські пам'ятки*. 1 – Червона Слобода; 2 – Леськи; 3 – Худяки; 8 – Адамівка; 14 – Велика Андрусівка; 18 – Стецівка; 19 – Галаганівка; 21 – Чорноліське городище; 23- Знам’янка (Гостинне); 26- Несваткове; 27 – Бірки; 31 – Суботів (садиба Хмельницьких); 32 – Суботів (Великий і Малий городки); 36 – Новоселиця (Молюхів Бугор); 41 – Мельники (Циганське, зольник); 43- Медведівка-Івківці (Погибельна); 51 – Хацьки; 54 – Залевки; 56 – Сміла; 58 – Ковалиха; 61 – Вовківка; 63 – Ірдин. *Пізньочорноліські пам'ятки*. 1 – Червона Слобода; 4 – Топилівка; 5 – Боровиця; 6 – Красносілля; 7 – Адамівка; 9 – Рацеве; 10 – Вітове; 11 – Чигирин (Гущівка); 12 – Калантаїв; 13 – Сніжкова Балка; 15 – Тясминка; 16- Пеньківка; 17 – Московська Гора; 20 – Чутівські городища; 21 – Чорноліське городище; 22 – Богданівка; 23 – Знам’янка (Шерепине, Орлова Балка); 25 – Нова Осота; 28 – Ружичівські городища; 29 – Іванівка-5; 30 – Іванівка – 1; 31 – Суботів (садиба Хмельницьких); 32 – Суботів (Великий і Малий городки); 33 – Суботів; 34 – Суботів (Гапшин Горб); 35 – Суботів (Шутівка); 37 – Новоселиця (Калитівка-4); 38, 39- Полуднівка; 40 – Чмирівка; 42 – Мельники (П’ятирічка); 44 – Замятниця; 45 – Грекове (Лубенецьке городище); 46 – Сокирне; 47 – Чубівка; 48 – Гуляй-Городок; 49 – Голов’ятине; 50 – Бузуків; 52 – Хацьки; 53,55 –

Залевки; 57 – Грушківка; 59 – Теклине; 60 – Балаклія. I,II,III,IV,V, VI – типи ландшафтів.

Рис.7. Пам'ятки жаботинського часу і ландшафти. 1 – Черкаси; 2- Черкаси (Дахнівка); 3 – Свідовок; 4 – Леськи; 5 – Калантаїв; 6 – Сніжкова Балка; 7,8 – Іванівка; 9 – Вершаці; 10 – Новоселиця (Попів Острів); 11 – Новоселиця; 12 – Нова Осота; 13 – Івангород (Самур-Могила); 14 – Замятниця; 15 – Жаботин; 16 – Жаботин (Тарасова Гора); 17 – Грекове; 18 – Лубенці; 19 – Гуляй-Городок; 20, 21 – Сміла (р.Тенетинка); 22 – Михайлівка (Фляркiвське поселення); 23 – Осітняжка; 24 – Теклине; 25 – Орловець; 26 – Носачів; 27 – Костянтинівка.

Рис.8. Знахідки мечів та захисного озброєння скіфського часу та головні пам’ятки мікрорегіонів. 1 – Чорноліське городище і могильник; 2 – Мельгуновський курган; 3 – Осітняжка; 4 – Чутівка; 5 – Ірклiїв; 6 – Суботів; 7 – Іванівка; 8 – Чигирин; 9- Рацеве-Вітове; 10 - Світловодськ; 11 – Табурище; 12 – Миронівка; 13 – Новоселиця; 14 – Заломи; 15 – Любомирка; 16 – Іванівка; 17 – Грушківка; 18 – Мотронинське городище і могильник; 19 – Чубівка; 20 – Гуляйгородок; 21 – Плескачівка; 22 – Жаботин; 23 – Фляркiвка; 24 – Тенетинка; 25 – Михайлівка (Пруси); 26 – Райгород; 27 – Холодний Яр; 28 –Костянтинівка; 29 – Юрова Гора; 30 – Ковалиха; 31 – Ташлик; 32 – Куцівка; 33 – Матусів; 34 – Макіївка; 35 – Пастирське; 36 – Шарповське городище; 37 – Журовка, Турія, Капітанівка; 38 – Йосипівка; 39 – Бурти; 40 – Защита; 41 – Новомиргород; 42 – Мартоноша; 43 – Василівка (Даріївка); 44 – Тенетинка; 45 – Василіївка; 46 – Дібровка.

Рис.9. Кургани-«лідери» і майдани. 1 – Мельгуновський курган; 2 – Мотронинське городище і курганний могильник; 3 – Жаботин; 4 – Холодний Яр; 5 – Костянтинівка; 6 – Теклине; 7,20 – Куцівка; 8,21- Ташлик; 9 – Журовка, Турія, Капітанівка; 10 – Осітняжка; 11- Мартоноша; 12 – Фляркiвка; 13 – Кам’янка; 14 – Михайлівка; 15 – Косари; 16 – Пляківка; 17 – Ковалиха; 18 – Ротмистрівка; 19 – Носачів.

Рис.10. Реконструкція шляхів чорноліського і скіфського часів в басейні Тясмину. 1 – Чорноліське городище; 2 - Чутівські городища; 3 – Ружичівські городища; 4 – Суботівське городище; 5 – Новоселиця; 6 – Мотронинське городище; 7 – Чубівка; 8 – Гуляйгородок; 9 – поселення і кургани на р.Тенетинка; 10 – Фляркiвське поселення; 11 – Грушківка; 12 – Макіївка; 13 – Буда-Макіївка; 14 – Пастирське городище; 15 – Шарпівське городище; 16 – Капітанівка; 17 – Дібровка; 18 – Защита; 19 – Мартоноша; 20 – Холодноярські кургани; 21 – Бовтишка; 22 – Самур-Могила; 23 – Світловодський могильник. I – курган; II – поселення; III – городище; IV – грунтовий могильник. A – «Дніпровський шлях»; B- «Чорноліско-Суботівський шлях»; C- «Чорноліско-Смілянський» шлях; D,E,F- шляхи в межиріччі Тясмину і Великої Висі і в басейні Великої Висі.

Рис.11. Реконструкція шляхів скіфського часу в басейні Тясмину і на прилеглих територіях. 1 – с.Молодіжне (Моржанівська Могила); 2 – Інгуло-Кам'янка (Таранова Могила); 3- Кіровоград; 4 – Медерове; 5 – Станішине; 6 – Чорноліське городище; 7 – Мельгуновський курган; 8 – Красносілля; 9 – Леніне (Ерделівка): 10 – Ярошівка; 11 – Петраківка; 12- Мартоноша; 13 – Новомиргород; 14 – Шпакове; 15 – Защита; 16 – Капітанівка; 17 – Пастирське; 18 – Макіївка; 19 – Звенігородка; 20 – Неморож; 21 – Журжинці; 22 – Медвин; 23 – Тараща; 24 – Стеблів; 25 – Корсунь-Шевченківський; 26 – Трахтемирів; 27 – Кременчуг; 28 – Світловодськ; 29 – Суботів; 30 – Новоселиця; 31 – Гуляйгородок; 32 – Мотронинське городище; 33 – Жаботин; 34 – Кам'янка; 35 – Городище; 36 – Богуслав; *I* – північне відгалуження Ольвійського шляху; *II* – північно-західне відгалуження Ольвійського шляху; *III* – південно- західне відгалуження Ольвійського шляху; *IV* - продовження північно-західного відгалуження Ольвійського шляху; *V* – Пантікапейський шлях; *VI* – південний лісостеповий шлях.

Рис.12. I – Фрагмент карти Г.де Боплана з позначенням Чорного шляху. 1 – Чорний Ліс; 2 – Чорний шлях; 3 - р.Тясмин; 4 – р.Велика Вись; 5 – р.Рось. II - річище Дніпра при злитті з Тясмином (за мапою кінця XIX ст.) 1- приблизне місце розташування Світловодського могильника; 2 - приблизне місце розташування чорноліського городища Московська Гора (за: Кордт, 1910).

Рис.13. Фрагменти карти О.О. Бобринського. I – річище Тясмину, городища і кургани поблизу сіл Чубівка і Гуляйгородок; II - кургани, розкопані О.О. Бобринським в околицях м.Сміла. 1 – кургани на р.Тенетинка; 2 – Холодноярські кургани (за: Бобринский, 1901).

Рис.14. Чорноліське городище (за: Тереножкин, 1952).

Рис.15. Суботівське городище (1- за: Тереножкин, 1961: Клочко, Гершкович, Мотзенбеккер, 1994-1995; 2-24 – за: Тереножкин, 1961).

Рис.16. Поселення біля с.Вовківці (1-7 – за: Куштан, 2013; 8-14 – Покровська, 1951).

Рис.17. Поселення біля с.Велика Андрусівка (1-37 – за: Покровська, Ковпаненко, 1961).

Рис.18. Чорноліські городища у пониззі Тясмину. 1 – план городища Московська Гора; 2-6 – знахідки на городищі (за:Тереножкин, 1961): 7 - плані Калантаївського городища (за: Тереножкин, 1961); 8 – знахідка на городищі (за:Полтавець, 2003).

Рис.19. Пізньочорноліське поселення біля с.Вітове (за: Полтавець, Нерода, 2006).

Рис.20. Поселення у пониззі Тясмина (Галаганівка, Гущівка, Стецівка) (1 – за: Тереножкин, 1950; 6-9 – за: Петров, 1957/58).

Рис.21. Городища передскіфського часу на Тясмині (Голов'ятинське, Лубенецьке) (1А – за: Третьяков, 1946; 1Б – за: Григорьев, Сиволап, 1987; 3-8 – за: Тереножкин, 1961).

Рис.22. Городище і поселення в с.Залевки (1,2 – за: Третьяков, 1946; 3-18 – за: Покровська, 1952).

Рис.23. Поселення жаботинського і скіфського часів біля с.Жаботин (1 – за: Покровская, 1973 (з доповненням); 2-10 – за: Покровская, 1973).

Рис.24. Кераміка з поселення жаботинського часу біля с.Орловець (за: Ковпаненко, 1999).

Рис.25. Знахідки з поселень ранньоскіфського часу (на р.Тенетинка; Голов'ятине) (1-8 – за: Тереножкин, 1952б; 9-10 – за: Григорьев, Сиволап, 1987/131).

Рис.26. Пам'ятки чорноліського і скіфського часів біля с.Знам'янка (за: Бессонова, 1987).

Рис.27. Знахідки чорноліського і скіфського часів з поселень на березі Кременчуцького водосховища (Дахнівка; Калитівка; Шемківка).

Рис.28. Схема розташування курганів на березі Кременчуцького водосховища (за: Т.М. Нераденко, 1988).

Рис.29. Знахідки чорноліського і скіфського часів з поселень біля Тясмину і Дніпра. 1-10 – поселення біля с. Замятниця; 11 – 17 (Світанок (Свідівок)) (розвідки С.К. Реця); 18-20 – поселення біля с. Чмирівка (за:Нераденко, 1988).

Рис.30. Поселення і могильник біля с.Заломи. 1- схематичний план розташування поселення скіфського часу і могильника білогрудівського і скіфського часів; 2-4 – кераміка з поселення (за: Бокий, 1986; Бессонова, 1987).

Рис.31. Поселення скіфського часу біля с.Любомирка (1 – за: Бессонова, 1987; 2 – 13 – за: Орлик, 2007).

Рис.32. Поселення скіфського часу біля с.Тарасівка (за: Бессонова, 1987).

Рис.33. Пам’ятки чорноліського і жаботинського часів біля сіл Іванівка-Вершаці (1- за: Тереножкин, 1961; 3,4 – за: Покровська, 1955).

Рис.34. Знахідки скіфського часу з поселення №3 і курганного могильника біля с.Іванівка.

Рис.35. План курганного могильника скіфського часу біля с.Іванівка (за: Тереножкин, 1970).

Рис.36. Схематичний план Мотронинського городища скіфського часу (за: Бессонова, Скорый, 2001; Найда, 1988).

Рис.37. Схема доріг скіфського часу в районі Мотронинського городища I – кургани; II- поселення; III – городища; М – Мотронинське городище. (за: Бобринский,1901; сучасна карта).

Рис.38. Плани гордищ Пастирсько-Макіївської групи (Пастирське, Шарпівське, Макіївське, Буда-Макіївське) (1,2 – за: Фабриціус, 1949; 3 – за: Григорьев, Сиволап, 1987/131; 4 – за: Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 2001).

Рис.39. Шарпівське городище скіфського часу. 1 – схематичний план городища; 2 – піч з розкопу I; 3-7 – ліпна кераміка; 8-12 – антична кераміка (за: Фабриціус, 1949).

Рис.40. Знахідки з поселень скіфського часу на Тясмині. 1-7 - Панський острів поблизу с.Новоселиця; 8-14 - поселення Березове поблизу с.Суботів.

Рис.41. Знахідки з поселень скіфського часу. 1-9 - с.Плескачівка; поселення Сонечко біля с.Суботів (1-5, 10-13 – розвідки М.П.Сиволапа; 6-9 – за: Тереножкин, 1952).

Рис.42. Поселення в уроч.Циганське біля хут.Буда. 1 – вид на поселення скіфського часу і зольник чорноліського часу; 2-8 – знахідки на поселенні; 9-15- знахідки в насипу зольника. 1 – бронза; 2-13,15 – глина; 14 – камінь.

Рис.43. Землеробські знаряддя і тара чорноліського часу. 1-5, 8-17, 20,22 – Суботівське городище; 6,7 - Лубенецьке городище; 18,19 – Московське городище; 21 – Чорноліське городище (за: Тереножкин, 1961). 1-6 – ріг; 7-15 – кремінь; 16-19 – камінь; 20,21 – глина; 22 – залізо.

Рис.44. Землеробські знаряддя і тара жаботинського і скіфського періодів.1-4,6 – Жаботин; 5, 7,8,10-14 – Мотронинське городище; 9 – уроч.Холодний Яр; 13 – поселення Маслини; 15 – поселення Флярківське; 16 – фракійське землеробське знаряддя (1-4, 6 за: Покровская, 1973; 5,7,8, 10-12 ,14 за

Бессонова, Скорый, 2001; 13 за: Латышева, 1978; 16 за: Мартемьянов, 1995). 1,2 – ріг; 3 – кістка; 4 – глина; 5-9, 11-13, 16 – залізо; 10.14,15 – камінь.

Рис.45. Зернові ями Мотронинського городища (розкоп IV) (за: Бессонова, Скорый, 2001).

Рис.46. Зернові ями Мотронинського городища (розкоп VI) (за: Бессонова, Скорый, 2001).

Рис.47. Зернові ями Мотронинського городища (розкопи XV-XVI) (за: Бессонова, Скорый, 2001).

Рис.48. Знаряддя для обробки кістки, шкіри та вовни чорноліського, жаботинського і скіфського часів. 1,7 – Московське городище; 2,8,9- Жаботинське поселення; 3-6 – Шарпівське городище; 6а,10-21 – Мотронинське городище (1,7 за: Тереножкин, 1961; 2,8,9 за: Покровская, 1973; 3-6 за: Фабриціус, 1949; 6а, 10-21 за: Бессонова, Скорый, 2001). (1-6а, 10-21 – кістка; 7-9 – ріг).

Рис.49. Вироби з кістки та рогу чорноліського і жаботинського періодів. 1 - Московське городище; 2,18,19 - Лубенецьке городище; 3,4,6-17 - Суботівське городище; 19-25 – Жаботинське поселення. 1-5, 8,9, 20-22 – ріг; 6,7,10-18, 23-25 – кістка (1-18 за: Тереножкин, 1961; 19-25 за: Покровская, 1973).

Рис.50. Металеві вироби чорноліського часу. 1-9, 12,14 – Суботівське городище; 10-11 – Калантаївське городище; 13 – Голов’ятинське городище; 15-17 – Тясминське городище; 18-21 – Лубенецьке городище; 22,23- Костянтинівка, к.376; 24 – Залевкинське городище, 22-32 – за: Тереножкин, 1976). (1-3, 14, 18, 31 – бронза; 4-11, 15-17 – залізо; 12,13 – залізо і бронза).

Рис.51. Бронзоливарне виробництво чорноліської культури. 1 - Тясминське городище; 2, 19-16 – Суботівське городище; 3 – Залевки; 4-6 – Лубенецьке городище; 7 – Чорноліське городище; 8 – Московське городище; 17 – Боровиця. (1-15 – за: Тереножкин, 1961; 16 – за: Тереножкин, 1976; 17- за: Полтавець, 2009).

Рис.52. Знаряддя, пов’язані з металоробним виробництвом, з Мотронинського городища (за: Бессонова, Скорый, 2001).

Рис.53. Металообробне виробництво скіфського часу. 1,4,6-9,11-16,18-20- Мотронинське городище; 2 – Райгород (Пруси); 3 – Осітняжка, к.472; 5- Пастирське городище; 10 – Кам’янський музей; 17 – Суботівське городище; 21 – Фляркiвське поселення; 22 – Калантаївське городище (1,4,6-9,11-16,18-20- за: Бессонова, Скорый, 2001; 2,3,5 – за: Петренко, 1967; 17 – за: Шрамко, 1969). 1-5, 20,21 – бронза; 6-19 – залізо; 22 – камінь.

Рис.54. Мечі скіфського часу з Потясминня. 1,2 – околиці Чигирина; 3 – Райгород (Пруси), к.2; 4 – Журовка; 5 – Сміла; 6 – Грушківка; 7 – Суботів; 8 – Томашівка; 9 – околиці Мотронинського городища; 10- Журовка, к.401. (1-6,10 – за: Мелюкова, 1964; 7 – за: Полтавець, 2003; 8 – за: Ильинская, 1975; 9 – за: Бессонова, Недопако, 2013). (1-7, 9,10 – залізо; 8 – бронза).

Рис.55. Мечі скіфського часу з Потясминня. 1 – околиці с.Грушківка; 2- околиці Мотронинського городища; 3 – Вітове-Рацеве; 4 – Пастирське, уроч.Галущине; 5 – Макіївка, к.489; 6 – Плескачівка; 7 – Жаботинське поселення (3 – за: Полтавець, 2003; 4-7 – за: Петренко, 1967). (1-7 – залізо).

Рис.56. Металеві вироби пізньочорноліського і скіфського часів. 1 – Жаботин; 2 – Рацеве.

Рис.57. Знаряддя для обробки металевих виробів з Мотронинського городища (за: Бессонова, Скорый, 2001).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Александров А.А. Остров русов / А.А. Александров // Stratum+ПАВ. – СПб.; Кишинев: Университет "Высшая антропологическая школа", 1997. – С. 222-224.

2. Александровский А.Л. Палеоэкология восточноевропейской лесостепи в голоцене по данным междисциплинарного анализа новых археологических памятников / А.Л. Александровский, А.А. Гольева // Научная конф., посвященная М.П. Трунову: тезисы докл. – Липецк,1995. – С. 33-35.

3. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII – IV века до н. э. / А.Ю.Алексеев – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – 416 с.

4. Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья / А.Е. Алихова // МИА. – 1962. – № 113. – С. 86-129.

5. Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии / В.Б. Антонович – М.: Изд. импер. Москов. археологич. общ-ва,1895. – 139 с.

6. Археологічні пам’ятки Української РСР (короткий список). – К.: Наукова думка, 1966. – 464 с.

Археология Украинской ССР в трех томах . – Т. 2 – К.: Наукова думка, 1986. – 591 с.

7. Асалханов И.А. Сельское хозяйство Сибири конца 19 – начала 20 веков / И.А. Асалханов – Новосибирск: Наука, 1975. – 264 с.

8. Афанасьев Д.Я. Заплавні луки Середнього Дніпра та заходи їх поліпшення / Д.Я. Афанасьев – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – 290 с.

9. Бандрівський М.С. Золоті Михалковські скарби та їх доля / М.С. Бандрівський, Л.І. Крушельницька – Львів: б/в., 2008. – 239 с., 35 іл.

10. Бандривский М.С. Еще раз об овальных кольцах епохи железа и об их функциональном назначении / М.С. Бандривский // Историко-археологический альманах. – Вып. 10. – Армавир; Краснодар; Москва: Институт археологи РАН; Армавирский краеведческий музей, 2011. – С. 4-14.

11. Бараш С.И. История неурожаев и погоды в Европе / С.И. Бараш – Л.: Наука, 1989. – 311 с.

12. Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени / Т.Б. Барцева – М.:Наука, 1981. – 125 с.

13. Барцева Т.Б. Химический состав изделий античного импорта, найденных в Северном Причерноморье / Т.Б. Барцева // СА. – № 4. – 1983. – С. 70-82.

14. Бєлан Н.Г. Фауна Трахтемирівського городища / Н.Г. Бєлан // Археологія. – 1982. – № 38. – С. 50-63.

15. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы / С.С. Березанская – К.: Наукова думка, 1982. – 197 с.

16. Березанская С.С. Об этнической принадлежности чернолесской культуры / С.С. Березанская // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К.: Наукова думка, 1988. – Т. 4. – С. 12-18.

17. Березанская С.С. Культуры епохи бронзы на территории Украины / С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко, И.Н. Шарафутдинова – К.: Наукова думка, 1986. – 166 с.

18. Березовец Д.Т. Поселения уличей на Тясмине / Д.Т. Березовец // МИА. – № 108. – 1963. – 183 с.

19. Бессонова С.С. Отчет о разведке в Кировоградской области в 1987 г. / С.С. Бессонова // НА ІА НАНУ. – №1987/37. – 42 с.

20. Бессонова С.С. Деякі закономірності розміщення пам’яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу / С.С.Бессонова // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 116-131.

21. Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.) / С.С. Бессонова, С.А. Скорый – К.: Институт археологии НАН Украины; Краков: Институт археологии Ягеллонского университета, 2001. – 156 с., 83 ил.

22. Бессонова С.С. Скіфський однолезовий меч з околиць Мотронинського городища / С.С.Бессонова, Д.П. Недопако // Археологія. – 2013. – №1. – С. 113-122.

23. Бессонова С.С. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза / С.С. Бессонова, В.І. Полтавець // Старожитності раннього залізного віку: Археологія і давня історія України. – К.: ІА НАН України, 2015. – Вип. 2 (15). – С. 21-37.

24. Бидзиля В.И. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н.э. – III в. н.э.) / В.И. Бидзиля, Г.А. Вознесенская, Д.П. Недопако, С.В. Паньков – К.: Наукова думка, 1983. – 121 с.

25. Білецька О.В. Звіт за обстеження археологічних пам’яток Кам’янського району Черкаської області в 1987 р. / О.В. Білецька, В.В. Нерода // НА ІА НАНУ. – №1987/195. – 46 с., 22 табл.

26. Блаватская Т.В. О поступлении электра в Аттику около 920 – 900 гг. до н. э. / Т.В. Блаватская // Евразийские древности. 100 лет Б.Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. – М.: Институт археологи РАН, 1999. – С. 127-132.

27. Блаватский В.Д. О боспорском ремесле IV – I вв. до н. е. / В.Д. Блаватский // СА. – Т. XXIX-XXX, 1959. – С. 42-57.

28. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические раскопки близ местечка Смелы / А.А. Бобринский – СПб.,1887. – Т. 1. – 168 с.

29. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические раскопки близ местечка Смелы / А.А. Бобринский – СПб., 1894. – Т. 2. – 172 с.

30. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические раскопки близ Смелы / А.А. Бобринский – СПб., 1901. – Т. 3. – 174 с.

31. Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 году / А.А. Бобринский // ИАК. – 1902. – Вып. 4. – С. 24-50.

32. Бобринский А.А. Отчет о раскопках близ сел. Журовка и Капитановка (Чигиринский уезд Киевской губернии) / А.А. Бобринский // ИАК. – 1905. – Вып. 17. – С. 17-98.

33. Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1905 году / А.А. Бобринский // ИАК. – 1906. – Вып. 20. – С. 1-16.

34. Бобринский А.А. Киевская губерния (раскопки А.А.Бобринского) / А.А. Бобринский // ОАК за 1904 г. – СПб., 1907. – С. 99-106.

35. Бобринский А.А. Отчет об исследованиях в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1909 году / А.А. Бобринский // ИАК. – 1911.– Вып. 40. – С. 43-61.

36. Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1912 году / А.А. Бобринский // ИАК. – 1914. – Вып. 49. – С. 91.

37. Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1913 году / А.А. Бобринский // ИАК. – 1916. – Вып. 60. – С. 1-6.

38. Бойко Ю.Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) / Ю.Н. Бойко // Древности 1994. – Харьков: АО "Бизнес-Информ", 1994. – С. 29-42.

39. Бойко Ю.Н. О функциональном назначении некоторых майданообразных сооружений украинской Лесостепи / Ю.Н. Бойко // Древности 2009. ХИАЕ. – Харьков: ООО "НТМТ", 2009. – Вып. 8. – С. 24-35.

40. Бокий Н.М. Охранные работы в Кировоградской области / Н.М. Бокий // Археологичесакие исследования на Украине в 1965-1966 гг. – К.: Наукова думка, 1967. – Вып. 1. – С. 110-114.

41. Бокий Н.М. Археологические работы на Кировоградщине в 1967 году / Н.М. Бокий // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К.: Наукова думка, 1968. – Вып. II. – С. 121-125.

42. Бокій Н.М. Нові пам’ятки скіфського звіриного стилю з Кіровоградщини / Н.М. Бокій // Археологія. – 1970. – Т. XXIII. – С. 182-189.

43. Бокий Н.М. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году / Н.М. Бокий // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К.: Наукова думка, 1971. – Вып. III. – С. 154-159.

44. Бокій Н.М. Розкопки курганів в верхів’ях басейну Тясмина / Н.М. Бокій // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 65-73.

45. Бокий Н.М. Скифские курганы в басейне р. Большая Высь на Кировоградщине / Н.М. Бокий // Скифы и сарматы. – К.: Наукова думка, 1977а. – С. 200-207.

46. Бокий Н.М. Отчет Кировоградского педагогического института о раскопках в пгт. Петрово и г. Светловодске / Н.М. Бокий // НА ІА НАНУ. – № 1983/175. – 31 с.

47. Бокий Н.М. Греко-варварские связи в Причерноморском регионе (по материалам правобережноднепровского пограничья степи и лесостепи VIII – III вв. до н. э.) / Н.М. Бокий // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века. Межвузовский сборник научных трудов. – Ростов-на-Дону: Ростовский-на-Дону педагогический институт, 1986а. – С. 3-14.

48. Бокий Н.М. Отчет Кировоградского государственного педагогического института им. А.С. Пушкина об археологических раскопках в Знаменском, Петровском, Светловодском и Долинском районах в 1968 году / Н.М. Бокий // НА ІА НАНУ. – № 1986/112. – 28 с.

49. Бокий Н.М. Грунтовой могильник у с. Заломы / Н.М. Бокий // Киммерицы и скифы. – Тез. докл. Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина. – Кировоград: ИА АН УССР, 1987. – С. 22-24.

50. Бокий Н.М. Мельгуновский курган. Доисследования и версти / Н.М. Бокий // Киммерийцы и скифы. – Международная научная конференция, посвященная памяти А.И. Тереножкина: тез. докл. / Редколлегия: Б.Н. Мозолевский, Б.Д. Михайлов, С.А. Скорый. 25-28 мая 1992 г. – Мелитополь, 1992. – С. 13-14.

51. Бокий Н.М. Еще раз об Эксампее и скифах-пахараях / Н.М. Бокий // ДОЗССП. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 168-169.

52. Бокій Н.М. Курган ранньозалізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині / Н.М. Бокій // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології (Матер. Міжнар. наук. конференції). – Київ: Корвин-пресс, 2004. – С. 15-17.

53. Бокий Н.М. Киммерийские захоронення на Кировоградщине / Н.М. Бокий, Г.П. Горбул, В.В. Отрощенко // СА. – 1991. – № 1. – С. 173-183.

54. Болтрик Ю.В. Об одно м из вероятных торговых трактов Скифии / Ю.В. Болтрик // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 59-60.

55. Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных экспедиций от Приазовья до Днепра) / Ю.В. Болтрик // СА. – 1990. – №4. – С. 59-60.

56. Болтрик Ю.В. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное правобережне / Ю.В. Болтрик // РА. – 2000. – № 1. – С. 121-130.

57. Болтрик Ю.В. Шляхи сполучення Скіфії-України / Ю.В. Болтрик // Воєнная історія. Науково-популярний журнал. Гол. Ред. С.Литвин. – К.: Вид-во імені Олени Теліги. – 2003. – №1. – С. 45-56.

58. Болтрик Ю.В. Древние пути сообщения Правобережной Украины / Ю.В. Болтрик // С.Н. Бибиков и первобытная археология. – СПб.: ИИМК РАН, 2009. – С. 381-392.

59. Бочкарев В.С. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы / В.С. Бочкарев – СПб.: Изд. Инфо Ол, 2010. – 231 с.

60. Брайчевский М.Ю. Работы на Пастырском городище в 1949 г. / М.Ю. Брайчевский // КСИИМК. – 1951. – Вып. 36. – С. 155-164.

61. Брайчевський М.Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі / М.Ю. Брайчевський // АП УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 67-76.

62. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. / Фернан Бродель – К.: Наукова думка, 1995. – Т. І. – 421 с.

63. Бруяко И.В. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в 7 – 3 вв. до Р. Х. / И.В. Бруяко // Одесский археологический музей НАН Украины. – Волжск: ООО "Экипаж", 1999. – 210 с.

64. Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе X – V вв. до Р. Х. / И.В. Бруяко. – Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. – 358 с.

65. Бублейников Ф.Д. Геологические поиски в России / Ф.Д. Бублейников

– М.: Государственное научно-техническое изд-во литературы по геологии и охране недр, 1956. – 251 с.

66. Буйнов Ю.В. Бронзовые изделия доскифского периода из Днепровского Левобережья / Ю.В. Буйнов, Л.И. Грубник-Буйнова // ПАП. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ/ Редкол. И.Ф.Ковалева (отв.ред.) и др., 1985. – С. 107-117.

67. Буйских С.Б. О раннеантичных поселенческих структурах в Нижнем Побужье / С.Б. Буйских // Социально-экономическое развитие древних обществ и археология. Сборник статей молодых ученых. – М.: Наука, 1987. – С. 30-36.

68. Бунятян К.П. Напрямки господарчої діяльності населення Причорноморських степів доби бронзи / К.П. Бунятян // Древності Причорноморських степів доби бронзи // Древности Северского Донца. – Луганск, 2001. – Вып. 5. – С. 76-84.

69. Вавилов Н.И. Пять континентов / Н.И. Вавилов – Пять континентов. А.Н.Краснов. Под тропиками Азии / А.Н. Краснов. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.

70. Вайнберг Б.И. Скотоводческие племена в древнем Хорезме / Б.И. Вайнберг // Культура и искусство древнего Хорезма. – М.: Наука, 1981. – С. 121-130.

71. Вахтина М.Ю. К истории изучения В.В. Хвойкою скифских древностей лесостепного Приднепровья (по материалам научного архива ИИМК) / М.Ю. Вахтина // Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С.А. Скорого. – Киев; Полтава: Институт археологии НАН Украины, 2009. – С. 74-85.

72. Великий О.А. Грунти Черкаської області. Агрохімічна характеристика та шляхи раціонального використання / О.А. Великий, М.І. Делеменчук, В.А. Ільченко, А.П. Кучеренко, М.М. Шкварук – К.: Наукова думка, 1967. – 123 с.

73. Виноградов Ю.А. Северное Причерноморье в скифскую епоху. Опыт периодизации истории / Ю.А. Виноградов, К.К. Марченко // СА. – 1991. – №1. –

С. 145-155.

74. Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло / Г.А. Вознесенская // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 267-284.

75. Вознесенська Г.О. Обробка заліза на території східноєвропейського лісостепу від найдавніших часів до середини I тис. н. е. / Г.О. Вознесенська, Д.П. Недопако, С.В. Паньков // Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга пол. I тис. – перша чверть II тис.). – К.: ІА НАН України, 1996. – 192 с.

76. Вознесенская Г.А. Результаты металлографического изучения кинжала из раскопок на Трахтемировском городище / Г.А. Вознесенская // Фіалко О., Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. – К.: "Корвін-пресс", 2003. – С. 90-91.

77. Возникновение и развитие земледелия. Сборник научных статей. – М.: Наука, 1967. – 149 с.

78. Волкобой С.С. Скифский могильник "Славянка" у с. Шолохово на Днепропетровщине / С.С. Волкобой, В.Н. Шалобудов, В.А. Лихачев // Курганные древности степного Поднепровья III – I тыс. до н. э. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – Вып. 3. – С. 45-60.

79. Вязьмитина М.И. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин Кировоградской обл. / М.И. Вязьмитина // КСИА АН УССР. – 1952. – Вып. 1. – С. 59-66.

80. Вязьмітіна М.І. Поселення VII – VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина / М.І. Вязьмітіна, Є.Ф. Покровська // АП УРСР. – 1956. – Т. 6. – С. 38-46.

81. Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степних скифов / Н.А. Гаврилюк. – К.: Наукова думка, 1989. – 111 с.

82. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н. э. / Н.А. Гаврилюк – К.: Інститут археології НАН України, 1999. – 424 с.

83. Гаврилюк Н.А. Степная Скифия VI – IV вв. до н. э. (Эколого-экономический аспект). Автореф. дисс. … докт. ист. наук. / Н.А. Гаврилюк — СПб.: РАН ИИМК, 2000. – 49 с.

84. Гаврилюк Н.А. Земледельческий компонент в экономике степной Скифии / Н.А. Гаврилюк, Г.А. Пашкевич – СА. – 1991. – №2. – С. 51-63.

85. Гайдукевич В.Ф. Некрополи некоторых боспорских городов / В.Ф. Гайдукевич // Некрополи боспорских городов. – МИА. – 1959. - №69. – С. 154-238.

86. Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга) / Л.К. Галанина – М.: Наука, 1977. – САИ. – Вып. Д1-33. – 68 с.

87. Ганіна О.Д. Зерна та рослини з поселення в с. Іване-Пусте / О.Д. Ганіна // Археологія. – 1968. – Т. XXI. – С. 187-193.

88. Гарин-Михайловский Н.Г. По Корее, Манчжурии и Ляодунскому полуострову / Н.Г. Гарин-Михайловский. Собрание сочинений. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – С. 7-390.

89. Географічна енциклопедія України: В 3-х томах / Редкол.: О.М. Маринич (відп.ред.) та ін. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1989. – Т. 1. – 416 с.; Т.2. – 1990. – 479 с.; Т. 3. – 1993. – 479 с.

90. Генинг В.Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV – III вв. до н. э. / В.Ф. Генинг // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 124-153.

91. Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертичного періоду на території України. Автореф. дис. ... доктора географических наук / Н.П. Герасименко – К.: Інститут географії НАН України, 2004. – 39 с.

92. Гершкович Я.П. Взаємодії населення Степу та Лісостепу України за доби пізньої бронзи / Я.П. Гершкович // Археологія. – 2003. – №3. – С. 32-40.

93. Гершкович Я.П. Комментарий к статье С.Д. Лысенко "Феномен Субботовского городища" / Я.П. Гершкович // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2004. – Вип. 3. – С. 268-270.

94. Гершкович Я.П. Суботовское городище в свете новых исследований / Я.П. Гершкович // Ранній залізний вік Євразії. До сторіччя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції

(16-19 травня). – Київ-Чигирин: ТОВ. ВДП "Формат", 2007. – С. 58-60.

95. Гершкович Яков. Специализированные производственные участки Суботовского городища / Яков Гершкович // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – К.: Стилос, 2008. – С. 37-38.

96. Гопак В.Д. Ковальські вироби скіфських пам'яток Середнього Подніпров'я / В.Д. Гопак // Стародавнє виробництво на території України. – Київ: Наукова думка, 1992. – С. 82-88.

97. Горбаненко С.А. Сільське господарство жителів Пастирського городища / С.А. Горбаненко, О.П. Журавльов, Г.О. Пашкевич – К.: Академперіодика, 2008. – 186 с.

98. Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець І тис. до н.е. – І тис. н. е.) / С.А. Горбаненко, Г.О. Пашкевич. – К.: Академперіодика, 2010. – 316 с.

99. Гордіївський могильник / За редакцією доктора історичних наук В.І. Клочка. – Вінниця: НДЦ "Рятівна археологічна служба" Інституту археології НАН України, 2011. – 287 с.

100. Горішний П.А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції ІА АН УРСР у 1991 р. / П.А.Горішний // НА ІА НАНУ. – №1990/17. – 17 с.,7 рис.

101. Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі / І.А. Готун // Археологія. – 1993. – №4. – С. 59-71.

102. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии / В.И. Гошкевич. – Херсон, 1903. – 178 с.

103. Гошко Т.Ю. Анализ металла / Т.Ю. Гошко. // Клочко В.И., Козыменко А.В. Наш недавний бронзовый век. – К., 2011. – С. 178-183.

104. Граков Б.М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? / Б.М. Граков // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С. 23-38.

105. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре / Граков Б.Н. – МИА. – 1954. – № 34. – 240 с.

106. Граков Б.Н. Ранний железный век. Культуры Западной и Юго-Восточной Европы / Б.Н. Граков – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 232 с.

107. Граков Б.Н., Тереножкин А. И. Субботовское городище / Б.Н. Граков, А.И. Тереножкин // СА. – 1958. – №1. – С. 154-178.

108. Гребенников Ю.С. Скифский меч из Нижнего Побужья / Ю.С. Гребенников, Д.П. Недопако // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наукова думка, 1984 – С. 126-129.

109. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д.С. Гречко – К.: Інститут археології НАН України, 2010. – 285 с.

110. Грибенко П.М. Матеріали до археологічної карти Новогеоргієвського району Кировоградської області / М.П. Грибенко // МАПП. – Одеса, 1959. – Вип. III. – С. 155-164.

111. Григорьев В.П. Отчет о раскопках и разведках Черкасской Лесостепной археологической экспедиции в 1987 году / В.П. Григорьев, М.П. Сиволап // НА ІА НАНУ. – №1987/131. – 47 с.

112. Григорьев В.П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина / В.П. Григорьев // Древности скифов. Сб. науч. трудов (отв.ред. Е.В.Черненко). – К.: Институт археологии НАН Украины, 1994. – С. 63-79.

113. Гринь Г.С. Сільскогосподарські типи земель Лісостепу / Г.С. Гринь // Грунти України та їх агровиробнича характеристика. – К.: Урожай, 1964. – С. 103-115.

114. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерти Ярослава до кінця XIV сторіччя / М.С. Грушевський – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.

115. Даймонд Д. Зброя, мікроби і харч: витоки нерівностей між народами / Д. Даймонд – К.: Наука-Центр, 2009. – 487 с.

116. Даниленко В.Н. Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе / В.Н. Даниленко // КСИА. – 1959. – Вып. 8. – С. 13-22.

117. Дараган М.Н. Палеоэкономика населения Жаботинского поселения / М.Н. Дараган // Палеоекономіка раннього залізного віку на території України К.: Шлях, 2004. – С. 32-65.

118. Дараган М.М. Жаботинський етап раннього залізного віку Дніпровського Правобережного Лісостепу. Автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 "Археологія". / М.М. Дараган – К.: ІА НАН України, 2006. – 19 с.

119. Дараган М.Н. Погребальные конструкции начала раннего железного века Днепровской Правобережной Лесостепи / М.Н. Дараган // Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнар. наук. конференції (16-19 травня 2007 р.). – Київ; Чигирин: ІА НАН України, 2007. – С. 67-69.

120. Дараган М.Н. Отчет о работах Жаботинской экспедиции ИА НАН Украины в Каменском районе Черкасской области / М.Н. Дараган // НА ІА НАНУ. – № 2009/108. – 35 с.

121. Дараган М.Н. Памятник раннескифского времени Среднего Поднепровья и Гальштат: поиск хронологических реперов / М.Н. Дараган // Revista Arheologica. – Chişinău, 2010. – Vol. 4. – Nr. 2. – S. 86-113.

122. Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М.Н. Дараган – К.: КНТ, 2011. – 848 с.

123. Дараган М. Аргументы к ранней дате основания Жаботинского поселения / М. Дараган, М. Кашуба // Revista arheologică. Serie nouă. – Chişinău, 2008.–Vol. IV. – Nr. 2. – S. 40-73.

124. Дараган М.Н. Геоинформационный анализ чернолесской фортификации / М.Н. Дараган, М.Т. Кашуба, С.А. Разумов // RA. – S.V. — Chişinău, 2010.- V. V. – №2. – S. 91-128.

125. Демченко Л.В. Геохимические исследования остатков бронзолитейного производства Суботовского городища XII – IX вв. до н. э. / Л.В. Демченко, В.И. Клочко, В.И. Маничев // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 2000. – №4. – С. 29-47.

126. Довженок В.Й. Землеробство давньої Русі до середини XIII століття / В.Й. Довженок. – К.: АН УРСР, 1961. – 267с.

127. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь / В.В. Докучаев – М.: Изд-во АН СССР, 1953 – 360 с.

128. Доманский Я.В. Базовая функция раннего Борисфена / Я.В. Доманский, К.К. Марченко // Borysthenika. – 2004. Материалы конф. – Николаев, 2004. – С. 23-28.

129. Дударев С.Л. Из истории связей населения Кавказа с киммерийско-скифским миром / С.Л. Дударев. – Грозный, 1991. – 124 с., табл.

130. Дударев С.Л. Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху / С.Л. Дударев – Армавир, 1999. – 400 с.

131.Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту / И.М. Дьяконов // ВДИ. – 1951. – №1. – С. 232-245.

132. Еременко В.Е. Относительная и абсолютная хронология Европейской Скифии: взгляд со стороны / В.Е. Еременко // Stratum + ПАВ. – Санкт-Петербург; Кишинев, 1997. – С. 44-60.

133. Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи / П.М. Жуковский – Л.: "Колос", 1971. – 752 с.

134. Журавлев О.П. Животноводство и охота в украинской лесостепи (I тысячелетие нашей эры) / О.П. Журавлев // Комплексные методы исследования археологических источников. Мат. конф. 21-23 ноября 1989 г. – М.: Изд-во МГУ. – С. 11.

135. Журавлев О.П. Животноводство и охота у племен Украинской Лесостепи I тыс. / О.П. Журавлев // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов’янської археології (Новгород, Россия, 1996). – К., 1996. – С. 23-24.

136. Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з поселення Олександрівка-1 / О.П. Журавльов // Терпиловский Р.В., Шекун О.В. Олександрівка-1 – багатошарове ранньослов’янське поселення біля Чернігова. – Чернігів:

Сіверянська думка, 1996. – Додаток. – С. 103-125.

136. Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья / О.П. Журавлев – К.: Национальная Академия Наук Украины, 2001. – 199 с.

137. Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з поселення в уроч. Поле 2-ої бригади на території великого Укріплення Більського городища / О.П. Журавльов // Супруненко О.Б., Скорий С.А., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про дослідження поселення скіфського часу в уроч. Поле 2-ої бригади в ході спорудження майданчика свердловини №404 Більського НГКР Більської сільської ради Котелевського району Полтавської обл. в 2008 році. – НА ІА НАНУ. – № 2009/116.

138. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга (1889-1902 гг.) – СПб., 1908. – 220 с.

139. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин – М.: Наука, 1991. – 522 с.

140. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора / И.Б. Зеест – МИА. – 1960. – №83. – 179 с.

141. Зограф А.Н. Античные монеты / А.Н. Зограф – МИА. – 1951. – №16. – 263 с.

142. Иевлев М.М. Палеогеографическая обстановка в районе Нижнего Поднепровья в IV в. до н. э. / М.М. Иевлев // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. – К.: Наукова думка, 1991. – 413 с.

143. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья / А.А. Иессен. – Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 192 с.

144. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья / В.А. Ильинская. – К.: Наукова думка, 1968. – 203 с.

145. Ильинская В.А. Раннексифские курганы в бассейне р. Тясмин / В.А. Ильинская. – К.: Наукова думка, 1975. – 223 с.

146. Ильинская В.А. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов / В.А. Ильинская,

Б.Н. Мозолевский, А.И. Тереножкин // Скифия и Кавказ. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 31-64.

147. Ильинская В.А. Скифия VII – IV вв. до н. э. / В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин. – К.: Наукова думка, 1983. – 380 с.

148. Исмагилов Р.Б. Приуральские акинаки с навершием в виде ушастого грифона и хищного животного / Р.Б. Исмагилов // СА. – 1980. – №1. – С. 46-52.

149. Кашуба М.Т. Культурно-историческое развитие лесостепного Днестро-Сиретского междуречья в начале I тис. до н. е. Автореф. дисс. канд. ист. наук / М.Т. Кашуба – СПб., 2000. – 20 с.

150. Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) / М.Т. Кашуба // Stratum plus. – 2000а. – №3. – С. 90-102.

151. Кириков С.В. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X – XIX вв. / С.В. Кириков – М.: Наука, 1979. – 372 с.

152. Клепатский П.Т. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период / П.Т. Клепатский – Одесса, 1912. – 599 с.

153. Клепатский П.Т. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период / П.Т.Клепатский – Біла Церква: Видавник О.В. Пшонківський, 2007. – 480 с.

154. Климатическая карта Черкасской области. – К.: ГУГК, 1983.

155. Клочко В.И. Металлургическое производство в энеолите – бронзовом веке // С.С. Березанская, Е.В. Цвек, В.И. Клочко, С.Н. Ляшко Ремесло энеолита – бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 96-132.

156.Клочко В.І. Звіт про розкопки Суботівського городища у 1994-1995 роках / В.І. Клочко, Я.П. Гершкович, І. Мотзенбеккер // НА ІА НАНУ. – №1995/108.

157. Клочко В.І. Хронологія Суботівського городища / В.І. Клочко, М.М. Ковалюх, І. Мотзенбеккер // Музейні читання. – К.,1998. – С. 96-101.

157. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України / В.І. Клочко – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.

158. Клочко В.И. Наш недавний бронзовый век. Книга-альбом / В.И. Клочко, А.В. Козыменко. Ред. В.И. Клочко – К.: б/и., 2011. – 193 с.

159. Клочко Л. Бурштинові шляхи за скіфських часів / Л. Клочко // Геолог України. — 2011. – № 3-4. – С. 173-179.

160. Ковпаненко Г.Т. Носачівський курган VIII – VII ст. до н. е. / Г.Т. Ковпаненко // Археологія. – 1966. – Т. XX. – С. 174-179.

161. Ковпаненко Г.Т. "Червона Могила" у с. Флярковка / Г.Т. Ковпаненко // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1984. – С. 107-113.

162. Ковпаненко Г.Т. Поселение жаботинского этапа у с. Орловец на Черкасщине / Г.Т. Ковпаненко // Евразийские древности. 100 лет Б.Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. – М.: Институт археологи РАН, 1999. – С. 178-184.

163. Ковпаненко Г.Т. Памятники скифской епохи Днепровского лесостепного правобережья / Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый – К.: Наукова думка, 1989. – 335 с.

164. Ковпаненко Г.Т. Погребение воина у с. Квитки в Поросье / Г.Т. Ковпаненко, Н.Д. Гупало // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 39-58.

165. Ковпаненко Г.Т. Отчет о работе Скифской Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологи АН УССР в 1981 г. / Г.Т. Ковпаненко, Н.П. Шевченко // НА ІА НАНУ. – №1981/23. – 28 с.

166. Ковпаненко Г.Т. Отпечатки злаков на керамике из Трахтемировского городища / Г.Т. Ковпаненко, З.В. Янушевич // Скифский мир. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 147-151.

167. Козырь И.А. Отчет о раскопках скифского грунтового могильника в г. Светловодске Кировоградской обл. в 1990 г. / И.А. Козырь // НА ІА НАНУ. – №1990/138. – 4 с., 1 табл.

168. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлобработка Древней Руси / Б.А. Колчин // МИА. – 1953. – №32. – 291 с.

169. Кордт В. Материалы по истории русской картографии / В. Кордт – К., 1910. – Вып. 2. – 31 с., 45 карт.

170. Коротя О.В. Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий, В.В. Приймак // Пам’ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е.- I тис. н. е.). – Полтава: ТОВ "Фірма Техносервіс", 2010. – С. 17-27.

171. Косиков В.А. Производство бронзовых художественных изделий в Скифии VII – V вв. до н. э. / В.А. Косиков – Донецк: Аверс Ко ЛТД, 1994. – 209 с.

172. Крапивина В.В. О металлургическом производстве в Ольвии (цветные металлы) / В.В. Крапивина, В.И. Маничев, В.В. Крутилов // Палеоекономіка раннього залізного віку на території України. – К.: Шлях, 2004. – С. 66-87.

173. Краснов Ю.А. О возникновении пашенного земледелия в лесной полосе Восточной Европы / Ю.А. Краснов // СА. – 1968. – № 2. – С. 3-22.

174. Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы / Ю.А. Краснов // МИА. – 1971. – № 174. – 168 с.

175. Краснов Ю.А. Древнейшие упряжные пахотные орудия / Ю.А. Краснов – М.: Наука, 1975. – 183 с.

176. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю.А. Краснов – М.:Наука, 1987. – 196 с.

177. Красножон А.В. Естественная географическая структура (история вопроса) / А.В. Красножон // ССПК. – Запоріжжя: Запоріж. облас.краєзнав. музей, 2005. – Т. 12. – С. 155-163.

178. Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора / И.Т. Кругликова – М.: Наука, 1975. – 300 с.

179. Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа / Е.И. Крупнов –

М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 520 с.

180. Круц В.А. Осмотр берегов Кременчугского водохранилища в 1964 году / В.А. Круц // НА ІА НАНУ. – №1964/13а. – 22 с.

181. Крыжицкий С.Д. К истории ольвийской сельской округи / С.Д. Крыжицкий, А.В. Бураков, С.Б. Буйских и др. // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.- К.: Наукова думка, 1980. – С. 3-18.

182. Крыжицкий С.Д. Сельская округа Ольвии / С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, А.В. Бураков, В.М. Отрешко – К.: Наукова думка, 1989. – 239 с.

183. Крижицький С.Д. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор’я / С.Д. Крижицький, О.М. Щеглов // Археологія. – 1991. – №1. – С. 46-56.

184. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации / Б.Н. Кузык, Ю.Я. Яковец – М.: "Институт экономических стратегий", 2008. – 519 с.

185. Кучера М.П. Звіт про розкопки в Суботові в 1991 р. / М.П. Кучера // НА ІА НАНУ. – №1991/8а. – 16 с., 24 іл.

186. Кучера М.П. Звіт про дослідження на садибі-замчиці Хмельницьких в с. Суботів у 1992 р. / М.П. Кучера // НА ІА НАНУ. – №1992/3. – 12 с., 11 іл.

187. Куштан Д.П. Звіт про розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр та розвідки на території Черкаської області за 2000 рік / Д.П. Куштан // НА ІА НАНУ. – №2000/20. – 29 с., 12 рис.

188. Куштан Д.П. Погребение предскифского времени Черкасы Центр – 2 / Д.П. Куштан // Чтения, посвященные В.А. Городцову в Государственном историческом музее. – М.: ГИМ, 2003. – Ч. 2. – С. 4-6.

189. Куштан Д.П. Населення південної частини Лісостепового Подніпров’я за доби пізньої бронзи. Дисс. .... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія / Д.П. Куштан – К., 2007. – 340 с.

190. Куштан Д.П. Звіт про археологічні розвідки на території Черкаської обл. за 2010 рік / Д.П. Куштан // НА ІА НАНУ – №2010/42. – 37 с.

191. Куштан Д.П. Звіт про археологічні розвидки на території Черкаської

області за 2012 рік / Д.П. Куштан // НА ІА НАНУ. – №2012/83. – 31 с.

191. Куштан Д.П. Південь лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи / Д.П. Куштан – Донецьк: Донбасс, 2013. – Археологічний альманах. – №29. – 230 с.

192. Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Краткий очерк отечественных теорий колонизации) / В.В. Лапин – К.: Наукова думка, 1966. – 240 с.

193. Ларин И.В. Луговодство и пастбищное хазяйство / И.В. Ларин – М-Л.: Гос. изд-во сельскохозяйственной литературы, 1956. – 545 с.

194. Латышева В.А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму / В.А. Латышева // КСИИМК. – 1978. – Вып. 156. – С. 53-61.

195. Латышева В.А. Исследования в северо-западном Крыму / В.А. Латышева // АО за 1983 г. – М., 1985. – С. 305-307.

196. Лебедева Е.Ю. Палеоэтноботанические материалы по земледелию скифской єпохи: проблемы интерпретации / Е.Ю. Лебедева // Скифы и сарматы в VII – III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. Сборник статей. – М.: ИА РАН; ГИМ; ООО "Старый сад", 2000. – С. 91-100.

197. Лесков А.М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. / А.М. Лесков – М., 1975. – 72 с.

198. Либеров П.Д. К истории земледелия у скифских племен Поднепровья / П.Д. Либеров // Материалы по истории земледелия – М.: АН СССР, 1952. – №1. – 245 с.

199. Лысенко С.Д. К вопросу о локализации коммуникаций поздней бронзы в Правобережной Лесостепи / С.Д. Лысенко // Матер. міжнар. наук. конф. 17-18 травня 2002 року. Секція "Археологія". – Луганськ, 2002. – С. 104-111.

200. Лысенко С.Д. Феномен Субботовского городища / С.Д. Лысенко // Матеріали і дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2004. – Вып. 3. – С. 249-267.

201. Лысенко С.Д. Абсолютная хронология восточного массива

тшинецкого культурного круга / С.Д. Лысенко // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. Редколл.: И.Ф. Ковалева, Н.А. Гаврилюк, Р.В. Терпиловский и др. – Луганск, 2005. – С. 37-60.

201. Ляшко Ю.Ю. Новые поселения скифского времени в районе Жаботина / Ю.Ю. Ляшко // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Междунар. науч. конф., посвященной памяти А.И. Тереножкина. 25-28 мая 1992 г. – Мелитополь, 1992. – С. 51-53.

202. Максимов Е.В. Памятники зарубинецького типа в с. Суботове / Е.В. Максимов // КСИА. – К., 1960. – Вып. 9. – С. 68-73. 203. Максимов Є.В. Літопісне місто за даними археології та лінгвістики / Є.В. Максимов, С.Є. Максимов // Археологія. – 1989. – №1. – С. 114-119.

204. Максимов Е.В. Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине / Е.В. Максимов, Е.А. Петровская // КСИА. – Вып. 8. – К., 1959. – С. 26-30.

205. Максимович Н.И. Днепр и его бассейн / Н.И. Максимович – К., 1901. – 370 с.

206. Маничев В.И. Цветной металл и шлаки Каменского городища / В.И. Маничев, Т.Ю. Гошко, Н.А. Гаврилюк, Л.В. Демченко, И.Н. Бондаренко // АДУ 2004-2005 рр. – Киев; Запорожье: Дикое поле, 2006. – С. 424-429.

207. Марков Г.Е. Кочевники Азии / Г.Е. Марков – М.: Исторический факультет МГУ, 2009. – 230 с.

208. Марков Е.Л. Очерки Крыма / Е.Л.Марков – К.: Стилос, 2006. – 512 с.

209. Мартемьянов А.П. Из истории земледелия Фракии и Нижней Мезии в первых веках н. э. / А.П. Мартемьянов // РА. – 1995. – №1. – С. 47-56.

210. Марченко И.Д. Позднеархаическая мастерская оружейника в Пантикапее / И.Д. Марченко // СА. – 1971. – №2. – С. 148-156.

211. Мартынов А.И., Алексеев В.П. История и палеоантропология скифо-сибирского мира / А.И. Мартынов, В.П. Алексеев. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1986. – 140 с.

212. Матвіїшина Ж.М. Педологічне дослідження грунтів захисного валу

Мотронинського городища на Черкащині / Ж.М. Матвіїшина, О.Г. Пархоменко // Науковий архів НІКЗ "Чигирин". – 2006. – 58 с.

213. Махно Є.В. Пам’ятки черняхівської культури із Златопільського району на Черкащині / Є.В. Махно // Археологія. – 1966. – Т. XX. – С. 107-122.

214. Махортых С.В. Кочевники и вопросы происхождения кладов VIII – VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР / С.В. Махортых // Античная цивилизация и варварский мир. – Новочеркасск, 1992. – С. 66-73.

215. Махортых С.В. Ранние кочевники Северного Причерноморья и окружающая среда / С.В. Махортых // Оточуюче середовище і старовинне населення України (матеріали до теми). Препринт. – К.: Інститут археології АН України; МСП «Актан», 1993. – С.42-51.

216. Махортых С.В. О путях и времени формирования раннекочевнических образований на юге европейской части СССР в позднейший предскифский период / С.В. Махортых, М.М. Иевлев // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. – М.: Наука, 1991. – С. 20-28.

217. Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. / А.П. Медведев – М.: Наука, 1999. – 160 с.

218. Медведев А.П. Исследования по археологии и истории Лесостепной Скифии / А.П. Медведев – Воронеж: "Истоки", 2004. – 143 с.

219. Мельниковская О.Н. Племена южной Белоруссии в раннем железном веке / О.Н. Мельниковская – М.: Наука, 1967. – 196 с.

220. Мелюкова А.И. Вооружение скифов / А.И. Мелюкова – М.: Наука, 1964. – САИ. – Вып. Д 1 – 4. – 113 с.

221. Менжулин О.І. Реставрація творів з металу / О.І. Менжулин – К.: Спалах, 1998. – 230 с.

222. Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки / Л.И. Мечников – М.: Голос труда,1924. – 340 с.

223. Мильков Н.Ф. Природные зоны СССР / Н.Ф. Мильков – М.: Изд-во АН СССР, 1964. – 392 с.

224. Мозолевський Б.М. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії / Б.М. Мозолевський // Археологія. – 1990. – Вип. 1. – С. 122-138.

225. Мозолевский Б.Н. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы) / Б.Н. Мозолевский, С.В. Полин – К.: "Стилос", 2005. – 599 с.

226. Моруженко А.А. До питання про господарські споруди скіфської епохи / А.А. Моруженко // Вісник Харківського університету. Історична серія. – 1966. – №1. – С. 83-90.

227. Моруженко А.А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII – III вв. до н. э. / А.А. Моруженко // СА. – 1985. – №1. – С. 160-178.

228. Моруженко А.А. Животноводство и охота лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в VII – III вв. до н. э. / А.А. Моруженко // ПАП: меж вуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1985а. – С. 128-138.

229. Моруженко А.А. Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона / А.А. Моруженко // СА. – 1989. – №4. – С. 25-40.

230. Моруженко А.А. К вопросу об этногеографии лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время / А.А. Моруженко // Археологические исследования в Центральном черноземье в 12-ой пятилетке: Тез. докл. и сообщ. II межвузовской научной конференции. – Белгород, февраль 1990. – С. 57-59.

231. Моруженко А.А. Новые данные о развитии земледельческого хазяйства на поселениях VII – III вв. до н. э. в бассейне Ворсклы / А.А. Моруженко, З.В. Янушевич // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – С. 128-140.

232. Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья / В.Ю. Мурзин – К.: Наукова думка, 1984. – 133 с.

233. Назаров В.В. О производстве бронзовых наконечников стрел в Ольвии // Северное Причерноморье в античное время / В.В. Назаров,

В.В. Крутилов – К.: ИА НАН Украины, 2002. – С. 38-43.

234. Недопако Д.П. Обробка заліза на Мотронинському городищі / Д.П. Недопако // Археологія. – 1999. – №1. – С. 161-172.

235. Недопако Д.П. Технологическое исследование железных изделий, найденных на Мотронинском городище / Д.П. Недопако // Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской епохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.). – Киев-Краков: ИА НАН Украины; Ягеллонский университет Института археологи Польши, 2001. – С. 138-144.

236. Нераденко Т.Н. Отчет по итогам обследования археологических памятников Чигиринского района Черкасской области / Т.Н. Нераденко – Архів "НІКЗ" Чигирин. – 1988. – 29 с.

237. Окатенко В.Н. Некоторые результаты новых раскопок городища в урочище Городище / В.Н. Окатенко // Проблеми історії та археології України. – Харків, 2003. – С. 43-46.

238. Ольговский С.Я. Основные этапы развития цветной металлообработки в Нижнем Побужье / С.Я. Ольговский // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: тез.докл. конф. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 74-75.

239. Ольговский С.Я. Социально-экономическая роль Каменского городища / С.Я. Ольговский // Скифы Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 48-53.

240. Ольговський С.Я. Обробка міді і бронзи у Нижньому Побужжі та лісостеповій Скіфії в VI – V ст. до н. е. / С.Я. Ольговський // Стародавнє виробництво на території України. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 72-79.

241. Ольговский С.Я. Скифо-античная металлообработка архаического времени / С.Я. Ольговский. – К.: Украинский издательско-выставочный дом "Укрпессполиграфэкспо", 2005. – 203 с.

242. Ольговский С.Я. Цветная металлообработка Северного Причерноморья VII – V вв. до н. э. По материалам Нижнего Побужья и Среднего Поднепровья / С.Я. Ольговский. – М.: Русский Фонд Содействия

Образованию и Науке, 2014. – 278 с.

243. Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII – V вв. до н. э. / Н.А. Онайко – САИ. – 1966. – Вып. Д1-27. – 70 с.

244. Орлик А.П. Поселение скифского времени у с. Капитановка / А.П. Орлик // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: тез.докл. конф. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 55-56.

245. Орлик О.П. Поселення ранньоскіфського часу Любомирка-1 у верхів'ї р. Тясмин / О.П. Орлик // Археологія. – 2007. – №2. – С. 31-36.

246. Орлик О.П. Звіт про археологічні розвідки в 2013 році на території Олександрівського та Олександрійського районів Кіровоградщини / О.П. Орлик // НА ІА НАНУ. – №2014/136.

247. Осташков В.Е. Нова пам'ятка праслов'янської культури / В.Е. Осташков // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. III Международный конгресс студентов и молодых ученых: тез.докл. Одесса, 22-24 апреля 1995 г. – Одесса: ОГУ, 1995. – С. 44.

248. Островерхов А.С. Древнегреческое поселение ремесленников близ устья Днепра / А.С. Островерхов // Открытия молодых археологов Украины. – К.: Наукова думка, 1976. – Ч. 1. – С. 30-31.

249. Отрешко В.М. О плотности застройки населенных пунктов Нижнего Побужья в VI – V вв. до н. э. / В.М. Отрешко // Проблемы исследования Ольвии: тез. докл. семинара. – Парутино,1985. – С. 62-63.

250. Отрешко В.В. О численности населения Архаической Березани и ее округи / В.В. Отрешко // Древности Причерноморья. II чтения памяти профессора П.О. Карышковского: тез.докл. юбилейной конференции 9-11 марта 1991 г. – Одесса, 1991. – С. 69.

251. Отрощенко В.В. Белозерская культура / С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко, И.Н. Шарафутинова // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 117-152.

252. Отрощенко В.В. К вопросу о хозяйстве племен белозерской культуры / В.В. Отрощенко // ДОЗССП. – К.: РАМУС АН УССР, 1991. – С. 127-

128.

253. Отрощенко В.В. Пути обмена – пути миграций / В.В. Отрощенко // Эпоха бронзы Днепро-Донецкого региона: тез.докл.семинара. – Капитаново, 1995. – С. 18-19.

254. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / В.В. Отрощенко – К: Інститут археології НАН України, 2001. – 288 с.

255. Отрощенко В.В. Система шляхів сполучення за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я / В.В. Отрощенко // Miédzy Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki miédzymorza IV – I tys. Przed Chr. – Poznań, 2011. – S. 441-451.

256. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю.В. Павленко. – К.:Фенікс, 1994. – 400 с., ілл.

257. Паньков С.В. Металургія заліза в лісній та лісостеповій зонах Східної Європи в І тис. до н. е. / С.В. Паньков // Археологія. – 1987. – Вип. 58. – С. 44-56.

258. Паньков С.В. Стародавня чорна металургія на території південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку) / С.В. Паньков // Археологія. – 1994. – №4. – С. 48-59.

259. Паньков С.В. О состоянии железоделательного производства в античных городах Северного Причерноморья / С.В. Паньков // Ольвия – 200: тез.докл.конф. – Николаев, 1994. – С. 55-59.

260. Паньков С.В. Стародавня чорна металургія на території України. Частина І. Передскіфський і скіфо-античний період / С.В. Паньков. – К.: Інститут археології НАН України, 2014. – 280 с.

261. Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования скифских памятников степной зоны Северного Причерноморья / Г.А. Пашкевич // Скифы и сарматы в VII – III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. Сборник статей. РАН. – ИА. – ГИМ.– М: ООО Старый сад, 2000. – С. 101-109.

262. Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования материалов

Мотронинского городища / Г.А. Пашкевич // Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.). – Киев-Краков: Институт археологии НАН Украины; Ягеллонский университет Института археологи Польши, 2001. – С. 133-137.

262. Першиц А.И. Вождество / А.И. Першиц // Социально-экономические отношения и соционормативная культура. Свод этнографических понятий и терминов. (Отв.ред. А.И. Першиц, Д. Трайде). – М.: Наука, 1986. – С. 34-36.

263. Петрашенко В.О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї / В.О. Петрашенко // Археологія. – 1999. – №2. – С. 60-77.

264. Петрашенко В.А. Древнерусское село. По материалам поселений у с. Григоровка / В.А. Петрашенко – К.: Академперіодика, 2005. – 264 с.

265. Петрашенко В.А. К изучению земледелия древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре / В.А. Петрашенко, Г.А. Пашкевич // СА. – 1992. – №1. – С. 198-210.

266. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V – III вв. до н. э. / В.Г. Петренко. – САИ. – 1967. – Вып. Д 1-4. – 179 с.

267. Петров В.П. Подсечное земледелие / В.П. Петров – К.: Наукова думка, 1968. – 228 с.

268. Петров В.П. Отчет о работах Стецивского отряда Кременчугской экспедиции ИА АН УССР в 1957-58 гг. / В.П. Петров // НА ІА НАНУ. – №1957-1958/2б. – 37 с., 50 табл.

269. Петровська Є.О. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині / Є.О. Петровська // Археологія. – 1968. – Т. 21. – С. 164-174.

270. Пиотровский Б.Б. Кармир-Блур. – Т. III / Б.Б. Пиотровский – Ереван: Институт истории АН Армянской ССР, 1955. – 74 с. с рис.

271. Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР / І.Г. Підоплічко – К.: АН УРСР, 1956. – Вип. 2. – 234 с.

272. По Эдгар А. Собрание рассказов / Эдгар А. По – М.: МШК; МАДРП, 1992. – 230 с.

273. Подберезский А. О курганах обрядовых в южной России / А. Подберезский // ЗООИД. – 1868. – Т. VII. – С. 268-269.

274. Покровська Є.Ф. Розкопки коло с. Макіївки / Є.Ф. Покровська // АП УРСР. – 1949. – Т. 2. – С. 130-138.

275. Покровська Є.Ф. Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмин / Є.Ф. Покровська // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 192-195.

276. Покровська Є.Ф. Поселення VIII – VII ст. до н. е. на Тясмині / Є.Ф. Покровська // Археологія. – 1952. – Т. VII. – С. 43-65.

277. Покровська Є.Ф. Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин / Є.Ф. Покровська // Археологія. – 1953. – Т. VIII. – С. 128-137.

278. Покровская Е.Ф. Раскопки поселения скифского времени у с. Жаботин Черкасской области / Е.Ф. Покровская // КСИА АН УССР. – 1955. – Вып. 4. – С. 88-90.

279. Покровская Е.Ф. Отчет о разведке Среднеднепровской Правобережной экспедиции за 1955 г. / Е.Ф. Покровская // НА ІА НАНУ України. – №1955/5в.

280. Покровська Є.Ф. Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли / Є.Ф. Покровська // Археологя. – 1957. – Т. Х. – С. 65-79.

281. Покровська Є.Ф. Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу м. Шполи / Є.Ф. Покровська // Археологія. – 1957а. – Т. XI – С. 148-153.

282. Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин / Е.Ф. Покровская // СА. – 1973. – №4. – С. 169-188.

283. Покровська Є.Ф. Могильник біля с. Калантаєво / Є.Ф. Покровська, Г.Т. Ковпаненко // Археологія. – 1961. – Т. XII. – С. 129-143.

284. Покровська Є.Ф. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка / Є.Ф. Покровська, Є.О. Петровська // Археологія. – 1961. – Т. ХШ. – С. 129-144.

285. Покровська Є.Ф. Поховання VII – VI ст. до н. е. на р. Тенетинці / Є.Ф. Покровська // Археологія – 1975. – Вип. 17. – С. 62-72.

286. Покровська Є.Ф. Звіт про розкопки могильника поблизу с. Калантаїв

/ Є.Ф. Покровська, Г.Т. Ковпаненко // НА ІА НАНУ. – № 1959/26. – 27 с.

287. Полтавець В.І. Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу / В.І. Полтавець, О.В. Білецька, Б.В. Легоняк // Археологія. – 2000. – №1. – С. 147-149.

288. Полтавець В.І. Археологічна колекція знахідок передскіфського та скіфського часів у фондах заповідника "Чигирин" / В.І. Полтавець // Археологія. – 2003. – №4. – С. 77-85.

289. Полтавець В.І. Археологія Кременчуцького "моря" / В.І. Полтавець // Пам’ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – К.: Міністерство культури та мистецтва України, 2003а. – №4. – С. 40-51.

290. Полтавець В.І. Скіфська катакомба в кургані біля Чигирина / В.І. Полтавець // Від Кіммерії до Сарматії: 60 років Відділу скіфо-сарматської археології. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Київ: Корвін-пресс, 2004. – С. 64-67.

291. Полтавець В.І. Ландшафтне середовище пам’яток передскіфського і скіфського часів басейну Тясмину / В.І. Полтавець // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції 16-19 травня 2007 р. – Київ – Чигирин: Інститут археології НАН України, 2007. – С. 120-122.

292. Полтавець В.І. З історії досліджень пам’яток передскіфського і скіфського часів у басейні Тясмину / В.І. Полтавець // Археологія. – 2008. – №4. – С. 33-44.

293. Полтавец В.И. Новая находка браслетов суботовского типа / В.И. Полтавец // Музейні читання: Матеріали наукової конференції "Ювелирне мистецтво – погляд крізь віки" 10-12 листопада 2008 р. – К.: Музей історичних коштовностей, 2009. – С. 24-31.

294. Полтавець В.І. Структура поселень і демографічна ситуація в Потясминні в ранньому залізному віці / В.І. Полтавець // Археологія. – 2011. – №3. – С. 10-22.

295. Полтавец В.И. Браслеты суботовского типа (к вопросу о контактах

чернолесской культуры Среднего Поднепровья) / В.И. Полтавец // RA. – Serie nouă. – Vol. IX. – Nr. 1. – Chişinău, 2013. – S. 198-220.

296. Полтавець В.І. Броди і перевози скіфського часу на Тясмині / В.І. Полтавець // Феномен Більського городища. Збірник матеріалів наукової конференції. – Київ-Полтава, 2014. – С. 115-117.

297. Полтавець В.І. Просторове співвідношення поселень і курганних могильників у Потясминні в скіфські часи / В.І. Полтавець // Проблемы истории и археологи Украины. Материалы международной научной конференции. 30-31 октября 2014 года (ХИАО). – Харьков: ОООНТМТ, 2014а. – С. 29-30.

298. Полтавець В.І. Стратегічні території скіфського часу в середній течії Дніпра / В.І. Полтавець // Старожитності раннього залізного віку: Археологія і давня історія України. – Київ: Інститут археології НАН України, 2016. – С. 155-160.

299. Полтавець В.І. Нове поселення чорноліської культури на Чигиринщині / В.І. Полтавець, В.В. Нерода // Археологія. – 2006. – №2. – С. 58-62.

300. Полтавець В.І. Звіт про виконання наукових археологічних робіт на території Посольської вулиці та церкви Петра і Павла в м. Чигирині в 2006 р. / В.І. Полтавець, Г.А. Мудрицький, В.М. Скороход // НА ІА НАНУ. – №2006/112.

301. Полтавец В.И. Торгово-военные пути скифского времени и "татарские дороги" на южном прикордонье Правобережной Лесостепи / В.И. Полтавец, С.С. Бессонова // Археологія і простір: Археологія і давня історія України. – Київ: ІА НАН України, 2015. – С. 74-86.

302. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии / Л.И. Похилевич – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. – 641 с.

303. Природа Украинской ССР. Климат. – К.: Наукова думка, 1984. – 240 с.

304. Природа Украинской ССР: ландшафты и физико-географическое районирование. – К.: Наукова думка, 1985. – 224 с.

305. Природа Украинской ССР: почвы. – К.: Наукова думка, 1986. – 232 с.

306. Приходнюк О.М. Звіт про роботу Пастирської експедиції в 1992 р. / О.М. Приходнюк, Л.В. Вакуленко // НА ІА НАНУ. – № 1992/18.

307. Приходнюк О.М. Звіт про роботу Пастирської експедиції в 1995 і 1997 роках / О.М. Приходнюк, Л.В. Вакуленко // НА ІА НАНУ. – 1995-1997/107. – 42 с.

308.. Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье VI – V вв. до н. э. / А.И. Пузикова – М.: Наука, 1981. – 163 с.

309.. Пузикова А.И. Памятники скифского времени в басейне р. Тускарь (Посеймье) / А.И. Пузикова – М.: Пущинский научный центр РАН, 1997. – 126 с.

310. Радзиевская В.Е. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище / В.Е. Радзиевская, Б.А. Шрамко // СА. – 1980. – №4. – С. 181-189.

311. Радзиевская В.Е. Гончарные печи скифской эпохи Северского Донца / В.Е. Радзиевская, Б.А. Шрамко // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: тез.докл. конф. – Луганск, 1990. – С. 165-166.

312. Раунер Ю.Л. Динамика экстремумов увлажнения за исторический период / Ю.Л. Раунер // Изв. АН СССР: серия географии. – 1981. – №6. – С. 3-10.

313. Репников Н.И. Каменные ящики Байдарской долины / Н.И. Репников // ИАК. – 1909. – Вып. 30. – С. 127-155.

314. Рець С.К. Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси в 1996 р. / С.К. Рець // Звіт для Археологічної інспекції Черкаської обл. – Архів Черкаського обласного краєзнавчого музея. - Черкаси, 1996 р.

315. Романчук А.А. Демографическая динамика культур с резной и штампованной орнаментацией керамики Карпато-Днестровского региона (XII – начало VIII вв. до н. э.) и магистральные тренды социальной эволюции / А.А. Романчук // Stratum plus. – Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест: Университет "Высшая антропологическая школа", 2011. – №3. – С. 215-236.

316. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство: теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій

давнього природокористування / С.П. Романчук – К.: ВЦ "Археологія", 1998. – 146 с.

317. Ромашко В.А. Предскифский период в пограничье лесостепи и степи Днепровского Левобережья (XII – VII вв. до н. э.). Автореф. дис… канд. ист. наук / В.А. Ромашко — К., 1990. – 20 с.

318. Руденко С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки / С.И. Руденко. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 393 с.

319. Руденко С.И. К вопросу о формах скотоводческого хазяйства и о кочевниках / С.И.Руденко // Географическое общество союза СССР. Материалы по этнографии. – Вып. 1. – Л., 1961. – С. 2-15.

320. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. / М.Я. Рудинський // АП УРСР. – 1949. – Т. 2. – С. 53-69.

321. Русанова И.П. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I до н. э. – I тыс. н. э. / И.П. Русанова. – Черновцы: Изд-во "Прут", 2003. – 172 с.

322. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия / А.А. Русов – К., 1876. – 227 с.

323. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 370 с.

324. Савко О.П. Нові поселення ранньозалізного віку у селі Суботові Черкаської області / О.П. Савко // Археологічні дослідження на Україні 1994-1996 років. – К., 2000. – С. 140-141.

325. Секерская Е.П. Археозоологические материалы Мотронинского городища из раскопок 1995-1996, 2001-2002 гг. / Е.П. Секерская // Скорый С., Хохоровски Я., Бессонова С. Отчет Украинско-Польской экспедиции об археологических раскопках на Мотронинском городище и курганном могильнике. – НА ІА НАНУ. – №2002/83. – Киев-Краков, 2003. – С. 96-101.

326. Секерская Е.П. Предварительные итоги изучения археозоологических материалов Мотронинского городища / Е.П. Секерская //

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. – Киев-Краков: ИА НАН Украины; Ягеллонский университет Института археологии Польши, 2001. – Приложение 1. – С. 127-132.

327. Синюк А.Т. Археологический микрорайон: концепция и методологический аспект / А.Т. Синюк // Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы. Тезисы докладов научной конференци. – Воронеж: Воронежский Государственный університет, 1990. – С. 5-7.

328. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський – К.: Довіра, 1992. – 255 с.

329. Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи / С.А. Скорый – Киев-Полтава: "Археологія", 1999. – 142 с.

330. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского етнокультурного элемента) / С.А. Скорый – К.: НАН Украины: Институт археологии; НИКЗ "Чигирин", 2003. – 161 с., 34 илл.

331. Скорый С. Отчет Украинско-Польской экспедиции об археологических раскопках на Мотронинском городище и курганном могильнике / С. Скорый, Я. Хохоровски, С. Бессонова – НА ІА НАНУ. – Киев-Краков, 2003. – №2002/83. – 103 с, 103 рис.

332. Скорый С.А. Мотронинский проект украинских и польских археологов / С.А. Скорый, Я. Хохоровски // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології: матеріали Міжнародної наукової конференції. – Київ: Корвин- пресс, 2004. – С. 75-79.

333. Скорый С.А. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь) / С.А. Скорый, Я. Хохоровский // Скифские интерпретации: Stratum plus. – №3. – 2005-2009). – Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2009. – С. 234-276.

334. Скуднова В.М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии / В.М. Скуднова // ЗОАО. – 1960. – Т. 1 (34). – С. 60-74.

335. Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии / В.М. Скуднова. –

Л.: "Искусство", Ленинградское отделение, 1988 – 183 с.

336. Смекалова Т.Н. Следы земледелия и землеустройства в Северо-Западном Крыму / Т.Н. Смекалова // Смекалова Т.Н., Кутайсов В.А. Пастухи и земледельцы раннего железного века в Северо-Западном Крыму. – Симферополь: Доля, 2013. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 153-193.

337. Смирнов К.Ф. Савроматское вооружение / К.Ф. Смирнов // МИА. - 1961. – №101. – 165 с.

338. Смирнова Г.И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977-1978 гг.) / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1981. – Вып. 22. – С. 40-61.

339. Советов А.В. О системах земледелия / А.В. Советов – СПб.,1867. – 370 с.

340. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР. – М.: Наука, 1989. – 464 с.

341. Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического / С.Ф. Стржелецкий // ХС. – 1961. – Вып. 6. – С. 42-57.

342. Суботін Л.В. Новотроянівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи / Л.В. Суботін, І.Т. Черняков // Археологія. – 1982. – Вип. 39. – С. 15-22.

343. Телегін Д.П. Археологічні розвідки в околицях с. Орловець на Черкащині / Д.П. Телегін, І.П. Гуріненко // Археологія. – 1977. – Вип. 23. – С. 92-93.

344. Телегин Д.Я. Отчет о работе археологической экспедиции "Славутич" в зоне Каневского и Кременчугского водохранилищ в 1981 году / Д.Я. Телегин, Е.Н. Титова // НА ІА НАНУ. – №1981/24.

345. Тереножкин А.И. Поселения и городища в бассейне р. Тясмина / А.И. Тереножкин // НА ІА НАНУ. – №1950/25.

346. Тереножкин А.И. Отчет об археологических исследованиях близ г. Смелы в 1952 году / А.И. Тереножкин // НА ІА НАНУ. – №1952/17.

347. Тереножкин А.И. Поселения и городища в бассейне реки Тясмина /

А.И. Тереножкин // КСИИМК. – 1952. – Вып. 43. – С. 80-98.

348. Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області / О.І. Тереножкін // Археологія. – 1952а. – Т.VII. – С. 110-135.

349. Тереножкин А.И. Археологические исследования близ Смелы в 1952 году / А.И. Тереножкин // КСИА АН УССР. – 1954. – Вып. 3. – С. 71-76.

350. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье / А.И. Тереножкин - К.: Издательство АН УССР, 1961. – 248 с.

351. Тереножкин А.И. Основы хронологии предскифского периода / А.И. Тереножкин // СА. – 1965. – №1. – С. 63-85.

352. Тереножкин А.И. Отчет о работе Скифской Среднеднепровской экспедиции / А.И. Тереножкин, В.А. Ильинская // НА ІА НАНУ. – №1970/14.

353. Тереножкин А.И. Отчет о раскопках поселения на Тарасовой Горе и Субботовском городище / А.И. Тереножкин, В.А. Ильинская // НА ІА НАНУ. – № 1972/15. – 32 с.

354. Тереножкин А.И. Отчет о работе Скифской Среднеднепровской экспедиции 1974 г. / А.И. Тереножкин, В.А. Ильинская, Б.Н. Мозолевский // НА ІА НАНУ. – №1974/22.- 47 с.

355. Тереножкин А.И. Киммерийские мечи и кинжалы / А.И. Тереножкин // Скифский мир. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 3-34.

356. Тереножкин А.И. Киммерийцы / А.И. Тереножкин – К.: Наукова думка, 1976. – 223 с.

357. Тереножкин А.И. Общественный строй скифов / А.И. Тереножкин // Скифы и сарматы. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 3-28.

358. Терехова Н.Н. Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе / Н.Н. Терехова, Л.С. Розанова, В.И. Завьялов, М.М. Толмачева. – М: Наука,1997. – 294 с.

359. Тоїчкин Д. Козацька шабля XVII – XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Д. Тоїчкин – К.: Стилос, 2007. – 241 с.

360. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко – К.:

Наукова думка, 1989. – 280 с.

361. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1999. – 198 с.

362. Третьяков П.Н. Отчет об археологических исследованияхх 1946 г. В бассейнах Роси и Тясмина / П.Н. Третьяков. // НА ІА НАНУ. – №1946/27.

363. Третьяков П.М. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейнах річок Росі і Тясмину / П.М. Третьяков // АП УРСР. – 1949. – Т. І. – С. 223-236.

364. Україна. Ландшафти. Фізичня карта для средньої школи. – Черкаси : ГУГК, 1997.

365. Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе (опыт исчисления) / Б.Ц. Урланис – М.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. – 436 с.

366. Ушета І.І. Стежками Холодного Яру / І.І. Ушета – К.: Вид. тов. «Знання», 1988 – 64 с.

367. Фабриціус І.В. Скіфська розвідкова експедиція в 1938 р. / І.В. Фабриціус // НА ІА НАНУ. – № 1938/43. – 24 с.

368. Фабриціус І.В. Тясминська експедиція / І.В. Фабриціус // АП УРСР. – 1949. – Т. І. – С. 21-33.

369. Фабриціус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії / І.В. Фабриціус // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 50-80.

370. Фабриціус І.В. Тясминська експедиція 1947 р. / І.В. Фабриціус // АП УРСР. – 1952. –Т. 4. – С. 80-83.

371. Фомін Л.Д. Техніка обробки заліза в Ольвії і Тірі / Л.Д. Фомін // Археологія. – 1974. – Вип. 13. – С. 25-31.

372. Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской Террасовой Лесостепи / Е.Е. Фиалко – К.: Институт археологии НАН Украины , 1994. – 53 с.

373. Фіалко О.Є. Напад скіфів на Трахтемирівське городище / О.Є. Фіалко, Ю.В. Болтрик – К: "Корвін-пресс", 2003. – 152 с.

374. Фундуклей И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии / И.Фундуклей. – К., 1848. – 124 с.

375. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир / А.М. Хазанов – Алматы: "Дайк-Пресс", 2002. – 491 с.

376. Ханенко Б.Н. Древности Приднепровья / Б.Н. Ханенко, В.И. Ханенко – К., 1899. – Вып. 2. – 44 с.

377. Хвойко В.В. Раскопки курганов в окрестностях м. Райгород и Пруссы и с. Яровой Чигиринского уезда / В.В. Хвойко // АЛЮР. – 1900. – Т. 2. – С. 7-15.

378. Хвойко В.В. Раскопки курганов при селе Оситняжка Чигиринского уезда Киевской губернии / В.В. Хвойко // АЛЮР. – М.,1904. – С. 7-12.

379. Хвойко В.В. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность / В.В. Хвойко // Тр. XII АС. – 1905. – Т. 1. – С. 93-104.

380. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культуры в доисторическое время (по раскопкам) / В.В. Хвойка – К., 1913. – 101 с.

381. Хохоровски Я. Оборонительная система Мотронинского городища / Я. Хохоровски, С. Скорый // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – №1. – С. 189-196.

382. Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии / В.И. Цалкин // МИА. – 1966. – №135. – 159 с.

383. Цвек Е.В. Отчет о разведках археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987-1989 гг. / Е.В. Цвек, П.И. Озеров // НА ІА НАНУ. – №1987-1989/40б.

384. Чабан А. Витоки: Середне Подніпров’я з найдавніших часів до середини XVII століття / А.Чабан – Черкаси: «Сіяч», 1995. – 460 с.

385. Чендев Ю.Г. Изучение почв курганных систем и реконструкция изменения природной среды в бассейне нижнего течения Воронежа / Ю.Г. Чендев, А.П. Медведев, Ю.П. Матвеев // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк:Успех-инфо, 2001. – Вып. 2. – С. 168-179.

386. Черненко Е.В. Скифский доспех / Е.В. Черненко – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.

387. Черненко Є.В. Передскіфський бронзовий меч з Київщини /

Е.В. Черненко, Д.П. Недопако // Стародавне виробництво на території України. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 79-82.

388. Черненко Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2003 г. / Е.В. Черненко, Р.А. Ролле, С.А. Скорый, С.В. Махортых, В.Ю. Герц, В.П. Белозор – К.: Институт археологии НАН Ураины; Немецкое научно исследовательское общество (DFG), 2004. – 98 с.

389. Чернецов А.В. О периодизации ранней истории восточнославянских пахотных орудий / А.В.Чернецов // СА. – 1972. – №3. – С. 135-148.

390. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР / Е.Н. Черных. – М.: Наука, 1976. – 300 с.

391. Черных Е.Н. Циркумпонтийская металлургическая провинция как система / Е.Н. Черных, Л.И. Авилова, Т.Б. Барцева, Л.Б. Орловская, Т.О. Тенейшвили // ДОЗССП. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 81-83.

392. Черняков І.Т., Клочко В.І. Металургійне виробництво у первісному суспільстві / І.Т. Черняков, В.І. Клочко // Історія української культури. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 223-227.

393. Чижов М.А. Український Лісостеп / М.А. Чижов – К.: АН СССР, 1961. – 262 с.

394. Членова Н.Л. Карасукские находки на Урале и Восточной Европе / Н.Л. Членова // СА. – 1973. – №2. – С. 112-118.

395. Шарафутдинова И.Н. Каменные литейные формы и производственный прогресс / И.Н. Шарафутдинова // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: тез. совещ. Ереван, 20-24 октября 1982 г. – Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1982. – С. 84-87.

396. Швець Г.І. Каталог річок України / Г.І. Швець, Н.І. Дрозд, С.П. Левченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 193 с.

397. Швец Г.И. Многовековая изменчивость стоков Днепра за исторический период / Г.И. Швец – Л.: Наука, 1978. – 119 с.

398. Шевченко Н.П. Земледельческий центр раннего железного века в

Поросье / Н.П.Шевченко // ДОЗССП: Материалы Международной археологической конференции 10-14 октября 1994. – Тирасполь: Приднестровский государственный корпоративный університет им. Т.Г. Шевченко, 1994. – С. 174-178.

399. Шилик К.К. Влияние природных условий на выбор трасс древних транспортних путей / К.К. Шилик // Взаимодействие общества и природы и процесс общественной эволюции. – М.: Наука, 1981. – С. 178-187.

400. Шмаглий Н.М. Находки раннескифского времени у с. Троянова под Житомиром / Н.М. Шмаглий // СА. – 1960. – №4. – С. 155-157.

401. Шнитников А.В. Изменчивость общей увлажненности материков северного полушария / А.В. Шнитников // Зап. Геогр. Общ. СССР: н.с. – 1957. – Т. 16. – С. 262-264.

402. Шовкопляс М.Г. Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої Гори поблизу м. Сміли / М.Г. Шовкопляс // Археологія. – 1957. – Т. XI. – С. 98-102.

403. Шостопал А.В. Скарби Черкащини / А.В. Шостопал – Черкаси: Издатель Андрощук П.С., 2007. – 120 с.

404. Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе / Б.А. Шрамко // СА. – 1961. – №1. – С. 62-70.

405. Шрамко Б.А. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника / Б.А. Шрамко // СА. – 1964. – №4. – С. 88-94.

406. Шрамко Б.А. Новые данные о добыче железа в Скифии / Б.А. Шрамко // КСИА. – 1962. – Вып. 91. – С. 72-77.

407. Шрамко Б.А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую епоху. Дисс….докт.ист. наук по специальности – 07.00.06.- археология / Б.А. Шрамко – К., 1965. – №21-801.

408. Шрамко Б.А. Найдавніші орні знаряддя на території України / Б.А. Шрамко // Питання історії народів СРСР. – Харків: Вид-во ХДУ, 1969. – Вип. 6. – С. 139-145.

409. Шрамко Б.А. Орудия скифской эпохи для обработки железа /

Б.А. Шрамко // СА. – 1969а. – № 3. – С. 53-70.

410. Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии / Б.А. Шрамко // Проблемы скифской археологи. – МИА. – 1971. – №177. – С. 92-102.

411. Шрамко Б.А. Точільні знаряддя скіфської епохи / Б.А.Шрамко // Археологія. – 1973. – Вип. 11. – С. 43-48.

412. Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с.Бельск – город Гелон / Б.А. Шрамко // Скифский мир. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 94-132.

413. Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения / Б.А. Шрамко // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 22-39.

414. Шрамко Б.А. Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии / Б.А. Шрамко // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К.: Наукова думка, 1984а. – С. 218-230.

414. Шрамко Б.А. Обработка кожи в Скифии / Б.А. Шрамко // ПАП. III – I тыс. до н. э. – Днепропетровск, 1984б. – С. 146-152.

416. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б.А. Шрамко – К.:Наукова думка, 1987. – 183 с.

417. Шрамко Б.А. Была ли лесостепь завоевана скифами? / Б.А.Шрамко // Охорона і дослідження пам’яток археології Полтавщини: тези доповідей. – Полтава, 1990. – С. 124-126.

418. Шрамко Б.А. Люботинское городище / Б.А. Шрамко // Люботинское городище: сборник научных трудов. (Отв. Ред. Ю.В. Буйнов и др.) – Харьков: ХГУ, 1998. – С. 9-131.

419. Шрамко Б.А. Добыча железа в Гелоне / Б.А.Шрамко // АЛЛУ. – Полтава: ВЦ "Археологія" ЦОДПА, 2/2002 – 1/2003. – С. 84-90.

420. Шрамко Б.А. Особенности развития древнейшей техники обработки земли в Восточной Европе / Б.А. Шрамко // ПИАУ: материалы V Междунар. конф., посвященной 200-летию ХНУ им. В.Н. Каразина, 4-6 ноября 2004 г. – Харьковский НМЦ "МД". – 2004а. – С. 26-27.

421. Шрамко Б.А. Основні етапи розвитку орного хліборобства /

Б.А. Шрамко // Археологія. – 2012. – №1. – С. 48-54.

422. Шрамко Б.А. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза й сталі / Б.А. Шрамко, Л.Д. Фомін, Л.А. Солнцев // Археологія. – 1970. – Т. ХХШ. – С. 40-59.

423. Шрамко Б.А. Новые исследования техники обработки железа в Скифии / Б.А. Шрамко, Л.Д. Фомин, Л.А. Солнцев // СА. – 1971. – №4. – С. 140-153.

424. Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период) / Б.А. Шрамко, Л.Д. Фомин, Л.А. Солнцев // СА. – 1977. – №1. – С. 57-74.

425. Шрамко Б.А. Ямные сыродутные горны в Скифии / Б.А. Шрамко, И.Б. Шрамко // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1995. – С. 58-59.

426. Шрамко И.Б. Об одном типе мечей скифской епохи / И.Б. Шрамко // История и археология Слободской Украины. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1992. – С. 221-223.

427. Шрамко И.Б. Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла. Автореф. дисер....канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.04 - археология / И.Б. Шрамко – К., 1994. – 21 с.

428. Шрамко И.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую епоху / И.Б. Шрамко // Древности 1994. Харьковский Историко-археологический ежегодник. – Харьков: АО "Бизнес Информ", 1994а. – С. 43-57.

429. Штітельман Ф.М. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею / Ф.М. Штітельман // Археологія. – 1947. – Т. І. – С. 161-164.

430. Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную епоху / А.Н. Щеглов. – Л.: Наука, 1978. – 158 с.

431. Щеглов А.Н. Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII-V вв. до н.э.: письменне источники и археология / А.Н.Щеглов //

Причерноморье в VII-V вв. до н.э. Материалы симпозиума по древней истории Причерноморья. Май 1987 г. – Вани – Тбилиси: Изд-во АН Груз. ССР, 1987. – С.99-121.

432. Эрлих В.Р. Об интерпретации некоторых комплексов типа новочеркасского клада / В.Р. Эрлих // РА. – 1994. – №2. – С. 134-135.

433. Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Протомеотская группа памятников / В.Р. Эрлих – М.: Наука, 2007. – 430 с.

434. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у трьох томах / Д.І. Яворницький. – К.: Наукова думка, – 1990. – Т. 1. – 578 с.

435. Яковенко Е.В. Нове про розкопки В.В. Хвойки біля с. Пастирського / Е.В. Яковенко // Археологія. – 1966. – Т. XX. – С. 181-184.

436. Яковенко Е.В. Пастирське городище (за матеріалами розкопок 1955 р.) / Е.В. Яковенко // Археологія. – 1968. – Т. XXI. – С. 175-186.

437. Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоботанические исследования / З.В. Янушевич. - Кишинев: Штиинца,1986. – 91 с

438. Яценко И.В. Скифия VII-V вв. до н.э. / И.В. Яценко. – Тр.ГИМ.- Вып.36. – М.,1959. – 119 с.

439. Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson / M.Ebert / PZ. – B. IV. – H.1-2. – Leipzig, 1913. – 80 s.

440. Chochorowski Jan. Ekspansija kimmeryjska na tereny Europy Środkowej / Jan Chochorowski – Krak□w: Uniwersytet Jagielloński, 1993. – 327 s.

441. Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe / M. Gimbutas. – Paris, 1965.- 420 s.

442. Nosek Elżbieta Maria, Mazur Adam. Przedmioty żelazne z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego w świetle badań metaloznawczych i chemicznych / Elżbieta Maria Nosek, Adam Mazur // Materiały I Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – 1999. – T. XX. – S. 333-338.

443. Šramko B.A. Die Osteuropäische Steppe und Waldsteppe in ihren wechselb eziehungen währened der fruühen Eizenzeit / B.A. Šramko //

Archäologische Mitteilungen aus Iran. Herausgegeben vom Deutschen archäologischen Institut Abteilung Teheran. – 1992. – Band 25. – S. 47-63.

ПЕРЕЛИК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АДУ - Археологічні дослідження в Україні. К.

АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.

АЛЮР – Археологическая Летопись Южной России

АП УРСР - Археологічні пам’ятки УРСР. К.

АС – Археологический съезд. М.

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа

ВДИ – Вестник древней истории

ВХУ – Вестник Харьковского университета

ГИМ - Государственный исторический музей. М.

ГУГК – Государственное управление геодезии и картографии

ДОЗССП – Древнейшие общества земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья

ДГУ - Днепропетровский государственный университет

ЖРБ – Журнал раскопок Бранденбурга

ЗОАО – Записки Одесского археологического общества

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ИАК – Известия Археологической комиссии

ИИМК – Институт истории материальной культуры. Л.

ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры. М.

ІМС – Історія міст і сіл. К.

ІУК – Історія української культури. К.

КСИА АН УССР – Краткие сообщения АН УССР. К.

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры. М.

КЭБТУ – Культуры эпохи бронзы на территории Украины. К

МАПП – Матеріали з археології Північного Причорномор'я. Одеса.

МАСП - Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса

МГУ – Московский Государственный университет

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. М.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національной Академії наук України

НІКЗ – Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»

ОАК – Отчет Археологической комиссии

ПАВ – Петербургский археологический вестник

ПАП – Проблемы археологи Поднепровья. Днпропетровск

РА – Российская археология

РАН – Российская Академия наук

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя

ХГУ – Харьковский Государственный университет

ХДУ – Харківський Державний університет

ХНУ – Харківський Національний університет

ХИАЕ – Харьковский историко-археологический ежегодник

ХИАО – Харьковское историко-археологическое общество

ХКМ – Херсонський краєзнавчий музей

ХОГА – Херсонская областная государственная администрация

ХС – Херсонесский сборник

ЧОКМ – Черкаський обласний краєзнавчий музей

ЦОДПА - Центр охорони та досліджень пам’яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації

PZ – Prähistorisch Zeitschrift

RA – Revista arheologică